

BANDOENG

Beeld van een stad

R.P.G.A. VOSKUIL E.A.

ASIA MAIOR

722423 Jenny

INDOEN

Bibliotheek TU Delft
Fac. Bouwkunde

C 3029029

BANDOENG

Opgedragen aan mijn vader, Jan Voskuil, wiens verhalen over zijn jeugd in Bandoeng mij inspireerden tot het samenstellen van dit boek.

Colofon

Tekst: drs. R.P.G.A. Voskuil, Oosterbeek; met bijdragen van dhr. C.A. Heshusius, 's-Gravenhage (Tjimahi, KMA Bandoeng); dr. K.A. van der Hucht, Driebergen (theecultuur; K.A.R. Bosscha); drs. V.E.L. Pollé, Enschede (stedelijke ontwikkeling Bandung na 1950); mevr. dr. H.G. Spanjaard, Amsterdam (Kunstacademie Bandoeng).

Redactionele adviezen: ing. A.C. Broeshart, Rijswijk; dhr. J. van Diessen, Aardenburg; dhr. J. van Dulm, Castricum; dhr. S.A. Lapré, Rijswijk; dhr. H.J. Legemaate, IJmuiden; dhr. H.A.M. Liesker, Amsterdam; dhr. J.N. Monné, 's-Gravenhage; dhr. C. Nierse, Rotterdam; dhr. C. Passchier, 's-Hertogenbosch; dhr. F.J. Suyderhoud, 's-Gravenhage; dhr. R. Utermöhlen, Amsterdam; dhr. C.A. van Vugt, Roosendaal; dhr. H.H. Wiessner, Breda; dhr. Tj. van der Zee, Haren; dhr. J.P. Zeydner, 's-Gravenhage; dr. H.L. Zwitzer, 's-Gravenhage.

Fotografie: drs. J.R. van Diessen, Purmerend; dhr. G. Th. Eijsberg, Amstelveen; dhr. R. Teekamp, Enschede; drs. R.P.G.A. Voskuil, Oosterbeek; dhr. C.A. van Vugt, Roosendaal; .

Beeldresearch en -redactie, technische assistentie: mevr. W. Leijnse, Purmerend. **Cartografie:** dr. M.A.C. van Dam, Amsterdam; Grafisch Atelier Stencklak, Tienhoven; MaxZ, Utrecht, dhr. M.P.B. Zielemans.

Eindredactie: drs. J.R. van Diessen, Purmerend.

Technische productie, inclusief lithografie: ColourSeparation Benelux bv, Soesterberg, mevr. W.H.B. Mensing; MaxZ, Utrecht, dhr. M.P.B. Zielemans.

Voor gebruik van beeld- en ander bronmateriaal is Asia Maior veel erkentelijkheid verschuldigd aan de hierna genoemde instellingen en bedrijven: ABN AMRO Historisch Archief, Amsterdam: drs. T. de Graaf en dhr. R. Gans; Aegon Verzekeringen NV, 's-Gravenhage: mevr. B. Rademaker; Algemeen Rijksarchief (ARA), 's-Gravenhage: dhr. E.R. Ooijevaar; Antiquariaat Acanthus, Utrecht: mevr. I.M. van Daalen; Ballast Nedam NV, dhr. J. Kist; Bandung Society for Heritage Conservation, Bandung: mevr. F. Affandy; Handelsmaatschappij Tjalie Robinson/Moesson, Amersfoort: drs. M.A. Loderichs; Hollandsche Beton Groep NV, Rijswijk: drs. A.C. Pronk en mevr. M. A.C. van den Maagdenberg; Imperial War Museum (IWM), Londen: mevr. S. Paterson; Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), Amsterdam: drs. S. Vink en mevr. A.M. Wegman; Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, (KITLV), Leiden: mevr. P. van Bergen; Legermuseum Delft: dhr. J.G.F. Draak en dhr. Th. Beijersbergen; Museon, 's-Gravenhage: mevr. J. van Grootheest en drs. H.G.M. Kockelkorn; Museum Bronbeek, Arnhem: dhr. A.H. Kabbedijk en dhr. D.W. Staat; Nederlands Architectuur Instituut (NAI), Rotterdam: dhr. A. Marks; Nederlandse Oorlogsgravenstichting, 's-Gravenhage: drs. A.C. Bijsmans; Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam: drs. C.P.P. van Romburgh; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), Amsterdam: dhr. R. Kok en mevr. M. Somers; Rijksvoorlichtingsdienst (RVD), 's-Gravenhage; Sectie Luchtmachthistorie van de Koninklijke Luchtmacht/Fotoarchief ML-KNIL, 's-Gravenhage, dr. J.A.M.M. Janssen; Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht (SMG), 's-Gravenhage: dhr. O. Groot; Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem: dhr. R. Molenkamp; Stichting Indisch Thee- en Familie-Archief van der Hucht c.s., Driebergen: dr. K.A. van der Hucht; Topografische Dienst, Emmen: dhr. R. Braam; Universiteitsbibliotheek (UB) Amsterdam: drs. J.W.H. Werner; Uitgeverij Van Wijnen, Franeker.

Asia Maiors bijzondere dank voor hun medewerking, in de vorm van beschikbaarstelling van foto's en gegevens of anderszins, gaat voorts uit naar: drs. J. Anten, Wassenaar; dhr. H. Beimans, Eindhoven; dhr. E.H. Bos, Baarn; dhr. A.C. Broeshart, Rijswijk; mevr. M. Burgman, Driebergen; mevr. S. Burki-Hogendoorn, 's-Gravenhage; dhr. M. Corbeij, Amersfoort; mevr. G. Croon-Kumpa, Middelharnis; dhr. Th. Croon, Sint-Pancras; mevr. V.H.W. Delfos-Hendriks, Voorburg; dhr. E. Drissen, 's-Hertogenbosch; dhr. J. van Dulm, Castricum; dhr. J.G.M. Estourgie, Ooy; dhr. G.Th. Eijsberg, Amstelveen; dr. J.A. Fehrmann, Leiden; dhr. D. Groot, Arnhem; mevr. drs. P. Haberer, Schoten (B); ir. H. Haryoto Kunto, Bandung; dhr. R.W. Heringa, Bloemendaal;

dhr. C.A. Heshusius, 's-Gravenhage; mevr. H.M. Hogestijn-Vrijburg, Epe; dhr. E.H.H. Holtkamp, Almere; dhr. G. Hordijk, Utrecht; dhr. L. Huigen, Schiedam; mevr. G.J.F. de Jager-Winnen, Bussum; dhr. H. de Jager, Bussum; dhr. A. de Jong, Amsterdam; mevr. E.H.L. Kasteleyn, Nieuw-Loosdrecht; dhr. A.Th. Knuivers, 's-Gravenhage; dhr. W. Koele, Wezep; dhr. T.E.M. Krämer, Baarn; dhr. W.J. Langen, Arnhem; dhr. S.A. Lapré, Ermelo; drs. H.A.M. Liesker, Amsterdam; dhr. L.J. Mac Lennan, Wassenaar; dhr. J. Matray, Delft; dhr. A. van Milligen de Wit (†), 's-Gravenhage; dhr. H.J. van der Meer, Zeist; dhr. J.N. Monné, 's-Gravenhage; dhr. A. Mulder, Amstelveen; dhr. C. Nierse, Rotterdam; drs. V.E.L. Pollé, Enschede; mevr. drs. P. van Roosmalen, Amsterdam; dr. Sandi Siregar, Bandung; dhr. H.E. Scipio, Apeldoorn; dr. H. Soediono en mevr. M.E. Soediono-Heine, Bandung; dhr. L.E.P. Soeten, Eindhoven; dhr. C.J. Stolk, Bloemendaal; dhr. F.J. Suyderhoud, 's-Gravenhage; dhr. R. Voogd, Oud-Beijerland; dhr. P. Voskuil, Zeist; dhr. C.A. van Vugt, Roosendaal; dhr. L. van der Wal, Tilburg; dhr. C.A. Walraven, 's-Hertogenbosch; dhr. O.G. Ward, IJsselstein; dhr. R.E. van Wijngaarden, Bussum; dhr. J.P. Zeydner, 's-Gravenhage.

© Asia Maior, Purmerend; eerste druk 1996, tweede druk 1999

ISBN 90 74861 14 8
NUGI 646/922

Niets aan deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft de relevante auteursrechten geregeld volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Dit boek is met de meeste zorg samengesteld. Noch Asia Maior, noch de medewerkers aan dit boek persoonlijk, aanvaarden enige aansprakelijkheid, hoe ook genoemd, uit welken hoofde ook, voor enig gevolg rechtstreeks of indirect voortvloeiend uit eventueel toch voorkomende onjuistheden in deze uitgave. Vanzelfsprekend houdt de uitgever zich aanbevolen voor relevante aanvullingen en correcties.

In de tekst is de spelling gehanteerd zoals aangegeven in de *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse Taal 1990*. Omwille van de historische authenticiteit zijn namen en begrippen uit de Indische Archipel waar mogelijk weergegeven in de spelling die gebruikelijk was in de tijd waarop de tekst betrekking heeft. Derhalve is in de teksthoofdstukken over de periode t/m 1949 in het algemeen de oude Nederlandse spelling aangehouden en in het laatste hoofdstuk, over het hedendaagse Bandung, de nieuwste Indonesische. In de bijschriften zijn beide spellingswijzen naast elkaar gebruikt, afhankelijk van het onderwerp van de desbetreffende afbeeldingen.

Omslagfoto achter, met dank aan mevr. G.J.F. de Jager-Winnen, Bussum: het monument (1930) op het Tjitaroemplein ter ere van dr. C.J. de Groot, schepper van het in 1923 officieel in werking gestelde radiostation Malabar. Het beeld, bestaande uit een sprekende en een luisterende naakte manspersoon gescheiden door een halve wereldbol, symboliseerde de draadloze verbinding tussen Nederland en Indië; populair stond het bekend als het 'blotebillenbeeld'. Omslagfoto voor, met dank aan drs. R.P.G.A. Voskuil: het DENIS-gebouw ('De Eerste Nederlandsch-Indische Spaarkas') op de hoek Bragaweg/Naripan, ca. 1953.

Asia Maior
Postbus 829
1440 AV Purmerend, Nederland
Tel. (31) 0299-463626
Fax (31) 0299-463615

BANDOENG

Beeld van een stad

R.P.G.A. Voskuil

met bijdragen van:

C.A. Heshusius
K.A. van der Hucht
V.F.L. Pollé
H.G. Spanjaard

DECEB
TU bibliotheek
BOUWKUNDE
nr 44.330 Azie
TI
Indon 49

ASIA MAIOR

C 3029029

Inhoud

Voorwoord 5

Prehistorie, hindoejavaanse periode, Mataram en VOC:
Bandoengs voor- en vroegkoloniale geschiedenis 7

Geologie, pre- en protohistorie 7

*Het Meer van Bandoeng; eerste permanente bewoning 7; De Sankoeriang-
legende 7; Latere voorgeschiedenis 9; Taroemanegara, Koeningan en Galoeh 9;
Padjadjaran 9*

Mataram, ca. 1615-1677 9

*Dipati Oekoer en de Preanger-opstand 10; Het eerste regentschap Bandoeng;
Dajeuhkolot 10*

Onder de Verenigde Oostindische Compagnie, 1677-1799 11

*De oorlog van 1676-1678; de Preanger ten dele aan de VOC 12; Rangga
Gempol; de Bantamse oorlog 12; Eerste bestuursmaatregelen; verkennings-
expedities 13; Eerste Javaanse Successie-oorlog 13; Commerciële exploitatie;
Pangeran Aria Cheribon 13; De koffiecultuur 14; Gevolgen voor Bandoeng 15*

Van Compagnie tot stadsgemeente: Bandoengs
opkomst in de 19de eeuw 19

Een nieuwe stad; Engels tussenbestuur 19

*Daendels 19; De Groote Postweg 20; Een nieuw Bandoeng; Dajeuhkolot 20;
De Preangerregeling 21; Engelse invasie; Raffles' bestuur 22*

Restauratie en Cultuurstelsel 23

*Opstanden in de Archipel; de Java-oorlog 24; Economische hervormingen;
hernieuwde dwangcultuur 24; Bandoeng onder het Cultuurstelsel 24*

Van negorij tot stad; Bandoeng tussen 1850 en 1906 25

Bandoeng wordt plantersstad; de theecultuur 25

Karel Albert Rudolf Bosscha, een heer niet alleen van de thee 27

*Bandoeng een economisch, bestuurlijk en militair centrum in opkomst; nieuwe
verkeersverbindingen 27*

Bandoeng 1906-1940: een moderne koloniale stad 31

Bandoeng wordt een zelfstandige gemeente 31

Een bescheiden begin 31

Tjimahi als garnizoensplaats 33

Factoren voor Bandoengs groei 34

De grote uitbreidingen, 1910-1940 35

*Roemah Sateh en omgeving; het Departementenplan 35; Het Geraamte-
Uitbreidingsplan; spoorproblemen 37; Andir 37*

De jaren twintig en dertig; aspecten en instellingen 37

*Indrukken van bezoekers 37; Stadsbeeld 38; Het Gemeentelijk Grond-, Bouw-
en Woningbedrijf; kleinwoningbouw en kampongverbetering 38; Bandoengs
architectuur 40; De Bandoengse Jaarbeurs 40; Bandoeng als onderwijsstad 41;
Het Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode 42; Ontspanning en recreatie 42;
De Bandoengsche Kunstkring 43; Sport in Bandoeng 44; Bandoeng Vooruit 45;
Bandoeng toch hoofdstad van Indië? 45; Bandoeng rond 1940 46*

Mei 1940 - december 1949: oorlog, bezetting,
onafhankelijkheidsstrijd 49

In afwachting van Pearl Harbor: Bandoeng bereidt zich voor op de oorlog 49

*Bandoeng regeringscentrum van het Koninkrijk? 49; Versterking van het
luchtwapen; Andir 50; Tekorten aan militair kader 52*

De KMA te Bandoeng 53

Wapen- en materieelproblemen; de Bandoengse Artillerie-Inrichtingen 54

Oorlogsmaanden, december 1941 - maart 1942 55

*Eerste maatregelen in Bandoeng; vertrek van Glenn Martin-bommenwerpers,
internering van Japanners, mobilisatie 55; Algemeen Hoofdkwartier en
ABDACOM 56; Luchtacties van Andir tot 1 maart 1942; Japanse bombarde-
menten 56; ABDACOM opgeheven; opstelling voor de eindstrijd 57; Japanse lan-
dingen en opmars 58; Tegenaanvallen van het KNIL 59; Tjiater 60; Kalidjati 61*

De Japanse bezetting 64

*De krijgsgevangenen 64; Bandoeng onder Japans bestuur; de grote verande-
ringen 68; 'Ontnederlandsing' van de samenleving - enkele bijzondere aspecten 71;
Herstel van produktie 72; De Indonesische bevolking; propaganda en massa-
organisaties; algehele verarming 73; Terreur en verzet 75; Positie van de Indo-
Europese bevolkingsgroep; BOGI 76; De burgerkampen 78*

'Doe iets voor ons, maar doet het spoedig!' - de
bersiapmaanden in Bandoeng 82

Dagboek van de bersiaptijd in Bandoeng, augustus
1945 - maart 1946 83

De laatste jaren: aanloop tot de soevereiniteitsoverdracht 91

*De V-brigade 92; De tegenstander 94; De Bandoeng-Sector 94; Na de acties;
Negara Pasundan 98*

De Kunstacademie van Bandoeng 99

Bandung na de onafhankelijkheid: 1950-1960 103

De eerste jaren: 1950-1960 103

De APRA-affaire 103; De Afro-Aziatische Conferentie 106

Bandungs groei tot grootstedelijke agglomeratie 107

*Bevolkingsgroei 108; Economische ontwikkeling 109; Ruimtelijke ontwikkeling en
grondgebruik 109; Spreiding van voorzieningen 110; Wegen en transport 110;
Woningbouw 111; Kampongverbetering 111; Drinkwater 112; Afvalverwerking 112;
Regenwaterafvoer en overstromingen 112; Riolering 112; Toekomstverwachtingen 112*

Bandoengs historische hart: Aloon-Aloon, Pasar
Baroe, Tegalle 119

De hotel- en winkelwijk: Groote Postweg, Braga en
omgeving 131

Van Tjikoedapateuh tot Tjioemboeleuit: de
noordelijke uitbreidingen 145

De noordwestelijke stadsdelen en de omgeving van
Bandoeng 167

Literatuur; straatnamenlijst 1940-1995; legenda
wijkkaarten 173-176

Voorwoord

Bandoeng is in vergelijking met de andere grote steden van Java een betrekkelijke nieuwkomer. Waar Soerabaja en Semarang kunnen bogen op een geschiedenis die ten minste teruggaat tot de vroege jaren van het hindoejavaanse rijk van Modjopahit en ook de vroegste nederzetting ter plaatse van het latere Batavia/Jakarta reeds aan het eind van de 15de eeuw moet hebben bestaan, begint voor Bandoeng zoals wij het nu kennen alles pas op 25 mei 1810. Van die datum dateert namelijk de beroemde aanwijzing van gouverneur-generaal Daendels aan de regent van 'Bandong' tot het verleggen van zijn bestuurszetel van Dajehkolot naar de plaats waar Daendels' pas aangelegde Groote Postweg de Tjikapoendoeng kruiste, de historische kern van de tegenwoordige stad. Daarna duurde het nog bijna een eeuw voor Bandoeng van 'negorij' tot plaats van enige betekenis was uitgegroeid; aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waren er echter al bijna 240.000 inwoners, onder wie een kleine 30.000 Europeanen, en de huidige agglomeratie Bandung - met een aantal voorsteden als Cimahi, Cilampeni, Dayehkolot, Lembang en Cileunyi - telt intussen zelfs tegen de 3 miljoen zielen.

In een zo jonge stad was een algemeen verbreid historisch besef, of zelfs maar enige belangstelling voor de plaatselijke geschiedenis, bij de vooroorlogse bestuurders en overige ingezetenen bepaald geen vanzelfsprekendheid. Hoe weinig Bandoeng zich aan zijn verleden gelegen liet liggen, bleek goed in 1931, toen de gemeente haar 25-jarig bestaan vierde. In tal van andere plaatsen in Indië waren zulke jubilea aanleiding tot de uitgave van monumentale gedenkboeken of kwamen, zoals in het geval van het 300-jarig bestaan van Batavia in 1919, om andere redenen belangwekkende boekpublicaties tot stand. De gemeente Bandoeng daarentegen bracht het bij deze gelegenheid niet verder dan een 'officiële uitgave' in de vorm van een vrijwel tekstloze en slechts 32 pagina's tellende brochure met foto's van stadsgezichten die eerder in het *A.I.D. De Preangerbode* waren verschenen, welke krant ook nog eens de feitelijke productie van het boekje verzorgde. Toen de gemeente later in de jaren dertig alsnog besloot tot de aanleg van een eigen beeldcollectie, ter documentering van het ook toen al snel veranderende aanzien van de stad, moest daarvoor eind 1935 bij gebrek aan eigen materiaal zelfs een oproep uitgaan naar de lezers van het tijdschrift *Mooi Bandoeng*, met het verzoek foto's uit particulier bezit enige tijd ter kopiëring af te staan. Kortom, Bandoeng had in veler ogen niet eens een verleden, alleen maar een grote toekomst - mogelijk zelfs, zoals men van gemeentewege graag voorzag, als nieuwe hoofdstad van Nederlands-Indië!

Uiteindelijk is die gemeentelijke beeldcollectie van Bandoeng inderdaad tot stand gekomen, met in de latere jaren dertig zo'n 3000 foto's, 2000 negatieven en zelfs ca. 200 'lantarenplaatjes', voor het merendeel gekleurd. Jammer genoeg heeft dit in de vooroorlogse jaren niet toch nog geleid tot een documentaire boekuitgave, zoals waarschijnlijk wel was bedoeld. Nog spijtiger is, dat van deze belangwekkende verzameling in het tegenwoordige Bandung bij de gemeentelijke instanties zo goed als niets meer valt te traceren; aangenomen moet worden, dat ze tijdens de Japanse bezetting of de navolgende bersiap-tijd ontvreemd of vernietigd is.

Intussen is meer dan een halve eeuw voorbijgegaan, een tijd waarin de loop der grote gebeurtenissen Bandoeng volop gelegenheid heeft geboden, alsnog een rol van historische betekenis te spelen. Viermaal was in jaren tussen 1940 en 1955 het oog van de wereld - althans de Nederlandse - op de stad gericht, al zullen velen pas later hebben kunnen begrijpen wat er bij die gelegenheden werkelijk te zien was geweest: in februari en maart 1942, toen hier met de nederlaag van het KNIL en de geallieerde strijdkrachten op de Bandoengse hoogvlakte het oude Nederlands-Indië ophield te bestaan; in de bersiapmaanden van 1945 en 1946, toen in Bandoeng zo'n 60.000 Nederlanders en medestanders ingesloten waren door een zee van revolutionair geweld, culminerend in de dramatische ontruiming en brandschatting van de zuiderstad; in januari 1950, toen de snelle verovering van Bandung door Westerlingen APRA de jonge Indonesische federatie aan het wankelen bracht; en in april 1955, toen Soekarno triomfen vierde tijdens de Bandung-Conferentie en hier de basis werd gelegd voor de latere Organisatie of Beweging van Niet-Gebonden Landen.

Het voorliggende boek, *Bandoeng - Beeld van een stad*, heeft voor een aanzienlijk deel betrekking op deze jongere stadsgeschiedenis, in het bijzonder op de periode van de oorlog tegen Japan, de bezettingsjaren en de nasleep tot en met de APRA-coup. Dit tijdvak is in de bestaande modernere literatuur over Bandoeng, Indonesische zowel als Nederlandse, tot nog toe vrijwel niet in bredere, doorlopende samenhang behandeld; in dit opzicht mag de gekozen benadering dan ook als een vernieuwing gelden. Verder is er natuurlijk veel aandacht voor de vooroorlogse bloei van Bandoeng, de tijd van het 'Parijs van Java' en de 'meest Europeesche stad van Indië', waarbij er evenwel ook weer naar is gestreefd, een aantal onderwerpen te belichten die men in de gangbare - tegenwoordig veelal Engelstalige - publikaties niet zal tegenkomen. Zo wordt ruimschoots ingegaan op de gemeentelijke uitbreidingsplannen van de jaren twintig en dertig, de ontwerpen voor een nieuw regeringscentrum in Bandoeng en de functie van de stad als centrum van onderwijs, maar ook, als voorbeeld, op de sportbeoefening, de rol van de theecultuur en de grote betekenis van het militair bedrijf voor Bandoeng.

Eveneens nieuw in vergelijking met bijna alle eerdere publikaties, ook de vooroorlogse, is de uitvoerige behandeling van de oudere geschiedenis van Bandoeng, de tijd voor de gedwongen verplaatsing. De aandacht gaat daarbij speciaal uit naar de VOC-periode, toen in de Preanger de gedwongen koffiecultuur werd geïntroduceerd en feitelijk de basis werd gelegd voor veel van de sociaal-economische, demografische en infrastructurele ontwikkeling van deze regio in de twee eeuwen nadien. Als voorwerk voor het desbetreffende tekstgedeelte diende vooral dr. F. de Haans onovertroffen vierdelige geschiedschrijving van West-Java, *Priangan* (1910), een wetenschappelijk én stilistisch meesterwerk dat ook na bijna 90 jaar nog onverminderd onze bewondering afdwingt. Niet minder geldt deze laatste daarnaast een zeer recente bijdrage tot de kennis van het Bandoengse in brede zin, dr. M.A.C. Dams *The Late Quarternary Evolution of the Bandung Basin, West Java, Indonesia* (1994), uit welk onderzoeksverslag hier de nieuwste inzichten in de geologische ontstaansgeschiedenis van de Bandoengse hoogvlakte kunnen worden gepresenteerd.

Wat de keuze van het beeldmateriaal voor *Bandoeng - Beeld van een stad* betreft, zal uit het voorgaande duidelijk zijn dat daarvoor niet meer geput kon worden uit een bestaande collectie van enige consistentie en volledigheid. Gelukkig bleek in Nederland in enkele van de openbare museum- en instituutverzamelingen van foto's uit Nederlands-Indië verspreid nog vrij veel beeldmateriaal van het vooroorlogse Bandoeng aanwezig, waarbij in een aantal gevallen ongetwijfeld sprake zal zijn van duplicaten uit de vroegere gemeentelijke collectie. Belangrijke aanvullingen werden verkregen van een groot aantal particulieren, zowel uit de vooroorlogse periode als uit de jaren veertig en vijftig. Bijzondere dank willen hoofdauteur en uitgever in dit verband doen uitgaan naar mevr. I.M. van Daalen van Antiquariaat Acanthus in Utrecht, vanwege de omvang en uitzonderlijke kwaliteit van de fotocollectie uit de jaren twintig die zij ter beschikking stelde.

Ten slotte moet met enige nadruk worden opgemerkt, dat in samenhang met de hierboven gemotiveerde themakeuze *Bandoeng - Beeld van een stad* meer dan de eerdere delen in Asia Maiors Indische Steden-reeks een boek over het Nederlandse aspect in de stadsgeschiedenis is geworden. Pretentieus als dit sommigen zal voorkomen, hopen samenstellers en uitgever met deze publikatie in zekere zin alsnog het verzuim van de vooroorlogse gemeente Bandoeng goed te maken. In deze opzet past geen uitvoeriger behandeling van de ontwikkelingen na 1949 dan het aangeven van enkele hoogtepunten en hoofdlijnen; daarbij is deze jongste historie vanzelfsprekend belangrijk en boeiend genoeg voor een op zichzelf staande boekuitgave, op welk terrein onzes inziens echter in de eerste plaats een taak zou liggen voor onze Indonesische vakgenoten. Of wij in *onze* opgave zijn geslaagd, het documenteren van de stad Bandoeng in haar verschijningsvormen onder Nederlands bewind, laten wij graag over aan het oordeel van de lezers. Velen van hen zullen het eertijdse Bandoeng nog uit eigen ervaring kennen of er van de oudere generaties over hebben gehoord; voor anderen kan *Bandoeng - Beeld van een stad*, naar wij hopen, wellicht een aanmoediging zijn om deze boeiende stad nader te leren kennen.

Asia Maior, mei 1996/maart 1999

Prehistorie, hindoejavaanse periode, Mataram en VOC: Bandoengs voor- en vroegkoloniale geschiedenis

Bandoeng mag dan als stad van relatief jonge datum zijn, de Bandoengse hoogvlakte daarentegen kent al sinds verre prehistorische tijden een min of meer permanente menselijke aanwezigheid. In feite behoort het plateau zelfs tot de vroegst bewoonde delen van West-Java, een omstandigheid die vooral te maken heeft met de bestaansmogelijkheden die de bijzondere geologische structuur van dit gebied bood en biedt.

Geologie, pre- en protohistorie

Het Soendanees bergland bestaat in zijn algemeenheid deels uit Miocene kalksteenafzettingen, die in een periode van ca. 25 tot 15 miljoen jaar geleden zijn gevormd in een zeegebied dat toen onder meer het westelijke deel van het latere eiland Java besloeg en nadien, onder invloed van tectonische krachten voortkomend uit de tegengestelde bewegingen van de Indische en de Euraziatische Platen van de aardkorst, tot ver boven zeeniveau zijn opgestuwd en geplooid. Een veel opvallender element in het Preanger berglandschap vormen echter de talrijke vulkanen, die in die latere stuwingsperiode zijn ontstaan op plaatsen waar de aardkorst door breuken en andere vervormingen zodanig verzakt was, dat plastisch aardmantelmateriaal tot in hogere lagen kon doordringen. Een aantal van deze vulkanen is ook in onze tijd nog actief, terwijl van enkele andere niet mag worden aangenomen dat hun huidige rust blijvend zal zijn.

Gecombineerd levert deze afwisseling van plooiing en vulkanisme voor de omgeving van Bandoeng het beeld op van een tot gemiddeld ca. 700 m hoogte opgestuwd en deels door sedimentatie opgevuld bekken met uiterste afmetingen van ca. 20 bij 55 km, aan de noord-, oost- en zuidzijde omringd door een reeks van maximaal ruim 2000 m hoge vulkaantoppen en aan de westzijde begrensd door de veel lagere, verweerde Miocene kalksteenrug van de Radjamandala. Een kleinere rug, de welbekende heuvels van Tjimahi, splitst dit grote bekken in twee ongelijke delen, de vlakte van Batoedjadar in het westen en de eigenlijke, bijna driemaal zo grote hoogvlakte van Bandoeng in het oosten. Beide vlakten worden ontwaterd door de Tjitaroem, die aan de oostzijde op de hellingen van de G. Malabar ontspringt en aan de westkant via een doorbraak in het kalksteengebergte zijn weg naar de Noordjavaanse kustvlakte vervolgt.

Aan de zuid- en oostzijde van de hoogvlakte zijn aan grote vulkanen behalve de G. Goentoer onder meer de G. Patoea, de G. Tiloe, de G. Malabar en de G. Mandalawangi te noemen. Gezichtsbepalender zijn evenwel de vulkanen die de noordelijke begrenzing vormen, de G. Boekittoenggoel en vooral het massief van de G. Tangkoeban Prahoe en de G. Boerangrang. Beide laatste zijn in feite de resten of nazaten van een veel grotere en oudere vulkaan, veelal aangeduid als de G. Soenda, die in de latere stadia van zijn bestaan gekenmerkt werd door de aanwezigheid van een reusachtige inzakkingskrater of caldera, met een middellijn van ca. 6 km. De eerste aanzetten tot de opbouw van deze G. Soenda kunnen ruwweg gedateerd worden omstreeks het midden van het Kwartair, 1 tot 1,5 miljoen jaar geleden; de uiteindelijk hoogte die de vulkaan nadien bereikte, voorafgaand aan de vorming van de caldera, moet wel zo'n 3000 m hebben bedragen.

Zoals steeds bij het ontstaan van caldera's, zal deze ook in het geval van de G. Soenda zijn gevormd als gevolg van een of meerdere zeer zware uitbarstingen, waarbij na het wegblazen van de top en het middengedeelte van de vulkaan de wanden rondom deels wegzakken in de magmahaard. De eerste fase in dit proces wordt bij de G. Soenda gedateerd op omstreeks 105.000 jaar geleden, de laatste tijdens een eruptie van catastrofale proporties ca. 50.000 jaar geleden. In samenhang met deze heftige vulkanische activiteit begon toen in het resterende massief van de G. Soenda tevens een uitgebreid en langdurig proces van oost-west georiënteerde breukvorming, waarbij onder meer de befaamde, 20 km lange Lembangbreuk tussen Padalarang en de zuidhelling van de G. Boekittoenggoel tot stand kwam. De latere stadia daarin, omstreeks 27.000-22.000 jaar geleden, vielen samen met het ontstaan van een nieuwe eruptiekrater in de Soenda-caldera, die zich via een

aantal tussenvormen ten slotte ontwikkelde tot de huidige Tangkoeban Prahoe. Deze 'Omgekeerde Prauw' is met zijn niet minder dan elf subkraters nog altijd de voornaamste actieve vulkaan in de directe nabijheid van Bandoeng.

Het Meer van Bandoeng; eerste permanente bewoning

Sinds in de jaren dertig door Nederlandse geologen, in het bijzonder prof. dr. R.W. van Bemmelen, de eerste diepgaande onderzoeken naar het ontstaan van de Bandoengse hoogvlakte werden verricht, is men er lange tijd van uitgegaan dat de opbouw van de Tangkoeban Prahoe ook de directe oorzaak was voor de vorming van een legendarisch, intussen weer verdwenen Meer van Bandoeng. De initiële uitbarsting van de jonge vulkaan zou in deze visie hebben geleid tot het bedekken van zeer grote gebieden met grof eruptiemateriaal en zand uit vulkanische gloedwolken; tegelijkertijd zouden grote modderstromen van met water vermengde vulkanische as zijn uitgevloeid. Zo geweldig zouden deze hoeveelheden zijn geweest, dat bij het huidige Padalarang de oorspronkelijke uitgang van de Tjitaroem naar de noordelijke kustvlakte volledig geblokkeerd zou zijn geraakt en de gehele hoogvlakte geleidelijk aan in een uitgestrekt meer veranderde, in oppervlakte en aanzien vergelijkbaar met het Tobameer in Noord-Sumatra.

Het tegenwoordig algemeen aanvaarde beeld is, dankzij uitgebreid aanvullend en verfijnd onderzoek in recente jaren, heel wat genuanceerder. Zo is uit afzettingen in de ondergrond van de Bandoengse hoogvlakte aangetoond dat reeds voor de eerste vorming van de Tangkoeban Prahoe-vulkaan, omstreeks 125.000 jaar geleden, de hoogvlakte althans voor een deel door een meer bedekt moet zijn geweest, waarvan de oorzaken van vorming echter nog niet zijn achterhaald. Mogelijk liggen die inderdaad in het blokkeren van de oer-Tjitaroem door as- of modderstromen; de enig zekere conclusie is evenwel, dat klaarblijkelijk de hoogvlakte ook toen al een kwetsbaar ontwateringsstelsel kende, dat door natuurlijke oorzaken gemakkelijk ontregeld raakte.

Deels afgewisseld door vulkanische afzettingen, is op deze oudste lacustriene sedimenten een opeenvolging van jongere meerafzettingen aangetroffen, waarvan de jongste een ouderdom hebben van omstreeks 16.000 jaar. Hieruit kan worden geconcludeerd dat het Meer van Bandoeng ten minste gedurende 100.000 jaar heeft bestaan. De sedimenten wijzen erop dat vooral afdamming van het belangrijkste riviersysteem, van de Tjitaroem, door vulkanische modderstromen het bestaan van het meer heeft bestendigd. Ongeveer 20.000 jaar geleden kende het Meer van Bandoeng zijn meest uitgebreide vorm; gedurende de daarop volgende duizenden jaren is het geleidelijk aan drooggefallen. In de vlakte ontstond een uitgestrekt moerasgebied, vooral tijdens de regentijd doorsneden door ondiepe plassen, met een rijk planten- en dierenleven.

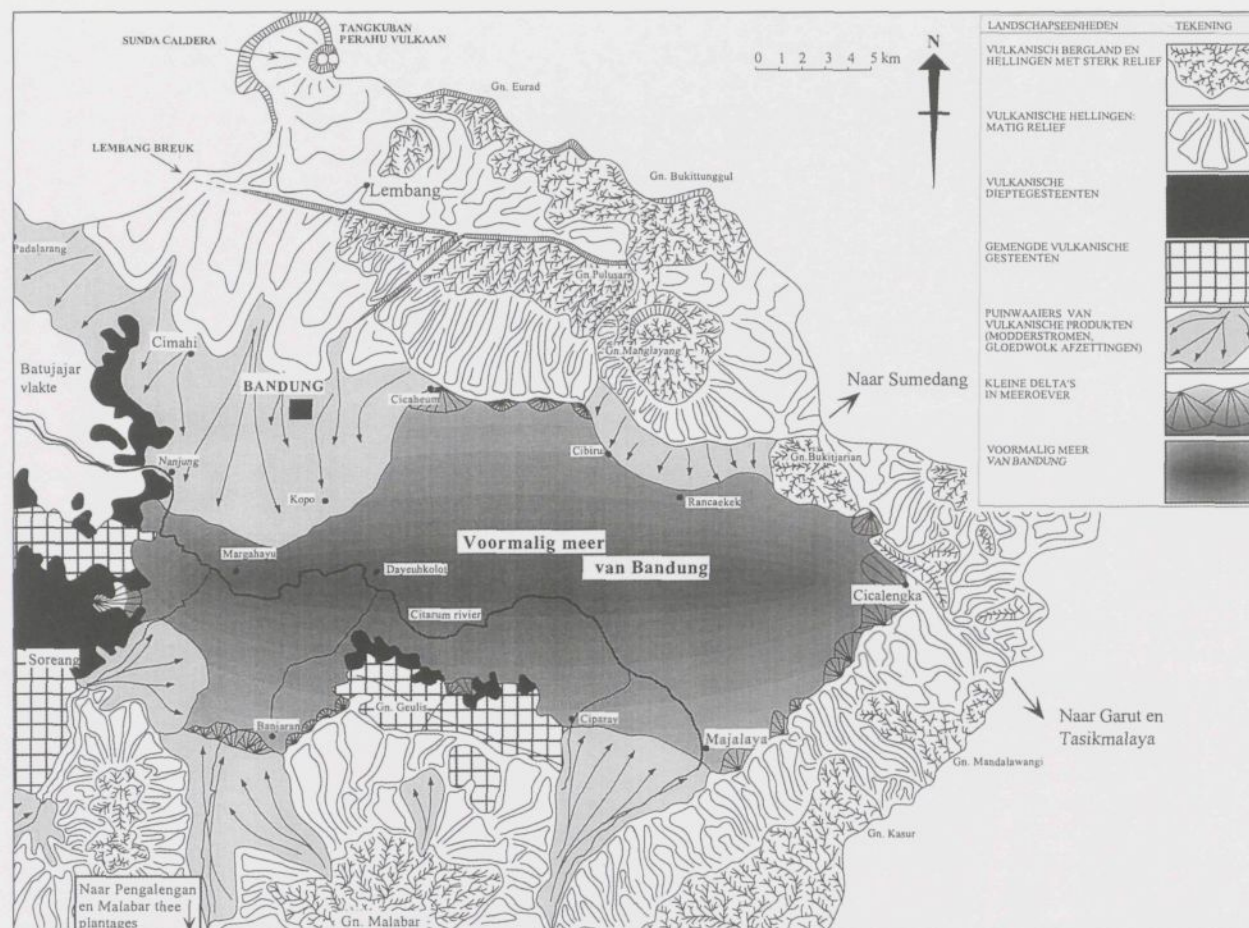
Dit laatste zal een der belangrijkste redenen zijn geweest, dat tenminste vanaf ca. 4000 v. Chr., maar waarschijnlijk al aanzienlijk eerder, ook mensen zich in dit gebied vestigden. Van deze eerste, pre-Maleise bewoners is niet veel concreets te zeggen ten aanzien van herkomst, uiterlijk en maatschappelijke organisatie, maar zeker is wel dat het om jagers-verzamelaars zonder permanente woonplaats ging, die gebruik maakten van min of meer fijn bewerkte stenen wapens en werktuigen. Deels waren deze laatste vervaardigd van obsidiaan of vulkanisch glas, dat op verscheidene plaatsen ten oosten van het vroegere meer aangetroffen kon worden. Zulke neolithische werktuigen, meestal obsidiaankrabbertjes, -pijlpunten en -mesjes voor kortstondig gebruik, komen tegenwoordig nog geregeld aan het licht bij graafwerkzaamheden in de noordelijke delen van Bandoeng, maar ook aan de voet van de vulkaanketen die de zuidelijke en oostelijke begrenzing van het meer en het moerasgebied markeerde.

De Sangkoeriang-legende

Sinds in de jaren twintig het bestaan van een meer in algemene zin voor het eerst wetenschappelijk werd aangetoond, is door verscheidene onderzoekers gewezen

In dit kaartbeeld zijn door middel van symbolen en grijsinten schematisch de belangrijkste landschappelijke en geologische structuren rondom het voormalige Meer van Bandung aangegeven, evenals de ligging van enkele tegenwoordige plaatsen. Bandung ligt op een waaivormige helling van vulkanische sedimenten, neergelegd tijdens de grote uitbarstingen van de voorlopers van de huidige Tangkuban Perahu. Foto: M.A.C. van Dam

Pag. 6: gedwongen koffiecultuur. Gedurende vrijwel de gehele 18de en 19de eeuw en zelfs nog in de beginjaren van de 20ste eeuw vond de koffieproductie in de Preanger plaats onder het aloude VOC-stelsel van de 'verplichte leverantiën' of afgeleiden daarvan, zij het na 1870 ontdaan van de ergste uitwassen. Uit de tijd van de Compagnie zijn geen afbeeldingen van deze praktijk bekend, maar deze foto uit vermoedelijk de jaren zeventig van de 19de eeuw geeft een goede indruk van de collectieve onderhouds- en oogstwerkzaamheden waartoe de bevolking - in dit geval voornamelijk vrouwen en kinderen - op de koffieplantages verplicht was. Foto: KITLV.

op de treffende overeenkomst met een oude legende uit het Bandoengse, waarin eveneens sprake is van een groot meer op de plaats van de huidige stad. De tragische hoofdpersonen daarin zijn Dajang Soembi, de enige dochter van de Galoehse vorst Sri Pamekas, en haar zoon Sangkoeriang. Vader van deze laatste was de halfgod Toemang, die zich evenwel aan gewone stervelingen voordeed als een hond en in die gedaante aan het hof van Galoeh de trouwe metgezel van de onwetende Sangkoeriang was. Op een dag, aldus het verhaal, zond Dajang Soembi haar zoon uit jagen, met de opdracht een mooi hert voor haar mee te brengen. De jacht was echter weinig succesvol en ten einde raad besloot Sangkoeriang ten slotte, dan maar zijn hond te doden en zijn moeder deze 'buit' als hertvlees te presenteren.

Dajang Soembi en haar zoon aten met smaak, maar na enige tijd begon haar wel de afwezigheid van Toemang op te vallen. Aanvankelijk wilde Sangkoeriang daar niets over zeggen; pas na lang aandringen werd zijn moeder uiteindelijk de waarheid gewaar, waarop zij begrijpelijkerwijs in wanhopige woede ontstak en haar zoon zo'n zware slag tegen het hoofd gaf, dat hij hevig bloedend aan de slaap bewusteloos neerviel. Voor haar vader Sri Pamekas was dit aanleiding, haar voorgoed uit zijn kraton te verbannen; de volgende jaren zwierf zij van plaats tot plaats in het rijk van Galoeh. Eenmaal hersteld van zijn verwonding verliet ook Sangkoeriang het hof, om in de wijde wereld zijn geluk te beproeven en ervaringen op te doen.

Jaren later ontmoette hij tijdens een van deze omzwervingen een mooie jonge vrouw, op wie hij terstond hopeloos verliefd werd. Dit gevoel bleek snel genoeg wederkerig, maar groot was haar ontsteltenis toen ze, een dag voor het voorgenomen huwelijk, Sangkoeriangs haar streelde en daarbij opeens een groot litteken aan zijn slaap ontdekte: haar aanstaande echtgenoot was haar zoon! Omgekeerd herkende hij Dajang Soembi echter niet en liever dan alsnog de waarheid te zeggen, besloot zij het huwelijk af te wenden door middel van een list. Die bestond hierin, dat zij Sangkoeriang te kennen gaf alleen met hem te zullen trouwen indien hij voor de volgende ochtend de hele vallei in een reusachtig meer zou veranderen en daarbij een boot zou hebben gebouwd groot genoeg om het bruilofsfeest in te kunnen vieren.

Tegen de verwachting in slaagde de nog altijd hevig verliefde Sangkoeriang wonderwel in deze opgave, zij het niet zonder de hulp van een leger van goede geesten of dewata's. In de Tjitroem verrees een stevige dam, waarachter de hoog-

vlakte spoedig onder het opgestuwde rivierwater verdween. En hoewel Dajang Soembi de goden ook nog zo ver had gekregen dat ze de zon de volgende dag eerder op lieten gaan, dobberde Sangkoeriang op dat tijdstip al met zijn complete gevolg in een enorme prauw op de jonge watervlakte. In haar wanhoop zag zijn moeder, gezeten op een naburige bergtop, nog maar een oplossing: de dam moest worden ondermijnd. Nadat dit haar onder uiterste inspanning was gelukt, veroorzaakte het wegstromende water echter zo'n beroering, dat de prauw kantelde en Sangkoeriang met de zijnen reddeloos verdronken. Overmand door verdriet stortte ook Dajang Soembi zich in het kolkende water, waarna niemand haar ooit heeft teruggezien. Sangkoeriangs boot ligt er evenwel nog altijd, zoals elke rechtgeaarde Bandoenger weet, in de gedaante van de Tangkoeban Prahoe ('Omgekeerde Prauw').

Als rechtstreekse referentie aan de vorming en verdwijning van het Meer van Bandoeng is dit bekende Soendanese volksverhaal natuurlijk niet bruikbaar. Zelfs al zou men de miraculeuze handelingen van de hoofdpersonen als zinnebeeldig voor werkelijke gebeurtenissen willen zien, bijvoorbeeld voor grote werken van vorsten of andere aanzienlijken, dan nog is de chronologie zozeer uit haar verband gerukt, dat elke poging tot historische correlatie bij voorbaat zinloos wordt. Immers, het vorstendom Galoeh, een hindoerijkje waarvan de hoofdstad zich bevond in het Tasikmalajase op zo'n 80 km ten oosten van Bandoeng, bestond niet eerder dan de 7de of mogelijk zelfs pas de vroege 8ste eeuw na Chr., dus ten minste 4500 jaar na de laatste fase in de ontwatering van de hoogvlakte. Hooguit is het denkbaar dat de opeenvolgende culturen die in de hoogvlakte nadien verbreid waren, het relaas van dit natuurverschijnsel van elkaar hebben overgenomen, met het verstrijken der eeuwen uiteraard in steeds fantastischer proporties.

Aan de charme van de legende doet dit alles echter niets af en het lag dan ook zeer voor de hand dat, toen in 1931 officieel een stadswapen aan Bandoeng werd toegekend, de vorm daarvan mede op het Sangkoeriang-verhaal werd gebaseerd. Het gekroonde, door twee leeuwen geflankeerde schild van dit oude wapen vertoonde linksonder een veld van tien golvende, wit en azuren dwarsbalken, rechtsboven een veld van goud, en daartussen een diagonale gekanteelde scheidsbalk in sabel. Het gouden veld symboliseerde de huidige welvaart van de stad, het golfvlak het meer dat voorheen de hoogvlakte bedekte, en de diagonale

balk de dam (bandoengan) van Sangkoeriang, waaraan de stad in deze visie haar naam ontleent. Onder het geheel prijkte de wapenspreuk *Ex Undis Sol*, 'Uit de golven de zon'. Het tegenwoordige stadswapen is, met merendeels dezelfde elementen, nog duidelijker: daar ziet men beneden een veld van wit en azuren golven, daarboven horizontaal de gekanteelde dam en de Tangkoeban Prahoe, en geheel bovenaan het gouden veld.

Latere voorgeschiedenis

Terugkerend naar ca. 4000 v. Chr., blijft de bewoning van de hogere delen in de periferie van het moerasgebied door neolithische jagers-verzamelaars in elk geval aantoonbaar tot ca. 2500 v. Chr. Kort daarna was ook sprake van permanente nederzettingen, waarvan de bewoners, blijkens vondsten in Bandoeng-Noord en bij Patjet op de zuidoosthelling van de G. Malabar, reeds enige kennis van akkerbouw hadden en op bescheiden schaal naast stenen ook bronzen werktuigen gebruikten. De vindplaats bij Patjet, op de kina- en theeplantage Ardjasari, bestaat uit een merkwaardig complex van aarden wallen en greppels, waarvan de functie tot op heden niet is achterhaald.

Enkele eeuwen later, vanaf omstreeks 1500 v. Chr., moet in de hoogvlakte een megalithische cultuur verbreid zijn geweest, getuige onder meer de restanten van een klein heuvelheiligtom met een rechtopstaande altaarsteen bij twee pre-islamitische graven te Pasir Panjandaan, iets ten noordoosten van Bandoeng. De dragers van deze proto-Maleise bronstijdcultuur, die in varianten eveneens uit andere delen van Java en Sumatra bekend is maar waarvan de oorsprong tot op heden onduidelijk is gebleven, waren bekwame landbouwers en woonden in blijvende nederzettingen. Uit ongeveer dezelfde of een iets jongere periode zijn, onder meer op de noordhelling van de G. Wajang, ook ruwe stenen voorouderbeelden gevonden, die in aanzien doen denken aan de merendeels veel later ontstane grote sculpturen van menselijke figuren uit het Polynesiëse cultuurgebied. Nog weer jonger zijn enkele verspreide vondsten van artefacten gerelateerd aan de Dongson-cultuur, vooral bekend vanwege de karakteristieke bronzen keteltrommen, die vanaf ca. 600 v. Chr. door jong- of deuterio-Maleise migranten uit de Indo-Chinese regio werd verbreid over de westelijke Indische Archipel.

Taroemanegara, Koenigan en Galoeh

In formele zin eindigt de prehistorie van West-Java met de vermelding van het bestaan van een koninkrijk Taroemanegara in de kroniek van de Chinese boeddhistische monnik Fa Hien of Fa Xian, die in 414 na Chr. tijdens een pelgrimstocht naar Sri Lanka ook Java aandeed. Dit vorstendom was gecentreerd rond een hofstad in de nabijheid van het huidige Krawang, oostelijk van Jakarta, en kende reeds een uitgebreid handelsverkeer met de Voor-Indische wereld, waaruit ook tal van cultuurelementen waren overgenomen. Zo was de overwegende godsdienst het brahmanisme of vroeg-hindoeïsme, werd het Sanskriet gebruikt als de formele taal van het hof en de religieuze instellingen, en waren architectuur en andere kunstuitingen waarschijnlijk eveneens sterk op de Voor-Indische voorbeelden geënt. In het Bandoengse zijn uit deze periode slechts enkele verspreide vondsten bekend, die suggereren dat de invloed van Taroemanegara ook hier gevoeld werd; de naam Tjitaroem kan in dit verband eveneens als een verwijzing naar dit oude vorstendom zien. Elders is de nalatenschap van Taroemanegara overigens nauwelijks tastbaarder, behoudens de bekende inscriptie herinnerend aan grote daden van koning Poernawarman op de oudste der 'batoe toelis' iets buiten Bogor.

Kenmerkend in deze samenhang is bijvoorbeeld, dat op grond van de huidige archeologische gegevens niets met zekerheid is te zeggen over het verdere verloop van Taroemanegara's geschiedenis, zelfs niet over de oorzaken en het tijdstip van de uiteindelijke verdwijning van het rijk. Hetzelfde is van toepassing op de twee hindoejavaanse vorstendommen waarvan men aanneemt dat zij nadien een vorm van gezag lieten gelden over de Bandoengse hoogvlakte: Koenigan, in de 9de eeuw en later gelegen rond het tegenwoordige plaatsje van die naam ten zuidwesten van Cheribon, en het reeds genoemde Galoeh. Van het laatste rijkje, ook bekend onder de naam Soenda Poerba, werd het hof in de 7de of vroege 8ste eeuw gesticht op een eilandje in een kunstmatig meer tegen de noordhelling van de G. Sawal in de oostelijke Preanger, ca. 30 km ten noorden van Tasikmalaja. Later in de 8ste eeuw is de hoofdstad verplaatst naar een locatie op de samenvloeiing van de Tjitandoevi en de Tjimoentoer, buiten de eigenlijke Preanger op zo'n 20 km oostelijk van Tjiamis. Uit beide perioden heeft men op de hoogvlakte rond

Bandoeng incidentele vondsten gedaan, maar bouwresten of andere duurzame herinneringen van enige omvang zijn niet nagelaten. Op enige afstand naar het oosten evenwel, te Leles bij Garoet, bevindt zich op een eilandje in een meer tussen de G. Goentoer en de G. Galoenggoeng een kleine tempel gewijd aan de hindoe-god Shiva of Ciwa, die waarschijnlijk in de 8ste of 9de eeuw tot stand kwam onder gezag van de vorsten van Galoeh.

Padjadjaran

Iets meer structuur krijgt de vroege Westjavaanse geschiedenis met de stichting van het Soendanese hindoe-rijk Padjadjaran. Hoewel het in oorsprong mogelijk ouder was, geldt als datering daarvoor het jaar 1433, toen de hoofdstad definitief gevestigd werd te Pakoan, een zeer strategisch gekozen plaats tussen de Tjiliwoeng en de Tjisadane enkele kilometers ten noorden van het tegenwoordige Bogor. Padjadjaran was in de latere 15de en vroege 16de eeuw vrij aanzienlijk rijk, waarvan de verschillende eerdere vorstendommen, ook Galoeh en Koenigan, als vazalstaten c.q. regentschappen ondergeschikt waren gemaakt. De Bandoengse hoogvlakte maakte onder Padjadjaran in de 15de eeuw deel uit van het regentschap Timbanganten, waarvan het hof aanvankelijk resideerde te Tegaloean aan de noordelijk voet van de G. Malabar, later in die eeuw te Babajang aan de Tjitaroem. Voor de Padjadjaranse vorst waren deze hoogstwaarschijnlijk nogal armelijke en dunbevolkte vazalstaatjes in de Preanger niet van uitzonderlijk belang en verder dan een beperkte jaarlijkse schatting en enkele formele verplichtingen ten aanzien van de levering van krijgsvolk in oorlogstijd reikte de bemoeienis uit Pakoan dan ook niet. Het rijk ontleende zijn inkomsten voor een veel belangrijker deel uit de overzeese handel, in het bijzonder via de havenstad Soenda Kelapa, het latere Batavia en Jakarta.

In 1527 ging deze haven voor Padjadjaran verloren door toedoen van de islamitische, uit Atjeh afkomstige prediker-veroveraar Fatahillah, waarna de plaats met het aangrenzende kustgebied onder gezag van het eveneens reeds islamitisch geworden en aanvankelijk aan Demak onderhorige Bantam kwam. Afsgesneden van zijn uitgang naar zee, wist het verarmende hindoe-rijk zijn bestaan nadien nog ruim een halve eeuw te rekken, tot in 1579 ten slotte de hoofdstad Pakoan door een Bantamse expeditiemacht werd veroverd en verwoest. Het moeilijk toeganke-lijke bergland bleef bij die gelegenheid echter buiten bereik van de Bantammers. Niettemin kreeg omstreeks dezelfde tijd ook in de Preanger de invloed van de islam blijvend de overhand over het oudere hindoeïsme, mede door de opkomst van nieuwe, krachtige moslem-rijken in de centrale delen van Java.

Mataram, ca. 1615-1677

Het eerste was het sultanaat Cheribon, dat kort voor 1550 ontstond onder heerschappij van - opnieuw - Fatahillah. Ter plaatse was en is deze bekend als Soenan Goenoengdjati, een der negen heilige predikers die volgens de Javaanse overlevering in de 15de en 16de eeuw de islam op het eiland verbreidden. Het grote prestige dat de Cheribonse sultans als Goenoengdjati's nazaten aan deze heiligheid ontleenden, vormde in de latere 16de en het begin van de 17de eeuw mede de basis voor aanzienlijke gebiedsaanspraken op de binnenlanden van West-Java, maar in de praktijk konden die buiten een relatief klein gebied rondom de eigenlijke stad niet hard gemaakt worden. Bij dr. De Haan heet het in dit verband niet zonder laetdunkendheid:

'Het is waar - 't grote Soendarijk waarvan het Mohammedaansche Cheribon het middelpunt heet geweest te zijn, is nogal schemerachtig. En wetend hoe onbeduidend de Hoofden blijken, hoe hulpeloos de bevolking dezer gewesten zoodra zij uit den donkeren achtergrond voor het voetlicht der historie treden, valt het ons, wij willen het bekenen, (...) moeilijk aan de vroegere grootheid van wien of wat ook in deze landen te gelooven. (...)

Omtrent de grenzen van het gebied dezer Cheribonsche Vorsten is het moeilijk iets met zekerheid vast te stellen. Naar het binnenland bestonden er vermoedelijk geene. De bodem immers was nagenoeg zonder waarde, zoolang niet tot ontginning was overgegaan; ontgonnen werd daar echter niet alleen door eene gezeten bevolking, maar ook door zwervende huisgezinnen of vereenigingen van gezinnen die, waar zij zich ook tijdelijk neerlieten, onderworpen bleven aan hun Vorst en Regent. Vandaar dat men Cheribonsche nederzettingen en Cheribonsche aanspraken tot zeer ver westwaarts aantreft, zonder dat daaruit mag worden afgeleid dat al het land tusschen deze nederzettingen en de hoofdstad Cheribon onder denzelfden Vorst behoorde.'

Hoe weinig het wereldlijke gezag van Cheribon over de Preangerlanden wellicht ook voorstelde, op religieus terrein waren de sultans van Goenoengdjati's huis natuurlijk onbetwiste autoriteiten. Onder de actieve bekeringspolitiek van de Cheribonse heersers ging Galoeh al kort na 1550 over tot de islam, na de val van Pakoean in 1579 gevolgd door de regentschappen van het oude Padjadjaran, waaronder Timbanganten en de overige delen van de Bandoengse hoogvlakte.

Dipati Oekoer en de Preanger-opstand

De laatste decennia van de 16de eeuw zagen intussen in Midden-Java de vorming van een nieuw en spoedig veel machtiger rijk, dat naar het regentschap bij het latere Djokjakarta waaruit het zich ontwikkelde, de naam van Mataram kreeg. Als stichtingsjaar geldt 1575, toen de regent van Mataram, Soetowidjojo, zijn territorium uit het Middenjavaanse rijk van Padjang wist los te maken en als panembaham ('hij die men vereert') een vorstelijk bestuur installeerde. Bekend geworden onder de naam Senopati ('Legeraanvoerder', naar zijn eerdere functie onder de Padjangse vorst), slaagde de nieuwe heerser er door een gewiekst samenspel van diplomatie en militair optreden in, zijn gezag binnen enkele tientallen jaren over een groot deel van Java uit te breiden; bij zijn overlijden in 1601 waren feitelijk alleen Bantam en het kleine Oostjavaanse hindoestaatje Balambangan nog niet Matarams.

Tot zijn belangrijkste acquisities behoorde Cheribon, waarmee in 1590 een verbond werd gesloten; mede als voortvloeiende uit dit samengaan kreeg Mataram omstreeks 1595 reeds rechtstreeks gezag over Galoeh. Kort na 1600 werden de banden nog nauwer aangehaald, toen een prinses uit het Cheribonse sultans-geslacht in het huwelijk trad met de Mataramse troonopvolger Agoeng. Deze laatste kwam in 1613 aan de macht, waarna de status van Cheribon spoedig verminderde tot die van een volledig ondergeschikte vazalstaat. Al omstreeks 1615 stond Cheribon formeel alle gebieden ten oosten van de Tjimanoeck af, waardoor met de overige Preanger ook de Bandoengse hoogvlakte onder Matarams gezag kwam. In de praktijk duurde het nadien weliswaar nog enkele jaren voor dit gezag een georganiseerde vorm kreeg, maar reeds in 1624 was het zo stevig gevestigd, dat de regent van Soemedang verplicht kon worden, troepen te leveren voor Agoengs veldtocht tegen Madoera in dat jaar.

Mogelijk in verband met die verdienstelijke bijdrage werd de Soemedangse regent, Dipati Oekoer, kort daarop benoemd tot Matarams landvoogd over de gehele Preanger, met uitzondering van de delen die tot het landschap Galoeh behoorden. Vier jaar later, in 1628, moest Dipati Oekoer opnieuw manschappen ter beschikking stellen voor Matarams oorlogvoering, ditmaal tegen het in 1619 gestichte Aziatische hoofdkwartier van de Verenigde Oostindische Compagnie, Batavia. Zoals bekend liep dit eerste beleg van Batavia, ondanks een enorme overmacht aan manschappen, voor Mataram uit op een verpletterende nederlaag. Een tweede poging in het jaar daarop eindigde zo mogelijk nog rampzaliger, waarbij ook het prestige van de soesoehoenan ('hij aan wie men onderworpen is'), zoals Agoeng zich sinds 1624 liet noemen, bij veel van zijn vazallen gevoelige schade opliep. Soemedangers en andere Preanger krijgslieden deden aan deze tweede belegering niet meer mee; tijdens de eerste hadden zij zich bepaald niet onderscheiden en waarschijnlijk mede uit angst voor bestraffing had Dipati Oekoer kort nadien besloten, van Agoengs gebleken zwakte gebruik te maken door zich met de aan hem ondergeschikte Preanger-landen los te maken van Mataram.

Verzwakt als de soesoehoenan mocht zijn, besepte hij toch maar al te goed dat indien hij tegen deze afscheiding niet met alle middelen zou optreden, dit precedent in korte tijd ook het Matarams gezag over het overige Java teniet zou doen. Ondanks heldhaftig verzet slaagden Dipati Oekoer en de zijnen er op den duur niet in, de Mataramse herovering te stuiten, ook al doordat een wanhopig verzoek om hulp aan de Bataviase gouverneur-generaal Speex wantrouwend werd afgewezen. In het voorjaar van 1632 viel de ongelukkige regent van Soemedang in handen van de zegevierende Mataramse troepen, die moordend en plunderend over de Preanger uitzwermden; na zijn overbrenging naar Agoengs hofstad Kerta werd hij op wrede wijze ter dood gebracht.

Het eerste regentschap Bandoeng; Dajeuhkolot

Na de mislukte opstand bleven de Preanger-landen goeddeels leeg en verwoest achter. Een nieuwe landvoogd werd niet benoemd en het duurde uiteindelijk tot 1641, voor de soesoehoenan - sinds 1638 ook sultan - zijn aandacht weer op deze

gebieden richtte. Zich realiserend dat Mataram ook in de toekomst niet in staat zou zijn de Nederlanders met militair optreden uit Batavia te verdrijven, had de sultan in de jaren dertig besloten tot een strategie van inkapseling, die het de VOC en ook de aartsvijand Bantam onmogelijk moest maken, hun territoriaal gezag verder zuid- en oostwaarts uit te breiden. Daartoe was het in de eerste plaats noodzakelijk, het in naam reeds onderhorige, maar praktisch onbruikbaar geworden Preanger-gebied opnieuw te ontginnen en bevolken en onder georganiseerd bestuur te brengen.

Zo werden in 1641 uit Midden-Java aanzienlijke aantallen kolonisten naar de Soendalanden gezonden en kwam het nog in hetzelfde jaar tot een bestuurlijke herindeling, waarbij de oude landschappen Soemedang en Galoeh elk in vier nieuwe regentschappen werden gesplitst. Een daarvan was Bandoeng, samengesteld uit het vroegere rijkje Timbanganten, tussen de G. Goentoer en de Tjimanoeck, en het westelijker gelegen gebied Oekoer, dat samenviel met de zuidelijke delen van de Bandoengse hoogvlakte. Als eerste regent van Bandoeng werd Dipati Astamanggala aangesteld, die naar de oudere traditie aanvankelijk evenwel nog hof hield in Timbanganten.

Over dit eerste regentschap Bandoeng is tegenwoordig nauwelijks meer bekend dan enkele algemeenheden met betrekking tot bestuur, bevolking en middelen van bestaan, afgeleid van analoge situaties elders eerder dan van feitelijke beschrijvingen door tijdgenoten; de eerste Nederlandse rapporten over dit gebied dateren van bijna een halve eeuw later.

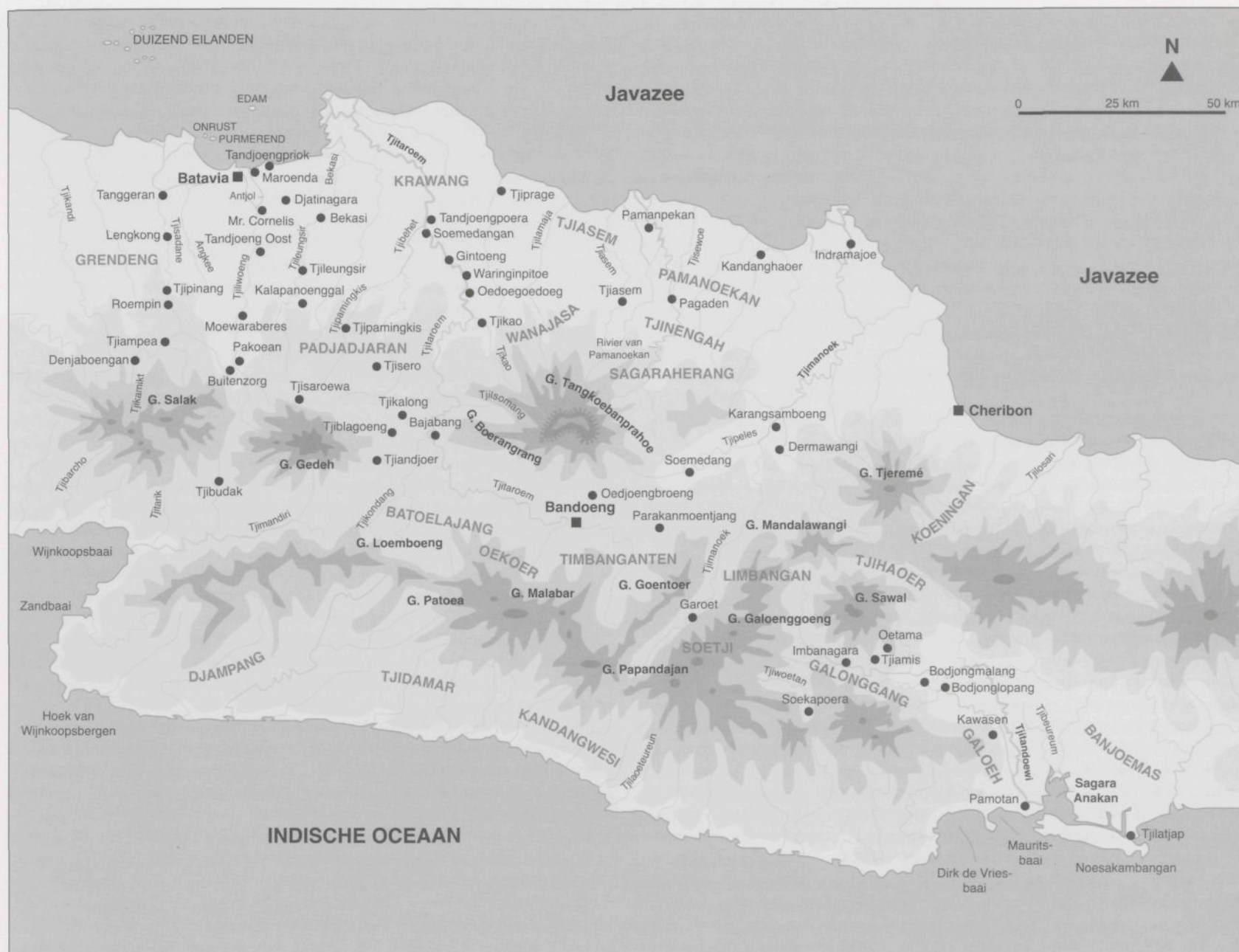
Zeker is in elk geval dat het totale bevolkingsaantal binnen de regentschapsgrenzen hooguit enkele duizenden zielen kan hebben bedragen. Nog in 1706, dus op een tijdstip dat de Preanger merendeels reeds enkele tientallen jaren onder compagniesgezag stond, werd het regentschap Bandoeng op slechts 1000 'hujsgezinnen' geschat, waarvan niet meer dan enkele tientallen woonachtig in de 'hoofdnegorij'. Deze bevolking leefde in overgrote meerderheid in staat van horigheid aan de regent, wiens prestige en macht op zijn beurt weer goeddeels bepaald werd door het aantal van zijn tjtjah's, voornoemde 'hujsgezinnen' bestaande uit een volwassen mannelijke horige met in- en aanwonende familieleden.

In geval van oorlog had de regent aan de Mataramse vorst de verplichting tot levering van een vastgesteld aantal weerbare mannen uit zijn horigen, in de praktijk een veelvoud van honderd of, zoals in het voorbeeld van Bandoeng hierboven, duizend. Zowel uit hoofde van deze verplichting als vanwege zijn algemene prestige had de regent er dus alle belang bij, zijn bevolking zorgvuldig aan zich gebonden te houden. Een niet minder belangrijke aanleiding daartoe was verder, dat de regent voor zijn inkomsten voor een groot deel afhankelijk was van schattingen en herendiensten die hij aan zijn onderhorigen kon opleggen.

De toenmalige situatie kan men dus in bepaalde opzichten zien als volledig tegengesteld aan die van nu. In economische zin was de Bandoengse hoogvlakte met de overige Preanger sterk onderbevolkt. Land was in overvloed beschikbaar, maar had geen waarde zonder voldoende opgezetenen om het te ontginnen en permanent te bewerken. Geen wonder dan ook dat tussen de verschillende regenten steeds weer conflicten ontstonden over hun aanspraken op de bevolking, temeer daar de laatste tot ver in de 18de eeuw nu juist geen vaste woonplaats had, maar steeds weer nieuwe delen in ontginning nam. In geval daarbij regentschapsgrenzen werden overschreden, bleef men echter onderhorig aan de 'eigen' regent, met alle complicaties van dien.

De feodale rechtsaanspraken op de horigen gingen overigens zo ver, dat in praktijk weinig verschil met een toestand van slavernij bestond. Zo vervielen de weduwe en de nog ongetrouwde kinderen van een gestorven horig gezinshoofd als persoonlijk bezit aan de regent, terwijl deze zijn horigen ook met het land waarop zij formeel gezeten waren, kon verpanden, dat wil zeggen dienstbaar maken aan een derde om zo een schuld af te betalen. Mannelijke volwassen horigen hadden echter een zelfde recht met betrekking tot hun gezinsleden; daarnaast kwam het veelvuldig voor, dat kinderen door hen als slaaf werden verkocht. Een bijkomend verschijnsel in dit verband was nog, dat de Preanger als grensgebied met het vijandelijke sultanaat Bantam geregeld doelwit was van rooftochten waarbij het in veel gevallen eveneens vooral te doen was om de waarde van de bevolking te gelde te maken, in de zin dat de betrokkenen gevankelijk werden weggevoerd en verkocht om vervolgens als nieuwbakken Bantams onderdaan hun kolonisatiewerk elders voort te zetten.

Het voornaamste middel van bestaan van de bevolking in het regentschap Bandoeng en bijna overal elders in de Preanger onder Matarams bestuur was de rijstbouw; slechts in de oostelijke Soendalanden, met name in Soemedang en omgeving, was daarnaast sprake van enige nijverheid in de vorm van koperbewerking.

Deze cultuur betrof vrijwel uitsluitend de aanplant van bergrijst op onbevloede en ook anderszins nauwelijks bewerkte akkertjes, die steeds weer opnieuw werden verkregen door het kappen en afbranden van percelen oerbos. De tegenwoordig alom dominerende sawacultuur is in de Preanger op grotere schaal pas ingevoerd tijdens de latere compagniestijd, in veel gebieden zelfs niet eerder dan in de 19de eeuw. Dit geldt in hoofdzaak ook voor de Bandoengse hoogvlakte, die door zijn moerassige karakter weliswaar zeer geschikt is voor de sawabouw, maar om dezelfde reden lange tijd te ontoegankelijk bleef voor de bouw van grotere nederzettingen. Voor zover delen van het regentschap al een permanent aanwezige bevolking bezaten, vond men deze vooral aan de rand van de hoogvlakte en op de hellingen van de omringende bergen.

Pas omstreeks 1670 kwam het onder de tweede regent Wira Angonang tot de vestiging van een nieuwe hoofdplaats aan de samenvloeiing van de Tjikapoendoeng en de Tjitaroem in het laaggelegen centrale deel van de vlakte, Krapjak, die later eveneens de naam Bandoeng kreeg. De locatiekeuze was echter ook daarbij waarschijnlijk niet zozeer gebaseerd op de mogelijkheden van natte rijstbouw ter plaatse, maar veeleer op die van een betere bereikbaarheid; bij het vrijwel volledig ontbreken van wegen vormde de Tjitaroem toen nog de enige verbinding met de Mataramse gebieden in het noordelijke kustland. Zoals reeds aangehaald, werd deze plaats uiteindelijk in 1810 verlaten ten gunste van een ligging aan de nieuwe Groote Postweg. Tegenwoordig herinnert alleen nog de naam Dajeuhkolot, Soendanees voor 'Oude Stad', aan het eerste Bandoeng.

Overzichtskaart van de Preanger en aangrenzende regio's, met daarin aangegeven een aantal van de plaatsen en landstreken genoemd in het hoofdstuk over de voor- en vroegkoloniale geschiedenis. Naar: dr. F. de Haan, *Priangan*.

Onder de Verenigde Oostindische Compagnie, 1677-1799

Met de inname en verwoesting van Jayakarta, door de Nederlanders Jacatra genoemd, en de daarop volgende stichting van Batavia door gouverneur-generaal Coen waren in 1619 tevens gebiedsaanspraken op het achterland geformuleerd, uitgaande van de veronderstelde begrenzingen van het pas veroverde prinsdom. Deze aanspraken vormden een perfecte illustratie van de volslagen onbekendheid bij de Nederlanders met de feitelijke situatie in West-Java, althans voor zover het de binnenlanden betrof. Aan de oost- en westzijden reikte het compagniesgebied volgens Coen tot respectievelijk de Kali Bekasi, waar het Mataramse Krawang begon, en de Kali Angke, die als grens met Bantam gold. Landinwaarts echter hield het niet eerder op dan aan het 'suyderstrand', dus de zuidkust van Java, en vormde zo dwars door de Preanger een corridor tussen de twee rivaliserende rijken op Java.

De werkelijke situatie was totaal anders. Nog tientallen jaren na de stichting van Batavia bestond het reële gezagsgebied van de Compagnie uit niet meer dan de onmiddellijke omgeving van de versterkte stad; zo kwam het daar bijvoorbeeld niet eerder dan in 1656 tot de aanleg van een ring van buitenfortjes die de 'Ommelanden' tot een straal van ca. 4 km uit de stadsmuren konden beschermen. Daarbij moet worden opgemerkt, dat de Compagnie aanvankelijk voor het achterland ook geen enkele interesse toonde. Batavia diende in die beginjaren vrijwel uitsluitend als bestuurlijk en commercieel centrum van de VOC in Azië; aan plantagebouw of andere koloniale activiteiten die groter territoriaal bezit vereisten, werd nog niet gedacht. Dit laatste betekende overigens wel, dat de VOC hier voor haar behoeften aan rijst en andere voedingsmiddelen, timmerhout en brandstof lange tijd volledig afhankelijk was van leveranties uit Mataram en Bantam – op zichzelf al reden genoeg om beide Javaanse machten zoveel mogelijk te vriend te houden.

De oorlog van 1676-1678; de Preanger ten dele aan de VOC

Dit alles onderging in de jaren na 1675 een ingrijpende verandering door de onverwacht snelle neergang van zowel Mataram als Bantam, een ontwikkeling waarbij de Compagnie aanvankelijk slechts zijdelings betrokken was. Verre aanleiding was de verovering van Makassar door de Nederlanders in 1667, die tot gevolg had gehad dat in de jaren nadien gevluchte Makassarers mede vanuit Bantam in grote benden over zee strooptochten uitvoerden langs de Mataramse noordkust. In Mataram was Sultan Agoeng na zijn overlijden in 1646 opgevolgd door Amangkoerat I, een gematigder vorst met wie de Compagnie al spoedig tot een veel betere verstandhouding was gekomen en zelfs een verdrag tot militaire bijstand in geval van oorlog tegen een gemeenschappelijke vijand had gesloten. Decennia lang was dit laatste nauwelijks meer dan een papieren letter geweest, maar toen in 1673 Makassarse benden zich tegen de soesoehoenan verenigden met een opstandige Madoerese prins, Taroena Djaja of Troenodjojo (Trunojoyo), kreeg het onverwacht alsnog een grote mate van actualiteit.

Na enkele kleine, inleidende campagnes slaagde Taroena Djaja er in oktober 1676 tegen alle redelijke verwachting in, het veel grotere Mataramse leger een vernietigende nederlaag toe te brengen. Daarmee viel vrijwel de gehele noord- en oostkust in handen van de opstandelingen en raakte Amangkoerats positie zozeer bedreigd, dat hij zich begin 1677 gedwongen zag zich tot de Compagnie te wenden met een verzoek om hernieuwing van het bijstandverdrag. Weliswaar ging het in het geval van Taroena Djaja niet om een gemeenschappelijke vijand, maar in ruil voor aanzienlijke commerciële en territoriale concessies bleek de VOC na enige aarzeling bereid, haar tientallen jaren lang volgehouden politiek van afzijdigheid in Javaanse aangelegenheden op te geven en de gevraagde hulp te verlenen. Deze onderneming bleek spoedig geen sinecure; pas na bijna drie jaar van soms hachelijke strijd, waarbij medio 1677 de oude soesoehoenan zelfs uit zijn hofstad Kerta was verdreven, kon Taroena Djaja in december 1679 overwonnen worden, terwijl het nadien nog tot 1682 duurde voor ook in de periferie van Mataram het vorstelijke gezag geheel was hersteld.

Tijdens zijn vlucht uit Kerta was de bejaarde en verzwakte Amangkoerat in juli 1677 onderweg in de vazalstaat Cheribon overleden. Zijn zoon en opvolger Amangkoerat II besloot niet in te gaan op een Bantams aanbod om gezamenlijk tegen de Nederlanders op te treden, maar zijn vaders uitdrukkelijke wens te respecteren en zich tot Batavia te wenden met een verzoek de toegezegde steun te continueren. Op grond van de daaruit volgende hernieuwing en uitbreiding van het tractaat dat met de oude soesoehoenan was gesloten, kwam het in oktober 1677 tot de formele afstand aan de Compagnie van alle Mataramse gebieden ten westen van de rivier van Pamanoekan, dus vrijwel de gehele westelijke Preanger voor zover deze geen Bantams gebied was. Ook Bandoeng en de hoogvlakte behoorden tot de Nederlandse aanwinst, maar in de praktijk zou het daarna nog enkele decennia duren, voor het compagniesgezag hier meer dan alleen in naam gevestigd was.

Rangga Gempol; de Bantamse oorlog

Dit laatste had mede te maken met de omstandigheid dat de oorlog in het Mataramse met het sluiten van het verdrag immers nog lang niet gestreden was en de aandacht van Batavia dus voorlopig volledig in beslag genomen werd door de operaties in Midden- en Oost-Java. Bovendien dreigde in 1678 ook gevaar van Bantam, waar de sultan Ageng de crisis in Mataram hoopte te benutten door zowel de Javaanse

als de Nederlandse aartsvijand uit te schakelen. Daarbij kreeg hij aanvankelijk in het geheim steun van een nieuwe, vierde partij, de Soemedangse regent Rangga Gempol, die de plotselinge ineenstorting van het Mataramse prestige en gezag in 1677 poogde aan te grijpen om in de Preangerlanden tussen Bantam en Mataram een eigen, onafhankelijk vorstendom te stichten.

Rangga Gempol, overigens een kleinzoon van Dipati Oekoer, had zich na de dood van Amangkoerat I in juli 1677 openlijk afzijdig gehouden toen diens zoon de Mataramse regenten opriep, hun nieuwe heerser te steunen in de strijd tegen Taroena Djaja. In plaats daarvan zocht hij toenadering tot Bantam, teneinde zich bij deze gewaagde stap van een sterke bondgenoot te voorzien voor het geval Amangkoerat II onverwacht op korte termijn toch in staat mocht blijken, zijn oppergezag met geweld te doen gelden. De Bantamse sultan ging vanzelfsprekend graag op de Soemedangse avances in, maar al snel realiseerde Rangga Gempol zich, dat deze ambitieuze nieuwe vriend – Bantam bleek op zijn beurt aanspraken te maken op de Preanger én het sultanaat Cheribon – hoogstwaarschijnlijk veel gevaarlijker was dan de soesoehoenan als vijand ooit zou kunnen worden.

Al in oktober 1677 verbrak hij daarom weer de relatie met Sultan Ageng en ging een verbintenis aan met de Compagnie, aan wie hij bij die gelegenheid tevens het oppergezag over de – Mataramse! – kustlanden Tjiasem, Pamanoekan en Indramajoe, die hij kort tevoren aan zich had onderworpen. Dit aanbod ging dus nog verder dan Amangkoerats concessies in het verdrag van oktober 1677 en het zal geen verwondering wekken dat Batavia, zonder de rechtmatigheid van Rangga Gempols gezag over deze gebieden te onderzoeken, het graag aannam. Een belangrijke overweging daarbij was natuurlijk ook, dat onder de omstandigheden van dat tijdstip – bijna alle compagniestroepen bevonden zich in Oost- en Midden-Java – elke bondgenoot tegen Bantam meer dan welkom was. Het resultaat van een en ander was, dat Rangga Gempol zijn macht vanuit Soemedang ongehinderd kon uitbreiden over het achterland en medio 1678 onder de naam Pangeran Adipati Soemedang als vorst heerste over een aanzienlijk deel van de Preanger. Ook het regentschap Bandoeng kwam op deze wijze onder zijn gezag, waarbij de zittende, in naam nog Mataramse regent Wira Angonangon inderhaast naar Bantam moest uitwijken.

Intussen had men daar niet stilgezeten. Op de overgang van Rangga Gempol naar het compagnieskamp waren reeds in het voorjaar van 1678 verscheidene strafexpedities uitgezonden, die evenwel met Nederlandse hulp alle waren teruggeslagen. In oktober 1678 echter slaagden de Bantammers erin, vrijwel het gehele kustgebied tussen Krawang en Indramajoe te bezetten en, mede met hulp van de gewezen Bandoengse regent Wira Angonangon, aansluitend zelfs Soemedang in te nemen en te plunderen. Gebonden als de meeste compagniestroepen nog steeds waren in Oost-Java, werd uit Batavia slechts een kleine tegenaanval gelanceerd, die niet meer opleverde dan de herovering van Indramajoe. Bij deze plaats werd aansluitend een versterking gebouwd, Bantams Bril, waarbinnen ook de gedeplateerde Pangeran Adipati Soemedang voorlopig een toevlucht vond.

Daarmee was Sultan Ageng nu heer en meester over vrijwel de gehele Preanger en de aansluitende kustgebieden, landen die bij het verdrag van 1677 formeel aan de Compagnie toevielen. Bovendien had ook het sultanaat Cheribon zich bij de Bantammers aangesloten, hetgeen niet alleen een verdergaande verzwakking van het Matarams-Nederlandse kamp betekende, maar tevens het gevaar inhield van een Engelse vestiging ter plaatse. In deze hachelijke situatie was de VOC er vanzelfsprekend alles aan gelegen, een openlijke oorlog met Bantam voorlopig te vermijden, tot de operaties in Mataram beëindigd zouden zijn en de Nederlanders in West-Java te land weer over een werkelijke militaire macht konden beschikken. Door handige diplomatie lukte het Batavia in 1679 inderdaad nog om de schone schijn van de vrede te bewaren, maar het jaar daarop kwam het, mede naar aanleiding van een gecompliceerde opvolgingskwestie aan het Bantamse hof, alsnog tot een beslissende krachtmeting. Als directe aanleiding diende het succes van de Bataviase gezanten in Cheribon, waar de sultans in 1681 ertoe overgehaald konden worden, hun inmiddels nogal dominerend gebleken Bantamse bondgenoot weer af te vallen en zich onder 'bescherming' van de Compagnie te stellen.

In de Bantamse oorlog werd de VOC gesteund door Sultan Agengs oudste zoon, Sultan Hadji, die in 1681 zijn vader afzette, maar kort nadien op zijn beurt door de aan de oude heerser trouw gebleven oorlogspartij was verdreven. In ruil voor Nederlandse hulp bij de herovering van de troon werd in zijn naam aan de nieuwe gouverneur-generaal Speelman, voordien de leider van de Nederlands-Mataramse militaire operaties in Midden- en Oost-Java, een onbeperkt compagniesmonopolie over de Bantamse overzeese handel aangeboden. Daarmee zou de laatste grote

concurrent van de VOC in de Indische Archipel voorgoed onschadelijk zijn gemaakt, terwijl de reeds te Bantam gevestigde Engelse handelsloge opgeheven zou moeten worden.

Vanzelfsprekend liet de Compagnie deze buitenkans niet verloren gaan; in 1682, toen Batavia eindelijk de troepen uit Mataram kon terughalen, begon een reeks van grote militaire operaties tegen Bantam, die na anderhalf jaar van moeizame strijd ten slotte uitmondde in een volledige Nederlandse overwinning. In april 1684 tekende Sultan Hadji als nieuwe vorst van Bantam een overeenkomst die, naast de overdracht van het handelsmonopolie, door de aanvaarding van de Compagnie als beschermvrouwe *de facto* voorgoed een einde maakte aan het bestaan van het sultanaat als onafhankelijke staat. Tevens werd bepaald dat Bantam zou afzien van verdere aanspraken op Cheribon en de Preanger, waarmee de VOC dit laatste gebied nu daadwerkelijk onder haar gezag kon brengen.

Eerste bestuursmaatregelen; verkenningsexpedities

Bij de onderhandelingen over het contract met Cheribon waren in 1681 uit naam van de Compagnie én de soesoehoenan ook reeds de nieuwe bestuursverhoudingen voor de regentschappen in het binnenland vastgelegd, al was de situatie daar in verband met de dreiging van oorlog met Bantam nog allerminst stabiel. Zo werd Ranga Gempol weer benoemd tot regent van Soemedang, maar Wira Angonangon, de naar Bantam uitgeweken regent van Bandoeng, werd vervangen door de demang van Timbanganten, Anggadiredja, die een nazaat heette te zijn van het oude Padjadjaranse vorstengeslacht van Timbanganten.

In 1684 volgde het eerste formele bestuursreglement voor de regentschappen, waarin de Compagnie de vroegere Mataramse bepalingen in hoofdzaak in stand liet, maar de regenten voortaan wel uitdrukkelijk verbod ingezetenen van andere regentschappen aan te trekken. Tevens werd in die jaren een eerste poging gedaan, aan de hand van opgaven door de hoofden de bevolkingsomvang in de verschillende regentschappen en 'negorijen' te doen vaststellen. Op grond van de gegevens die daaruit beschikbaar kwamen, werd in 1686 het inwoneraantal van het regentschap Bandoeng op 1056 'huysgezinnen' bepaald, dus op ten hoogste ca. 10.000-15.000 zielen. Een realistische schatting van de toenmalige omvang van de hoofdplaats Bandoeng of Krapjak zou ca. 500-1000 inwoners kunnen zijn; de hoofdnegorij Trogong in het aan Bandoeng toegevalen Timbanganten heette met 77 gezinnen de grootste plaats in de Preanger te zijn, groter zelfs dan Soemedang.

Tot een feitelijke aanwezigheid van Nederlandse gezagsdragers in Bandoeng kwam het pas in een veel later stadium. De eerste permanente nederzetting die de Compagnie in het Westjavaanse binnenland vestigde, was in 1678 een klein fort bij Tandjongpoera, in het landschap Krawang aan de benedenloop van de Tjitaroem. Een serieuze verkenning van het regentschap Bandoeng vond niet eerder plaats dan in 1689, toen een kleine patrouillemacht onder leiding van de Ambonese luitenant Patinggi uit Batavia via Tjiandjoer en Soemedang een tocht naar Cheribon maakte. Twee jaar later ondernam luitenant Adolph Winkler een expeditie naar de Krawangse bovenlanden, de Preanger en ook Galoeh, waarbij Bandoeng eveneens werd aangedaan; de resultaten van deze tocht hebben waarschijnlijk belangrijk bijgedragen tot de informatie verwerkt in de eerste enigszins realistische landkaarten van delen van de Preanger, die in 1692 en volgende jaren in Batavia werden gemaakt.

De derde grote exploratietocht volgde pas in 1700, onder leiding van de luitenant Oluff Christiaansz. Daarbij ging het overigens niet meer alleen om verkenning en vlagvertoon, maar was uit Batavia ook opdracht meegegeven tot het treffen van een schikking in enkele geschillen tussen de Preanger regenten over bevolkingsaanspraken, terwijl de meereizende boekhouder Philip van Eijck tot taak had, aan de hand van onderzoek ter plaatse de aan de Compagnie te leveren quota voor het volgende jaar van produkten als katoenen garens, indigo en was vast te stellen. Zo kreeg de regent van Bandoeng bij die gelegenheid een 'eisch' van 4 pikols indigo opgelegd, onder de vermaning *'haar uijerste best aan te wenden wanneer het bequame tijd was hun ijer omtrent gemelte plantagie en berijden van goede indigo te toonen.'*

Eerste Javaanse Successie-oorlog

Daarmee had de Compagnie omstreeks de eeuwwisseling klaarblijkelijk reeds een begin gemaakt met de stelselmatige commerciële exploitatie van Bandoeng en de overige Preanger, op basis van de feodale schattingsrechten die zij als opvolger van Mataram op de regenten kon doen gelden. De eisen van te leveren goederen werden aanvankelijk nog per missive doorgegeven, zonder Nederlands toezicht ter

plaatse, waarna de hoofden zelf zorg dienden te dragen voor het vervoer naar Cheribon of elders aan de noordkust. In de loop van de decennia nadien zou deze praktijk van verplichte leverantiën met de introductie van de koffiecultuur drastisch worden uitgebreid en geïntensiveerd. Dit was evenwel pas goed mogelijk na een herbevestiging en verdere uitbreiding van het compagniesgezag over West-Java, hetgeen in 1705 zijn beslag kreeg met een nieuw verdrag tussen Mataram en de VOC.

Deze overeenkomst kwam toen voort uit het verloop van de Eerste Javaanse Successie-oorlog, die in 1704 ontbrandde na het overlijden van Amangkoerat II in het jaar tevoren. Als opvolger had de bejaarde soesoehoenan zijn oudste zoon, Soenan Mas, aangewezen, die zich echter nog als kroonprins steeds openlijker van zijn vaders gematigde politiek afwendde en ten slotte zelfs aansluiting zocht bij Amangkoerats aartsvijand, de opstandelingenleider Soeropati. Deze laatste was een vrijgemaakte Balische slaaf uit Batavia, die aanvankelijk in compagniesdienst enige furore maakte, maar zich na een aangedane belediging in de Bantamse oorlog met een groot aantal volgelingen verbitterd tegen de Nederlanders en Mataram keerde. Uitgeweken naar Oost-Java, was hij in de jaren na 1684 een steeds grotere bedreiging voor Amangkoerat II geworden; omstreeks de eeuwwisseling kon hij zich zelfs feitelijk heerser over een groot deel van de Oosthoek noemen.

Soenan Mas' samengaan met Soeropati werd door de Hoge Regering in Batavia vanzelfsprekend niet gunstig ontvangen en zij steunde dan ook de andere pretendent op de Mataramse troon, zijn oom Pangeran Poeger, die door een aantal gematigde en voor Soeropati's invloed bevreesde regenten was gehuldigd als tegenvorst. Uiteindelijk duurde het tot 1708 voor de compagniestroepen in naam van Poeger, inmiddels soesoehoenan onder de naam Pakoe Boewono I, de laatste weerstand van Soenan Mas en de zijnen wisten te breken. Soeropati sneuvelde in 1706, de verdreven jonge soesoehoenan werd na zijn onderwerping twee jaar later verbannen naar Ceylon.

Vrijwel de gehele oorlog was gestreden in Oost- en Midden-Java, maar het verdrag tussen de Compagnie en Pakoe Boewono I op grond waarvan de steun tegen Soenan Mas in 1705 formeel was toegezegd, voorzorg in enkele bepalingen die wel van grote invloed waren op de verhoudingen in Bandoeng en de overige Preanger. Zo werd de nieuwe grens tussen compagniesgebied en Mataram bepaald langs de Tjilosan en de Tjidonan, waardoor nu ook Cheribon, Galoeh en zelfs een deel van Banjoemas onder Nederlands gezag kwamen. Bovendien werden de eerdere contracten van 1677 herbevestigd voor zover zij de overige delen van de Preanger betroffen. Weliswaar was indertijd tussen Speelman en Amangkoerat II al overeengekomen dat Mataram deze gebieden ten westen van de Tjipamanoekan aan de VOC afstond, maar de feitelijke staatsrechtelijke situatie was nadien toch lange tijd zo ambivalent gebleven, dat de soesoehoenan bijvoorbeeld nog in 1684 meende een landvoogd over de Preanger regentschappen te kunnen aanstellen - die toen overigens prompt door de Compagnie uit zijn ambt werd gezet en verbannen. Het contract van 1705 maakte aan alle onduidelijkheden een einde en markeerde daarmee het begin van een kleine tweeënhalve eeuw van bijna onafgebroken Nederlands bestuur over Bandoeng en de overige Preanger, dat ten eerste bepalend zou worden voor de verdere ontwikkeling van deze regio.

Commerciële exploitatie; Pangeran Aria Cheribon

Nog voor het einde van de Eerste Javaanse Successie-oorlog maakte men zich in Batavia op, de exploitatie van de nu definitief verworven bezittingen op efficiënter wijze dan voorheen te organiseren. Mede vanwege de nog altijd grote onbekendheid met het gebied gaf de Compagnie er aanvankelijk evenwel de voorkeur aan, veel bestuurszaken te doen verlopen via een loyaal geachte inheemse vorst, voor welke positie in 1706 de keus door gouverneur-generaal Van Hoorn en de Raad van Indië werd bepaald op een der Cheribonse prinses, Pangeran Aria Adiwidjaja, in de compagniestukken met weinig begrip voor de Javaanse titulatuur aangeduid als *Prins Pangerang Aria Cheribon*. In de desbetreffende akte heet het letterlijk:

'Soo hebben den Gouverneur Generael en Raden van India, in agting nemende de goede bequaamheden van den Cheribonsen Prins Pangerang Aria Cheribon ende desselfs daertoe betoonde bereijthwilligheijt, op den 9e van de voorleden maand Februarij goetgevonden gemelten Pangerang Aria Cheribon aan te stellen en te nomineren tot Opsigter en Regent over alle de Priangse landen en inwoonders, omme deselve, als gesegt, na de ordres van den Gouverneur Generael ende de Raden van India ende de Javaanse wijze te regeren (...).'

In de bijgaande instructie van vijf algemene beleidspunten aan de pangeran zijn er twee gericht op het economisch gebruik van de regio:

'Ten denden: dat vooral ijder in zijn district de padijplantagies, zoowel sawas als gegas, tot beste van haar volk zal moeten doen voortsetten, opdat er altoos overvloed van rijst in de Priangerslanden mag gevonden en Comps. volkeren daarvan ook meede voor contant gerieft worden.

Ten vierden zullen ook met alle ernst en vermogen alle de Priangershoofden en inwoonders doen planten en jaarlijks op Cheribon tot de daartoe gestelde prijzen en voor contante betaling aan de Comp. leveren al het cattone gaeren, peeper en indigo dat in de Priangerslanden komt te groeijen, en vooral, dat het gaarn zoo fijn als doenlijk en den indigo in grooter quantiteit jaarlijks geplant en geleevert wordt, en dat vooreerst zoveel cattijs indigo in't jaar als het getal der mansperzoonen van ijdern district uijtmaakt en 't gaarn na advenant, en dat ook de gemeene lieden en haare Oemboels ider waarlijk het geld voor haar arbeijt en te leeveren goederen komen te genieten en 't zelve niet alleen bij de Hoofden word opgestooken en 't gemeene volk niet daarvan gegeven, op poene van sodanige straffe aan dezelve Hoofden als men na de misdrijven sal nodig agten, en om waarin beeter voortgang te maken doorgaans eenige Hollanders en ook dienaars van den Pangerang Area Cheribon een ronde en visite in de Priangerlanden zullen moeten doen en ijder laten besorgen dat hij tijdig zijn koopmanschappen op Cheribon kome te brengen.'

Beter dan in deze historische bewoordingen kan de essentie van het stelsel van gedwongen leverantiën, dat in verschillende varianten de economische en sociale verhoudingen in de Preanger gedurende de navolgende twee eeuwen is blijven bepalen, niet weergegeven worden. Interessant is daarbij de vaststelling, dat de VOC bij haar beleid terzake kennelijk ook al in dit vroegste stadium de ambivalentie in doelstellingen kende, die later in het algemeen zo kenmerkend is geworden voor de houding van de westerse koloniale mogendheden. Enerzijds is er natuurlijk de sterke gerichtheid op gewin bij de commerciële exploitatie van het onderhorige territorium, maar anderzijds blijkt ook de acceptatie van een zekere verantwoordelijkheid voor het welzijn van de onderdanen, in het bijzonder ten aanzien van de voedselvoorziening en de garantie van contante betaling voor de - onder dwang! - geleverde produkten aan de 'gemeene lieden'; om knevelarijen door de hoofden te voorkomen, dienden zelfs 'eenige Hollanders' in de Preanger permanent controle uit te oefenen.

Voor het overige bleef de Cheribonse pangeran in zijn bestuursopdracht vergaand vrij te beslissen in aangelegenheden die uitsluitend de inheemse bevolking betroffen, vooropgesteld natuurlijk dat aan de verplichte leverantiën was voldaan:

'Ten vijfden: om nu daarin na den luijen aart der Javanen niet te vertragen, werd den Pangerang Area Cheribon met den Gezaghebber op Cheribon geordonneert, alle de Priangse volkeren uit name van de Comp. na de Javaanse wijze en wetten te regeeren, de goede te beschermen en de quadoeners door haar hoofdregenten te doen straffen, dog van de gemelte hoofdregenten alleen bij misdrijven daarvan na Batavia kennis te geven en ordre van den Gouverneur Generael en Raden van India op te vervagten.'

Juist deze laatste bepaling, volgens welke de Hoge Regering uitdrukkelijk niet meer lastig gevallen wenste te worden in bestuurs- en strafzaken op niveau lager dan dat van de hoofdregenten, bood in de praktijk natuurlijk alle ruimte voor uitbuiting van de horige bevolking, zoals Multatuli - in iets afwijkend verband - nog anderhalve eeuw later op ruime schaal kon constateren. De aanwezigheid van Nederlandse compagniesambtenaren kon daarbij al evenmin een waarborg zijn dat de belangen van het genoemde 'gemeene volk' werden behartigd; zoals hierna nog aan de orde zal komen, deden zij in dit opzicht vaak in niets onder voor de inheemse bestuurders, in het bijzonder toen na 1710 met de explosieve groei van de koffiecultuur de financiële belangen in de Preanger in korte tijd reusachtig toenamen.

Ten aanzien van Bandoeng blijkt in de instructie van 1706 overigens nog niets van die nabije grote verandering. De regent krijgt lof toegezwaaid voor zijn ijver en loyaliteit; aan te leveren produkten wordt naast de gebruikelijke ook zwavel genoemd, grondstof voor onder meer buskruit, waarvan kort voordien winplaatsen onderzocht waren op de hellingen van de G. Papandajan:

'Demang Tembanganting. Desen is eerst onlangs bij ons volgens de aan hem verleende acte van dato 19 December 1704 in zijn vaders plaats over 't landschap Bandong aangesteld, en altoos zoowel als zijn vader met dat landvolk van de beste en civielste en ook ijverigste in Comps. dienst van alle de Priangers gehouden; sulx daaromtrent niet anders te seggen valt als de recommandatie onder het derde en vierde point hiervoor genoteert, van de ijverige voortsettinge van de rijstplantagie, indigo als het cattone gaarn, also den peper in dit district niet veel komt te groeijen; maar daarentegen liggen hier de swavelbergen genaamd Patoea en Pappandajang, onlangs in Januarij verleeden bij den vaandrig Cretiaun en essayeur van Houten nader gevisiteert, waarvan zij dan, na de nader aanwijzing door eenige van ons volk, jaarlijks een quantiteit van 400 picols suvere en fijne swavel voor contante betalinge zullen moeten leeveren en volgens hun laatste verzoek na Tanjongpoua afbrengen, gelijk zij voorgeven 't gemakkelijkst voor haar te zijn.'

De koffiecultuur

De hiervoor genoemde produkten waren niet de enige waarvoor de Compagnie aan het eind van de 17de eeuw in de Preanger verplichte leverantiën eiste. Ook hout, peper, kardamom, was, parels en eetbare vogelnestjes (beide laatste van de Javaanse zuidkust) waren gevraagd, zij het dat de hoeveelheden - met uitzondering van het hout - ver achterbleven bij de eisen van rijst, indigo en katoen. Tot het eind van de compagniestijd, en deels ook nog vrij lang nadien, zijn deze leveringen van een zeker belang gebleven. Het cultuurgewas bij uitstek echter, dat de Preanger na ca. 1710 in korte tijd tot een der meest winstgevendende onder de Aziatische bezittingen van de VOC maakte, was de koffie. Bandoeng nam in deze nieuwe economische structuur spoedig een vooraanstaande plaats in.

Met de handel in koffie hield de Compagnie zich al sinds het midden van de 17de eeuw bezig, eerst alleen binnen Azië, later ook naar Europa. Als herkomstgebieden fungeerden voornamelijk de zuidelijkste delen van het Arabische schiereiland, waarbij het produkt in vrije negotie werd opgekocht van plaatselijke handelaren; van plantagebouw onder compagniestoezicht was geen sprake. Op Java kweekte de latere gouverneur-generaal Van Hoorn in 1696 bij wijze van proef de eerste koffiestruiken, afkomstig uit Zuid-India, op zijn landgoed Struiswijk bij Batavia. Veel verder dan dit stadium van botanische liefhebberij kwam de koffiecultuur hier aanvankelijk nog niet, al vond dit voorbeeld wel navolging bij andere Bataviase notabelen, maar dit veranderde snel toen in 1706 de Heren XVII een naar Nederland opgezonden monster Struiswijk-koffie van een zodanig goede kwaliteit bevonden, dat krachtige steun werd toegezegd aan een ieder die deze cultuur in de compagnieslanden zou willen ondernemen.

Al in 1707 kwam het zo tot een bescheiden commerciële koffiëaanplant in de Ommelanden van Batavia door plaatselijke hoofden en compagniesdienaren, spoedig nadien ook in delen van de Preanger. Vier jaar later was de regent van Tjiandjoer, Aria Wiranata, de eerste die koffie aan Batavia kon leveren; zijn gehele oogst bedroeg weliswaar niet meer dan ca. 100 pond, maar de door de Compagnie betaalde prijzen voor dit nieuwe produkt waren toen nog zo hoog, dat een planter uit deze opbrengst een royaal bestaan kon hebben. Dat de VOC zich zulke vrijgevigheid veroorloofde, hing samen met de plotseling sterk toegenomen vraag naar koffie en navenant hoge verkoopprijzen in Europa, waar deze drank na de eeuwwisseling alom in de mode was geraakt.

Nog geen decennium later, in 1720, had de hausse in koffie reeds zo'n vaart gekregen, dat gouverneur-generaal Zwaardcroon in dat jaar ca. 60.000 kg naar Nederland kon laten verschepen. Onder zijn bewind, in de jaren tussen 1718 en 1725, moet het ook in het regentschap Bandoeng tot de eerste koffiecultuur zijn gekomen. Hoewel in het begin nogal afwijzend, bezweken de hoofden en hun onderdanen hier net als elders snel voor de hoge inkomsten die de gegarandeerde afname tegen schaarsteprijzen door de VOC hun bood. Vanzelfsprekend profiteerden de regenten hiervan het meest, als sleutelfiguren in het bestuurlijke en commerciële verkeer met de Compagnie, maar ook de gewone, deels horige bevolking schijnt in die gouden beginjaren van de koffiebouw tot een voordien ongekend welvaartspeil geraakt te zijn.

De droom duurde evenwel niet lang. In 1723 zag de Hoge Regering zich al geconfronteerd met een oogst van bijna 1 miljoen kg, die bij de Heren XVII het schrikbeeld opriep van nabije oververzadiging van de Europese markt. Nog in hetzelfde jaar volgden ingrijpende maatregelen; de koffiehandel werd een strikt en met harde straffen te handhaven compagniesmonopolie tegen vastgestelde, spoedig veel lagere prijzen aan de producenten, betaling van geleverde koffie vond voortaan deels in goederen - vooral katoenen stoffen - plaats, en zelfs werden reeds voorbereidingen getroffen voor een komende 'extirpatie', uitroeiing, van een deel van de bestaande koffiëaanplant.

Als direct gevolg zakte de levering van koffie in de volgende jaren zo diep in, dat in 1727 zelfs een verbod op het kappen van koffiestruiken ingesteld moest worden en het jaar daarop niet eens meer de uit Nederland verlangde hoeveelheid geleverd kon worden. Een noodzakelijk geworden prijsverhoging in 1730 luidde een nieuwe opleving in, die vijf jaar later weer tot een voorspelbare overproductie van in totaal driemaal de 'eisch' leidde. Ditmaal maakte de Hoge Regering haar dreigement waar en liet zij in 1735 en volgende jaren een aanzienlijk deel, in bepaalde gebieden de helft, van alle koffietuinen vernielen. In 1739 daarentegen was er opnieuw een groot tekort, dat in de volgende vijf jaar nog verergerd werd door de algehele onrust op Java als gevolg van de Chinese opstand en de aansluitende volgende Mataramse oorlog van 1740-1743. Pas na het midden van de 18de eeuw

lukte het de Compagnie geleidelijk aan, deze wilde, commercieel zeer nadelige fluctuaties in vraag en aanbod te beteugelen en door middel van verdergaande reglementering en dwangmaatregelen in het algemeen meer greep te krijgen op de koffiecultuur. Dit laatste volgde mede via het instituut van de 'gecommiteerde tot en over de Zaken der Inlanders'.

Deze functionaris, veelal kortweg aangeduid als de gecommiteerde, land-commissaris of commissaris, werd in de decennia na de instelling van het ambt in 1727 de min of meer almachtige vertegenwoordiger van de Hoge Regering in de Preanger, in het bijzonder toen deze in 1730, enkele jaren na Pangeran Aria Cheribons overlijden, weer goeddeels onder direct compagniesbestuur werd geplaatst. In beginsel reikten zijn bestuurlijke bevoegdheden over alle zaken, inclusief de rechtspraak, waarbij de inheemse bevolking op regentelijk en lager niveau betrokken was, maar zijn voornaamste taak in de bergregentschappen was te zorgen voor een adequate afhandeling van de verplichte leverantiën. Dit toezicht oefende de gecommiteerde meest op afstand uit, via permanent in de desbetreffende landen gestationeerde Europese opzieners - ook koffiesergeants of posthouders genoemd - en hun ondergeschikten, die als de latere controleurs en residenten naast de regenten stonden. Voor handhaving van de orde stonden hem zogenoemde oppassers ter beschikking, die men kan zien als de voorlopers van de Veldpolitie.

In de praktijk betekende deze beginnende europeanisering van bestuur en gezag voor de bevolking van de Preanger gemiddeld genomen een aanzienlijke verzwarende van haar lot. Het ambt van gecommiteerde gold als een bijzonder lucratieve positie, niet zozeer vanwege de officiële bezoldiging als wel door de bijna onbegrensde mogelijkheden van nevenverdiensten. Deze laatste kwamen voort uit de omstandigheid dat de regenten ten aanzien van hun verplichtingen aan de Compagnie in eerste instantie rechtstreeks aan deze functionaris verantwoordelijk waren, veelal ook hoge schulden bij hem hadden en er dus alle belang bij hadden om hem te vriend te houden. Gecommiteerden waren, naar goed Bataviaas gebruik in de latere compagniestijd, stevast familieleden of vrienden van de gouverneur-generaal of de raden van Indië, de enigen ook aan wie de land-commissaris verantwoording schuldig was. De prijs van dit ongebreidelde nepotisme werd uitsluitend betaald door de inheemse, horige bevolking, enerzijds doordat deze toenemend rechtstreekse Europese bemoeienis leidde tot steeds hogere en effectiever gehandhaafde eisen van verplichte leverantiën, anderzijds doordat de regenten de kosten van de aan hun inhalige superieur afgedragen emolumenten natuurlijk ook weer verhaalden op de eigen onderdanen.

De druk op de betrokkenen als gevolg van de eerstgenoemde factor nam met name in het laatste kwart van de 18de eeuw grotere proporties aan. Vanaf 1740 had de Compagnie bij de vaststelling van de produktie-eis voor koffie een continueringsregeling per regio toegepast, die periodiek herzien werd op basis van de marktsituatie in Europa en de ontwikkelingen in de betrokken regentschappen zelf. In de loop van de vier decennia nadien was de totale produktie min of meer gelijk gebleven of tijdelijk zelfs wat teruggelopen, waarbij geleidelijk aan de bergregentschappen als Bandoeng en Tjiandjoer aan belang wonnen ten opzichte van de noordelijker, lager gelegen produktiegebieden. Na omstreeks 1785 echter kwam het, in het bijzonder door toedoen van de toenmalige gecommiteerde Leendert Rolff, onder de gouverneurs-generaal Alting en Van Overstraten tot een krachtige herleving van de verflauwde koffiecultuur. Aansluitend aan de reeds bestaande trend werd het beleid vooral gericht op uitbreiding van de koffiebouw in de berglanden, waartoe nu veel meer dan voorheen rechtstreekse produktiedwang werd toegepast.

In het kader daarvan kreeg elk onderhorig gezinshoofd via de regenten opdracht tot het bijplanten van 200 koffiestruiken, naast hun reeds bestaande verzorgingstaak voor 400 stuks, de gewassen voor eigen gebruik en de overige verplichte handels-cultures. Tegelijkertijd werden op grote schaal nieuwe koffietuinen aangelegd, niet alleen meer in de nabijheid van bestaande nederzettingen, maar ook in daartoe veel geschiktere hoger gelegen ontginningen tegen de berghellingen. Deze plantages, deels in eigendom van de Compagnie, deels ook van de regenten en andere inheemse gezagsdragers, dienden door de bevolking onder toezicht van 'koffiegecommiteerden', nieuw aangestelde inheemse compagniesdienaren, in herendienst bewerkt te worden, in de eerste plaats door diegenen die niet op eigen grond aan de plantverplichting konden voldoen.

Hoewel vooral deze laatste maatregel op veel weerstand onder de bevolking en ook bij de regenten stuitte en veelal slechts met harde hand uitgevoerd kon worden, bleek het stelsel als geheel voor de Compagnie spoedig een groot succes. Reeds in 1789 was de totale koffieproduktie opgelopen tot het drievoudige van 1785, reden voor de Hoge Regering om in dat jaar de dwangcultuur te verhogen tot

niet minder dan een onmenselijke 1000 koffiestruiken per gezin! Deze eis is tot het eind van de compagniestijd gehandhaafd, mede in verband met de laatste, vergeefse pogingen de VOC voor het faillissement te behoeden. Later vormde ze de basis voor anders ingerichte, maar in wezen niet minder drukkende vormen van dwangcultuur opgelegd door de opeenvolgende overheden die na de Compagnie gezag over Java uitoefenden, waaronder Daendels' en Raffles' Preangerregeling en, na 1830, Van den Bosch' Cultuurstelsel.

Gevolgen voor Bandoeng

Het regentschap Bandoeng, zoals bij gelegenheid reeds opgemerkt, speelde in deze ontwikkeling als geheel geen onbelangrijke rol. Veruit het produktiefste regentschap in de koffiecultuur was vanouds Tjiandjoer, maar vooral aan het eind van de 18de eeuw, toen op de hellingen van de Tangkoeban Prahoe grote nieuwe koffietuinen werden ontsloten, liep Bandoeng snel in. Bracht 'Bandong' in 1741 bijvoorbeeld nog slechts 1591 picols, ca. 96.000 kg, voort en het jaar daarop zelfs nog maar 755 picols, in 1750 was dit reeds opgelopen tot 2938 picols, in 1778 tot 4971, in 1791 tot ca. 12.000 en in 1810 tot niet minder dan 25.625; Tjiandjoers produktie steeg in dezelfde tijdsspanne van ca. 4000 tot 41.850 picols.

De gegevens met betrekking tot het inwoneraantal zijn veel schaarser en ook onnauwkeuriger dan die over de leverantiën en de conclusies dienaangaande moeten dan ook enigszins vrijblijvend zijn. In 1706 werd de totale onderhorige bevolking van het regentschap Bandoeng op 1000 gezinnen gesteld, ruw geschat ca. 10.000-15.000 zielen, hetgeen min of meer overeenkomt met de eerdere opgaven van 1686. Redelijk betrouwbare schattingen uit 1796 en 1808 komen uit op respectievelijk ca. 34.000 en ca. 42.000 inwoners. Pas in 1812 echter werd onder het Engelse interim-bestuur voor het eerst een werkelijke volkstelling op Java gehouden, bij welke gelegenheid het regentschap Bandoeng in bevolkingsaantal inmiddels bleek gegroeid tot ruim 60.000.

Substantieel als deze toename van ca. 400% in de loop van ruim een eeuw mag schijnen, bij de sinds 1740 gelijktijdig bereikte produktiegroei in de Bandoengse koffiecultuur van ca. 1700% valt ze vrijwel in het niet. Ook hieruit volgt dus - opnieuw - onontkoombaar de vaststelling, dat met name in de tweede helft van de 18de eeuw de gemiddelde werkdruk op de individuele inheemse Bandoenger, voortkomend uit de verplichte koffieleverantie, tot onevenredige zwaarte moet zijn toegenomen, temeer daar tegelijkertijd geen verlichting werd gegeven ten aanzien van leveranties van andere produkten en overige verplichtingen aan de regent en de Compagnie.

Deze gestaag toenemende last en de navenant groeiende afkeer van de koffie-cultuur leidden er mede toe, dat een aanzienlijk deel van de bevolking zich in het Bandoengse en elders in de Preanger lang heeft verzet tegen een sedentaire leefwijze op basis van permanente, aan één plaats gebonden landbouw. Telkens weer onttrokken bewoners, soms in compleet tjahtjah- of zelfs in dorpsverband, zich aan hun regent en de door of via hem opgelegde produktie- en arbeidsverplichtingen door naar andere gezagsgebieden te verhuizen. Daar voorzagen zij doorgaans in hun bestaan door middel van primitieve zwerflandbouw op steeds weer nieuwe ontginningen, zoals ook hun voorouders eeuwen voordien onder Padjadjaran en Mataram reeds hadden gedaan. In naam bleven zij, zoals al opgemerkt, onderhorig aan hun 'oude' regent, maar in de praktijk bezat deze meestal weinig machtsmiddelen om hen daadwerkelijk tot arbeid of leveranties te dwingen.

Ook hun 'nieuwe' regent kon dit niet, althans niet voor zover het verplichtingen aan de Compagnie betrof, maar wel kon hij deze illegale onderdanen belasten met heffingen en diensten ten eigen bate. De menoempangs, zoals deze nieuwkomers werden genoemd ter onderscheiding van de oudingezetenen of boemi's, waren in de meeste gevallen dan ook zeer welkom, hetgeen vanzelfsprekend weer aanleiding was tot eindeloze conflicten tussen de regenten onderling. Het voordeel van ontsnapping aan compagniesdiensten en -leveranties dat de menoempangs door deze handelwijze genoten, ging evenwel verloren toen na 1785 op voorspraak van de gecommiteerde Rolff de regenten in de rechtstreekse onder Bataviase jurisdictie staande delen van de Preanger gelast werden, ook hen voor de dwang-cultures in te schakelen. Hoewel precieze gegevens dienaangaande ontbreken, schijnt als onbedoeld voortvloeiend uit deze maatregel in de jaren nadien uit Bandoeng en omliggende regentschappen een massale uittocht naar de Cheribonse gewesten plaatsgevonden te hebben, waar deze dwang vooralsnog niet gold.

Dit permanente spanningsveld tussen een in meerderheid onwillige bevolking en een monopolistische, voortdurend zwaardere eisen stellende overheid betekende

in het Bandoengse gedurende de latere 18de eeuw een onoverkomelijk obstakel voor vrijwel elke vorm van sociaal-economische ontwikkeling die niet direct voortkwam uit de gedwongen cultures. Evenzeer gehinderd werd de vorming en verdere groei van grotere nederzettingen. Als geheel bleef het regentschap immers ernstig onderbevolkt, in een mate die een substantiële niet-agrarische bevolking voor bewoning van steden niet toeliet. Bovendien hield de wel aanwezige bevolking zich in het algemeen liefst zo ver mogelijk van het regentelijk gezag, dus van de 'hoofdnegorij' Bandoeng, in de nabijheid waarvan het toezicht op de naleving van de leverantie- en arbeidsverplichting het meest effectief was en zich aanvankelijk ook de meeste in herendienst bewerkte koffieplantages bevonden.

Daarbij kwam nog dat de economische bestaansbasis van grotere plaatsen als gevolg van het handelsmonopolie van de VOC op cultuurprodukten hooguit wat markt- en kleinhandel en ambacht ten behoeve van de plaatselijke bevolking kon omvatten. In feite kan men dan ook de toenmalige Preanger regentschapshoofdplaatsen, Bandoeng al evenzeer als de andere, in sociaal-economisch opzicht beschouwen als vrijwel volledig parasitaire nederzettingen, waarvan het merendeel der inheemse bewoners direct danwel indirect verbonden was met de regentelijke hofhouding.

Tegen deze achtergrond zal het niet verbazen dat de eerste 'hoofdnegorij' Bandoeng het in de compagijnstijd nooit tot enige betekenis heeft kunnen brengen. Zo onbeduidend is de plaats tot het laatst van haar bestaan gebleven, dat vrijwel nergens in de reisverslagen en ambtelijke rapportages van compagijnendienaren enige aandacht aan de uiterlijke verschijning ervan wordt besteed. Men kwam er aan, ontmoette de 'opsiener' en de regent, besprak de leverantiën - die door dit regentschap doorgaans stipt werden voldaan - en de problemen die daarmee samenhangen, en reisde vervolgens weer door naar Tjiandjoer of Soemedang, zonder met maar een woord te reppen van de regentswoning of andere aanzienlijke gebouwen, de omvang en stedenbouwkundige opzet van de negorij of van belangwekkende infrastructurele werken in de nabijheid. Zelfs geen enkele tekening of plattegrond is uit deze periode nagelaten, evenmin als er op de toenmalige locatie te Dajehkolot - behoudens het stratenplan, waarin iets van de Aloon-Aloon is te herkennen - bovengronds nog de geringste tastbare resten zijn te vinden.

Het beeld dat men zich tegenwoordig van het laat-18de-eeuwse Bandoeng kan vormen, moet bij deze poverheid van feitelijke gegevens noodgedwongen vrijwel geheel gebaseerd zijn op vergelijkingen met soortgelijke plaatsen elders in de Preanger, waarover uit bronnen van tijdgenoten iets meer bekend is. Zeker is dat de regentschapshoofdplaats toen niet meer was dan een groot dorp met nog altijd, als in de eeuw daarvoor, hooguit enkele honderden of misschien een duizendtal inwoners. De bebouwing zal naar Soendanees gebruik voornamelijk opgetrokken zijn geweest uit weinig duurzame materialen als hout, bamboe en atap, de regentswoning en de latere compagijngebouwen als de opzienswoning, de barakken voor de 'oppassers' en de koffiepakhuisen evenzeer als de bescheiden behuizinkjes van de gewone bevolking. Van een regelmatig grondplan van straten en paden was waarschijnlijk alleen sprake rondom het centrale, met twee heilige waringins beplante plein, de paseban of aloon-aloon, waaraan per traditie de regentswoning of dalem, de moskee en later ook de opzienswoning waren gelegen. Voor het overige stonden de huizen en hutjes, meestal omgeven door een erf, vermoedelijk op vrij willekeurige wijze bijeen, maar doorgaans wel in de nabijheid van regentelijke koffietuinen en andere aanplantingen, in geval de bewoners voor de verzorging daarvan verantwoordelijk waren.

Dit laatste zal voor een aanzienlijk deel van de inheemse bevolking gegolden hebben; slechts hogere functionarissen aan het regentelijke hof waren vrijgesteld van verplichte leverantiën of diensten, terwijl daarbuiten het getalsmatige aandeel van 'vrije' ambachtslieden en handelaren zeer gering bleef. Vrijgesteld was natuurlijk ook de kleine minderheid van niet-inheemse inwoners, waaronder toen overigens nog niet zozeer Chinezen en andere 'Vreemde Oosterlingen' werden verstaan - hun komst in aantallen van enig belang vond pas in de loop van de 19de eeuw plaats - alswel het handvol Europese compagijnendienaren en hun weinig geliefde 'oppassers'. Deze laatsten waren, zoals later het KNIL en de Veldpolitie, in meerderheid

Indonesiërs en andere Aziaten van allerlei landaard, van Ambonezen en Baliërs tot Menadonezen, Javanen en Madoerezen.

Dat Bandoeng en de overige Preanger tot het laatst van de compagijnstijd niet meer dan incidentele bewoning door Europeanen kenden, had deels te maken met de aard van de exploitatie van deze gebieden door de VOC. Altijd bevreesd voor ontduiking van haar handelsmonopolie, weerde de Compagnie hier zoveel mogelijk vreemdelingen die niet in haar dienst stonden, een beleid dat in de eerste decennia na 1800 door het Indische Gouvernement nog versterkt werd voortgezet en in 1808 zelfs leidde tot een rechtstreeks reisverbod in de Preanger voor particuliere Europeanen. Anderzijds maakte het stelsel van gedwongen leverantiën via de regenten het ook niet noodzakelijk om grote aantallen Europese ambtenaren ter plaatse te stationeren. De opziener en zijn staf administreerden immers slechts wat door de inheemse bevolking in moeizame arbeid was opgebracht en van hun permanente aanwezigheid als vertegenwoordigers van de Edele Compagnie bleek in de praktijk ruimschoots voldoende gezag uit te gaan om de regent en zijn onderdanen aan hun verplichtingen te houden. Verder zal het leven in zulke afgelegen, onbeduidende plaatsjes als Bandoeng voor de toenmalige Europeanen ongetwijfeld zo weinig aantrekkelijks hebben beloofd, dat ook zonder belemmeringen van compagijnzijdige het animo om zich hier op te houden bij de meesten bijzonder gering moet zijn geweest.

Van de schaarse Europeanen ten slotte, overigens lang niet allen Nederlanders, die in de 18de eeuw wel voor korte of langere tijd in Bandoeng hebben gewoond, zijn in enkele gevallen wat bijzonderheden bekend. Reeds in 1707 schijnt er een 'indigomaker en zwavelbereider' aangesteld te zijn geweest, een zekere Barent van Harwaarden. Als tweede wordt in 1714 Philip Bodarts van Hannover genoemd, een compagijnssoldaat die de Bandoengse regent terzijde moet staan bij het innen van de 'eisch' voor katoenen garens en zwavel en tevens opdracht heeft, een aantal eerder aan het regentschap ontvluchte inwoners 'te helpen opzoeken en onder haer vorige meester terug te brengen, buiten welke zij tot de leverantie van hare negotiegoedertjens niet in staat zijn'. Zeven jaar later is er sprake van een Arij Tob, aan wie kort nadien ook al de bevordering van de koffiecultuur wordt toevertrouwd. Over zijn opvolger en eerste echte 'opsiener', sergeant Gijsbert Penning, bereiken in 1730 de Hoge Regering klachten over gewelddadig optreden tegen de inheemse bevolking, die evenwel, in lijn met de inmiddels alom gevestigde praktijk van machtsmisbruik en financiële bevoordeling door deze functionarissen, zonder gevolgen voor de compagijnssdienaar blijven.

In 1742 beklaagt de regent van Bandoeng zich met zijn ambtgenoten van Soemedang en Parakanmoentjang in een vergelijkbaar geval over de aanwezigheid van 'twee Europeesen, in naam Ronde Jan dan wel Jan Geijsbergen en een corporaal, haer bij de naam onbekend, der eersten bescheiden in de negorij Bandong, den laesten in de negorij Soemadangh.' De functie van beide heren is de regenten niet duidelijk, vanwege de omstandigheid dat 'in voorige jaaren die (...) negorijen door den zergeant Pieter Keijzer alleen zijn gecommandeert', maar de kosten van hun verblijf worden kennelijk als een zodanige last ervaren dat nederig wordt verzocht 'te mogen worden ontheft van het onderhoud' van deze inhalige en ongetwijfeld weinig fijngevoelige gasten. In zijn antwoord laat de gouverneur-generaal echter weten, dat Ronde Jan en zijn Soemedangse collega wel degelijk ter plaatse als compagijnssdienaren zijn aangesteld en hij derhalve niet verwacht dat hun ooit iets 'onbehoorlijks' zal overkomen. Deze vingerwijzing is door de betrokken regent klaarblijkelijk goed begrepen, want nog in 1752 wordt Jan Geijsbergen als opziener van Bandoeng vermeld.

In latere jaren worden tot het eind van de compagijnstijd in deze functie verder genoemd de sergeants Jan de Groote (1756), Hendrik Brauns uit Brunswijk (1769-1773), Wobbe Janse Kleijenberg (1776), Johannes Mathey (1777-1786) en Pieter Louis (1797-1807); tussen 1790 en 1797 bezette Johan Karel Reijnhart als enige niet-militair deze post. Van Jan de Groote is nog bekend dat hij van 1752 tot 1756 een zelfde positie in Buitenzorg bekleedde en dat in 1758 op zijn arrestatie, in verband met de moord op een Javaan in 1756, door de Hoge Regering een prijs van 300 rijksdaalders werd uitgelooft.

Boven: in de Nederlandse archieven bevinden zich geen gedetailleerde kaarten (meer) van de Preanger in de VOC-tijd. De hier afgebeelde kaart is vervaardigd onder het Engelse interim-bestuur van 1811-1816 en toont Bandoeng reeds op de nieuwe locatie, aan de eveneens al ingetekende Groote Postweg. Foto: UB Amsterdam.

Pag. 18: de wisselplaats Tjisokan aan de Groote Postweg bij Tjiandjoer, ca. 1865-1870. Zulke haltes, waar verse paarden voorgespanssen konden worden, vond men elke 6 paal (= 9 km) langs de Postweg. Foto: KITLV.

Van Compagnie tot stadsgemeente: Bandoengs opkomst in de 19de eeuw

Zo belangrijk werd uiteindelijk de Bandoengse en overige Preanger koffieteelt, mede dankzij de gestaag toenemende vraag op de Europese markt, dat men zonder overdrijving kan zeggen dat deze cultuur op het laatst van de 18de eeuw een der kurken was waarop de Compagnie zich nog enige jaren drijvende wist te houden. Zoals bekend raakte de VOC vooral na de verloren Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), die haar geweldige verliezen aan schepen, lading en bezittingen toebracht en bovendien het specerijmonopolie in de Indische Archipel teniet deed, in steeds ernstiger financiële en organisatorische problemen. Concurrerende compagnieën, in het bijzonder de Britse East India Company, bleken door hun modernere opzet allengs efficiënter en goedkoper te kunnen opereren, terwijl in de eigen organisatie wijdverbreide corruptie en gevestigde belangen elke poging tot wezenlijke hervorming, waartoe het overigens niet aan voorstellen en aanzetten heeft ontbroken, steeds weer doeltreffend konden frustreren. Nadat de Compagnie begin 1796 door de jonge Bataafsche Republiek reeds onder toezicht was gesteld, volgden op 31 december 1799, bij het aflopen van het bestaande octrooi, ten slotte het onvermijdelijk geworden faillissement en de formele opheffing. Bij die gelegenheid gingen alle nog resterende bezittingen van de VOC over in handen van de Nederlandse Staat, die daarmee tevens verantwoordelijk werd voor de inlossing van de voor toenmalige begrippen onvoorstelbaar hoge eindschuld van 134 miljoen gulden.

Een nieuwe stad; Engels tussenbestuur

Voor Java betekende deze overgang gedurende de eerste jaren nadien geen verandering van belang. De rechtstreekse contacten tussen Indië en Nederland waren sinds 1795 vrijwel verbroken als gevolg van een permanente toestand van oorlog met het ter zee oppermachtige Engeland, waar in dat jaar de uitgeweken stadhouder Willem V middels zijn *Kew Letters* de Britse Kroon gemachtigd had, alle Nederlandse overzeese bezittingen in zijn naam te bezetten. In korte tijd hadden de Britten zich zo meester weten te maken van de Kaapkolonie, Ceylon, de bezittingen langs de Indiase kusten, Malakka en zelfs een deel van de Molukken. Tot Engelse landingen elders in de Archipel was het nog niet gekomen, maar dat ook het hoofdeiland Java op termijn doelwit van een bezettingsactie zou worden, leek onontkoombaar. Mede met het oog op haar voortdurende onmacht in deze situatie liet de Bataafsche Republiek voorlopig maar alles bij het oude, met dien verstande dat zij zich nu in de plaats van de Compagnie stelde en zodoende alle vroegere 'dienaren' per 1 januari 1800 in staatsdienst nam.

De kortstondige Vrede van Amiens in 1802 bracht in deze toestand nauwelijks wijziging. Weliswaar was gedurende enige tijd weer scheepvaartverkeer met het moederland mogelijk en werd in 1803 ook een eskader oorlogsschepen naar Indië gezonden, maar nog in hetzelfde jaar raakte de Bataafsche Republiek, als vazalstaat van Napoleons keizerrijk, hernieuwd met Engeland in oorlog. Het Indische oorlogsskader werd in 1806-1807 bij Batavia en Grissee door een Britse vloottenheid vernietigd, waardoor Java opnieuw in isolement geraakte en voor lange jaren nadien slechts aangedaan kon worden door schepen van neutrale naties als Denemarken en de Verenigde Staten. In 1804 kreeg de feitelijke besteding van het compagniesbestuur onder nieuwe naam met de uitgifte door de Bataafsche Republiek van een *Charter voor de Aziatische bezittingen* op afstand een formele grondslag. Daarin bleven de aloude beginselen van de herendiensten, de verplichte leverantiën en het staatsmonopolie op de specerijhandel onverkort van kracht, zij het dat aan de uitvoering daarvan organisatorisch enige verbeteringen werden aangegeven.

Nieuws bracht in 1805 wel een gedeeltelijke herziening van het *Charter*, inmiddels herdoopt tot *Reglement*, die voor het eerst aan Javanen het individuele recht van grondbezit toekende, in plaats van het voordien uitsluitend geldende feodale leenrecht. Deze wijziging kwam vooral tot stand onder invloed van de vroegere VOC-gezaghebber van Java's Oostkust, Dirk van Hogendorp, die in 1799 in zijn befaamde *Bericht van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in*

Oost-Indië felle kritiek had geuit op beleid en bestuur van de Compagnie. Bij die gelegenheid had Van Hogendorp tevens ingrijpende, voor die tijd zeer vooruitstrevende hervormingen voorgesteld, naast het genoemde bezitsrecht onder meer ook volledige scheiding van gouvernement en handel, verhoging van de tractementen bij de ambtenaren onder gelijktijdige afschaffing van alle 'emolumenten', vrijheid van handel en landbouw, en vervanging van de herendiensten en de daaruit voortkomende verplichte leverantiën door een hoofdelijke belasting in geld. In het *Reglement* van 1805 werd echter nog geen van deze overige aanbevelingen overgenomen; pas onder Raffles' tussenbestuur zouden na 1812 enkele ervan alsnog tot - gedeeltelijke - uitvoering komen.

In Bandoeng en elders in de Preanger merkte men van deze ontwikkelingen na 1799 aanvankelijk nauwelijks iets; op wat langere termijn betekenden ze in economisch opzicht zeker geen verslechtering ten opzichte van de voorafgaande periode. Met name onder de gouverneurs-generaal Siberg (1801-1805) en Wiese (1805-1808) maakte deze regio enkele jaren van relatieve welstand door, die vooral te danken was aan de ruime aankopen van javakoffie en andere Indische cultuurproducten door handelaren uit neutrale landen. De al in 1803 opgevatte praktijk van deze vrije verkoop druiste weliswaar in tegen het staatsmonopolie van het *Charter*, maar onder de gegeven onmogelijkheid van afdracht aan Nederland bood ze het Indische Gouvernement de enige reële gelegenheid tot het verwerven van inkomsten voor het onderhoud van het bestuursapparaat. Dit laatste slaagde daarbij wonderwel; toen Wiese begin 1808 zijn ambt overdroeg, kon hij zijn opvolger een batig saldo van ruim 2 miljoen gulden nalaten.

Dat bij alle lasten van de leverantie- en onderhoudsverplichtingen ook de gewone, inheemse bevolking van Bandoeng in zekere mate van deze gang van zaken geprofiteerd moet hebben, kan men - indirect en onder enig voorbehoud - bevestigd zien in het eerder beschreven verloop van de bevolkingsgroei in het regentschap. In het eerste decennium van de 19de eeuw toont deze in aantallen ongeveer evenveel toename als gedurende de hele eeuw daarvoor. Een dergelijke snelle groei kan alleen verklaard worden uit een aanzienlijke toestroom van elders; de natuurlijke aanwas alleen zou daarvoor, zelfs in geval men toen de huidige lage sterftecijfers kende, ten enen male onmogelijk zijn geweest. Op zijn beurt kan deze in-migratie slechts betekend hebben, dat Bandoeng toen kennelijk een naar verhouding aantrekkelijke vestigingsplaats was, met betere bestaansmogelijkheden dan de gebieden waaruit de nieuwkomers afkomstig waren.

Daendels

Zo weinig opzienbarend de gevolgen van de ondergang van de VOC in Bandoeng aanvankelijk geweest mogen zijn, zo ingrijpend werd het optreden van de gouverneur-generaal die in januari 1808 het ambt van Wiese overnam: mr. Herman Willem Daendels, vanwege zijn harde hand van regeren spoedig algemeen bekend als de 'IJzeren Maarschalk' en al lang voor deze benoeming een belangrijke figuur in de vaderlandse politiek. Gezien zijn grote belang voor de verdere geschiedenis van de stad, is het hier op zijn plaats om wat dieper in te gaan op de achtergronden en werkzaamheid van deze merkwaardige persoonlijkheid.

Daendels werd in 1762 geboren als zoon van een notabele ingezetene van het Gelderse plaatsje Hattem. In 1787 als jong patriot uitgeweken naar Frankrijk, was hij in 1795 als generaal in het bezettingsleger onder Pichegru naar Nederland teruggekeerd en nadien in de rang van luitenant-generaal opperbevelhebber geworden van het Bataafsche leger. In deze functie was Daendels in 1799 verantwoordelijk geweest voor de nederlaag van de Britse-Russische troepenmacht die in september van dat jaar in Noord-Holland landde. De omstandigheid dat hij voordien deze invasie niet had weten te voorkomen, leverde hem evenwel zoveel kritiek op, dat hij zich voor enkele jaren uit het openbare leven terugtrok. Toen echter na de instelling van het Koninkrijk Holland in 1806 koning Lodewijk Napoleon op last van zijn machtige broer de verdediging van de laatste resterende overzeese bezittingen tot prioriteit verhief, leek de energieke en krijgshaftige Daendels,

kort tevoren overigens al benoemd tot gouverneur van het gewest Oost-Friesland, de meest aangewezen persoon om dit beleid in de praktijk te verwezenlijken.

Zo volgde in januari 1807 zijn aanstelling tot gouverneur-generaal der Aziatische bezittingen en werd hem, kort voor zijn vertrek naar de Oost, door Lodewijk Napoleon de fantasierijke titel 'Maarschalk van Holland' verleend. Als gevolg van de Britse oppermacht ter zee duurde het daarna nog bijna een jaar voor Daendels aan boord van een Amerikaans schip werkelijk in Batavia aankwam, na een lange en avontuurlijke reis die onder meer via Frankrijk, Spanje, Noord-Afrika en de Canarische Eilanden had gevoerd. Zijn algemene instructie luidde, voor alles zorg te dragen voor een adequate verdediging van Java tegen de Engelse vijand, waarbij hem mondeling door de koning en nadien nogmaals tijdens een audiëntie bij keizer Napoleon nadrukkelijk te verstaan was gegeven, dat alle hem daartoe geschikt lijkende middelen bij voorbaat gesanctioneerd zouden zijn.

Eenmaal in functie vatte Daendels zijn taak met grote voortvarendheid en autoriteit op, waarbij de maarschalk, aanvankelijk niet gehinderd door grote kennis van of persoonlijke betrokkenheid bij de koloniale samenleving, de bestaande belangen en instellingen bepaald niet spaarde. In korte tijd ondergingen bestuur en rechtspraak een ingrijpende reorganisatie naar Frans centralistisch model, kwamen in Batavia de aanzetten tot stand voor het geheel nieuwe bestuurs- en wooncentrum Weltevreden, enkele kilometers ten zuiden van de oude, tegelijkertijd door omvangrijke sloop- en dempingswerkzaamheden 'geassaineerde' compagniestad, en werd een compleet militair apparaat van voorheen ongekende proporties uit de grond gestampt. Dit laatste omvatte onder meer de bouw van nieuwe forten en instellingen als artilleriewerkplaatsen, hospitalen en kazernes, maar bovenal de grootscheepse werving en oefening van inheemse, in het bijzonder Madoerese soldaten, ter vervanging van de sinds 1803 niet meer beschikbaar gekomen Europese manschappen. Als resultaat van deze inspanning stond eind 1809 reeds een landleger - zij het onvoldoende bewapend en anderszins geoutilleerd - van ca. 20.000 man ter beschikking.

Een zwak punt in de verdediging van het eiland bleef evenwel ook nadien steeds het ontbreken van een zeemacht, niet alleen om een naderende vijand al voor een landing aan te kunnen tasten, maar ook in verband met de mogelijkheid van snel en massaal troepentransport langs de Javaanse kusten. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen en zijn nieuwe leger overal op het eiland effectief te kunnen inzetten, liet Daendels in 1808 ook een begin maken met de aanleg van een ca. 1000 km lange weg over de gehele lengte van Java, de befaamde Groote Postweg. Dit reusachtige project, voor een belangrijk deel door de inheemse bevolking ten koste van duizenden levens in onbetaalde herendiensten uitgevoerd en in de eerste helft van 1810 voltooid, werd nadien tevens de bepalende factor in de stedenbouwkundige en economische ontwikkeling van Bandoeng.

De Groote Postweg

Die invloed gold in algemene zin vanzelfsprekend in de eerste plaats de aanzienlijke verbetering van de bereikbaarheid van het regentschap en zijn hoofdplaats, met alle - latere - gunstige gevolgen van dien voor de bestuurlijke en economische centrumfunctie van Bandoeng. Het is echter zaak dit belang voor de eerste decennia van de 19de eeuw te relativiseren naar de omstandigheden van die tijd. Daendels' weg was niet de eerste ter plaatse; reeds aan het eind van de 17de eeuw bestonden smallere en deels incomplete wegverbindingen met Batavia en Cheribon. De Groote Postweg volgde zelfs in feite over aanzienlijke afstanden deze oudere tracés, onder meer de trajecten tussen Batavia en Buitenzorg, tussen Tjiandjoer en Bandoeng, en tussen Soemedang en Cheribon. Nieuw waren in de Preanger alleen de gedeelten tussen Tjisaroea en Tjiandjoer over de Poentjakpas (waar voordien wel al een pad lag) en een door het bergland in het regentschap Soemedang. De grote vooruitgang in Bandoengs bereikbaarheid lag dan ook niet zozeer in de aanleg op zichzelf, maar eerder in de verkorting van de reistijden; zo duurde een reis per wagen naar Batavia voortaan niet meer een week of zelfs meer, maar slechts tweeënehalve dag. Daartoe droeg ook de instelling, in 1809, van een geregelde post- en personendienst tussen Batavia en Bandoeng bij, ten behoeve waarvan op regelmatige afstanden halten en wisselplaatsen met rust- of logeergelegenheden voor reizigers werden ingericht.

De kosten van deze instellingen, evenals van het onderhoud van de weg en de voor de postdienst ter beschikking staande paarden, kwamen goeddeels ten laste aan de plaatselijke regenten, die ze vanzelfsprekend weer verhaalden op hun onderdanen. Herendiensten speelden daarbij als vanouds een belangrijke rol; zo diende de Bandoengse regent alleen al voor het post- en personenverkeer permanent 200

man beschikbaar te hebben. Ook anderszins was de Groote Postweg in de eerste tientallen jaren van zijn bestaan voor de inheemse bevolking eerder een last dan een aanwinst. Mede vanwege de hoge tarieven bij de postwagendienst, maar natuurlijk ook als voortvloeisel uit de formele gebondenheid van de bevolking aan de regentschappen, kon aanvankelijk alleen een gering aantal rijkere Europeanen als particulier van de nieuwe verbinding profiteren. Voor het goederenvervoer per inheemse pedati, zware buffelkarren met massieve wielen, bleef de Groote Postweg nog lange tijd zelfs geheel gesloten, althans de hoofdbaan; alleen de modderige zijsporen mochten daarvoor worden benut. Veel van het Bandoengse vervoer in het kader van de verplichte leverantiën ging na 1810 dan ook als voorheen per koelie als draaglast naar de kust of op kleine lichters via de deels bevaarbare Tjitaroem, een moeizame en tijdrovende praktijk waarvan de aanzienlijke kosten opnieuw voornamelijk door de regenten en hun volk moesten worden gedragen.

Een nieuw Bandoeng; Dajeuhkolot

Bij de bepaling van de loop van de Groote Postweg door de Bandoengse hoogvlakte werd in verband met het bandjirgevaar langs de Tjitaroem gekozen voor een noordelijker, op iets grotere hoogte gelegen tracé. Daarmee kwam de bestaande hoofdplaats Bandoeng of Krapjak, aan de samenvloeiing van de Tjikapoendoeng en de Tjitaroem, nogal excentrisch te liggen, hetgeen voor Daendels bij besluit van 25 'Bloeijmaand' (mei) 1810 aanleiding was, de regent te gelasten zijn dalem zo'n 10 km noordwaarts te verplaatsen naar het punt waar de weg de Tjikapoendoeng kruiste. De overwegingen daartoe waren, in lijn met zijn autocratische en centralistische regeerstijl, natuurlijk niet in de eerste plaats gericht op het belang van Bandoeng, maar op die van het staatsapparaat, namelijk *'dat de hoofdnegorijen van Bandong en Praccamoentjang te verre van den nieuwen weg afgelegen waren, waardoor de werkzaamheden aan de postwegen als anderen sterk kwamen te lijden.'* Als bijkomend voordeel werd gezien dat *'daardoor tevens onderscheidene cultures zullen worden bevorderd, uit hoofde van de bijzondere geschiktheid, welke daarvoor de gronden hebben, die in de environs van de opgemelde, tot de hoofdnegorijen voorgedragen plaatsen gelegen zijn.'*

Zo kwam het dus, bijna letterlijk van de ene dag op de andere, tot de gedwongen stichting van een geheel nieuw Bandoeng, aan de voet van de Tangkoeban Prahoe. Met de regent, in die jaren Indradiredja Adipati Wiranatakoesoema, diende vanzelfsprekend ook de rest van de nederzetting te verhuizen, compleet met alle instellingen die er voordien reeds gevestigd waren. In de praktijk duurde het nadien natuurlijk enige tijd voor het nieuwe Bandoeng daadwerkelijk vorm begon te krijgen, maar zeker is, dat reeds tijdens de laatste jaren van het Engelse tussenbestuur (1811-1816) de nieuwe standplaats was ingenomen. Het oude Bandoeng raakte aanvankelijk vrijwel ontvolkt; ook in later tijd heeft deze plaats zich niet meer kunnen ontwikkelen tot grotere omvang dan die van een desa. Zoals eerder aangeduid is tegenwoordig in dit Dajeuhkolot, 'Oude Stad', niets tastbaars terug te vinden dat herinnert aan de eertijdse hoofdplaats. Een van de redenen voor deze totale verdwijning kan zijn, dat de regent voor de nieuwbouw hoogstwaarschijnlijk mede gebruik heeft laten maken van materiaal uit de bestaande gebouwen, teneinde de kosten van deze - uiteraard door hem en zijn onderdanen op te brengen - gedwongen operatie te beperken.

Naar het toenmalige aanzien van het jongste Bandoeng laat zich intussen slechts gissen, evenals naar bijzonderheden als inwoneraantal, sociaal-economische en demografische structuur, etc. De schaarse feitelijke vermeldingen uit deze tijd, zoals de opgaven over zijn regentschap door Adipati Wiranatakoesoema aan Raffles in 1812, houden het in hoofdzaak op de economische aspecten, met name de te verwachten uitgaven en inkomsten in de koffiecultuur. Een der eerste in het openbaar verschenen landbeschrijvingen van de Preanger, Andries de Wildes *De Preanger Regentschappen* uit 1830, beperkt zich tot enkele algemene uitlatingen over de 'hoofdnegorijen', waarin sprake is van de gebruikelijke opzet van het bestuurlijke en godsdienstige centrum rondom een aloon-aloon, met omliggend de woonbuurten van de gewone bevolking. Deze worden doorsneden, aldus De Wilde, die zelf tijdens deze aanvangsjaren in Bandoeng assistent-resident was, door *'loeloeings, straten of stegen, welke wederzijds met schuttingen van bamboesriet gevlochten, kiekies genaamd, omzet zijn. De grond is in deze straten meestal met griet, of kleine riviersteentjes aangestampt, en daardoor zindelijk en goed om te bewandelen. De huizen staan meest op genoegzame afstanden van elkander, zoodat allen van tuinen en vruchtboomen omringd zijn, hetgeen de plaats op eenigen afstand als een bosch doet voorkomen.'*

Voor een concreter, visueel beeld is het noodzakelijk een decennium verder te kijken, naar de oudst bekende plattegrond die van Bandoeng is nagelaten. Het

Het huis van de assistent-resident in Bandoeng, ca. 1915, op de kaart op pag. 22 aangegeven als 'Assistent der Koffijkultuur'. Het werd in 1819 gebouwd door Andries de Wilde en diende in de jaren na 1906 mede als gemeentehuis. Jammer genoeg is dit historische bouwwerk, in latere jaren het oudste van Bandoeng en in stijl nog geheel passend in de traditie van de VOC-architectuur, in 1927 afgebroken om plaats te maken voor de nieuwbouw van de gemeentekantoren. Foto: K.A. van der Hucht.

betreft een kaart van omstreeks 1825 getiteld *Plan der Negorij Bandong*, die zich in vooroorlogse jaren nog bevond in het Landsarchief te Batavia; de hier op pag. 22 weergegeven versie is afgeleid van een reproductie uit 1951, opgenomen in dr. L. van der Pijls *Bandoeng en haar Hoogvlakte*. Hoewel het daarin getekende gebied slechts ca. 2 km in doorsnede meet, is reeds goed het stratenplan te herkennen van de centrale delen van de huidige stad, evenals de aanzetten voor de latere sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen.

Met betrekking tot de laatste valt bijvoorbeeld op, dat de ter plaatse pal west-oost verlopende Groote Postweg al een duidelijke scheidingslijn vormde tussen het inheemse Bandoeng ten zuiden daarvan, met de Aloon-Aloon, de Grote Moskee - voorloper van de uit de vooroorlogse jaren bekende, in 1850 op gouvernementskosten gebouwd - en de woningen van de regent en zijn belangrijkste ambtenaren, en de Europese stad aan de noordzijde, waar onder meer de woning van de assistent-resident en de gouvernementsherberg gevestigd waren. Deze scheiding, later overigens eerder bepaald door de welstand van de bewoners dan door maatregelen van ruimtelijke planning, is feitelijk tot het eind van de Nederlandse tijd gehandhaafd en ook heden ten dage bestaat er nog een opmerkelijk verschil in status en rijkdom tussen de noordelijke en zuidelijke stadsdelen.

Verder is het aardig om te zien hoe de - onbekend gebleven - kaarttekenaars voor de inheemse woonwijken inderdaad een 'bosch' vol vrijstaande huizen en huisjes heeft aangegeven, conform De Wildes algemene beschrijving, zonder zich daarbij overigens te bekommeren om het topografisch correcte detail. De woning van de assistent-resident, hier 'Assistent der Koffijkultuur' geheten, is in deze situatie nog het grootste bouwwerk in de plaats, overeenkomstig de werkelijke gezags-verhoudingen ook aanzienlijker dan de regentswoning. Ze werd in 1819 gebouwd door De Wilde, maar in 1823 aan het Gouvernement verkocht, dat het huis later gebruikte als ambtswoning voor de directeur van de gouvernements-kinacultuur. Na de instelling van de gemeente Bandoeng in 1906 diende het als gemeentehuis; in 1927 werd het afgebroken om plaats te maken voor het nog bestaande gebouw. Een soortgelijke bestending van functie verraadt de plattegrond van 1825 bij de gouvernementsherberg, dus de halte- en wisselplaats annex logement aan de Groote Postweg in Bandoeng, waar nu, na bijna twee eeuwen, nog altijd het Grand Hotel Preanger is te vinden.

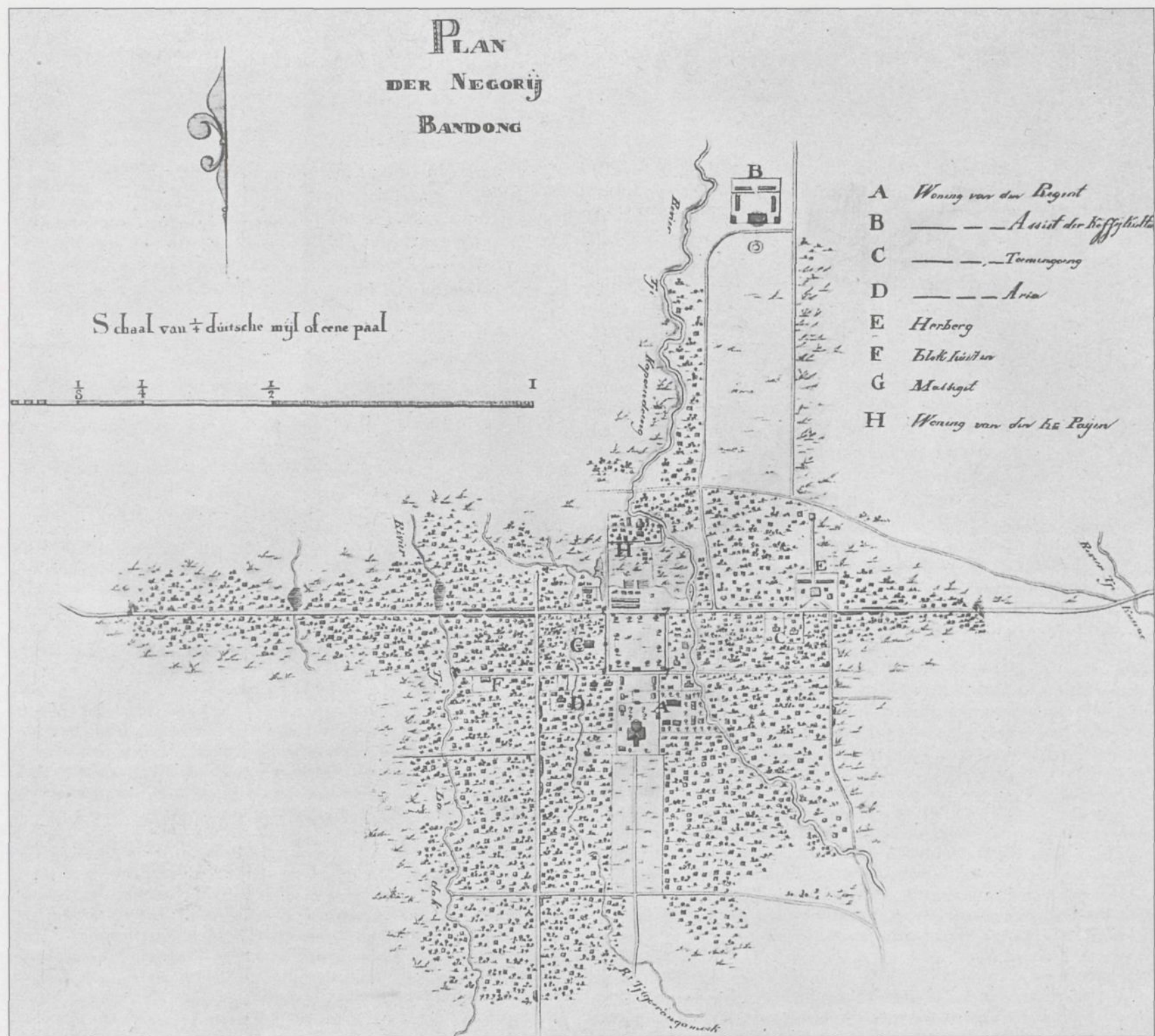
De Preangerregeling

Een derde terrein ten slotte waarop Daendels' werkzaamheid grote gevolgen had voor Bandoeng, was dat van de koffiecultuur. Reeds twee maanden na zijn aankomst

in 1808 deed de nieuwe gouverneur-generaal een uit zestien punten bestaande Preangerregeling uitgaan, die weliswaar in hoofdzaak het oudere stelsel van gedwongen leverantiën in stand liet, maar op enkele onderdelen nogal ingrijpende wijzigingen doorvoerde. Zo werd de verplichte levering van katoenen garens en indigo geheel afgeschaft, evenals alle onbetaalde herendiensten anders dan die ten behoeve van het gewone onderhoud van wegen en bruggen en het vervoer van personen of goederen 'die van 's Lands wege reizen of vervoerd worden'. Alle andere werken met inzet van de bevolking dienden voortaan te geschieden in daghuur van de betrokkenen, tegen vastgestelde betaling. Aan overige lasten op de kleine man bleef de gebruikelijke afdracht van het tiende deel van de rijstooft gehandhaafd, waarop de reguliere inkomsten van de regenten waren gebaseerd. Tevens werd een alom geldende vergoeding voor de gedwongen geleverde koffie vastgesteld.

Bij deze ogenschijnlijke verbeteringen in het lot van de bevolking scholen echter nogal wat adders onder het gras, die de gunstige effecten weer goeddeels teniet deden. De verplichting tot verrichting van 'gewoon onderhoud' aan de wegen in herendienst werd bijvoorbeeld aangegrepen om duizenden Soendanezen onder erbarmelijke omstandigheden te werk te stellen aan de Groote Postweg - de aanleg daarvan betrof immers vooral de verbreding en verbetering van bestaande trajecten. De bestendigde herendiensten bij het vervoer van personen en goederen ten behoeve van het Gouvernement betekende in de praktijk, dat de koffie als vanouds gratis door de producenten naar de pakhuizen in de hoofdplaatsen gebracht moest worden, en van daar verder naar de havens aan de kust. Verder bleek de standaardisering van de koffiebetaling in de praktijk in veel gevallen een regelrechte verslechtering, omdat de gewichtsmaat waarin werd gerekend, de pikol, nu overal werd opgetrokken naar de voordien als hoogste geldende waarde van 225 pond, in plaats van de oude compagniespikols van 128 pond. Nadeliger in dit verband was evenwel nog, dat ook onder de Preangerregeling de regenten degenen bleven, aan wie de uitvoering van de leverantieplichting was opgedragen en aan wie dus ook de vergoeding toekwam, met alle mogelijkheden tot 'knevelarijen' van dien.

Ten aanzien van de omvang van de koffiecultuur bepaalde Daendels bovendien, dat deze krachtig uitgebreid diende te worden. Dit werd in 1808 nog niet in zijn Regeling vastgelegd, maar wel volgden al direct instructies tot massale bijplanting van koffiestruiken. In 1811 werd elk Preanger huisgezin hernieuwd verplicht tot het onderhoud van 1000 struiken, conform de oudere compagniesbepaling, ondanks het feit dat deze eis in de voorgaande jaren door verscheidene betrokken geconmitteerden en lagere ambtenaren als een op termijn te zware belasting voor de bevolking werd gezien. Het resultaat van een en ander was, dat tussen 1808 en 1812, het jaar

De als oudste bekend staande plattegrond van Bandoeng, ca. 1825, in vooroorlogse jaren in het bezit van het Landsarchief te Batavia. Van het eerdere 'Bandong' uit de compagniestijd, ter plaatse van het huidige Dageuhkolot, is geen enkele afbeelding of kaart bewaard gebleven; onzeker is zelfs of deze ooit bestaan hebben - wel een indicatie van de onbeduidendheid van de plaats in de vroegkoloniale tijd. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

dat het Engelse tussenbestuur effect kreeg op de koffiecultuur, het totaal aan koffiestruiken in de Preanger toenam van 27 naar niet minder dan 72 miljoen stuks.

Tegelijkertijd echter werd het steeds moeilijker om de gestaag groeiende opbrengsten te verkopen, doordat met de uitbreiding van de oorlog in Europa en de toenemende dreiging van een Engelse invasie op Java de 'neutrale' handelaren zich niet meer in zo groten getale als enkele jaren voordien in de Indische wateren waagden. Bovendien ontstond in 1809 een conflict met een aantal Amerikaanse reders over een eerder gesloten handelscontract, waarbij Daendels deze onmisbare

partners door zijn onredelijke, autocratische optreden voorgoed deed afzien van verdere transacties. De pakhuizen in Bandoeng en elders raakten voller en voller, een belofte van ongekende buit aan de Britten in geval zij alsnog Java zouden weten te bezetten. De Indische schatkist daarentegen raakte aan het eind van Daendels' bestuursperiode zodanig uitgeput, dat zelfs voor de minimale betalingen van de verplichte koffieleveranties geen liquide middelen meer voorhanden waren en deze deels voldaan moesten worden met papieren en ander noodgeld van minder dan de nominale waarde.

Engelse invasie; Raffles' bestuur

Daendels' militaire maatregelen hadden inderdaad bewerkt, dat de Britten in de eerste jaren na 1808 voornamelijk af moesten zien van de voorgenomen invasie van

Java. Tegelijkertijd echter was deze inspanning ten koste gegaan van de Nederlandse bezittingen elders in de Archipel; zo werd de bezetting van Bandjermasin op Borneo in 1809 teruggeroepen en die van Palembang op Sumatra en Makasar op Celebes in het zelfde jaar sterk ingekrompen. Slechts in de vanwege hun specerijproductie belangrijke Molukken bleef op Ambon een aanzienlijke krijgsmacht aanwezig, die zich evenwel in februari 1810 bijna zonder een schot te lossen overgaf aan een Engels eskader. Eind 1810 waren ook de overige Molukkeneilanden, Zuid-Celebes en Menado zonder veel moeite in Britse handen gevallen; Padang, op Sumatra's westkust, was reeds sinds 1795 in hun bezit.

Ook in 1810 was het Koninkrijk Holland ingelijfd bij het Franse keizerrijk, waarvan het bericht overigens pas in februari 1811 op Java arriveerde. Een maand later ontving Daendels tot zijn verbazing zijn ontslagbrief van keizer Napoleon. Medio mei droeg hij zijn ambt over aan generaal J.W. Janssens, in vroegere jaren gouverneur van de Kaap. Na afhandeling van een aantal zakelijke aangelegenheden, waarin persoonlijke en staatsbelangen op nogal twijfelachtige wijze vermengd waren en die hem uiteindelijk meer dan een miljoen gulden rijker maakten, reisde Daendels later in het jaar af. Terug in Europa, nam zijn leven andermaal een merkwaardige wending. In plaats van hem te bestraffen voor zijn economisch wanbeheer in de kolonie, zoals alom verwacht, maakte de keizer hem tot groot-officier in het Légion d'Honneur en werd hij in 1812 zelfs benoemd tot divisie-generaal in het Franse leger tijdens de veldtocht tegen Rusland. Na Napoleons definitieve ondergang in 1815 bood Daendels zijn diensten aan koning Willem I aan, die hem uiteindelijk aanstelde in de weinig prestigieuze functie van gouverneur van Guinee. In de hoofdplaats van deze verlopen Nederlandse bezitting aan de Westafrikaanse kust, St. George del Mina, overleed hij na een korte ziekte in mei 1818.

Eenmaal verlost van deze niet te onderschatten tegenstander, achtten de Britten in de Indische Archipel later in 1811 alsnog de tijd gekomen voor de landing op Java. Op 4 augustus gingen ten oosten van Batavia 12.000 man troepen aan wal, uit Malakka overgebracht door een vloot van meer dan 100 schepen. Leider van deze expeditie was de gouverneur-generaal der Britse Oostindische Compagnie persoonlijk, Lord Minto; de militaire operaties stonden onder bevel van generaal Auchmuty. Drijvende kracht achter de onderneming was evenwel de nog jonge en ambitieuze compagniesambtenaar Thomas Stamford Raffles, voordien agent van de Engelse Compagnie bij de sultans van het schiereiland Malakka, onder wiens leiding in de jaren voordien de invasie zorgvuldig was voorbereid. Deze voorbereiding omvatte onder meer uitgebreide spionage- en omkoopactiviteiten onder de Javaanse vorsten en hun onderdanen, die daarvoor, vooral vanwege de weinig zachtzinnige behandeling die ook zij van Daendels te verduren hadden gekregen, in meerderheid zeer toegankelijk bleken.

Dit laatste was er, naast het lage moreel bij de meeste Europese militairen, hun ontoereikende uitrusting en de algehele organisatorische en financiële malaise aan 'Franse' kant mede oorzaak van, dat de door gouverneur-generaal Janssens zelf geleide verdediging van Java spoedig weinig effectief bleek. Na hun landing konden de Britten ongehinderd Batavia en Weltevreden bezetten, terwijl Janssens zich met zijn hoofdmacht verschansde in Meester Cornelis, iets zuidelijk van de stad. Daar kwam het op 26 augustus tot een beslissende veldslag, die eindigde in een ordeloze vlucht van de Nederlandse troepen. Na zich met een klein restleger nog enkele weken in Midden-Java gehandhaafd te hebben, in de vergeefse hoop hier in de Vorstenlanden steun te vinden voor een gezamenlijk front tegen de invallers, moest Janssens ten slotte op 17 september 1811 bij het plaatsje Toentang capituleren. Raffles werd enkele weken later, na Lord Minto's terugkeer naar het Britse hoofdkwartier in Calcutta, benoemd tot luitenant-gouverneur-generaal over de voormalige Nederlandse bezittingen in de Indische Archipel.

Raffles' bewind, dat duurde tot maart 1816, is in de latere, nogal door de Britse culturele dominantie in de verdere 19de eeuw bepaalde geschiedschrijving vrij algemeen gehuldigd als een periode van grote hervormingen en vooruitgang in Indië, in het bijzonder ook ten aanzien van het lot van de inheemse bevolking. Deze toonzetting heeft ongetwijfeld te maken gehad met de grote en uiteraard zeer positieve publiciteit die hij naderhand zelf aan zijn optreden op Java en elders heeft gegeven door de uitgave van zijn lijvige overzichtswerk *History of Java* (1817), waarin het eerdere Nederlandse bewind in een uiterst ongunstig daglicht wordt geplaatst. Ontegengesprekelijk heeft Raffles op bepaalde terreinen inderdaad als een groot vernieuwer gefungeerd, in het bijzonder met betrekking tot het stimuleren van de wetenschappelijke belangstelling voor Java en de overige Indische Archipel. Zijn veelgeroemde hervormingen op ander gebied echter betroffen in de meeste gevallen wijzigingen die in aanzet al gerealiseerd waren of in iets afwijkende vorm

eerder voorgesteld, evenzeer als Raffles in zijn dagelijkse bestuurspraktijk op ruime schaal gebruik bleef maken van Nederlandse ambtenaren en adviseurs.

Zo was de invoering van het residentiestelsel, waarbij het vroegere indirecte bestuur via de regenten plaats maakte voor een veel directere bestuursvorm gedragen door officieel naast, maar in werkelijkheid boven de regenten staande Europese residenten, in feite een voortzetting en uitbreiding van Daendels' herindeling van Java in zogeheten landdrostambten of prefecturen, die hetzelfde had beoogd. Ook Raffles' befaamde landrentestelsel, een van zijn meest ingrijpende maatregelen, was in hoofdlijnen reeds aanzienlijk eerder aan de orde geweest, namelijk in Van Hogendorps voorstellen tot hervorming van 1799. Dit stelsel, dat in 1813 werd ingevoerd, schafte alle voorheen aan de inheemse bevolking opgelegde herendiensten en verplichte leveringen af, ten gunste van een algemene belasting in geld of produkten, gezamenlijk per desa te voldoen rechtstreeks aan daartoe aangewezen gouvernements-ambtenaren.

Uitgangspunt voor deze regeling was, dat het Gouvernement op grond van de oude contracten met Mataram en andere vorstendommen de enige wettige eigenaar van de Javaanse grond was. De landrente, een verbastering van het Engelse *land rent* en eigenlijk dus eerder landhuur, moest in deze samenhang worden gezien als een aan het Gouvernement toekomende vergoeding voor het gebruik van de grond. De hoogte van deze huur was afhankelijk van de kwaliteit van de desbetreffende akker en kon uiteenlopen van een kwart tot zelfs de helft van de jaarlijkse opbrengst van het gewas; in geval van betaling in geld, waaraan het Gouvernement de voorkeur gaf, gold een geringe korting. In de praktijk bleek deze belasting al gauw nauwelijks minder zwaar op de bevolking te drukken dan de verplichte leverantiën van weleer, terwijl de usance van de aanstelling van dorps- en districtshoofden tot ambtenaren belast met de desa-gewijze en later ook hoofdelijke inning van de landrente maakte, dat de 'knevelarijen' even wijdverbreid bleven als voorheen. Bovendien werd al gauw duidelijk, dat de herendiensten voor het wegen- en brugonderhoud niet goed gemist konden worden, waardoor deze oude feodale praktijk feitelijk moest worden gehandhaafd.

Overigens hadden Bandoeng en de overige Preanger met deze grote, zij het onvolledig geëffectueerde veranderingen vrijwel niets van doen. Al direct bij de invoering van het landrentestelsel werden de Soendalanden daarvan uitgezonderd en bleven de aloude verplichte leverantiën en herendiensten hier dus onverminderd bestaan. Als weinig steekhoudende argumenten voerde Raffles hiervoor aan, dat de Preanger bevolking sinds meer dan een eeuw met de dwangcultuur vertrouwd was en het gebied bovendien minder geschikt was voor de rijstbouw, waarop elders de landrente voornamelijk was gebaseerd. De werkelijke reden was vanzelfsprekend, dat de Westjavaanse verplichte koffiecultuur ook onder het Britse bestuur veruit de belangrijkste bron van inkomsten voor de koloniale overheid vormde, die in elke andere vorm ten minste tijdelijk aanzienlijk lagere rendementen zou opleveren.

Zo bleef dus onder Raffles in Bandoeng alles min of meer bij het oude en waren het ter plaatse zelfs nog de Nederlandse ambtenaren - in totaal acht man in 1812, onder wie de genoemde assistent-resident De Wilde - die als voorheen de dienst uitmaakten. Bij de bestuurlijke herindeling was de jonge stad gepasseerd als kandidaat voor de positie van residentiehoofdplaats van de Preanger regentschappen, waartoe uiteindelijk Tjandjoer werd aangewezen. Als enige blijvende invloed aan het Engelse tussenbestuur kan de verlening in 1812 van het recht tot het houden van een grote pasar genoemd worden, aanvankelijk eens in de vijf dagen, later vaker gehouden, die een welkome stimulans vormde voor de ontwikkeling van Bandoengs verder nog onbeduidende economische centrumfunctie.

Restauratie en Cultuurstelsel

Van de volgende halve eeuw kan men zonder veel overdrijving zeggen, dat Bandoeng met de overige Preanger in dit tijdperk dat elders in de kolonie ingrijpende bestuurlijke en economische veranderingen bracht en gedurende enige jaren zelfs een dramatisch verloop kende, in hoofdzaak een eiland van bestendigheid of, zo men wil, stagnatie, bleef.

Na de val en eerste verbanning van Napoleon werd in 1814 bij de Conventie van Londen bepaald, dat met de restauratie van het bewind der Oranje-Nassau's, nu in de persoon van koning Willem I, door Engeland ook de meeste van de bezette overzeese gebieden aan Nederland teruggegeven zouden worden. Voor Java en 'onderhorigheden' kreeg dit zijn beslag in augustus 1816, toen Raffles' opvolger Fendall het gezag overgaf aan de Nederlandse commissarissen-generaal

Elout, Van der Capellen en Buyskes. Dit driemanschap was door koning Willem I uitgezonden ter voorbereiding van de algehele terugkeer van het Nederlandse gezag, waarbij naast de formele overdrachten van bestuur in de verschillende delen van de Archipel als voornaamste taak gold, op basis van het vigerende Engelse bestuursstelsel een nieuw regeringsreglement voor Indië op te stellen. Deze opdracht was begin 1819 voltooid, waarna Elout als voorzitter van het commissariaat het bestuur volledig overdroeg aan Van der Capellen, die in naam reeds gouverneur-generaal was en nadien dit ambt tot 1826 uitoefende.

Opstanden in de Archipel; de Java-oorlog

De hernieuwde vestiging en consolidatie van het Nederlandse bestuur verliep op een aantal plaatsen minder vlot dan de weergave hierboven suggereert. In 1819 kwam het tot een grote opstand in Palembang, waar het uiteindelijk tot 1825 duurde voor de Nederlanders de toestand weer geheel meester waren. In West-Sumatra was het in het Padangse al in de Engelse tijd onrustig geweest als gevolg van het optreden van de fundamentalistisch islamitische Padri-sekte; in 1819 brak hier een complete oorlog uit, die zich met tussenpozen zelfs voortsleepte tot 1837. Eveneens in 1819 begon een lange reeks van onlusten in het voornamelijk door Chinese immigranten bewoonde westelijke deel van Borneo. In de oostelijke Archipel was de terugkeer der Nederlanders in de Molukken al in 1817 gepaard gegaan met een opstand op Saparoea, die evenwel snel werd neergelagen. In 1825 volgde een grote expeditie tegen het opstandige vorstendom Boni in Zuid-Celebes, die weliswaar geen onmiddellijke onderwerping van dit rijkje aan Batavia opleverde, maar wel *de facto* het Nederlandse gezag herstelde.

Geen van deze conflicten bereikte echter de omvang en bloedigheid van de strijd die tussen 1825 en 1830 in Midden-Java werd gestreden en later algemeen bekend is geworden als de Java-oorlog. In oorsprong betrof het hierbij slechts een interne aangelegenheid in het Vorstenland Djokjakarta, naar aanleiding van een opvolgingskwestie aan het sultanshof. De nogal onhandige inmenging van het Gouvernement maakte echter, dat het conflict na 1825 in korte tijd escaleerde tot een grote volksopstand tegen het Nederlandse bewind onder aanvoering van de benadeelde troonpretendent, prins Diponegoro. Aanvankelijk geheel overrompeld door deze ontwikkeling, slaagde het Gouvernement er in de eerste twee jaar niet in tot adequate tegenactie te komen en moest Diponegoro in het bezit gelaten worden van een groot deel van Midden-Java. Pas in de loop van 1827 keerde het tij, mede dankzij de aanvoer van troepen uit Nederland en de invoering van het zogeheten bentengstelsel door generaal De Kock, waarbij heroverde gebieden permanent onder controle bleven van in nieuwe vestingen gelegeerde bezettingseenheden. Niettemin duurde het nadien nog tot begin 1830 voor de Nederlanders Diponegoro door middel van een weinig verheffende list in handen kregen en de oorlog als beëindigd kon worden beschouwd.

Economische hervormingen; hernieuwde dwangcultuur

De gevolgen van de Java-oorlog waren voor beide partijen rampzalig. In totaal vielen er naar ruwe schatting ca. 60.000 doden, mogelijk nog aanzienlijk meer. Aan Nederlandse kant waren er ca. 15.000 slachtoffers, van wie iets meer dan de helft Europeanen. Traumatisch als deze voor die tijd ongehoorde verliezen voor de rechtstreeks betrokkenen mochten zijn, als bedreigender voor het staatsbestel werden de reusachtige kosten van de oorlog gezien, die de Nederlandse schatkist, toch al zwaar belast door de overgenomen schulden van de VOC en de gevolgen van de Napoleontische tijd, in enkele jaren totaal hadden uitgeput. Reeds voor de beëindiging van de oorlog was het dan ook tot voorbereiding gekomen van maatregelen, die middels een efficiëntere exploitatie van de kolonie moesten leiden tot gezondmaking van de staatsfinanciën.

In 1830 werd daarmee onder gouverneur-generaal Van den Bosch een begin gemaakt door de invoering op Java van diens zogenoemde Cultuurstelsel. In hoofdlijnen hield dit een algehele terugkeer in naar de gedwongen cultures zoals die in de compagnieertijd toegepast waren, nu echter op basis van Raffles' landrente. De algemene bepaling was, dat de Javaanse bevolking voortaan verplicht was op een vijfde deel van het door haar bebouwde land zogeheten gouvernementen- produkten aan te planten en te verzorgen, waarvan de baten geheel ten goede aan de overheid kwamen. Het Gouvernement wees deze gewassen aan; de belangrijkste waren koffie, indigo en - vooral in Midden- en Oost-Java - suiker, waarnaar op de Europese markten steeds voldoende vraag was. Het overzeese vervoer van de

gouvernementsprodukten en de verkoop ervan in Nederland, meest via openbare veilingen, werd een monopolie van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de staatsonderneming die in 1824 door koning Willem I was opgericht als opvolgster en gedeeltelijke vervangster van de VOC.

Op het eerste gezicht lijkt het Cultuurstelsel een verlichting ten opzichte van Raffles' landrente; Raffles vroeg immers niet minder dan 40% van de opbrengst, Van den Bosch 'slechts' een vijfde. Buiten de koffiecultuur had het landrentestelsel de Javanen echter niet meer verplicht tot het verbouwen van aangewezen gewassen, en het was juist dit element van dwang tot een haar vreemde activiteit dat door de bevolking algemeen als een grote last werd ervaren. Bovendien legde het Cultuurstelsel niet alleen beslag op een deel van de grond c.q. opbrengst, maar vooral ook op arbeidstijd en -kracht. Naast degenen die rechtstreeks als landbouwers bij de teelt van gouvernementengewassen betrokken waren, moest namelijk ook de niet-agrarische bevolking haar aandeel leveren, door jaarlijks een vijfde van het totaal aantal arbeidsdagen (vastgesteld op 60 dagen) te werken voor het gouvernement. Los daarvan bleven de bestaande herendiensten gehandhaafd en werden in een aantal gevallen zelfs eerder afgeschafte diensten weer opgelegd. In gebieden waar het Cultuurstelsel om plaatselijke redenen nog niet op korte termijn ingevoerd kon worden, bleef de landrente van kracht. Hier en daar is het evenwel ook voorgekomen, dat Van den Bosch' dwangcultuur werd opgelegd *naast* het landrentestelsel!

De resultaten die het Cultuurstelsel de Nederlandse staat opleverden, logen er spoedig niet om. In 1831 was er een 'batig slot' van 200.000 gulden, dat in 1833, een jaar voordat het stelsel algeheel was ingevoerd, reeds was opgelopen tot 3 miljoen en nadien jaarlijks nog gestaag toenam. In totaal is tot de afdanking van het stelsel in 1870 een bedrag van ca. 900 miljoen gulden uit Indië naar de schatkist gevloeid, hetgeen met enig voorbehoud te herleiden is tot een netto winst van ca. 600 miljoen. Voor de Javaanse bevolking daarentegen waren deze 40 jaren een bittere tijd. In de praktijk bleek de jaarlijkse werkdruk ten behoeve van de gedwongen cultures doorgaans veel hoger dan de voorgestelde 60 dagen, nog afgezien van de bijkomende herendiensten. De eigen teelt van rijst en andere voedselgewassen kwam daardoor vaak in het gedrang, hetgeen in een aantal jaren, onder meer 1844, 1848 en 1850, zelfs leidde tot wijdverbreide hongersnoden. Een bijzonder kwalijk element in het stelsel was de regeling dat de inheemse en Europese ambtenaren die met de uitvoering waren belast, een toeslag ontvingen op basis van de bereikte opbrengst. Omwille van deze 'cultuurprocenten' kwam het zeer veel voor dat plaatselijke gezagsdragers de bevolking dwongen, nog aanzienlijk meer dan de vereiste gronden en arbeidstijd ter beschikking te stellen.

Bandoeng onder het Cultuurstelsel

Anders dan voor Midden- en Oost-Java betekende de invoering van het Cultuurstelsel voor Bandoeng en de overige Preanger geen ingrijpende wijziging in de bestaande situatie; Raffles had hier immers het oude stelsel van verplichte leverantiën met slechts marginale veranderingen gehandhaafd. Nieuw was voornamelijk de herinvoering, in bescheiden mate, van de gedwongen indigocultuur, die twee decennia eerder onder Daendels was afgeschaft. Voor het overige zal de gewone bevolking in het dagelijkse leven weinig van de overgang van het ene naar het andere stelsel hebben gemerkt; na als voor bleef ze onevenredig zwaar belast en vulde rechtstreekse of verkapt dwangarbeid een substantieel deel van haar bestaan, zonder enige mogelijkheid zich daaraan te onttrekken.

Ten aanzien van de stedelijke ontwikkeling van Bandoeng heeft het Cultuurstelsel, zoals zijn voorgangers, in hoofdzaak een remmende werking gehad. Vanzelfsprekend zorgde de functie van de plaats als centraal verzamel-, opslag- en afvoerpunt van gouvernementenprodukten in het regentschap voor een zekere bedrijvigheid. Tegelijkertijd echter verstikte de 'Kompenie Ketjil', zoals de Nederlandsche Handel-Maatschappij in de volksmond heette, net als voorheen de VOC door haar monopoliepositie in deze activiteiten vrijwel elke vorm van particulier ondernemerschap, althans buiten het beperkte aantal bedrijven en instellingen die voor de NHM nuttig waren als toeleverancier. Aan economisch leven buiten de koffiecultuur in brede zin bezat Bandoeng daardoor tientallen jaren lang nauwelijks meer dan wat toko's en natuurlijk de pasar, kleinschalige activiteiten uitsluitend gericht op de plaatselijke bevolking en derhalve geheel ontoereikend om de plaats een wezenlijke groeistimulus te geven.

Dit jaloers bewaakte monopolie werd overigens mede - indirect - gehandhaafd door herhaaldelijk hernieuwde verboden van gouvernementenwege tot particuliere vestiging, het drijven van handel of zelfs maar het reizen in de Preanger, zowel voor Europeanen

als voor 'Vreemde Oosterlingen'. Analooq aan de voorschriften in de compagniestijd had Daendels in zijn Preangerregeling van 1808 de toegang tot de Bovenlanden reeds gebonden aan uitdrukkelijke toestemming van de gouverneur-generaal of diens hoogste vertegenwoordiger, en onder Raffles en de commissarissen-generaal nadien was het niet anders geweest. Niettemin waren in de jaren tien en twintig van de 19de eeuw enkele vooraanstaande Europeanen er dankzij hun goede persoonlijke betrekkingen met het hoogste bestuur toch in geslaagd, in de Preanger particuliere landbouwondernemingen te vestigen. De eerder genoemde Andries de Wilde bezat bijvoorbeeld tussen 1816 en 1825 de onderneming Goenoeng Parang bij Soekaboemi en in het Bandoengse van 1813 tot 1819 het land Oedjoengbroeng, iets oostelijk van de hoofdplaats. In 1825 werden deze vroege planters echter weer gedwongen hun bezittingen van de hand te doen, toen gouverneur-generaal Van der Capellen de oudere verboden herbevestigde en nog aanzienlijk verscherpte. Nadien heeft het uiteindelijk tot 1853 geduurd voor Europeanen in het algemeen toestemming voor vestiging in de regentschappen Bandoeng, Tjiandjoer en Soemedang kregen, zij het nog altijd 'tot wederopzegging' en onder handhaving van de vigerende verboden tot het drijven van particuliere handel.

Het beleid ten aanzien van de vestiging van Chinezen en andere niet-inheemse Aziaten was gedurende deze periode nauwelijks minder restrictief. Weliswaar was bij de gedwongen verhuizing van Bandoeng in 1810 door Daendels ter bevordering van kleinhandel en ambacht in de nieuwe hoofdplaats ook de overbrenging uit Cheribon van enkele tientallen Chinese gezinnen gelast, maar deze kleine kolonie verliep bij gebrek aan animo onder de betrokkenen binnen enkele jaren. In 1820 volgde weer een algeheel verbod op vestiging en particuliere handel, met uitzondering van 'nuttige ambachtslieden', maar in 1828 werd de toelating wat verruimd; bij de regeling van 1853 bleef hun komst gebonden aan een speciale vergunning. Toen later in de eeuw alsnog aarzelend een toestroom van Chinezen naar Bandoeng ontstond, werden dezen conform de tot 1917 in Nederlands-Indië geldig gebleven vestigingsbepalingen voor niet-'gelijkgestelden' aangewezen, zich in een aparte wijk neer te laten, de nadien zo bekend geworden Chinese Kamp rond Pasar Baroe.

Hoe effectief al deze restrictieve bepalingen waren, mag blijken uit de opgaven over de omvang en samenstelling van de Bandoengse bevolking in 1846, bijna 40 jaar na de nieuwbouw van de plaats. Bij de telling van dat jaar kwam men op een totaal van inmiddels wel al 11.136 'Inlanders', dus in hoofdzaak Javanen en Soendanezen, waar tegenover echter maar dertien Chinezen, 30 andere 'Vreemde Oosterlingen', voornamelijk Arabieren, en zelfs niet meer dan negen Europeanen stonden. Van de laatsten was waarschijnlijk slechts één enkele, een theecontractant, niet in dienst van het Gouvernement.

Van negorij tot stad; Bandoeng tussen 1850 en 1906

De gedeeltelijke openstelling van de Preanger voor Europeanen in 1853 vormde het aarzelende begin van de ontwikkeling die Bandoeng in de loop van de navolgende halve eeuw ten slotte de definitieve impuls tot doorgroei naar grote stad gaf. Deze ontwikkeling volgde in het kader van de algehele liberalisering van de Indische economie in de jaren na 1870, die mede tot stand kwam als voortvloeisel uit het gestaag toenemende verzet tegen het Cultuurstelsel in Nederland.

Al direct bij de invoering van het stelsel was er van verschillende zijden, onder meer door leden van de Raad van Indië, ernstige kritiek geleverd op het dwangmatige en monopolistische karakter ervan, maar de overtuigende voordelen die het voor het vaderland opleverde, hadden decennia lang elke poging tot serieuze politieke actie tegen de dwangcultuur bij voorbaat ontkracht. Pas toen na 1848 onder Thorbecke in Nederland een liberaler wind ging waaien en de roep om vrij ondernemerschap, ook in de koloniën, steeds luider werd gehoord, kwam geleidelijk aan de weg vrij voor een andere, vrijere en humanere inrichting van de koloniale economie. Een zeer belangrijke rol daarbij speelde de beïnvloeding van de publieke opinie door een aantal progressieve boekpublicaties, waarin de uitwassen van het Cultuurstelsel, in het bijzonder het lijden van de inheemse bevolking, op aangrijpende wijze aan de kaak werden gesteld. Een voorbeeld was *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847* van de bekende Bataviase predikant dr. Wolter Robert baron van Hoëvell; veruit de grootste uitwerking echter had natuurlijk in 1860 en volgende jaren Multatuli's befaamde *Max Havelaar, of de Koffievelingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*.

Niettemin duurde het nog tot 1863 voor onder minister van Koloniën Van de Putte een daadwerkelijk begin werd gemaakt met de afbraak van het Cultuurstelsel.

In dat jaar werd de verplichte teelt van indigo, thee, peper en nog enkele andere minder belangrijke gouvernementsgewassen op Java afgeschaft. Een volgende belangrijke stap was de invoering van de Comptabiliteitswet van 1867, via welke het Nederlandse parlement voor het eerst rechtstreekse invloed kreeg op het bestuursbeleid in Indië. Het werkelijke keerpunt viel evenwel pas in 1870, toen op initiatief van minister De Waal de Suikerwet en de Agrarische Wet van kracht werden. De eerste regelde de vrijmaking, in fasen tot 1891, van de Indische suikercultuur, waarbij in hoofdzaak Midden- en Oost-Java betrokken waren. Veel belangrijker voor Bandoeng en de overige Preanger was de Agrarische Wet, die het in deze landen voor het eerst mogelijk maakte dat particuliere Europese en andere niet-inheemse ondernemers op grote schaal gronden voor commerciële exploitatie konden verwerven.

Bandoeng wordt plantersstad; de theecultuur

Die mogelijkheid beperkte zich overigens tot de uitgifte in erfpacht voor 75 jaar, en dan nog alleen van gronden die niet bij de inheemse bevolking in gebruik waren. Ook gronden onder gouvernementcultuur waren natuurlijk uitgesloten, althans voor zover nog geen regeling tot beëindiging was getroffen. Dit laatste was met name in de Preanger van belang, omdat de hier overheersende koffiecultuur als enige grote uitzondering in 1870 niet werd vrijgemaakt. De koffieteelt bleef dus een monopolie van het Gouvernement en behield ook zijn aspect van dwangcultuur, zij het dat de ergste misstanden daarbij in de loop der jaren nadien geleidelijk aan verdwenen. Formeel is de gedwongen koffiecultuur in West-Java en elders, en daarmee het laatste overblijfsel van het Cultuurstelsel, zelfs pas in 1915 afgeschaft; mede in verband met de sterk teruglopende opbrengsten kwam het gouvernement-monopolie op de koffiebouw in de Preanger evenwel al iets voor de eeuwwisseling te vervallen.

Voor de Europese landbouwondernemers die zich na 1870 voor vestiging in Bandoeng meldden, stelde dit duidelijke grenzen aan de aard en plaats van hun voorgenomen bedrijfsuitoefening. De koffieteelt stond voorlopig niet open en zal ook om andere redenen, onder meer de te verwachten onwil bij de plaatselijke bevolking om na anderhalve eeuw dwang in deze gehate cultuur te werken, weinig voor de hand hebben gelegen. Voor de suikerbouw is het koele Preanger bergland niet zo geschikt als de reeds bestaande, lager gelegen suikerlanden in Midden- en Oost-Java; de kina-aanplant verkeerde nog in het experimentele stadium, en de rubbercultuur kon pas van start gaan na 1883, toen voor het eerst enkele exemplaren van de *Hevea brasiliensis* in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg werden opgekweekt. In combinatie met de omstandigheid dat de in het Bandoengse beschikbare 'woeste gronden' voornamelijk hoger tegen de hellingen van de omringende bergen te vinden waren, bleef derhalve de theecultuur, waarmee in de voorafgaande decennia hier reeds enige ervaring was opgedaan, als enige reële optie voor grootschalige ondernemingslandbouw over.

Thee was de VOC al in de eerste helft van de 17de eeuw vertrouwd als handelsprodukt; eveneens in een vroeg stadium kwam het onder de Compagnie op Java tot proefnemingen om door teelt in eigen beheer onafhankelijk te worden van de toenmalige produktiegebieden in Japan, China en op Formosa. Deze experimenten, in de jaren tachtig en negentig van de 17de eeuw en nadien nogmaals omstreeks 1730, leidden toen echter niet tot de vestiging van blijvende cultures.

Pas bijna een eeuw later werd een hernieuwde poging gedaan: in 1824 droeg het gouvernement van Nederlands Indië aan de chirurgijn-majoor dr. Ph.F. von Siebold op om verscheidene Japanse planten naar Java te sturen. De aldus ingevoerde theezaden werden met succes in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg (1826) en in een tuin bij Garoet (1827) gekweekt. In dat laatste jaar kwam als expert-theeproever van de Nederlandsche Handel-Maatschappij J.L.L. Jacobson naar Java, de man die als de eigenlijke stichter van de theecultuur in Nederlands-Indië beschouwd wordt. Commissaris-generaal J.P.L. du Bus de Gisignies droeg Jacobson op om in China zoveel mogelijk informatie over de theecultuur te verzamelen. Gedurende zes jaren reisde hij heen en weer tussen Java en China, waar hij theetuinen en -fabrieken bezocht. In 1829 bracht hij een groot aantal theeplanten mee, die met succes in de buurt van Tjisoeroepan bij Garoet geplant werden. Vergelijkbare proeven werden gedaan in de proeftuin bij Wanajasa in het Krawangse, waar de jaarlijkse zendingen van Von Siebold werden geplant. Onder gouverneur-generaal J. graaf van den Bosch (zelf stichter der Pondok Gedeh-landen) werd in 1830 bij de invoering van het Cultuurstelsel ook de thee opgenomen onder de door het gouvernement te bestieren cultures.

In 1833 betrok Jacobson een nieuwe partij theezaad uit China voor een proef in het Bandoengse. Intussen was hij tot Inspecteur van de Gouvernements Thee-cultuur benoemd en deed hij proeven te Batavia, de Preanger Regentschappen, Krawang, Bantam, Cheribon, Tegal, Pekalongan, Semarang, Kedoe, Banjoemas, Bagelen, Japara, Soerabaja en Besoeki. Van 1836 tot 1845 werden kleine theetuinen aangelegd in het Buitenzorgse: Tjiawi, Pondok Gedeh, Tjiogreg, Tjikopo en Bolang; in 1841 werd een proef genomen op de gronden van de Pamanoekean- en Tjiasemlanden. Bij deze aanplantingen bevonden zich fabriekjes waar de thee werd bereid onder leiding van door Jacobson ingehuurde deskundige Chinezen, en in 1835 werd de eerste factuur van Java-thee bij de Pakhuismeesteren van de Thee te Amsterdam ontvangen.

In 1841 bevonden zich in de Preanger reeds acht thee-etablissemten: Tjikadjang, Djatinangor, Tjioemboeuit, Parakansalak, Sinagar, Tjisangkan, Tjitjoeroek en Radjamandala. De kwaliteit van het produkt beantwoordde echter nog niet aan de eisen van de markt, de werkzaamheden waren kostbaar en het transport enorm duur. Daardoor leed het gouvernement ernstige verliezen. In verband hiermee werd de Gouvernements Theecultuur in 1842 overal beëindigd, behalve in de residenties Batavia, Preanger Regentschappen, Cheribon en Bagelen, waar zij verpacht werd aan particuliere ondernemers. Deze kregen werkmiddelen als voorschot van het gouvernement en waren verplicht het in die tuinen bereide blad voor een vaste prijs aan het gouvernements-etablisement de 'Thee Inrigting' te Meester-Cornelis te leveren. Het door het gouvernement met de theecultuur geleden verlies bedroeg in 1846 ongeveer f 500.000 en was in 1860 tot f 6 miljoen opgelopen. Toen was de maat vol: besloten werd, de gehele theecultuur vrij te laten en de gouvernementsondernemingen aan particulieren te verhuren.

Zo werden ten tijde van het bewind van gouverneur-generaal Sloet van den Beele onder andere de theeonderneming Parakansalak, die in 1844 als theecontract aan de gebroeders G.L.J. van der Hucht en J.P. van der Hucht was vergeven, in 1862 aan G.L.J. van der Hucht verhuurd (die de huur doorgaf aan zijn neef A.W. Holle); in 1863 Sinagar-Tjirohani aan dezelfde G.L.J. van der Hucht (die die huur doorgaf aan zijn neven E.J. Kerkhoven en A. Holle); en in 1863-1865 Tjioemboeuit, Tjikembang, Tjirennang, Djatinangor en Tjikadjang aan mr. W.A. baron Baud. Daarmee was voorgoed een einde gekomen aan de Gouvernements Theecultuur.

De particuliere theecultuur had aanvankelijk met veel moeilijkheden (plantziekten) en tegenwerking (met name van de Gouvernements Koffiecultuur) te kampen. In 1870 bestond in Indië nog slechts een vijftiental theeondernemingen, de meeste met een oppervlakte van ongeveer 100-150 ha. Uitbreiden was niet toegestaan. Pas na de aanneming van de Agrarische Wet van minister van Koloniën E. de Waal in 1870 kon men gronden in erfpacht krijgen voor 75 jaar en waren uitbreidingen mogelijk. Intussen nam echter naast de concurrentie met China ook die met Ceylon en Brits-Indië toe. Men kwam tot de conclusie dat men op Java niet alleen wat de bereiding van het produkt betreft bij Brits-Indië achterstond, maar ook dat daar betere theesoorten gekweekt werden. In 1878 liet A. Holle van Sinagar daarom theezaad uit Assam komen; in ongeveer dezelfde tijd werd de machinale bereiding ingevoerd, in plaats van de tot nog toe toegepaste handbereiding, en vervingen drogers de houtskoolovens. Deze ingrepen bleken belangrijke verbeteringen en binnen een paar decennia waren vrijwel alle aanplantingen van China-thee omgezet in Assam-theetuinen.

In deze nieuwe ontwikkelingen waren met name leden van de aan elkaar gelieerde families Van der Hucht, Holle en Kerkhoven toonaangevend. Vanaf ongeveer 1860 waren het de Holles van Parakansalak, Sinagar, Tjikadjang en Waspada en de Kerkhovens van Sinagar, Ardjasari en Gamboeng, die nieuwe procedures en technieken invoerden en propageerden. In 1873 bedroeg het aandeel van deze familie-clan reeds meer dan 60% van de totale Indische theeproductie. Zij waren ook, in 1881, de mede-oprichters van de eerste plantersbond, de Soekaboemische Landbouw Vereniging. Het aantal der aangesloten ondernemingen nam snel toe: waren bij de oprichting elf ondernemingen vertegenwoordigd, eind 1923 telde de Soekaboemische 115 leden. In dat jaar fuseerde de Soekaboemische met de Rubberplanters Vereniging tot de West-Java Landbouw Vereniging, een sterke ondernemersorganisatie. De oude naam geeft overigens aan, dat in de beginjaren van de theecultuur Soekaboemi eerder dan Bandoeng als centrale plaats in deze branche werd gezien; later verschoof het zwaartepunt steeds meer naar het Bandoengse, en het was dan ook niet toevallig dat juist hier in 1924 het grote Theecongres met tentoonstelling plaatsvond, ter herdenking van het 100-jarig bestaan van de Nederlands-Indische theecultuur.

De SLV begreep al spoedig het belang voor de theecultuur van wetenschappelijke onderzoekingen en een daarbij behorende voorlichtingsdienst. In 1893 stichtte zij te Buitenzorg onder voorzitterschap van E.J. Kerkhoven van Sinagar het Theeproefstation, vanaf 1902 genaamd het Proefstation voor de Thee-cultuur. In 1905 werd op initiatief van de firma Dunlop & Kolff en in samenwerking met de SLV een tweede instelling van groot belang voor de theeplanters opgericht: het Thee-Expert-Bureau, aanvankelijk te Bandoeng, later in Batavia, waar de planters hun theeën direct konden laten keuren. Dit bureau, waarvan de administratie werd gedaan door de firma Geo. Wehry & Co., heeft veel voor de verbetering van de theekwaliteit gedaan en ook de relevante handelskwesties, zoals de reclame voor de Nederlands-Indische theeën in Amerika en Australië, grondig bestudeerd. Mede op grond van de onderzoekservaringen van deze instellingen werd vanaf 1890 de theecultuur naar steeds grotere hoogten in de gebergten van Java en ook Sumatra uitgebreid. In 1924 waren er in Indië 280 theeondernemingen met in totaal ruim 19.000 ha aanplant. In 1930 waren er in Indië 329 theeondernemingen, waarvan 286 op Java als geheel en 249 in de Preanger. Nederlands-Indië nam toen bijna 20% van de wereldproductie van thee voor zijn rekening.

Opvallend is dat veel leden van de families Holle en Kerkhoven niet alleen succesvolle pioniers waren in de theecultuur en overige cultures (meestal ging thee samen met kina en een beetje koffie), maar dat zij veelal ook een ethische en wetenschappelijke instelling hadden ten opzichte van volk en cultuur van de Soendalanden. Zo waren zij onder de eersten die moskeeën en scholen op de ondernemingen bouwden. Een van hen, Karel Frederik Holle, van theeonderneming Waspada bij Garoet, schreef in het Soendanees schoolboeken en instructie-artikelen voor de volkskultures. In 1866 stichtte hij in Bandoeng de Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers. Vijf jaar later vonden zijn kwaliteiten erkenning in zijn benoeming door het Gouvernement tot Adviseur-honoraire voor Inlandsche Zaken, in welke hoedanigheid hij tot zijn dood in 1896 het Gouvernement, gevraagd en ongevraagd, beraadde op het gebied van religie, onderwijs, landbouw en visserij.

Ru Bosscha, met onafscheidelijke wandelstok, bewondert zijn borstbeeld, onthuld tijdens de ingebruikneming van de sterrenwacht te Lembang op 7 juni 1928. Foto: K.A. van der Hucht.

Karel Albert Rudolf Bosscha, een heer niet alleen van de thee

Uit de 'thee-clan' der Holles en Kerkhovens stamde ook Karel Albert Rudolf (Ru) Bosscha, geboren op 15 mei 1865 te 's-Gravenhage als zoon van de fysicus Johannes Bosscha (directeur van de Polytechnische School te Delft) en Paulina Emilia Kerkhoven.

Ru Bosscha, als gevolg van een als kind opgelopen heupmankement in latere jaren onafscheidelijk van zijn wandelstok, vertrok in 1887 na een voortijdig beëindigde studie te Delft naar Indië. Hij begon zijn loopbaan in de thee bij zijn oom E.J. Kerkhoven op de theeonderneming Sinagar bij Tjibadak. Toen evenwel in 1888 zijn oudere broer, de geoloog dr. Jan Bosscha, naar Borneo trok als directeur van een goudexploratie aan de Kleine Sambas te Bin Pan San, volgde Ru hem voor enkele jaren; pas in 1892 keerde hij terug op Sinagar. Intussen had zijn volle neef ir. R.E. Kerkhoven, administrateur van de theeonderneming Gamboeng (en hoofdpersoon in Hella Haasse's roman *Heren van de Thee*), omstreeks 1890 zijn oog laten vallen op enkele percelen op de hoogvlakte van Pengalengan, om daar op een hoogte van 1400 tot 1700 m nieuwe theeondernemingen voor zijn zonen te stichten. Toen in 1896 de ontginning kon beginnen, maar zijn oudste zoon R.A. Kerkhoven nog te jong was, vroeg de oude Kerkhoven zijn neef om voorlopig als administrateur van de eerste ontginning aldaar, Malabar, op te treden. Zijn vertrouwen in de capaciteiten van Ru Bosscha en de in de vruchtbaarheid van Malabar werden niet beschaamd: de N.V. Assam Thee Onderneming Malabar kwam weldra tot grote bloei. In 1902 kwam ook Jan Bosscha van Borneo naar Java en werd administrateur van de, eveneens door R.E. Kerkhoven van Gamboeng gestichte, theetuinen van de N.V. Assam Thee Onderneming Taloen, iets ten oosten van Malabar.

Ru Bosscha's wetenschappelijke belangstelling maakte in combinatie met een gezonde ondernemersmentaliteit dat ook hij een werkzaam aandeel heeft gehad in de ontwikkeling van de theecultuur. In 1910 zien we hem als lid van het dagelijks bestuur van het Thee-Expert-Bureau; in 1911 stichtte hij de Theezaadtuin Selecta te Garoet; vanaf 1917 was hij voorzitter van de Vereniging Algemeen Proefstation voor Thee; en in de periodes 1917-1920 en 1922-1923 was hij voorzitter van de Soekaboemische Landbouw Vereniging. In navolging van zijn vader, die in Europa betrokken was geweest bij de invoering van het metrisch stelsel, bevorderde Ru Bosscha dat stelsel in Indië waar hij maar kon. Tegen de toenmalige gewoonte in om oppervlakte in bahoe-eenheden uit te drukken (1 bahoe of bouw = 500 x 500 Rijnlandse roeden = 7096 m²), gebruikte hij de hectare. Langs de weg van Pengalengan naar Bandoeng, die zoals gebruikelijk in palen was gemarkeerd (1 paal = ca. 1,5 km) plaatste hij een eigen markering in kilometers.

Op de onderneming Malabar paste hij steeds de modernste technieken toe; de plantage werd uiteindelijk de grootste (ruim 1100 ha) en meest rendabele theeonderneming van het toenmalige Indië, waar de beste thee werd geproduceerd. Niet minder belangrijk was dat hij op Malabar voor scholen en gezondheidszorg voor personeel en hun gezinnen zorgde. De onderneming trok veel bezoekers, zelfs prins en presidenten. De schrijver Louis Couperus merkte naar aanleiding van een bezoek aan Ru Bosscha op Malabar op, uitziend over de hoogvlakte van Pengalengan en de omringende bergen: *'Ja, in deze prachtige natuur en schitterende omgeving hoort die man thuis. Hij is groot en sterk als de geweldige vulkaan, hij is teer en fijn als het groene theeblad. Zijn scherpe geest omvat alles, gelijk deze hoge blauwe hemel alles overspant...'* In zijn reisboek *Oostwaarts* noemt Couperus Bosscha 'de koning der thee'; zijn Malabar was in Indië en Nederland even bekend als het gelijknamige radiostation. Ook buiten de theecultuur was Ru Bosscha zeer actief, onder meer als bestuurslid

van vele landbouwkundige, industriële, maatschappelijke en sociale organisaties. Zo nam hij in 1895 het initiatief tot de oprichting van de Preanger Telefoon-Maatschappij te Bandoeng, waarvan hij achtereenvolgens directeur, commissaris-superintendent en, tot de overname in 1908 door het Gouvernement, technisch adviseur was. In 1915 was hij oprichter van de Nederlandsch-Indische Caoutchouc-Fabriek te Bandoeng. Ook werkte hij mee aan de oprichting te Bandoeng van de Bandoengsche Electriciteits Maatschappij, de Automobiël Import Maatschappij, de Nederlandsch-Indische (Bandoengse) Jaarbeurs, het Nederlandsch-Indisch Kanker Instituut, het Stedelijk Ziekenhuis en de Technische Hoogeschool. Van de TH Bandoeng was Ru Bosscha tot 1924 voorzitter van het College van Directeuren en tot zijn overlijden president-curator; het Natuurkundig Laboratorium werd naar hem genoemd. Tevens was hij lid van de Gewestelijke Raad der Preanger Regentschappen en de Volksraad, en was hij betrokken bij het Doofstommen Instituut, het Leger des Heils en de Leprozerie Pro Leproos van Pelantoengan. Voor deze grote maatschappelijke verdiensten werd hem op 20 december 1920 ter gelegenheid van zijn 25-jarig plantersjubileum het ereburgerschap van Bandoeng aangeboden.

Een bijzondere belangstelling legde Ru Bosscha aan de dag voor de sterrenkunde. Zowel hij als zijn tweede man op Malabar, R.A. (Ru) Kerkhoven (de oudste zoon van neef R.E. Kerkhoven van Gamboeng), waren actieve amateur-astronomen, die ook op dit gebied hun enthousiasme met succes op anderen wisten over te brengen. Op 12 september 1920 werd tijdens een bijeenkomst van belangstellenden in Hotel Homann besloten tot de oprichting van de Nederlandsch-Indische Sterrenkundige Vereniging, met Ru Bosscha als voorzitter en Ru Kerkhoven als secretaris-penningmeester, en als doel de stichting van een sterrenwacht. Over de naam was men het snel eens: naar de vader van Ru Bosscha zou het observatorium Bosscha-Sterrenwacht heten. Binnen korte tijd wisten de twee Ru's in ondernemend Bandoeng voldoende kapitaal bijeen te brengen om bij de Askania Werke Carl Bamberg te Berlijn en Carl Zeiss te Jena een nagenoeg complete sterrenwacht te bestellen. De locatie, een terrein met een oppervlak van 4,7 ha op een hoogte van 1300 m, werd door de gebroeders Ursone gratis ter beschikking gesteld naast hun veeteeltbedrijf Baroe Adjak te Lembang. Professionele astronomen werden aangetrokken uit Kaapstad, Leiden en Uppsala. Ru Kerkhoven schonk enkele kijkers en het bibliotheekgebouw, Ru Bosscha schonk de dubbele Zeiss refractor (twee telescopen van 60 cm), die bij de officiële ingebruikneming op 7 juni 1928 de op twee na grootste telescoop op het zuidelijk halfrond was. Bij die gelegenheid benoemde de landvoogd, jhr. mr. A.C.D. de Graeff, Ru Bosscha tot commandeur in de Orde van Oranje-Nassau. Tevens onthulde hij een borstbeeld van Bosscha, ontworpen door prof. C.R. Wolff Schoemaker en aangeboden door vrienden en bewonderaars voor alles wat hij voor Indië had gedaan. In de Bosscha-Sterrenwacht (thans een onderdeel van het Institut Teknologi Bandung), die altijd die naam is blijven voeren, prijkt het borstbeeld van Ru Bosscha tot op de dag van vandaag in een van de collegezalen.

Ru Bosscha vond op Java zijn tweede vaderland en heeft zeer veel gedaan voor de bevordering van welvaart en welzijn in Indië. Op 26 november 1928 overleed hij te Malabar. Zijn graf aldaar wordt met zorg onderhouden door bestuur en personeel van de huidige staatsmaatschappij PT Perkebunan XIII, waarvan Malabar een der zeven bloeiende theeondernemingen is. In het Bandung van vandaag is zijn naam nog immer verbonden aan het Laboratorium Fisika Bosscha van het ITB, aan J.L. Bosscha, en aan het ITB Observatorium Bosscha te Lembang.

Bandoeng een economisch, bestuurlijk en militair centrum in opkomst; nieuwe verkeersverbindingen

De stuwende werking die van de vestiging en bloei van de theecultuur op de Bandoengse economie uitging, vooral nadat omstreeks 1890 de moeizame pioniersjaren voorgoed voorbij waren, is nauwelijks te overschatten. De theeondernemingen hadden behoefte aan goederen, diensten en medewerkers van allerlei aard, de laatste variërend van theepluksters, ketelstokers en administrateurs tot aannemers,

woninginrichters, landmeters en waterbouwkundigen. Het noodzakelijke onderhoud aan de stoommachines en andere apparatuur stimuleerde de komst van reparatiewerkplaatsen, de gangbare wijze van verpakking van het eindproduct in theekisten de vestiging van houtverwerkende bedrijven en bedrijfjes. De overkomst van steeds meer planters en hun dames schiep een plaatselijke markt voor verkopers van luxe-artikelen en -diensten als modeateliers, hotels en Europese importwinkels, en toen het geld eenmaal goed begon te rollen, wensten de planters natuurlijk ook amusement, al dan niet van cultureel niveau. Zo kwam er in 1879 al een sociëteit, Braga (later

Concordia), en omstreeks hetzelfde jaar werd in Bandoeng-Zuid een terrein voor paardenrennen geopend, Tegallega, dat naast de raceterreinen van Buitenzorg en Batavia spoedig de voornaamste voorziening voor deze populaire sport in West-Java werd.

Een soortgelijke, zij het bescheidener stimulans voor de Bandoengse bedrijvigheid vormde de kinacultuur, die in 1855 door de Duitse natuurvorser dr. F.W. Junghuhn werd geïnitieerd met de vestiging van de later zo bekend geworden Gouvernements-Kinaonderneming Tjinjiroean nabij Pengalengan, zuidelijk van Bandoeng. Ondanks allerlei aanvangsmoeilijkheden ontstond hieruit in de decennia na 1865, toen via Groot-Brittannië een variëteit van de kinaboorn met een hoger kinagehalte betrokken kon worden, in de Preanger een bloeiende particuliere aanbouw, die in de vooroorlogse jaren uiteindelijk zelfs bijna de gehele wereldproductie voor zijn rekening nam. Bandoeng werd het onbetwiste centrum van deze cultuur, toen hier in 1896 op initiatief van mr. C.W. baron van Heeckeren de beroemde Bandoengsche Kininefabriek tot stand kwam. Ook de rubbercultuur, die overigens in de Preanger pas na de eeuwwisseling van belang werd en daarbij zijn zwaartepunt in de wat lager gelegen delen van de regio had, droeg op termijn bij tot de economische groei van Bandoeng.

Gelijktijdig en in samenhang met de opkomst van het particuliere bedrijfsleven in en om Bandoeng ontwaakte na het midden van de 19de eeuw de aandacht van gouvernementswege voor de stad. In 1856 werd Bandoeng in plaats van Tjiandjoer aangewezen tot hoofdplaats van de residentie der Preanger Regentschappen, en hoewel het nadien nog tot 1864 duurde voor deze verandering daadwerkelijk was doorgevoerd, betekende ze door de navolgende vestiging van een omvangrijker en hoger gepositioneerd ambtelijk apparaat een krachtige impuls voor de stedelijke ontwikkeling. De imposante neoclassicistische residentswoning, gelegen aan het noordelijke einde van de grote noord-zuid-as in het Bandoengse stratenplan tussen Pasar Baroe en Tegallega, kwam in 1867 gereed en is daarmee een der oudste nog bestaande gebouwen in het tegenwoordige Bandung. Het residentskantoor werd gevestigd in een nu verdwenen gebouw aan de Groote Postweg ter hoogte van het latere Grand Hotel Preanger, waarin naderhand de Waterstaatsdienst werd ondergebracht. In connectie met deze nieuwe bestuursfunctie kreeg de stad in 1866 ook de Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers, aan de Schoolweg, en in 1879 op Tegallega een Middelbare Opleidingsschool voor Inlandsche Ambtenaren.

Kina-pionier Franz Wilhelm Junghuhn op zijn proeftuin te Lembang, ca. 1860. Mede door zijn vroege initiatieven werd Bandoeng na de eeuwwisseling wereldwijd het belangrijkste centrum van de kinineproductie. Foto: KITLV.

Van onschatbaar belang was de voltooiing, in 1884, van het Staatsspoor-baanvak Tjiandjoer-Bandoeng, waarmee de stad via Soekaboemi en Buitenzorg een directe treinverbinding met Batavia kreeg. Eenmaal uit het isolement verlost - via de Groote Postweg had deze reis voordien op zijn minst enkele dagen gekost, tegen nu slechts één dag per trein - werd Bandoeng, mede vanwege zijn aangename, koele klimaat, snel aantrekkelijker als vestigingsplaats voor bedrijven, instellingen en particulieren. In hetzelfde jaar werd de stad standplaats van de centrale werkplaatsen van de Staatsspoorwegen en toen in 1894 de ss werden gescheiden in een Wester- en een Ooster-Afdeeling, was het Bandoeng in plaats van Batavia waar het regionale hoofdkantoor kwam te staan. In 1894 was intussen ook de treinverbinding met de zuidelijke havenstad Tjilatjap voltooid, evenals de verdere trajecten op de doorgaande oostelijke route naar Soerabaja. Een hoogtepunt van de spoorwegbouw in West-Java was in 1906 de oplevering, na zes jaar zware arbeid, van de rechtstreekse Preangerlijn naar Batavia via Padalarang en Tjikampek, befaamd om de 1000 m lange tunnel bij Sasaksaat en de vele imposante dalbruggen die er in voorkomen.

Een laatste factor die in de sluitingsjaren van de 19de eeuw belangrijk bijdroeg tot de groei van Bandoeng, was de aanwijzing van de hoogvlakte, vanwege haar koele en centrale ligging, tot militair concentratiegebied. Als eerste werd vanaf 1896 het garnizoen in Bandoengs buurplaats Tjimahi ingericht, iets later volgden de kleinere van Padalarang en Batoedjadar, en in de loop van het eerste decennium na de eeuwwisseling, dus nog ruim voort de overplaatsing van het departement van Oorlog in 1914, kwam ten slotte ook de legering van het 15de Bataljon op Tjikoadapateuh in Bandoeng zelf tot stand. Tot omstreeks 1910 leidde dit tot de komst van in totaal zo'n 5000 militairen op de Bandoengse hoogvlakte. In de bevolkingsstatistieken werden zij niet meegeteld bij het inwoneraantal van Bandoeng en de omliggende plaatsen, maar hun feitelijke aanwezigheid zorgde natuurlijk wel voor een aanzienlijke verbreding van de economische bestaansbasis van de stad.

Als gecombineerd resultaat van al deze ontwikkelingen begon Bandoeng na het midden van de 19de eeuw in toenemend snel tempo in omvang toe te nemen, zowel fysiek als in bevolkingsaantal. Het eerste wordt goed geïllustreerd door een vergelijking van de oudst bekende plattegrond van Bandoeng uit Van der Capellens tijd op pag. 22 met de hiernaast afgebeelde uit 1882 en de kaart op pag. 114/115. De laatste, uit 1940 maar feitelijk getekend omstreeks 1932, laat onder meer duidelijk naar voren komen hoezeer ook de vestiging van het militair etablissement de vorm en grootte van de nieuwste uitbreidingen van Bandoeng-Noord bepaalde. De groei van het inwoneraantal demonstreert dezelfde 'take-off' in de laatste decennia voor en de eerste na de eeuwwisseling. In 1846 waren, zoals reeds aangehaald, op een totaal van ca. 11.000 inwoners niet meer dan negen Europeanen woonachtig in Bandoeng; ruim 40 jaar later, in 1889, vertoonde de bevolking als geheel een bescheiden aanwas tot ca. 18.000 zielen, van wie intussen wel al ca. 300 Europeanen en een duizendtal Chinezen en andere 'Vreemde Oosterlingen'. Eind 1896 waren er echter reeds ca. 29.500 Bandoengers, onder wie ca. 1150 Europeanen, en nog een klein decennium later, in 1905, bleek de stad bij de volkstelling van dat jaar inmiddels gegroeid tot zo'n 47.500 inwoners, met onder hen ca. 2200 Europeanen en ca. 3800 Chinezen, Arabieren en andere niet-inheemse Aziaten.

In vergelijking met de overige 'grote' steden van Java, Batavia, Soerabaja en Semarang met in 1905 respectievelijk ca. 200.000, 150.000 en 90.000 zielen, betekende dit laatste gegeven in absolute aantallen toen overigens nog altijd een ruime achterstand, terwijl ook het procentuele aandeel der Europeanen in Bandoeng nog niet hoger dan elders genoemd kon worden. Wel was inmiddels duidelijk geworden, mede in verband met de reeds in voorbereiding zijnde plannen tot verplaatsing van bepaalde gouvernementsinstellingen van Batavia naar de koele en strategisch gelegen hoogvlakte, dat de stad in de nabije toekomst snel belangrijker zou worden en op een steeds massalere toeloop van Europese ingezetenen zou mogen rekenen. Het zal vooral op grond van deze verwachting zijn geweest, dat Bandoeng met de eerder genoemde steden al kort nadat de wijziging van het Regeringsreglement in 1903 dit mogelijk maakte, tot een zelfstandige stadsgemeente werd verheven. Deze historische gebeurtenis, op 1 april 1906, luidde een periode van ongekende, bijna legendarische bloei in, waarin Bandoeng tot het eind van de vooroorlogse periode uitgroeide naar het zo vaak aangehaalde 'Parijs van Java', de grote, westers-moderne stad van chic en allure die nog altijd bij velen in de herinnering voortleeft.

Boven: uitsnede uit de Kaart van de Hoofdplaats Bandoeng en Omstreken schaal 1:20.000 uit 1882. De geblokte lichtgrijze delen geven sawa's aan, het iets donkerder, egale grijs, de kampong-bebouwing, terwijl de donkerste objecten van steen opgetrokken gebouwen zijn, dus voornamelijk openbare instellingen en huizen van Europeanen. De spoorlijn, hoewel nog niet in gebruik in 1882, is reeds aangegeven. Voor het overige is de groei ten opzichte van de vorige kaart, uit ca. 1825, nog bescheiden; de echte 'take-off' begint pas na ca. 1890. Foto: ARA.

Linksonder: aanleg van de spoorlijn tussen Tjiandjoer en Bandoeng, 1879. Foto (Woodbury & Page): KITLV.

Sociëteit Concordia na de verbouwing door ir. C.P. Wolff Schoemaker in 1921. Foto: NAI.

Bandoeng 1906-1940: een moderne koloniale stad

In het begin van de 20ste eeuw was de tijd rijp voor een ingrijpende verandering van de tot dan toe sterk gecentraliseerde bestuursstructuur in Nederlands-Indië. De afschaffing van het Cultuurstelsel en de inwerkingtreding van de Agrarische Wet in 1870 waren in de decennia nadien aanleiding geweest tot een ongekende economische en demografische groei. De daaruit voortkomende explosieve omvangstoename van de steden bracht tal van problemen met zich mee op het gebied van onder meer de huisvesting, openbare voorzieningen en volksgezondheid, die alleen efficiënt konden worden aangepakt door een autonoom lokaal bestuur met een grote eigen verantwoordelijkheid en ruime zeggenschap over bestuurlijke, financiële en administratieve zaken.

Bandoeng wordt een zelfstandige gemeente

De wettelijke mogelijkheden werden hiervoor in 1905 geschapen door het Decentralisatiebesluit en de Locale Raden Ordonnantie, op basis van de twee jaar eerder geïnitieerde wijziging van het Regeringsreglement. Als voortvloeisel kregen in dat jaar Batavia, Meester Cornelis en Buitenzorg als eerste steden op Java de status van gemeente; nadien volgde op 1 april 1906 een aantal andere plaatsen, waaronder Bandoeng. Tot dat moment was de assistent-resident als vertegenwoordiger van de Nederlands-Indische Regering het hoofd van het plaatselijk bestuur geweest; bij de overgang naar het gedecentraliseerd bestuur nam de gemeente deze taak over. Daarbij oefende overigens de assistent-resident voorlopig het voorzitterschap over het raadscollege uit, tot in 1916 een wijziging van het Decentralisatiebesluit de instelling van het burgemeestersambt mogelijk maakte.

De eerste gemeenteraad in Bandoeng bestond uit tien leden, acht Europeanen, twee 'Inlanders' en een Chinees, die rechtstreeks door de Regering in Batavia waren benoemd. Assistent-resident E.A. Maurenbrecher werd de eerste voorzitter van het raadscollege. Het zou nog tot 1909 duren voor de eerste verkiezingen voor de gemeenteraad plaatsvonden, niet via evenredige, politieke vertegenwoordiging maar op basis van beperkt toegankelijke kiesverenigingen, en pas in 1917 werd de heer B. Coops, die sedert 1913 als assistent-resident voorzitter van de Raad was, officieel benoemd tot eerste burgemeester. In hetzelfde jaar werd de gemeenteraad uitgebreid met twee Europeanen, drie 'Inlanders' en een Chinees.

De burgemeester, vanaf 1927 bijgestaan door aanvankelijk vijf, later zeven wethouders, en de gemeenteraad werden analoog aan de Nederlandse ontwikkelingen in toenemende mate verantwoordelijk voor zaken van algemeen gemeentelijk belang. Hun taakgebied omvatte in de jaren twintig en dertig uiteindelijk mede de zorg voor de volksgezondheid, de volkshuisvesting, het bouw- en woningtoezicht, de energie- en drinkwatervoorziening, de stadsreiniging, de brandweer, de verkeersregeling en het onderhoud van wegen en overige infrastructuur. Op enkele van deze beleidsterreinen werden in de loop der jaren eigen gemeentelijke instellingen - 'bedrijven' - opgericht, naast de gebruikelijke waterleiding- en energiebedrijven bijvoorbeeld ook een gemeentelijk grond- en woningbedrijf, een pasarbedrijf en een slachtbedrijf.

Een bescheiden begin

Zoals al aangeduid, werd de instelling van een zelfstandige gemeente Bandoeng in 1906 eerder gerechtvaardigd door een grote toekomstverwachting dan door de omvang en het aanzien van de 'stad' zoals zij op dat tijdstip was. De plaats telde toen immers nog geen 50.000 inwoners, waaronder niet meer dan 2000 Europeanen.

De bebouwing beperkte zich in hoofdzaak tot het gebied tussen de spoorlijn in het noorden en het raceterrein Tegallega in het zuiden. Noordelijk van het spoor vond men slechts enkele grote Europese huizen, zoals dat van de resident aan het noordelijke uiteinde van de Residentsweg en dat van de assistent-resident aan het Pieter Sijthoffpark; dit laatste, Andries de Wildes reeds aangehaalde landhuis uit 1819, zou na 1906 tevens als gemeentehuis gaan dienen. Verder was hier de Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers, aan de Schoolweg, en was er een

begin gemaakt met de aanleg van militaire kampementen - naar toenmalige begrippen ver van het stadscentrum. Aan de noordwestelijke rand van de stad lag het station met het rangeerterrein. Buiten Bandoeng werd het noordwaarts gelegen gebied langs de wegen naar Dago en Lembang voornamelijk ingenomen door kampongs, sawa's en andere landbouwgronden. Kort na 1900 had zich rondom Lembang een aantal Europese boeren gevestigd, behalve uit Nederland ook uit Transvaal en Italië. Ze verbouwden voornamelijk aardappels en 'Europese' groenten, en leverden melk en melkprodukten van uit Nederland geïmporteerde koeien. Een van de bekendste en grootste boerderijen bij Lembang was die van de familie Ursone; verder noordwestelijk, bij Tjisaroea, lag de boerderij Generaal de Wet, eigendom van een na de Boerenoorlog uitgeweken Afrikaner familie, die hier ook een paardenfokkerij dreef.

De stad Bandoeng zelf werd omstreeks de eeuwwisseling nog altijd gekenmerkt door het min of meer rechthoekige stratenpatroon rondom de Aloon-Aloon, met als hoofdfassen de Groote Postweg en, noord-zuid, de achter elkaar gelegen Residentsweg, Pasar Baroeweg en Pangeran Soemedangweg. De meeste wegen waren onverhard en 's nachts werden alleen de hoofdstraten spaarzaam verlicht door olielampen. Langs de hoofdweegen lagen de oude Indische huizen van de Europeanen, merendeels uit steen opgetrokken en omgeven door ruime erven en tuinen met paden die, zoals overal in het toenmalige Indië, waren afgezet met rijen witte bloempotten. De huizen van minder vermogenden waren veelal gebouwd van gevlochten bamboe, dat met kalk werd gepleisterd. De Bragaweg, die zich later zou ontwikkelen tot een belangrijke winkelstraat, was een rustieke laan met woonhuizen. Elektriciteit, gas en waterleiding waren nog niet beschikbaar; pas omstreeks 1915 zou deze hun intrede doen. De inheemse bevolking, uitgezonderd de met de Europeanen 'gelijkgestelden', woonde in uitgestrekte kampongs tussen en deels achter de huizen der beter gesitueerden; vanaf de hoofdweegen waren hun behuizingen zelden direct zichtbaar. Tot de belangrijke gebouwen in het centrum behoorden naast die van de verschillende openbare instellingen, winkels en banken enkele kleine hotels. Homann en Thiem, het latere Preanger, waren beide aan de Groote Postweg gelegen, Hotel Wilhelmina aan het zuidelijk einde van Braga.

Bij de Europeanen in Bandoeng en natuurlijk ook voor de planters uit de omgeving was Sociëteit Concordia, vanaf 1895 gevestigd op de hoek van de Groote Postweg en Braga, het centrum van het uitgaansleven. Belangrijke feestdagen, zoals verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis, werden er uitbundig gevierd. Een ander hoogtepunt in het leven in Bandoeng vormden de paardenrennen, die jaarlijks, meestal in juli, op de baan van Tegallega werden gehouden. Deze werden georganiseerd door de Preanger Wedloop Sociëteit, die al in 1853 in Tjiandjoer was opgericht. Van ver buiten Bandoeng kwamen de mensen naar dit spektakel kijken. Alle planters uit de omgeving kwamen naar de stad en al heel vroeg in de ochtend arriveerden op het station overvolle treinen met nieuwsgierigen. Duizenden bezoekers dromden samen op het raceterrein en zowel door de Europeanen als door de inlandse bevolking werd druk gewed. Naast rijke Europeanen hielden ook de regenten van Garoet, Soemedang en Tjiandjoer renpaarden en de bevolking uit die plaatsen kwam in groten getale mee naar de stad. Als een paard van de regent had gewonnen, werd 's middags door Bandoeng een optocht gehouden met het paard als middelpunt. Het dier was dan behangen met melati en kenanga en werd voorafgegaan door een ankloengmuziekkorps. In de stad heerste tijdens de paardenraces een enorme drukte en het was drie dagen feest.

Voor de Europese bevolking was er verder niet veel vertier. Er waren nog vrijwel geen auto's en de meeste tochtjes in de omgeving werden dan ook gemaakt met een rijtuigje. Geliefde uitstapjes waren die naar de Dago waterval en naar de 'badplaats Tjihampelas'. Volgens de *Reisgids voor Nederlandsch-Indië* van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij uit 1906 'wordt Tjihampelas per karretje (f 0,50) in twintig minuten bereikt. Voor 10 centen kan men hier een heerlijk stortbad van helder frisch bergwater bekomen.

Boven: LA-KNIL-luchtopname van Tjimahi in noordoostelijke richting, ca. 1925. Links het raceterrein c.q. paradeveld Gedong Delapan met rechts aangrenzend de kampementen van het 4de en 9de Bataljon, midden het station, iets daaronder het grote complex van het Militair Hospitaal. Linksonder: oefening op het genieterein, eind jaren dertig. Rechtsonder: de grote uitbarsting van de Tangkoeban Prahoe van 7 tot 25 april 1910 gezien uit Tjimahi. Foto's: I.M. van Daalen/Acanthus; KIT; R.P.G.A. Voskuil.

Tjimahi als garnizoensplaats

Eerder is reeds kort aandacht besteed aan de inrichting van de nieuwe garnizoensplaats Tjimahi, 8 km ten westen van Bandoeng. De locatiekeuze op de koele, ruime en door bestaande en nog te voltooiën spoorlijnen goed ontsloten hoogvlakte, was indertijd mede ingegeven door de ervaringen tijdens de Atjeh-Oorlog en de expeditie tegen Lombok (1894), toen duizenden zieke en verzwakte KNIL-militairen geëvacueerd moesten worden en opvangmogelijkheden in een gezondere omgeving nauwelijks voorhanden bleken. In 1896 werd nabij de toen nog onbekende kampong Tjimahi de eerste infanterie gelegerd, onderdeel van het 4de Bataljon. De vele uitbreidingen in de twee decennia nadien vonden in hoofdzaak plaats op een ca. 4 km lang en bijna even breed terrein dat aan de noordzijde begrensd werd door de Groote Postweg en aan de zuidkant door de spoorlijn naar Batavia. In de beginperiode tot de eeuwwisseling kwam daar ook het militaire Huis van Arrest, later de Militaire Strafgewangenis. De snelste groei bereikte Tjimahi evenwel in de jaren na 1911, toen inmiddels was besloten tot algehele verplaatsing van het departement van Oorlog naar de Bandoengse hoogvlakte, die in geval van een vijandelijke inval een laatste 'reduit' voor het KNIL zou moeten zijn. Dit nieuwe militaire centrum bestond aanvankelijk uit twee polen: aan de oostzijde Bandoeng met het departement en andere hogere instellingen, de militaire produktiebedrijven en enkele van de garnizoenskampementen, aan de westkant Tjimahi, dat het merendeel van de garnizoenssterkte zou gaan huisvesten, maar daarnaast ook over enkele facilitaire instellingen beschikte. Als derde pool werd tussen beide oudere na 1920 het militaire vliegveld Andir aangelegd.

Een der belangrijkste instellingen in Tjimahi was het Militair Hospitaal, dat in aanleg eveneens al voor de eeuwwisseling tot stand kwam op een uitgestrekt terrein ten zuiden van de spoorlijn, in onmiddellijke nabijheid van het station. In de jaren tot de Tweede Wereldoorlog zou het Hospitaal uitgroeien tot een der grootste en modernste in Indië, met een zeer complete verscheidenheid aan voorzieningen - ook voor vrouwen en kinderen - en specialismen.

In Tjimahi kon men uiteindelijk alle wapens van het KNIL aantreffen en naast hospitaal en gevangenis ook diverse logistieke installaties en overige militaire inrichtingen. Kort voor de Tweede Wereldoorlog waren er twee complete infanterie-bataljons gelegerd en (na de tijd van de mitrailleurs met de kleine draagpaardjes) een moderne, zij het niet meer geheel gecompleteerde gemotoriseerde afdeling pantser- en luchtafweer. Cavalerie is er eveneens geweest, maar deze werd later naar Bandoeng verlegd. Van het zware wapen, de artillerie, was in het nabijgelegen Batoedjadjar al in de laatste jaren van de 19de eeuw de bergartillerie in de nabijheid gekomen en later een afdeling veldartillerie. Op de weg naar Batoedjadjar verscheen het Depot der Mobiele Artillerie, met daarbij voor berg-, veld- en houwitsers-artillerie de kaderschool en andere opleidingen, op het laatst ook voor reserveofficieren.

Verder had Tjimahi 'de trein', een oude naam voor de vervoersafdeling, ondergebracht in een complex dat men het 'Treinkampement' bleef noemen. Daarnaast legerde er de genie, het bij uitstek technische wapen, met zijn Technisch Bataljon, het Bataljon Pioniers, later het Genie Bataljon, de kaderschool en alle andere opleidingen, en de genie-specialismen als verbindingen, zoeklichten en spoorwegtroepen. Later ontstond hieruit de Verbindingsdienst met diverse geleidingen. Op het 'genieterrein' werd onder meer het slaan van bruggen van verschillende zwaarten en typen geoefend, over speciaal voor dit doel aangelegde waterlopen. Op andere wijze vertrouwd gemaakt met het water werden de manschappen in het militaire zwembad, dat al kort na 1910 tot stand kwam, vermoedelijk als eerste in zijn soort in Indië. Deze instelling diende overigens niet alleen de ontspanning en gezelligheid; bij militaire operaties verdronken in die jaren nog vaak militairen simpelweg omdat zij de zwemkunst niet machtig waren.

De snelle groei van Tjimahi na de eeuwwisseling betekende ook de komst van steeds meer Europese militairen. Officieren en onderofficieren hadden voor hun vrijetijdsbesteding de beschikking over een eigen soos. De overige militairen konden vanaf 1912 terecht in een neutraal, een katholiek en een protestants 'militaire tehuis', en uiteraard ook in de grote kantine. Onder de andere instellingen die in de loop der tijd gevestigd waren in de plaats, moet als een der belangrijkste de Krijgsraad genoemd worden, die hier sinds 1926 zetelde. Verder kwam er in 1902 een militaire bakkerij, die in 1910 al 1200 broodjes per dag bakte en daarmee - per trein - tevens de Europese militairen in de garnizoenen van Bandoeng, Buitenzorg en zelfs Meester

Cornelis en Batavia voorzag. Deze bakkerij leverde ook de biscuits die, met de blikjes nasi goreng, de noodrantsoenen van het leger vormden. In 1913 werd de militaire koksschool geopend, waar inheemse koks werden opgeleid; in 1922 volgde de militaire stoomwasserij, een inrichting die militaire massagoederen als hoezen en onderleggers voor matrassen, hospitaaltexiel etc. reinigde. Voorraden wapens, munitie, uitrustingsstukken, kleding, schoeisel en allerhande fournituren voor het leger werden in Tjimahi uitgegeven door de Magazijnen van Oorlog.

Speciale voorzieningen waren er voor de paarden van het KNIL, die in het tijdperk vóór de beginnende motorisering de enige krachtbron voor militaire tractie en verplaatsingen over wegen en in het terrein vormden. In Padalarang, 7 km westelijker aan de Groote Postweg, werd in 1907 het Remonte Depot ingericht, waar de jonge, grootgebouwde paarden die sinds 1905 uit Australië werden aangevoerd, in drie maanden moesten leren een ruiters op de rug te hebben en aan deze te gehoorzamen. De latere capaciteit van dit onderdeel omvatte ruim 200 opgeleide paarden per jaar. In Padalarang werden kort voor 1932 ook de zogeheten militaire graslanden aangelegd, die tot dan toe in Tjimahi tussen het Militair Hospitaal en de weg naar Batoedjadjar waren gelegen. Verder maakte men in Padalarang hooi, dat, in blokken geperst, aan diverse garizoenen elders werd geleverd, en in Tjimahi zelf kwam omstreeks 1920 een hoefsmidschool. Noordelijk van Tjimahi werden vanaf 1926 de uitgestrekte bergweiden bij Tjisaroea gebruikt om jonge, pas 'geremonteerde' legerpaarden nog drie maanden lang te laten acclimatiseren, alvorens ze in te zetten als rijdieren of geschutsdraagpaarden.

Batoedjadjar, 7 km ten zuidwesten van Tjimahi, was sinds de komst van een afdeling bergartillerie in 1898 voornamelijk het domein van de artillerie, al waren er nog in 1925 ook militaire wielrijders gelegerd geweest. Hier werden met alle soorten van mobiel geschut schietoefeningen in groter verband gehouden op het Artillerie Schietkamp. Daarnaast moet in deze samenhang het verder westelijk, voorbij het Kalksteengebergte of Goenoeng Masigit gelegen gevechtsschietterrein en schietbivak Tjipatat worden genoemd, voor mortieren en mitrailleurs. In Tjimahi zelf was het schietterrein voor handvuurwapens, Goenoeng Bohong, genoemd naar de ogenschijnlijk nabije, maar in de praktijk vermoeiend ver weg gelegen heuvel ten westen van de plaats.

De spil van de garnizoensplaats Tjimahi vormde natuurlijk het kantoor van de Plaatselijke Militair Commandant (PMC), algemeen aangeduid als 'plaatsbureau'. Andere markante punten waren de muziekkoepeel, de verschillende militaire sportterreinen, en vooral het grote paradeveld, tevens paardenrenbaan. Naar de aangrenzende weg stond dit terrein bekend als Gedong Delapan, een verwijzing naar de eerste acht officierswoningen die hier aan het eind van de 19de eeuw verrezen. Op deze uitgestrekte grasvlakte vonden elk jaar tijdens verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis de militaire parades plaats, die indertijd bij deze gelegenheden als een vanzelfsprekendheid werden beschouwd. Tot 1937 droegen de militairen daarbij de donkere tenue, vanaf dat jaar het groene uniform met de bekende bamboehoed. Een karakteristiek gebouw was verder het station van de Staats-spoorwegen, waar in de laatste vooroorlogse jaren de moderne treinen die toen viermaal daags in beide richtingen tussen Batavia en Bandoeng reden - de bekende 'Snelle Vier' of 'Vlugge Vier' - een korte stop maakten.

De bevolking van Tjimahi bestond begrijpelijkerwijs in overgrote meerderheid uit militairen en hun gezinsleden van velerlei landaard, waarin de Europeanen een relatief bescheiden aandeel hadden. De gezinnen van de lagere inheemse militairen waren gehuisvest op de chambrees binnen de kampementen of tangsi's. De gehuwde Europeanen (ook soldaten en brigadiers) en verder alle gehuwde onderofficieren kregen evenwel dienstwoningen toegewezen, waarvoor zij 10 tot 12% van hun wedde aan huur betaalden; er waren in de kota complete militaire buurten. Al deze huizen, evenredig met de rangen in acht klassen van grootte verdeeld, hadden per klasse hetzelfde aanzien, op basis van de uniforme, weinig joyeuze ontwerpen van de Genie-Bouwdienst. Na hun pensionering trokken de meeste militairen weer uit Tjimahi weg, maar allengs ontstond er ook een groeiende bevolking van 'militaire blijvertjes' uit alle landaarden, onder wie ook enige Nederlanders. De meesten zetten er winkels op of andere kleine bedrijven. Eind jaren dertig kwam er in Tjimahi ook een dienstdoend korps van deze oud-militairen, het Reservekorps.

De jaarlijkse races op Tegallega vormden in de decennia rond de eeuwwisseling het hoogtepunt van het openbare leven in Bandoeng. Deze sfeervolle opname van omstreeks 1905 toont notabel Bandoeng en omgeving bijeen voor de prijsuitreiking, met links de regent, in het midden tussen de dames de plaatselijke militaire en bestuurlijke top, en rechts, in het wit, enkele 'heren van de thee'. De heer met de tropenhelm is E.J. Kerkhoven van de onderneming Sinagar. Onder de andere lichte hoeden ter rechterzijde gaan schuil, van links naar rechts: K.A.R. Bosscha (Malabar), W. Boreel (Parakan Salak), onbekend, W.F. Denninghoff Stelling (Tjidadap) en L.A.F. van Heeckeren tot Waliën. Foto: K.A. van der Hucht.

Factoren voor Bandoengs groei

Dit beeld, nog geheel in de klassieke Tempo Doeloe-sfeer van de 19de eeuw, veranderde in de decennia na de eeuwwisseling op drastisch wijze.

Als eerste factor voor de navolgende snelle groei van Bandoeng kan, althans met betrekking tot de aanwas van het Europese bevolkingsdeel, het gunstige klimaat genoemd worden. Door Bandoengs beschermde ligging op een door bergen omringde hoogvlakte, ca. 700 m boven zeeniveau, is de temperatuur er in doorsnee vergelijkbaar met die in Zuid-Frankrijk. De gemiddelde dagtemperatuur bedraagt 22°, ca. 4° minder dan in Batavia, variërend van ca. 17° in de ochtend tot ca. 27° 's middags, terwijl de nachten uitgesproken koel zijn. De jaarlijkse neerslag is gemiddeld 1800 mm, meer dan tweemaal zoveel als in Nederland, maar deze regen valt overwegend 's middags. Dit subtropisch aandoende klimaat werd door de meeste Europeanen als zeer aangenaam en gezond beoordeeld, zeker in vergelijking met de hete kuststeden, en in een brochure uit 1918 heet het dan ook: *'Er gaat over dit aantrekkelijk oord de koele en verkwikkende adem van de hogere luchtstreken, die den arbeid staalt en het langdurig verblijf van den westerling in de tropen niet noodwendig sloopend naar geest en lichaam doet zijn.'*

In de omgeving van de stad waren bovendien geen moerassen, waardoor malaria, de 'gesel der tropen' er niet voorkwam. Gunstig was ook de ligging van Bandoeng op de plaats waar de hellingen van de Tangkoeban Prahoe overgaan in de vlakte. Tussen het raceterrein Tegallega en de toenmalige noordrand van de stad bij de Lembangweg bestaat een hoogteverschil van ca. 100 m. Deze ligging op hellend terrein had als voordeel dat overtollig regenwater snel en op natuurlijke wijze kon worden afgevoerd en dat gold ook voor het rioolwater, met alle voordelen van dien voor de handhaving van de hygiëne in de woonwijken.

Het gezonde klimaat en de gunstige ligging van de stad stonden vanaf het begin centraal in de campagne die de gemeente permanent voerde om Bandoeng als ideale plaats van vestiging - vooral in vergelijking met Batavia - te propageren. Het Gemeentelijk Grondbedrijf, dat vanaf 1915 verantwoordelijk was voor de planmatige uitbreiding van de stad, schroomde zelfs niet in zijn brochure van

1931 een hoofdstukje 'sterftecijfers' op te nemen, waarin deze uiteraard in het voordeel van Bandoeng werden gepresenteerd en de lezer tot besluit als volgt naar de bergstad werd gemaand: *'Wilt gij uw leven verlengen? Vestigt U in Bandoeng. De Indische jaren tellen hier niet dubbel!'*

Deze en soortgelijke gemeentelijke propaganda-offensieven resulteerden geregeld in verhitte polemieken in de pers. Niet iedereen in de gewraakte 'hete kuststeden' was even gecharmeerd van Bandoengs reclamecampagnes, onder meer bedoeld om de departementen en andere instellingen uit Batavia overgeplaatst te krijgen. Bataviase notabelen reageerden meer dan eens met argumenten dat Bandoeng te vochtig was, dat er veel reumatiek heerste en dat er een hoge kindersterfte was, waardoor het de naam 'kinderkerkhof' verdiende. Na zo'n aanval kwam Bandoeng dan weer in het geweer met een contra-artikel, waarin op niet mis te verstane toon de vloer werd aangeveegd met de in Bandoengse ogen 'onheusche kritiek' van de tegenpartij. Een winnaar was in deze pennestrijd natuurlijk niet aan te wijzen; de sensationele toename van het aantal Europeanen in Bandoeng - van nog geen 2000 in 1900 tot 30.000 aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog - liet in de praktijk echter zien, dat velen inderdaad de bergstad verkozen als woonplaats.

Een tweede factor die een belangrijke rol speelde bij de snelle ontwikkeling van Bandoeng, was het in 1916 door het Gouvernement genomen principe-besluit een aantal departementen en instellingen van Batavia naar Bandoeng over te plaatsen, overigens behalve uit klimatologische ook uit strategische overwegingen. Zoals reeds aangehaald, waren in 1896 (Tjimahi) en 1903 (Tjikoedapateuh) de eerste KNIL-kampementen tot stand gekomen, respectievelijk van het 4de en het 15de Bataljon Infanterie. In 1912 werd ook het legerhoofdkwartier en in 1914 het gehele departement van Oorlog naar Bandoeng verplaatst.

Mede onder invloed van een machtige Bandoengse lobby, waarin onder anderen 'theekoning' K.A.R. Bosscha, gemeenteraadslid en directeur van Gouvernements-bedrijven ir. P.A. Roelofsen, burgemeester B. Coops en waarnemend burgemeester S.A. Reitsma actief waren, nam de Indische Regering in 1918 het definitieve besluit

om het departement van Gouvernementsbedrijven naar Bandoeng te verhuizen; meer departementen zouden later volgen. Er werd zelfs gesproken over de mogelijkheid om Bandoeng te kiezen als de nieuwe hoofdstad van Nederlands-Indië, in plaats van Batavia; een beginselbesluit van die strekking werd in 1918, onder gouverneur-generaal Van Limburg Stirum, door het Gouvernement aanvaard. Deze omstandigheid vormde nadien voor de gemeente de belangrijkste troef in de campagne voor de promotie van de stad als vestigingsplaats. In deze visie zou dus de toekomst van Europees Bandoeng niet zozeer liggen in de ontwikkeling van handel en industrie, maar eerder in de kwaliteiten als aangename woon- en werkstad voor ambtenaren, employés van particuliere dienstverlenende instellingen en bedrijven, en medewerkers van instellingen op het gebied van onderwijs, wetenschap en gezondheidszorg. De inspanningen van de Bandoeng-lobby richtten zich dan ook vooral op de overkomst van deze en soortgelijke, hoogwaardige activiteiten.

Daarnaast zag de gemeente graag Europese gepensioneerden komen. Van de Nederlanders die in Indië 'uitkwamen', keerden velen na het eind van hun carrière naar het vaderland om daar hun pensioen jaren door te brengen. Algemeen werd het in bestuurskringen als gunstig gezien, indien een groter percentage van deze groep in Indië gehouden kon worden. Deze 'blijvers' werden in de jaren twintig en dertig door de gemeente Bandoeng steeds weer met nadruk uitgenodigd, zich hier te vestigen voor een aangename oude dag. Degenen die al naar Nederland waren vertrokken, werden middels brochures opgeroepen alsnog naar Indië terug te keren en in Bandoeng te komen wonen, waar men zich niet behoefde te bekommeren om 'de slechte economische toestanden in Europa, het dure leven in Patria, het woningvraagstuk en de dienstbodenmisère.'

De hierboven geschetste punten bepaalden tussen 1906 en 1940 in belangrijke mate de politiek van de gemeente Bandoeng. Vooral door de eerste burgemeester Coops en de dynamische waarnemend burgemeester Reitsma, die het bestuur van de stad in 1921 en 1922 waarnam, werd grootscheeps propaganda gevoerd voor vestiging in Bandoeng. Reitsma zelf schreef in 1921 samen met W.H. Hoogland, die enkele jaren later de grote animator zou worden van de nieuwe belangenvereniging Bandoeng Vooruit, een *Gids voor Bandoeng en Omstreken*, waarvan later ook een Engelstalige editie verscheen. De auteurs maakten van de gelegenheid gebruik om in duidelijke taal tevens hun mening te geven over de gouvernementele afwegingen ten aanzien van de beoogde overplaatsing van instellingen uit Batavia, in het bijzonder over de traagheid in de besluitvorming.

De grote uitbreidingen, 1910-1940

In het kader van de overkomst van het legerhoofdkwartier en het departement van Oorlog verrees noordoostelijk van de spoorlijn, tussen het reeds bestaande kampement van het 15de Bataljon Infanterie en de Oud Merdikaweg, in de jaren 1911-1971 een geheel nieuw stadsdeel, de zogenoemde Archipelbuurt. De kern werd gevormd door het Insulindepark met aangrenzend het 'paleis' van de legercommandant en het gebouw van het departement van Oorlog. Er omheen werden door de dienst Burgelijke Openbare Werken en de Genie uitgestrekte wijken gebouwd voor het militaire personeel, afgewisseld door exercitieterreinen, sportvelden en andere openbare ruimten, waaronder behalve het genoemde Insulindepark ook het Molukkenpark, dat op een kaart van 1910 overigens nog als 'Soendapark' wordt aangeduid.

Op zijn beurt trok de groei van dit 'militaire hart' van Bandoeng spoedig allerlei diensten en industrieën aan, die direct of indirect met het KNIL samenhangen. De belangrijkste daarvan waren, naast de verschillende grote magazijninrichtingen, de al in 1910 uit Soerabaja verhuisde Pyrotechnische Werkplaats, in 1922 gevolgd door de Artillerie Constructie-Winkel met bijbehorende geweermakersschool en projectie-fabriek. Verder vestigden zich enkele particuliere machine- en constructiewerkplaatsen en een conservenfabriek, de Javasche Maatschappij tot Verduurzaming van Levensmiddelen; van toenemend militair belang zou ook de rubberfabriek van Good Year worden. Een blijvende stimulans voor industrievestiging in het Bandoengse is het militair bedrijf nadien echter niet gebleken. Met uitzondering van de grote papierfabriek in Padalarang, die begin 1923 in bedrijf werd genomen, vond men in de stad en omgeving tot in de laatste vooroorlogse jaren slechts een beperkt aantal kleine, op de eigen regio gerichte fabrieken en werkplaatsen, onder meer enkele tegelbakkerijen, meubelwerkplaatsen, houtzagerijen, zeepfabrieken, katoenweverijen, olie-extractiebedrijven en een glasfabriek.

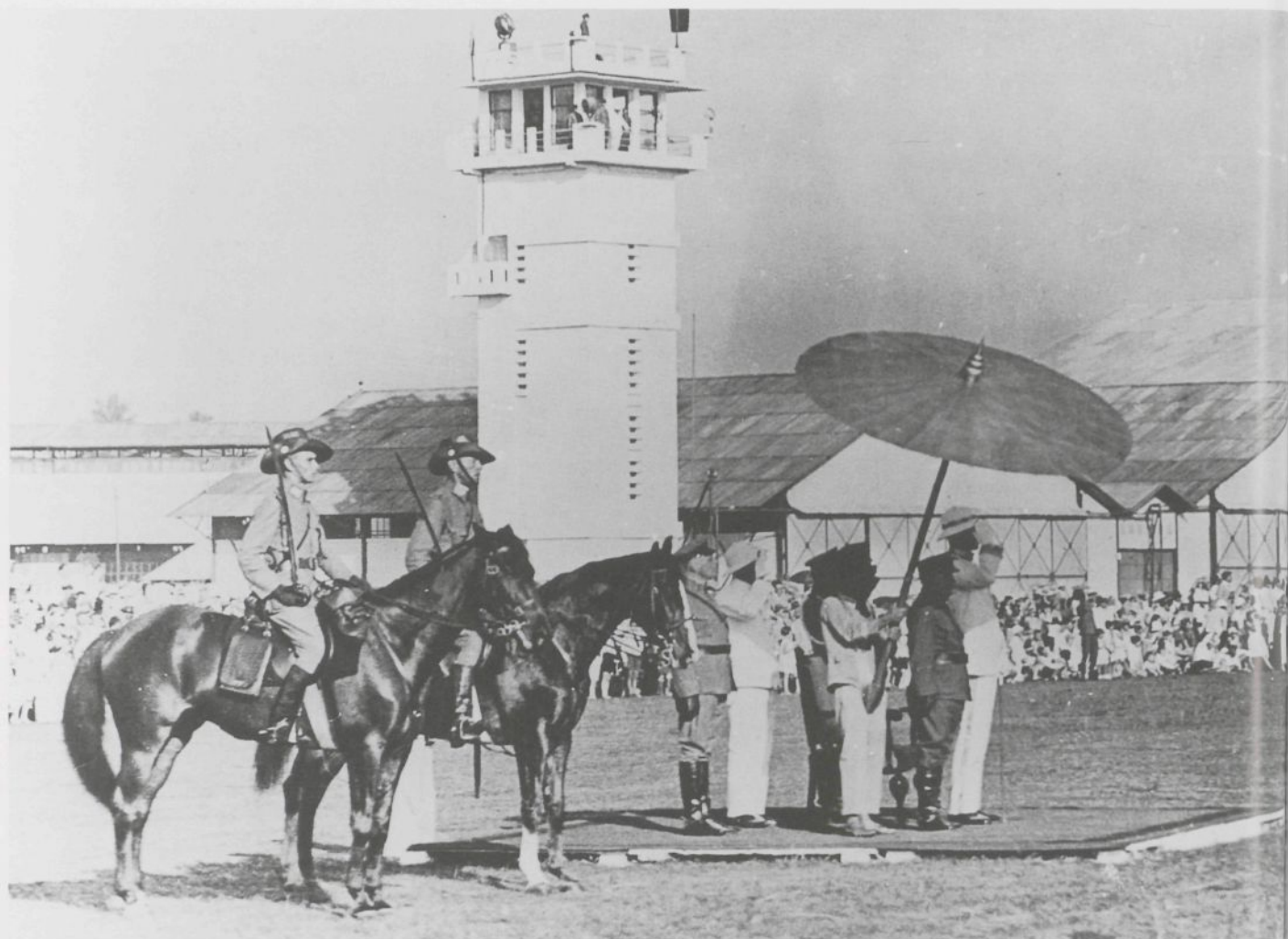
Rechtsboven: voor de draadloze verbinding tussen Indië en Nederland werd tijdens de Eerste Wereldoorlog onder leiding van dr. C.J. de Groot een radiostation gebouwd in een kloof op bijna 2300 m hoogte in de G. Malabar, waar de benodigde 2000 m lange antennes konden worden gespannen. Het radiostation werd op 5 mei 1923 officieel in gebruik genomen, een grote gebeurtenis die aanleiding was voor Willy Derby's liedje *Hallo Bandoeng*. De foto toont een notabel gezelschap omstreeks 1928 bijeen voor het hoofdgebouw van dit toen krachtigste radiostation ter wereld. Rechts is nog net een klein stukje van de muur rond de koelwatervijver zichtbaar. Zie ook de afb. op pag. 160.

Rechtsmidden: Bandoeng kende in vooroorlogse jaren niet veel industrie; een nogal gespecialiseerd bedrijf als de Rijwielenfabriek Janco aan de Kebondjatiweg vormde een uitzondering. In het midden van deze foto uit 1927 de heer A. Broeshart, bedrijfsleider. Foto's: O.G. Ward; A.C. Broeshart.

Roemah Sateh en omgeving; het Departementenplan

In 1918 was besloten tot de vestiging in Bandoeng van het departement van Gouvernementsbedrijven, inclusief de verschillende onder dit departement ressorterende diensten als die van de spoor- en tramwegen en de zoutregie,

Wapenschouwing te Andir, 29 april 1932. De lange heer onder de pajoeng is de gouverneur-generaal, jhr. mr. B.C. de Jonge; te paard links neemt de luitenant-kolonel G.J. Berenschot mede het defilé af, als waarnemend commandant van het 2de Regiment Infanterie. Berenschot werd in 1939 benoemd tot legercommandant, in de rang van luitenant-generaal. Zijn onverwachte dood, als gevolg van een vliegtuigongeluk te Batavia op 13 oktober 1941, was een ernstige slag voor de Indische defensie. De legercommandant werd begraven in Bandoeng; de plechtigheden op de nieuwe Europese begraafplaats werden bijgewoond door de gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en tal van andere hooggeplaatsten uit bestuurlijke en militaire kring. Enkele jaren geleden zijn de stoffelijke resten van luitenant-generaal G.J. Berenschot bijgezet op het ereveld Pandu. Foto: SMG

de post-, telegraaf- en telefoondienst en de dienst van de mijnbouw.

Deze verhuizing, die tussen 1921 en 1924 zijn beslag moest krijgen, leidde vanaf 1920 tot enorme bouwactiviteit langs de gehele stadsrand ten noorden van de Riouwstraat. De sawa's ter plaatse werden door duizenden koelies geëgaliseerd; wegen werden uitgezet, riolering en nutsvoorzieningen aangelegd en al snel verrezen grote aantallen woonhuizen. Teneinde in de massaal toegenomen behoefte aan bouwmaterialen te voorzien, werd aan de weg naar Bandjaran zelfs speciaal voor deze uitbreiding een steen- en dakpannenfabriek opgezet. Het belangrijkste individuele project was vanzelfsprekend de bouw van de door BOW-architect J. Gerber ontworpen departementsgebouwen. Eind 1920 werd de eerste steen gelegd en in 1924 werden ze in gebruik genomen. Het grootste van de twee monumentale gebouwen werd uitgevoerd met een toren, met een getrapte spits die aan een fors uitgevallen stok sateh doet denken. In de volksmond stond het gebouw, volgens velen het mooiste dat de 'Indische' architectuur heeft voortgebracht, dan ook spoedig bekend onder de naam 'Roemah Sateh'; tot vandaag de dag geldt het bij uitstek als waarmerk van Bandoeng.

Tot overbrenging van andere departementen naar Bandoeng kwam het echter niet. Door de economische stagnatie aan het begin van de twintiger jaren ontbraken daarvoor de financiële middelen, terwijl er in Batavia ook toenemend luide stemmen gehoord werden tegen verdere verhuizing van departementen; zo had de inmiddels aangetreden gouverneur-generaal Fock een sterke persoonlijke voorkeur voor Batavia als woon- en werkstad. Toen in 1925 een locatie bepaald moest worden voor de nieuwe Rechtshoogeschool, viel de keuze toch weer op Batavia. De teleurstelling in Bandoeng werd nog groter toen in 1925 ook de vestiging van het provinciekantoor van West-Java niet doorging, ondanks een door de Bandoengse regent in de Volksraad aangeboden en met ruime meerderheid aangenomen amendement, waarin van Soendaneze zijde een duidelijke voorkeur uitgesproken was voor Bandoeng - 'het culturele centrum van de Soendalanden' - als hoofdstad van West-Java.

Hoewel Bandoengs ambities om hoofdstad van Indië te worden door deze

tegenvallers sterk werden getemperd, zou de gemeente in de daarop volgende vijftien jaar geen gelegenheid voorbij laten gaan om de regering in Batavia op de door haar gedane belofte te wijzen. Bandoeng had veel in een toekomst als hoofdstad geïnvesteerd. Met het vooruitzicht op een snelle groei van de stad als gevolg van de te verwachten verhuizing van de departementen vanuit Batavia, had de gemeente in 1917 een uitbreidingsplan voor Bandoeng-Noord laten ontwerpen door de architect ir. F.J.L. Ghijsels van het Algemeen Ingenieurs- en Architecten-Bureau (AIA) uit Batavia. Een onderdeel van dit in 1920 goedgekeurde ontwerp was het 'Departementenplan', dat voorzag in de bouw van alle regeringsdepartementen op een uitgestrekt terrein aan de noordoostelijke stadsrand. Omdat uiteindelijk alleen twee gebouwen van het departement van Gouvernements-bedrijven werden verwezenlijkt en de rest van het plan nooit werd uitgevoerd, bleef het gereserveerde terrein nog jaren onbebouwd, hetgeen een groot renteverlies voor de gemeente Bandoeng betekende.

Enkele andere belangrijke instellingen vonden echter wel hun plaats in de koele bergstad, zoals de in 1920 geopende Technische Hoogeschool, het Instituut Pasteur en 'Lands-Koepokinrichting', de Jaarbeurs, eveneens in 1920 en de Indische Centrale Aanschaffingsdienst. In 1923/24 verhuisden het Hoofdbureau van de Staatsspoorwegen en het Leger des Heils naar Bandoeng, aan de Pasteurweg verrees in dezelfde jaren het grote gemeentelijke Juliana Ziekenhuis en aan de Dagoweg het R.K. Ziekenhuis Sint-Borromeus. Deze ziekenhuizen hadden meer dan alleen een lokale functie. Veel zieken kwamen uit de warme kustgebieden om zich in het aangename Bandoengse klimaat te laten verplegen, maar ook uit Malakka en Singapore meldden zich patiënten.

De bovengenoemde instellingen vestigden zich ten noorden van de spoorlijn en ook bijna alle nieuwe woonwijken voor het beter gesitueerde bevolkingsdeel kwamen in dit stadsdeel tot stand. Wel was men in de jaren 1918 en 1919 zuidelijk van de spoorlijn eveneens begonnen met een uitbreiding, in het kader waarvan vanaf de Groote Postweg ter hoogte van Katja-Katja Wetan de Papandajanlaan was aangelegd. Ten zuiden daarvan werd de wijk Kareës gebouwd, maar deze

bleek spoedig geen groot succes; de meeste Europeanen woonden liever in het wat hoger gelegen deel van de stad. Opmerkelijke uitzondering op deze algemene trend tot noordwaartse uitbreiding vormde in de vooroorlogse decennia de particuliere kantoor- en winkelfunctie, die zich juist toenemend concentreerde in het stadsdeel onmiddellijk ten zuiden van de spoorlijn, langs de Groote Postweg, de Aloon-Aloon en Braga en omgeving. Ook de Chinese winkelbuurt bleef als vanouds gevestigd rond Pasar Baroe.

Het Geraamte-Uitbreidingsplan; spoorproblemen

De snelle uitbreiding van Bandoeng verliep volgens tevoren vastgestelde uitbreidingsplannen. Na het genoemde plan van Ghijsels voor Bandoeng-Noord uit 1917 volgde in 1927 het Geraamte-Uitbreidingsplan voor heel Bandoeng, onderscheiden in een aantal deelplannen. Daarin werd zoveel mogelijk rekening gehouden met de natuurlijke ligging van de stad. Zo bleven bestaande landwegen veelal gehandhaafd, waarvan bijvoorbeeld de Dagoweg, de Lembangweg en de Pasir Kalikiweg verheven werden tot belangrijke verkeersverbindingen. In het kader van hetzelfde streven werd het noordelijk deel van het Tjikapoendoengdal niet bebouwd, maar in 1931 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de gemeente naar een ontwerp van gemeente-architect ir. G. Hendriks ingericht tot Jubileumpark.

Omdat er op de Bandoengse hoogvlakte in beginsel voldoende ruimte was, konden ook de nieuwe stadswijken zelf ruim worden opgezet met brede boulevards en royale groenvoorzieningen. Bij de grote uitbreidingen werden in latere jaren veelal hele villabuurtjes tegelijk opgetrokken, onder meer rond het Tjibeunjingplantsoen, ten noorden van de Tasmanstraat en langs de Nijlandweg. Ook langs de Dagoweg werden veel complexen ineens gebouwd, evenals langs de Lembangweg. Verschillende van deze uitbreidingen kwamen uiteindelijk ver buiten de gemeentegrenzen te liggen, zoals het villadorp Berg en Dal, dat in 1936 door de projectontwikkelaar Volker Aannemings Maatschappij werd gebouwd op de plaats van de voormalige theeonderneming Tjoemboeleuit. Andere voorbeelden waren het in 1938 ontworpen villapark Sorghvliet aan de weg naar Lembang en het Noorderpark bij Villa Isola.

Natuurlijk maakten de uitbreidingen kort na hun aanleg nog een kale indruk en in de twintiger jaren stonden er in de *De Preangerbode* regelmatig klachten over 'het boomloze Bandoeng' en werd er zelfs gesproken over 'het Mexico der Preanger'. Dit beeld veranderde echter snel toen de duizenden jonge boompjes die door de gemeente langs de wegen werden geplant, na enkele jaren flink begonnen uit te groeien. Daarbij was gezorgd voor een grote soortenvariëteit in de aanplant, terwijl ook particulieren werden aangemoedigd hun tuinen te verfraaien. Bandoeng kreeg daardoor al snel de naam van 'tuinstad' of 'bloemenstad', die tot op heden voortleeft. Bijzonder streng werd toegezien op de handhaving van de voorschriften ten aanzien van de openbare hygiëne, zowel bij de aanleg van de wijken in het algemeen als bij de bouw van de afzonderlijke huizen. Om modder in de regentijd en stof in de droge tijd te vermijden, kregen de meeste wegen direct een asfaltbestrating. De eerste experimenten op dit gebied waren overigens al in 1909 uitgevoerd. Zeer veel zorg werd besteed aan een adequate verwerking van riool- en oppervlaktewater door de aanleg van een betonnen afvoersysteem, deels bovengronds, in het centrum voornamelijk onder de grond.

Waterleiding kende de stad al sinds 1911, het eerst in Bandoeng-Oost. In de brochures uit deze periode werd het Bandoengse drinkwater vol trots zo zuiver genoemd, dat het ongekookt gedronken kon worden - iets dat in de andere Indische steden zeker niet aan te raden was! In 1921 kwam de gasfabriek op het fabrieksterrein Kiaratjondong in bedrijf en elektriciteit kon, na aanvankelijk op bescheiden schaal geleverd te zijn door de particuliere Bandoengsche Electriciteits Maatschappij, vanaf 1918 betrokken worden van het Gemeenschappelijk Electriciteitsbedrijf Bandoeng en Omstreken (GEBEO). Om te kunnen voldoen aan de snel groeiende vraag naar elektriciteit, werden nadien in het bergland op verschillende plaatsen kleine waterkrachtstations gebouwd. Ten noorden van Bandoeng vond men onder meer de centrale Bengkok en in het zuiden Plengan, Dajeuhkolot en Lemadjan. Deze leverden ook stroom aan de in de omgeving gelegen theeondernemingen en aan het radiostation Malabar.

Door de uitbreiding van Bandoeng in vooral noordelijke en noordoostelijke richting, kwam het spoorwegstation enigszins excentrisch te liggen ten opzichte van de nieuwe Europese woonwijken. Bovendien vormde de spoorlijn nu niet meer de noordgrens van de stad, maar deelde die middendoor, waardoor alle noord-zuid verlopende wegen het spoor gelijkvloers moesten kruisen. Het gestaag

toenemende verkeer ondervond daar steeds meer hinder van. Al in 1919 werd een aantal plannen gemaakt om deze situatie te veranderen, waaronder zeer ingrijpende als de verplaatsing van het station naar het oosten van Bandoeng en het ophogen van de spoorbaan door de stad. Onenigheid bij de geraadpleegde deskundigen en de altijd krappe financiën leidden er echter toe, dat de gemeente zich uiteindelijk beperkte tot de aanleg van enkele kleine spoorweghaltes oostelijk en westelijk van het centrale station. Pas vlak voor de Tweede Wereldoorlog zou een begin worden gemaakt met het oplossen van het probleem van de gelijkvloerse kruisingen, toen het grote spoorwegviaduct bij de Landraadweg werd gebouwd.

Andir

Aan de westzijde van de Bandoeng werd in 1920 een terrein aangewezen voor de aanleg van een nieuw militair vliegveld, naar een nabijgelegen kampong Andir geheten, ter vervanging van het reeds bestaande, maar te ver weg gelegen en te drassige veld bij Soekamiskin. Na de bouw van de eerste onderkomens en hangars begon men in 1921 met het overbrengen van onderdelen van de in hetzelfde jaar opgerichte Luchtvaart Afdeling van het KNIL. In 1925 was de verhuizing uit Soekamiskin naar Andir voltooid en op 26 oktober van dat jaar werd het vliegveld officieel in gebruik genomen.

In 1928 werd in Indië een zelfstandige luchtvaartmaatschappij opgericht: de Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij (KNILM), aanvankelijk nog uitsluitend bedoeld voor het burgervliegverkeer binnen de Archipel. De lijn Batavia-Bandoeng v.v. was met die tussen Batavia en Semarang de eerste die werd geopend, op 1 november 1928. In de zuidoosthoek van het vliegveld Andir, dat daartoe door de LA-KNIL voor de burgerluchtvaart was vrijgegeven, verzeen in 1930 voor het KNILM een stationsgebouw en verscheidene hangars. Met de snelle ontwikkeling van de militaire en civiele luchtvaart in de verdere jaren dertig groeide Andir nadien uit tot een van de belangrijkste vliegvelden van Nederlands-Indië. Het werd het eindpunt van de Indië-lijn vanuit Nederland en, door de aanwezigheid van de Technische Dienst van de LA/ML-KNIL, bij uitstek de centrale reparatiebasis voor de Indische luchtmacht; ook de KNILM en de KLM hadden hier hun toestellen in onderhoud. In 1941 werd Andir belangrijk uitgebreid en gemoderniseerd, onder meer door de aanleg van een verharde start- en landingsbaan.

De jaren twintig en dertig; aspecten en instellingen

Tegen het eind van de eerste grote uitbreidingen van Bandoeng was in 1927 het bevolkingsaantal van Bandoeng in vergelijking met 1905 verdrievoudigd tot ruim 150.000. Het aantal Europeanen bedroeg in 1927 inmiddels echter 16.600, een verachtvoudiging sinds de telling van 1905. Gerekend naar het aantal Europeanen was Bandoeng op dat moment al de derde stad van Java. Uiterlijk had de 'bergdesa', zoals de pers indertijd wel spotte, sinds de eeuwwisseling een volledige metamorfose ondergaan.

Indrukken van bezoekers

De zo voortvarend gevoerde propaganda voor Bandoeng had mede tot gevolg dat de stad in vrijwel geen reisprogramma van vooraanstaande Nederlandse en buitenlandse gasten meer ontbrak, zoals in oktober 1920 van de Franse staatsman Georges Clemenceau en in 1929 tijdens de Indische reis van de koning van Siam, Rama VII. Alle bezoekers werden getroffen door het fraaie, moderne aanzien van de stad in de Preanger. Sommigen zetten hun ervaringen op papier, ieder op zijn eigen wijze. Louis Couperus verwoordde in *Oostwaarts* (1924) zijn beeld van Bandoeng bloemrijk als volgt:

'Groote, witte gebouwen staan gesticht in een nieuwen stijl, die gematigd bleef in hare eierzucht om te doen gelooven, dat onze tijd een bouwstijl heeft. De lijnen zijn in hun modernisme jong, frisch en krachtig te roemen. Treffen zullen U dadelijk het Departement van Oorlog, de Javasche Bank, Sociëteit Concordia. De nieuwe villawijken lijnen hunne wat naakte, nog boomloze emplacementen uit. Het heeft het nulle van Scheveningen en verkleint in Uw vergissing de lagere heuvelen daar ginds tot een vaag duinlandschap. Onrechtvaardig is deze misprijzing. Bandoeng is een opkomende stad van toekomst. Over vijf jaar zal de natuur geholpen hebben alle deze lacunes tusschen het nieuwe bouwwerk met boomen en bloemen en groen vullen. Zoo zie ik de stad alreeds. Dan ligt Bandoeng frisch, af, modern, Europeesch en Westersch - nu reeds ligt het zoo - tusschen de wijde geheimzinnigheden der

bergen, in de van mysterie doorzongen ondoorzienbaarheid der steeds wachtende stille krachten.'

De bekende Nederlandse architect H.P. Berlage, die Bandoeng in 1929 bezocht, beschrijft in zijn boek *Mijn Indische Reis* (1931) zijn indrukken van de stad op een wat zakelijker wijze:

'22 April. Van morgen maakte ik met de beide professoren Schoemaker een rit door de nieuwe 'witte stad'. Hoewel alle Indische steden wit zijn, is deze nog witter dan wit. Geen enkele muur is groezelig, vervuild of groenachtig bemost, geen enkel dak is wat scheef getrokken, of heeft een paar gebroken pannen, als getuigen van een historisch verleden. Uit een kampong, een paar huizen om een spoorwegstation, op Amerikaanse wijze gegroeid, heeft deze stad met een voorspoedig heden alleen nog maar een toekomst.'

Stadsbeeld

De grote veranderingen in het Bandoengse stadsbeeld deden zich niet alleen voor als gevolg van de uitbreidingen van de Europese woonwijken; ook het centrum van de stad onderging in enkele tientallen jaren een metamorfose. Het overwegend nog landelijke karakter van Bandoeng in het begin van de 20ste eeuw behoorde na 1910 snel tot het verleden. Wegen werden verbreed, bomen gekapt en de oude bebouwing tussen het groen maakte plaats voor dicht op elkaar gebouwde kantoren en winkels.

Aan de Groote Postweg bij de Aloon-Aloon verrezen grote winkels en kantoorgebouwen, onder meer van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Nederlandsch-Indische Escompto Mij. en de NILLMIJ, en de Bragaweg kreeg door de aaneengesloten bebouwing van winkels met bovenwoningen steeds meer het karakter van een Nederlandse winkelstraat. Gerenomeerde zaken zoals Kellers Kleding, modemagazijn Au Bon Marché, kledingmagazijn Aug. Savelkoul, Van Dorp's boekhandel, bloemenhandel Abundantia, juwelier De Concurrent, Maison Bogerijen, bakkerij en taartjeswinkel Het Snoephuis, autohandel Fuchs en Rens, en vele andere, maakten deze voorheen zo rustieke bomenlaan spoedig tot 'De meest Europeesche winkelstraat van Indië'. Ook het Chinese zakenkwartier, ten westen van de Tjikapoendoeng tussen de Groote Postweg en de spoorlijn, deelde in de ontwikkeling. De A.B.C.-straat evolueerde hier tot een modern winkelgebied, terwijl in de wijk van Pasar Baroe als geheel een enorme verdichting van de bebouwing plaatsvond.

De toename van het verkeer maakte belangrijke aanpassingen van het wegennet in het centrum noodzakelijk, die op hun beurt eveneens vergaande ingrepen

Boven en pag. 39 boven: Bandoeng bouwt. Links de plechtige eerste-steenlegging voor het departement van Gouvernementsbedrijven op 27 juli 1920 door de dochter van de Bandoengse burgemeester, Johanna Catharina Coops, rechts de eerste opgeleverde huisjes gebouwd in het kader van de gemeentelijke kleinwoningbouw op Tjihapit, 1921. Foto's: KITLV.

in het stadsbeeld betekenden. In 1938 werd de befaamde architect en stedenbouwkundige ir. Th. Karsten aangezocht om te adviseren over de Bandoengse stadsplannen, behalve met betrekking tot de verkeerssituatie overigens ook ten aanzien van de problemen van volkshuisvesting. Een der projecten die door Karsten nieuw leven werden ingeblazen was het zogenoemde Tjikapoendoengplan, dat al bijna twee decennia daarvoor door ir. H. Maclaine Pont was opgesteld. Dit verkeersplan voor het centrum behelsde de aanleg van parallelwegen ter weerszijden van de Tjikapoendoeng tussen de Landraadweg en de Groote Postweg, waarbij tevens de rivier op twee plaatsen overbrugd zou worden. De wegen langs de Tjikapoendoeng zijn er uiteindelijk niet gekomen, maar in 1939/40 werd wel de Oude Hospitaalweg doorgetrokken naar de Soeniaradjaweg en de Naripanweg naar de A.B.C.-straat, terwijl ook de spoorlijn een nieuw viaduct over de Tjitroem kreeg. Daarmee waren de eerste ongelijkvloerse wegkruisingen met het spoor een feit.

Een der laatste vooroorlogse aanwinsten voor Bandoengs uiterlijke verschijning was in 1939 het nieuwe gebouw van de Indische Pensioenfondsen aan de Wilhelminaboulevard. Aan de Houtmanstraat verrezen in 1940/41 het nieuwe KMA-complex, terwijl aan het Houtmanplein eind 1941 nog begonnen werd met de voorbereidingen voor de bouw van een hoofdkantoor voor de Militaire Luchtvaart en de Topografische Dienst, naar een ontwerp van ir. Th. Nix. Plannen voor een nieuw Gouvernements Lyceum aan de Wilhelminaboulevard waren bij het uitbreken van de oorlog in Azië in een vergevorderd stadium.

Het Gemeentelijk Grond-, Bouw- en Woningbedrijf; kleinwoningbouw en kampongverbetering

De snelle bevolkingstoename van Bandoeng in de eerste decennia van de 20ste eeuw maakte het spoedig noodzakelijk, een gemeentelijk planologisch apparaat in het leven te roepen om de uitbreiding van de stad in goede banen te leiden. Dit werd vooral urgent toen de Indische Regering het beginselbesluit had genomen,

een aantal belangrijke departementen over te brengen van Batavia naar Bandoeng. Daartoe moesten op korte termijn uitbreidingsplannen worden vastgelegd, waarin plaats was gereserveerd voor nieuwe, ruim opgezette woonwijken en voor de grote gebouwen van de departementen. Van het grootste belang was daarbij het tijdig tegengaan van grondspeculatie, teneinde de uitbreidingen betaalbaar te houden. Deze taken werden het terrein van het Gemeentelijk Grond-, Bouw- en Woningbedrijf, dat in de jaren tussen 1915 en 1919 in fasen tot stand kwam naast de bestaande Dienst Gemeentewerken.

Het Grondbedrijf, dat in 1915 werd ingesteld mede op initiatief van de toenmalige directeur van Gemeentewerken, ir. H. Heetjans, is van groot belang geweest voor de ontwikkeling van Bandoeng. Het had tot taak de in de vastgestelde uitbreidingsplannen aangewezen terreinen aan te kopen, deze bouwrijp te maken en tevens wegen en afvoerkanalen aan te leggen. Bepaalde delen werden gereserveerd voor de te bouwen departementen en de daarbij behorende woonwijken; andere terreinen konden, zonder winst oogmerk, worden doorverkocht aan particulieren, onder voorwaarde evenwel - ter voorkoming van speculatie - dat op die grond ook werkelijk werd gebouwd. Het Gemeentelijk Grondbedrijf maakte door middel van brochures en advertenties daartoe intensief reclame voor Bandoeng als vestigingsplaats. Alleen al tussen 1917 en 1926 kocht het Grondbedrijf rond de oude kern van Bandoeng voor ruim f 4,5 miljoen aan bouwgrond; in dezelfde periode werd aan wegeaanleg en andere infrastructurele werken meer dan f 3,6 miljoen uitgegeven, terwijl voor f 6,2 miljoen aan bouwgrond werd verkocht. Het Grondbedrijf ging in 1929 samen met de Dienst Stadsuitbreiding, voortaan de Dienst Stadsontwikkeling. Deze bleef tot de Tweede Wereldoorlog verantwoordelijk voor de uitgifte van bouwgronden.

Het Gemeentelijk Bouwbedrijf, dat in 1918 werd opgericht, kreeg tot taak voor rekening van het Gouvernement departementsgebouwen en bijbehorende dienstwoningen te bouwen, in samenhang met de geplande overkomst van het departement van Gouvernementsbedrijven en het hoofdbureau der Staatsspoorwegen. Vanaf 1919 stond het Gemeentelijk Bouwbedrijf onder leiding de oud-kolonel van de genie V.L. Slors, die eerder zijn sporen had verdiend bij de bouw van de Archipelbuurt rond het departement van Oorlog. Hij werd in 1921 opgevolgd door ir. H. Heetjans, die het directeursambt vervulde tot de opheffing van het Bouwbedrijf in 1926. Naast de departementsgebouwen en het ss-hoofdbureau had deze gemeentelijke instelling toen inmiddels ruim 800 woningen opgeleverd.

Het Gemeentelijk Woningbedrijf was in eerste instantie opgezet om aan de

vraag naar kleine, eenvoudige woningen te voorzien. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was er in Bandoeng, evenals in vele andere Indische steden, sprake van een steeds toenemend woningtekort. Door de hiermee gepaard gaande huurstijgingen kwamen minder kapitaalkrachtige burgers - in dit geval vooral Indo-Europeanen werkzaam in laag ingeschaalde functies - in de problemen. Velen waren gedwongen hun toevlucht te nemen in eenvoudige kampongwoningen, die niet alleen weinig comfort boden, maar ook in hygiënisch opzicht te wensen overlieten. De particuliere sector toonde daarbij aanvankelijk weinig belangstelling voor het bouwen van kleine, goedkope woningen. In 1919 besloot de gemeenteraad derhalve, dat de gemeente deze bouw zelf ter hand diende te nemen. Pionier op dit gebied was vooral ir. A.J. Poldervaart die in hetzelfde jaar ir. Heetjans was opgevolgd als directeur Gemeentewerken. De financiële middelen voor deze gemeentelijke 'kleinwoningbouw' werden als lening tegen lage rente beschikbaar gesteld door het Gouvernement.

In het begin werden de woningen voornamelijk gebouwd met een houten geraamte en wanden van gevlochten bamboe (bilik). De hoge onderhoudskosten van dit type huizen en de vereiste snelle afschrijving maakten de huurprijzen evenwel nog steeds te hoog voor de kleinste beurzen, zodat na enkele jaren overgestapt werd op een duurzamere, deels in beton uitgevoerde bouw. Als eerste project kwam reeds in 1920 een modelkampong op Astana Anjar in de zuidstad gereed. In 1921 volgde de kleinwoningbouw op Tjihapit, in het nieuwe noord-oostelijk stadsdeel van Bandoeng, met 127 woningen en twaalf toko's. Tot het begin van de jaren dertig, toen de wereldcrisis verdere activiteiten op dit terrein voorlopig onmogelijk maakte, werden in totaal ca. 800 kleine woningen afgeleverd door het Gemeentelijk Woningbedrijf. Ondanks de voortdurend gestegen bouwkosten konden in vrijwel alle gevallen de huren lager dan f 40,- gehouden worden, hetgeen echter in de praktijk voor veel gegadigden, in het bijzonder onder de inheemse bevolking, nog altijd te hoog was.

De zorg voor de huisvesting van de armere inheemse bevolking werd door de gemeente Bandoeng eveneens onderkend als een haar toevallende taak. De bouw en uitbreiding van Bandoengs Europese woonwijken geschiedde hoofdzakelijk op terreinen die daartoe van 'Inlandsche' grondeigenaren werden gekocht. Soms waren op deze gronden reeds kampongs gelegen, die nadien werden ontruimd; in andere gevallen betrof het landbouwgrond langs de stadsrand. Steeds was het resultaat van deze praktijk echter, dat binnen de gemeente Bandoeng in de loop der jaren gedurig minder ruimte voor kampongbebouwing beschikbaar was; tussen

1906 en 1920 vond een reductie plaats tot nog geen derde van het oorspronkelijke oppervlak. De inheemse bevolking van Bandoeng, die in de vooroorlogse decennia jaarlijks gemiddeld met zo'n 7000 zielen toenam, raakte daardoor steeds meer samengepakt in de resterende kampongs, in de meeste gevallen onder ontoelaatbare woontoestanden.

Om dit probleem enigszins te ondervangen, werd in 1927 in het Geraamte-Uitbreidingsplan vrijwel geheel Bandoeng-Zuid gereserveerd voor de inheemse bevolkingsgroep - met alle effecten van nog verdergaande etnische segregatie van dien. Bovendien werden in 1926 voor het eerst plannen tot kampongverbetering opgesteld en uitgevoerd, bedoeld om door middel van fysieke ingrepen in de woon-omgeving de hygiëne en volksgezondheid in de kampongs te bevorderen. Huizen en wegen werden daartoe opgeknapt en gemoderniseerd, riolering en afvoergoten aangelegd, en in de meeste gevallen werden ook gemeenschappelijke wasinrichtingen en tapplaatsen van de waterleiding geïnstalleerd. Een voorbeeld van een der eerste grotere projecten op dit gebied was de verbetering van het Babatan-complex, dat in 1928 werd uitgevoerd door het Gemeentelijk Grondbedrijf in samenwerking met de bevolking. Zoals in de andere Indische steden is het echter ook in Bandoeng in vooroorlogse jaren, mede als gevolg van de crisistijd, niet meer gekomen tot kampongverbeteringsprojecten op een schaal die de problemen op dit vlak tot een beheersbaar niveau hadden kunnen terugdringen.

Bandoengs architectuur

In de 19de eeuw werd in Bandoeng gebouwd op een manier die weinig afweek van die in andere Indische steden. Belangrijke overheidsgebouwen als de residents-woning of de Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers werden onveranderlijk gebouwd in de neoclassicistische stijl, die vanwege zijn door Waterstaatsambtenaren gemakkelijk en goedkoop te ontwerpen, maar tegelijkertijd imponerende, op de Grieks-Romeinse oudheid geïnspireerde façade-architectuur tientallen jaren lang zeer geliefd was bij het Indische Gouvernement.

In de decennia rond de eeuwwisseling was vooral historiserende, dus op oudere bouwvormen teruggrijpende, en eclectische architectuur populair. Kenmerkend voor de laatstgenoemde is de combinatie van elementen uit stijlen van geheel verschillende herkomst en tijd, met als voorbeelden onder meer het departement van Oorlog (1916), het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Groote Postweg uit 1912 en de aan het noordelijk uiteinde van Braga gelegen Javasche Bank uit 1915. Beide laatste gebouwen werden ontworpen door de bekende architect Eduard Cuypers van het architectenbureau Hulswit, Fermont en Cuypers in Batavia, gespecialiseerd in monumentale eclectische 'huisstijlen' voor grote instellingen en bedrijven met representatieve vestigingen door de gehele Archipel. Omstreeks 1900 veranderde ook de Indische woonhuisarchitectuur, waarbij de klassieke oud-Indische huizen met hun open voorgalerij meer en meer plaats maakten voor gesloten huizen naar Europees model, soms met meer dan een verdieping.

De jaren twintig en dertig waren voor Bandoeng een periode waarin de omstandigheden gunstig waren voor het scheppen van een 'ideale' woon- en werkstad voor de Europeanen in de tropen. De snelle groei en ontwikkeling van de stad, bevorderd door een vooruitstrevend stadsbestuur, trok een keur van getalenteerde stedenbouwkundigen en architecten naar Bandoeng. Gezamenlijk, zij het niet noodzakelijkerwijs in samenwerking, creëerden zij een unieke villa- en tuinstad waarin een fraaie stadsuitleg samen ging met een scala aan bouwstijlen. De bekendste van hen waren ongetwijfeld ir. J. Gerber, ir. H.F. Maclaine Pont, prof.ir. C.P. Wolff Schoemaker en A.F. Aalbers, van wie het werk voor een belangrijk deel het gezicht van het vooroorlogse Bandoeng heeft bepaald.

Bij een vergelijking van hun verschillende individuele stijlen zou men Maclaine Pont en Aalbers tegenpolen kunnen noemen; de anderen nemen minder extreme posities in. Maclaine Pont zocht naar een eigen 'Indische' bouwstijl, die zijns inziens niet alleen tot uiting diende te komen in de architectuurvormen, maar ook in het materiaalgebruik, met name van hout en bamboe. Zijn beroemdste werk in Bandoeng is het complex van de Technische Hoogeschool, dat in 1920 werd voltooid. Het opvallendste element is de dakvorm, die doet denken aan die in de traditionele Minangkabause of Karo-Batakse bouwkunst. De architectuur van de Hoogeschool oogste algemene bewondering, maar er werden natuurlijk ook kritische geluiden gehoord. Een commentator schreef in het openingsjaar zelfs dat de stijl 'een over-dreven protest schijnt te zijn tegen de ongepastheid van de beruchte koloniale stijl naar Grieks model.' Ook de omgeving van de TH werd door Maclaine Pont ontworpen, inclusief het fraaie IJzerpark zuidelijk van de hoofdingang.

Aalbers bouwde in een geheel andere stijl. Zijn werk kan gerekend worden tot de meest representatieve uitingen van het moderne bouwen van de dertiger jaren in Indië. De door hem ontworpen gebouwen en huizen vallen in het stadsbeeld op door hun moderne internationale vormgeving, die scherp met de omgeving contrasteert. In het centrum van Bandoeng waren het vooral het DENIS-gebouw uit 1935, het nieuwe Hotel Savoy Homann uit 1939 en de verbouwing van Sociëteit Concordia in 1940 waarmee Aalbers naam maakte; het eerstgenoemde is afgebeeld op het omslag van dit boek en geldt bij velen als het hoogtepunt in Aalbers' oeuvre. Wat minder bekend, maar even modern vormgegeven zijn de woonhuizen van Aalbers, zoals de 'Drie Locomotieven' aan de Dagoweg (1937), pension De Driekleur uit 1938, eveneens aan de Dagoweg, en de twaalf in 'prairiestijl' gebouwde woonhuizen aan de Jan Steenweg uit 1939.

Architect J. Gerber, tot 1924 werkzaam bij het departement van Burgerlijke Openbare Werken, zocht naar een combinatie van westerse en oosterse bouwstijlen. Het door hem ontworpen departement voor Gouvernementsbedrijven (1920, voltooid 1924) heeft traditionele Indonesische stijlelementen, onder meer de tjandi-achtige omlijsting boven de ingangspartijen en de meroe-dakspits (de 'satehstok'), maar toont ook verwantschap met architectuur die men aantreft in de Europese landen langs de Middellandse Zee. Een bekend werk van deze architect buiten Bandoeng is de Gouvernements HBS te Soerabaja. Na zijn vertrek uit de gouvernementsdienst in 1924 was Gerber tot 1941 als zelfstandig architect gevestigd te Djokjakarta.

Naast Aalbers is het vooral architect C.P. Wolff Schoemaker wiens naam onlosmakelijk met Bandoeng is verbonden. In 1919 ontwierp hij het Jaarbeursgebouw aan de Menadostraat, waarbij hij was geïnspireerd door het werk van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright. In 1921 realiseerde hij een zeer ingrijpende verbouwing van Sociëteit Concordia en in dezelfde tijd ontwierp hij het nieuwe kantoor van de N.V. Oliefabrieken Insulinde aan het noordelijk uiteinde van de Bragaweg, dat in 1930 na ingrijpende verbouwing en uitbreiding tot residentiekantoor werd ingericht. Ook Wolff Schoemaker zocht naar een synthese tussen het Oosten en het Westen. Bij de bouw van boekwinkel Van Dorp in 1922 en van de Majestic Bioscoop uit dezelfde periode, beide aan de Bragaweg, werkte hij bijvoorbeeld samen met een Javaanse beeldhouwer, die het beeldhouwwerk in de omlijsting van de ingang in de vorm van een kala-kop verzorgde.

Bij het ontwerpen van de katholieke Petruskerk (ingewijd 1922) op de hoek van de Oud-Meridikaweg en de Javastraat, de latere kathedraal van Bandoeng, hield Wolff Schoemaker zich aan de traditionele neogotiek, maar de slechts drie jaar jongere Bethelkerk aan het Pieterspark en de in 1933 voltooide moskee aan de Nijlandweg zijn weer voorbeelden van geslaagde combinaties van westerse en oosterse stijlelementen, evenals het nieuwe Preanger Hotel uit 1929. Bij de ornamiek en de inrichting liet hij zich beïnvloeden door de art déco, die in de jaren twintig en dertig ook bij veel andere architecten in Bandoeng in zwang was. Wolff Schoemaker's beroemdste ontwerp in het Bandoengse is ongetwijfeld dat van de Villa Isola, een sprookjesachtig buitenhuis dat in 1932 aan de weg naar Lembang werd gebouwd voor de Indische persmagnaat en Aneta-directeur Dominique Berretty. Na diens dood bij de ramp met de *Uiver* in 1934 werd Isola in het jaar daarop de dependance voor Hotel Homann.

De Bandoengse Jaarbeurs

Een instelling die Bandoeng in Indië grote bekendheid gaf, was de Jaarbeurs. Al in 1917 werd gesproken over een eigen Indische Jaarbeurs, maar vanwege de Eerste Wereldoorlog werden toen geen concrete plannen gemaakt. Mede door de inzet van burgemeester Coops kwam het in 1919 echter alsnog tot de oprichting van de Vereniging Nederlandsch-Indische Jaarbeurs, onder voorzitterschap van ir. M.H. Damme. Het doel van de vereniging was de bevordering van handel en nijverheid in Indië, en dan vooral in Bandoeng en omgeving, door het organiseren van jaarbeurzen, jaarmarkten en tentoonstellingen. Op de Bandoengse Jaarbeurs konden Indische bedrijven en instellingen hun produkten tentoonstellen of zich anderzins presenteren. Na enkele jaren deden ook fabrikanten uit Nederland hun intrede, terwijl later uit het buitenland op bescheiden schaal eveneens inzendingen toegelaten werden. Als locatie werd van gemeentewege nog in 1919 een terrein aan de Menadostraat beschikbaar gesteld; zoals aangehaald ontwierp architect C.P. Wolff Schoemaker een permanent tentoonstellingsgebouw.

Van 17 mei tot 5 juni 1920 vond hier de Eerste Jaarbeurs plaats, die door bijna 60.000 mensen werd bezocht. In de daarop volgende jaren steeg het aantal bezoekers

gestaag tot niet minder dan 226.000 tijdens de Tiende Jaarbeurs in 1929, ondanks het feit dat al vanaf 1922 in Soerabaja op vrijwel identieke wijze en soms zelfs op precies dezelfde data een concurrerende Jaarmarkt werd georganiseerd. Elke Jaarbeurs weer waren er tal van evenementen om meer bezoekers te trekken, naast congressen en muziekconcoursen bijvoorbeeld ook autobehendigheidswedstrijden, dansavonden, gekostumeerde bals, bloemencorso's, schilderijen- tentoonstellingen, rolschaatsdemonstraties en pingpongwedstrijden; op de slotavond was er doorgaans een groots vuurwerk. De Jaarbeurs, steeds in juni of juli, werd spoedig een jaarlijks hoogtepunt in het Bandoengse openbare leven. De 21ste en laatste keer werd de beurs gehouden in 1941.

Bandoeng als onderwijsstad

Vanaf haar instelling heeft de gemeente Bandoeng ervoor geijverd, zoveel mogelijk onderwijsinstellingen binnen haar grenzen gevestigd te krijgen. Dit gold in het bijzonder voor het voortgezet en hoger onderwijs; veel Europese kinderen gingen na de lagere school naar Europa om daar de middelbare school en de universiteit te doorlopen, een praktijk die haaks stond op het gemeentelijke streven de Europese bevolking als 'blijvers' in Bandoeng te houden. In 1931 telde de stad reeds 116 onderwijsinstellingen met in totaal ruim 22.000 leerlingen en studenten; in 1940 was het aantal leerlingen zelfs gegroeid tot 26.000 en het aantal onderwijsinstellingen tot 178.

De reguliere lagere scholen konden naar onderwijstaal worden onderverdeeld in Europese, Hollands-Inlandse, Inlandse en Hollands-Chinese scholen; daarnaast kende men enkele niet-erkende en evenmin gesubsidieerde Indonesische scholen van de nationalistische Taman Siswa-vereniging. In het voortgezet onderwijs waren er in het laatste vooroorlogse jaar negen MULO-scholen, twee gymnasia (in lyceum-verband), een AMS, drie HBS-en met driejarige en twee met vijfjarige cursus, naast twee kweekscholen, vijf vakscholen, drie nijverheidsscholen, drie handelsscholen en een muziekschool. Van deze instellingen stonden verschillende onder beheer van de in 1922 opgerichte Indo-Europese Schoolvereniging, waaronder de IEV-Kweekschool aan de Papandajanjaan. Zoals in Nederland, bestond evenwel ook anderszins binnen het lager en voortgezet onderwijs een vergaande verzuiling op levensbeschouwelijke grondslag, met christelijke, katholieke en 'neutrale' scholen.

Met de Gouvernements-HBS, gevestigd in 1916, was het in 1927 geopende Christelijk Lyceum aan de Dagoweg veruit de bekendste middelbare school in Bandoeng. Een van de leraren heeft ook buiten de muren van deze school naam gemaakt: dr. L. van der Pijl, een bioloog met een welhaast encyclopedische kennis van de tropische natuur en een bijzondere gave om deze op aanschouwelijke manier over te dragen. Hij werd vooral bekend door zijn vele artikelen en boeken over de natuur in Bandoeng en omgeving, waaronder als een der eerste de *Wandelgids voor den Tangkoeban Prahoe* uit 1932. Zeer veel waardering oogstte

hij in 1939 met zijn boek *Met open oogen door Bandoeng*, waarin hij een overzicht geeft van de flora en fauna in de stad; in 1941 en 1950 verschenen nog twee gewijzigde herdrukken. Verschillende artikelen van zijn hand verschenen in het blad *Mooi Bandoeng* van de vereniging Bandoeng Vooruit, waarvan hij jarenlang bestuurslid was.

Het pronkstuk op onderwijsgebied in Bandoeng - letterlijk en figuurlijk - was vanzelfsprekend de Technische Hoogeschool. Het initiatief tot oprichting ging tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen Indië was geconfronteerd met een groot tekort aan hoger technisch personeel, uit van de vereniging Koninklijk Instituut voor Hooger Technisch Onderwijs in Nederlandsch-Indië, eerst onder voorzitterschap van dr. C.J.K. van Aalst, later van dr. J.W. IJzerman. De financiering vond in eerste instantie voornamelijk plaats uit schenkingen van het bedrijfsleven in Nederland en Indië, die in 1919 reeds een totaal van f 3,5 miljoen beliepen; aansluitend stelde de gemeente Bandoeng een 30 ha groot terrein aan de noordrand van de stad beschikbaar. Hoewel aanvankelijk ook Batavia, Soerabaja en Semarang als mogelijke locaties voor de TH werden genoemd, viel de keuze uiteindelijk toch op Bandoeng, niet het minst door de bijdrage die de bekende Semarangse voorvechter voor de verbetering van leef- en woonomstandigheden in Indië, H.F. Tillema, tot de discussie leverde:

'De inrichting moet dus komen te staan op een plaats waar het goed is te werken voor docenten en leerlingen. Nu zijn er in Indië heel weinig plaatsen, die aan alle bovenvermelde desiderata voldoen. Batavia en Soerabaja kan men onmiddellijk uitschakelen. Mijne oude woonplaats Semarang biedt in haar onvolprezen Heuvelterrein een goede woongelegenheid aan, maar aan de andere eischen voldoet ze minder goed dan b.v. Bandoeng. Hoe goed Semarang ik me ook nog gevoel en hoe het me ook pijn doet, dat ik mijn goede oude woonplaats niet de voorkeur kan geven, eerlijkheidshalve moet ik bekennen, dat aan Bandoeng de allereerste plaats toekomt, want die stad - en die stad alleen - voldoet in alle opzichten aan de eischen en van gezondheid en van milieu.'

Op 3 juli 1920 werd de TH ten slotte plechtig geopend door de gouverneur-generaal mr. J.P. graaf van Limburg Stirum, in aanwezigheid van een groot aantal hoogwaardigheidsbekleders. Als eerste rector magnificus trad prof. ir. J. Kloppe aan, die samen met dr. W. IJzerman nauw bij de voorbereidingen van de TH betrokken was geweest. In oktober 1924 werd de TH van een particuliere een overheidsinstelling.

Met als voorbeeld de Nederlandse universiteiten ontstonden ook aan de Bandoengse TH studentenverenigingen. Al direct in 1920 werd het Bandoengsch Studenten Corps opgericht, waar vooral Nederlandse studenten lid van waren. De Indonesische en Chinese studenten hadden hun eigen verenigingen; in 1927 gingen de eerstgenoemden met de studenten van de intussen gerealiseerde Rechtshoogeschool te Batavia samen in de Perkoempoelan Peladjar-Peladjar Indonesia. Toen deze vereniging in de navolgende jaren duidelijke sympathie begon te tonen voor de opkomende nationalistische beweging, moest ze in 1931 op last van het Gouvernement worden opgeheven.

De twee belangrijkste middelbare scholen in Bandoeng, de Gouvernements HBS en het Christelijk Lyceum, hadden vanzelfsprekend ook eigen, enthousiast rivaliserende schoolverenigingen, respectievelijk TEMESIAS ('Toneel En Muziek En Sport In Aangename Stemming') en VEDO ('Voor En Door Ons'). De foto toont VEDO-leden tijdens een wandelmars ter gelegenheid van de eerste naoorlogse Koninginnedagviering, 31 augustus 1946. Foto: Legermuseum.

Bandoengs trots op onderwijsgebied was natuurlijk de Technische Hoogeschool. Deze jammer genoeg nogal onscherpe opname laat de openingsceremonie op 3 juli 1920 zien, met achter het spreekgestoelte (vermoedelijk) dr. J.W. IJzerman. Foto: K.A. van der Hucht.

Het Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode

Zoals de meeste grote steden op Java had ook Bandoeng een eigen krant: het *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*. Het blad werd op 6 juli 1896 opgericht als *De Preangerbode Nieuws- en Advertentieblad voor de Preanger Regentschappen tevens maileditie*; de uitgever was de firma J.K. de Vries en Co. Aanvankelijk verscheen *De Preangerbode* slechts eenmaal per week, op maandag, waarvoor een abonnementsprijs van f 2,50 per halfjaar werd berekend. Tot 1921 wisselde de krant, intussen gestaag groeiend in oplage en frequentie, verscheidene malen van bezitter. In 1902 werd ze door de tweede hoofdredacteur-eigenaar, de toneelschrijver Jan Fabricius, verkocht aan het Bandoengse filiaal van de drukkers en uitgevers Kolff & Co, dat vervolgens in 1913 eigendom werd van beheerder I. Vorkink. Deze splitste de zaak in twee naamloze vennootschappen, de N.V. Mij. Vorkink, uitgeverij, boekhandel en drukkerij, en de N.V. *De Preangerbode*. Beide bedrijven bleven gevestigd in het pand van Kolff aan de Grootte Postweg, schuin tegenover Concordia.

In 1921 trok Vorkink een nieuwe directeur-hoofdredacteur aan voor *De Preangerbode*, dr. C.W. Wormser, die door overname van de helft van de aandelen kort nadien tevens directeur-eigenaar van beide NV's werd. Twintig jaar later, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in Azië, was Wormser de machtigste man in de Indische journalistische wereld, inmiddels niet alleen meer eigenaar van *De Preangerbode*, maar ook van *De Locomotief*, *Het Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië* en, voor de helft, van *Het Nieuws van den Dag*. Onder zijn bewind evolueerde *De Preangerbode* van een voornamelijk plaatselijke en regionale krant tot een volwaardig landelijk dagblad met een uitstekende internationale nieuwsvoorziening, die op heel Java werd gelezen en zelfs ook in andere delen van de Archipel. In de laatste vooroorlogse jaren was *De Preangerbode* de vierde krant van Indië en daarbij het enige grote dagblad dat met een complete ochtend- en een avondeditie verscheen.

Andere, elders uitgeven kranten hebben meer dan eens getracht de monopoliepositie in Bandoeng van het A.I.D. *De Preangerbode* te doorbreken, zoals *Het*

Bataviaasch Nieuwsblad, de *Java Bode* en *Het Nieuws van den Dag*, die door de uitgave van speciale Bandoeng-edities vaste voet in de stad hoopten te krijgen. Geen van deze pogingen heeft blijvend succes opgeleverd, evenmin als andere in Bandoeng uitgegeven bladen als *De Preanger Post* en *De Indische Telegraaf* ooit serieuze concurrenten werden. Na de Japanse bezetting werd *De Preangerbode* nog enige jaren voortgezet onder de naam *Algemeen Bandoengsch Dagblad De Courant*.

Ontspanning en recreatie

In het oude Indië was de sociëteit van oudsher de plaats waar de Europese mannen bijeenkwamen voor hun ontspanning; de gezelligheid werd er voornamelijk gemeten aan de hand van de geslonken drankvoorraad. Vrouwen kwamen er aanvankelijk nauwelijks, met uitzondering van feesten en uitvoeringen. Na 1900 begonnen naast het traditionele sociëteitsleven andere vormen van vrijetijdsbesteding belangrijker te worden en deden ook culturele evenementen hun intrede.

In Bandoeng speelde Sociëteit Concordia een hoofdrol in dit proces. De oude 'soos' groeide in de loop der vooroorlogse decennia uit tot een groot, multifunctioneel uitgaanscentrum met conversatie-, lees- en biljartzalen, een uitgebreide bibliotheek, kegelbanen, eet- en danszalen en een ruim terras op de hoek van de Grootte Postweg en Braga. Vrijwel iedere dag waren er muziekuitvoeringen, hetzij een 'Matinée Musicale', hetzij een uitvoering van dans- of concertmuziek gedurende de avond. Bij de sociëteit behoorde een grote schouwburgzaal, die plaats bood aan 1200 toeschouwers - de grootste in Indië - en kon worden gebruikt voor toneeluitvoeringen, concerten, feesten en congressen. Veel culturele manifestaties werden hier georganiseerd door de Bandoengsche Kunstkring.

De 'kleinere burger' - het nogal elitaire Concordia steunde vooral op de gegoede Bandoengers - kon zich amuseren de in 1917 opgerichte sociëteit Ons Genoegen aan de Naripanweg. Het Indo-Europeesch Verbond (IEV) had zijn eigen verenigingsgebouw op de hoek van de Bragaweg en de Oude Hospitaalweg, vooraanstaande Soendanezen kwamen bijeen in de Pasamoan Pasoendan, eveneens aan Braga, en

De grote gebeurtenis in Bandoeng op politiek terrein in de jaren dertig was het proces in de maanden augustus-december 1930 voor de Landraad tegen ir. Soekarno en drie andere leiders van de Partai Nasional Indonesia, Maskoen, Gatot Mangkoepradja en Soepriadinata (op de foto in het wit, van links naar rechts ter weerszijden van Soekarno). Soekarno was in 1926 afgestudeerd aan de Bandoengse TH en had nadien enige tijd in tijdelijke aanstelling als architect gewerkt voor het departement van BOW. In 1927 had hij met enkele medestanders de PNI opgericht, een Indonesische onafhankelijkheidspartij die mede door zijn bezielende leiding snel uitgroeide tot een volksbeweging die door het Gouvernement toenemend als een bedreiging werd gezien. Eind december 1929 werd de PNI-leiding samen met honderden kaderleden gearresteerd; uiteindelijk werden echter alleen de vier hierboven genoemden veroordeeld. Soekarno kreeg een gevangenisstraf van vier jaar in Soekamiskin, met aftrek van zijn voorarrest in de Bantjeu-gevangenis. Eind 1931 kwam Soekarno vroegtijdig vrij, maar na hernieuwde politieke activiteit was hij gedurende de maanden augustus-december 1933 ten tweeden male in de Soekamiskin-gevangenis opgesloten, voorafgaand aan zijn verbanning naar Flores. Foto: Asia Maior.

voor Duitse inwoners van Bandoeng was er de Deutscher Klub - eigenlijk de Deutscher Verein - aan Katja-Katja Wetan.

Verder telde Bandoeng verschillende bioscopen, waarvan Elita, Oriental en Luxor (begonnen als Orion) aan de Aloon-Aloon en Concordia aan de Bragaweg, later herdoopt tot Majestic, ongetwijfeld de bekendste waren. Elita was al in 1908 geopend, aanvankelijk gevestigd in een eenvoudige loods; in 1917 werd deze vervangen door de bekende, in oosterse stijl opgetrokken stenen bioscoop aan de Aloon-Aloon. De grote man achter de Bandoengse bioscopen was F.F.A. Busé, die overigens niet alleen het plaatselijke concern N.V. Elita beheerde, maar in heel Indië naam maakte als bioscoopondernemer.

Bandoeng had evenwel meer te bieden; de stad telde bijvoorbeeld tientallen restaurants en eethuisjes. Naast de restaurants van de grote hotels en van de sociëteiten waren vooral Maison Bogerijen en Shanghai-Dream aan de Bragaweg populair bij de Europese bevolking. Liefhebbers van museumbezoek hadden heel wat minder keus; zij konden alleen terecht in het Geologisch Museum, het Museum van de PTT of naar de Vogel- en Schelpenverzameling in het Christelijk Lyceum. Andere bezienswaardigheden die in de gidsen werden aangeprezen, waren de dierentuin (het 'Zoölogisch Park'), het Jubileumpark, de Gouvernements Viskwekerij aan de Dr. de Grootweg, de studio van de PMY in het NILLMIJ-gebouw (de lokale Bandoengse radio-omroep, de grootste in zijn soort in Indië en vooral populair om de verzoekplatenprogramma's), de Gasfabriek aan Kiaratjondong en het Blindeninstituut aan de Nieuwe Kerkhofweg.

Was dit aanbod binnen de stad voor sommigen misschien wat mager, een en ander werd ruimschoots goedge maakt door het prachtige landschap en alle bezienswaardigheden in de omgeving van Bandoeng. Noordelijk van de stad waren dat de waterval en het theehuis van Dago, de 'badplaats' Maribaja, de waterval van Tjisaroea en natuurlijk Lembang, waar de oververhitte Europeanen op 1200 m hoogte echt 'een koude neus' kon halen. In dit plaatsje, bekend om zijn bloemen en de Europese boerderijen in de omtrek, boden het Grand Hotel Lembang, Hotel Montagne en Hotel Tangkoeban Prahoe de bezoeker onderdak. Men kon er de Bosscha Sterrenwacht bezoeken en, iets verder, de warme bronnen van Tjiater en de kraters van de Tangkoeban Prahoe.

Voor een tocht naar het berggebied in het zuiden, voorbij de Bandoengse hoogvlakte met haar onafzienbare rijstvelden, kon men bijvoorbeeld de weg via Bandjaran en het beroemde radiostation Malabar nemen naar de prachtige hoogvlakte van Pengalengan, waar uitgestrekte thee-ondernemingen en de kunstmatige meren

van Tjileuntja en Tjipanoendjang de belangrijkste attracties vormden. Op de meren werd zelfs aan watersport gedaan en men kon er logeren in Hotel Tjileuntja. In het gebied rondom Pengalengan vond men eveneens verscheidene Europese boerderijen, met Hollandse namen als Anita Hoeve, Het Kalfje, Het Hof van Holland en de Friesche Terp. Andere geliefde tochten naar het zuiden waren die naar het meer van Patengan en naar de kraters van de Papandajan.

De Bandoengse Kunstkring

Het plaatselijke artistieke en culturele leven in de vooroorlogse jaren werd voor een groot deel gedragen door de Bandoengse Kunstkring, opgericht op 15 januari 1905 en daarmee na die van Batavia de tweede in de kolonie. Deze vroege stichting was des te opmerkelijker, omdat Bandoeng in die tijd in grootte en belang nog ver ten achter stond bij steden als Soerabaja en Semarang. Lag het aan het klimaat dat, zoals een schrijver in het blad *De Echo* opperde, 'bewerkt dat onze stad op dit punt haar grotere zusters voor was? Is de arbeid in de koelte zooveel minder afmattend, dat men na de vervulling van zijn dagtaak nog genoeg geestkracht en idealisme bezit voor ernstige kunstbeoefening, in plaats van nog alleen maar naar zenuwdoovende vermaken te verlangen?'

De drie belangrijkste initiatiefnemers waren de architect-schilder P.A.J. Moojen, tevens eerste voorzitter, de Landraadvoorzitter jhr. mr. A.J. van den Bergh en de hoofdredacteur van *De Preangerbode*, W.F.M. van Schaik. Laatstgenoemde was kort tevoren vol idealen uit Nederland gekomen en had al in een van zijn eerste hoofdartikelen zijn plaatsgenoten opgeroepen 'den achterlijken toestand op kunstgebied in Bandoeng te verbeteren'. Nadat het aanvangsentousiasme was geluwd, bleek de tijd daarvoor evenwel nog niet rijp en werd de Kunstkring spoedig teruggeworpen tot een nauwelijks meer dan sluimerend bestaan. Pas na omstreeks 1912 kwam daarin geleidelijk aan verandering, toen ook elders kunstkringen werden opgericht en een zekere mate van uitwisseling plaats kon vinden.

In 1916 kwam het, weer mede op initiatief van P.A.J. Moojen, tot de oprichting van een overkoepelende organisatie, de Bond van Nederlandsch-Indische Kunstkringen. Deze verzorgde aanvankelijk vooral de samenstelling van reizende collecties beeldende kunst, die door plaatselijke kunstkringen als die in Bandoeng werden tentoongesteld. Na de Eerste Wereldoorlog konden ook musici en andere uitvoerende kunstenaars uit Europa worden geëngageerd voor Indische tournees, hetgeen al snel leidde tot een gestaag groeiende toeloop van Nederlandse en andere artiesten

van allerlei aard. Voor de Bandoengsche Kunstkring betekende dit na 1918 een grote verbetering in het niveau en de frequentie van de muzikuitvoeringen, voordrachten en andere kunstevenementen, met alle gunstige gevolgen van dien voor het plaatselijke culturele klimaat in het algemeen en voor de levensvatbaarheid van plaatselijke gezelschappen als het Bandoengs Gemengd Koor, de Bandoengse Orkestvereniging en de toneelvereniging Braga. Deze laatste raakte na 1923, toen de Kunstkring voor het eerst professionele toneelgezelschappen uit Nederland presenteerde, aanvankelijk in ernstige moeilijkheden, maar herwon na de formele opname in de Bandoengsche Kunstkring in 1929 veel van haar vroegere populariteit.

Vanaf het begin van zijn bestaan organiseerde de Bandoengsche Kunstkring lezingen en voordrachten, niet alleen over kunst maar ook over algemeen wetenschappelijke onderwerpen. De lijst van sprekers die tussen 1905 en 1930 optraden, vermeldt naast tal van mindere goden ook bekende namen als Eduard Verkade, Henri Borel, Louis Couperus, Rabindranath Tagore en dr. H.P. Berlage. Dans- en balletuitvoeringen kwamen minder frequent op het programma voor; het optreden in 1929 van de beroemde balletdanseres Anna Pavlova was op dit terrein een hoogtepunt in het Bandoengse kunstleven. Verder gaf de Kunstkring in 1921 voor het eerst medewerking aan de uitvoering van een inheems toneelspel, met zodanig succes dat sindsdien ieder jaar Javaanse en Soendanese dansen op het programma stonden. Een ander jaarlijks evenement vormden de overzichtstentoonstellingen van werk van Nederlandse en 'Indische' schilders, tot welke laatste groep men ook geaccepteerde 'Mooi Indië'- en society-schilders van Indonesische afkomst als Abdoellah sr. en Basoeeki Abdoellah rekende.

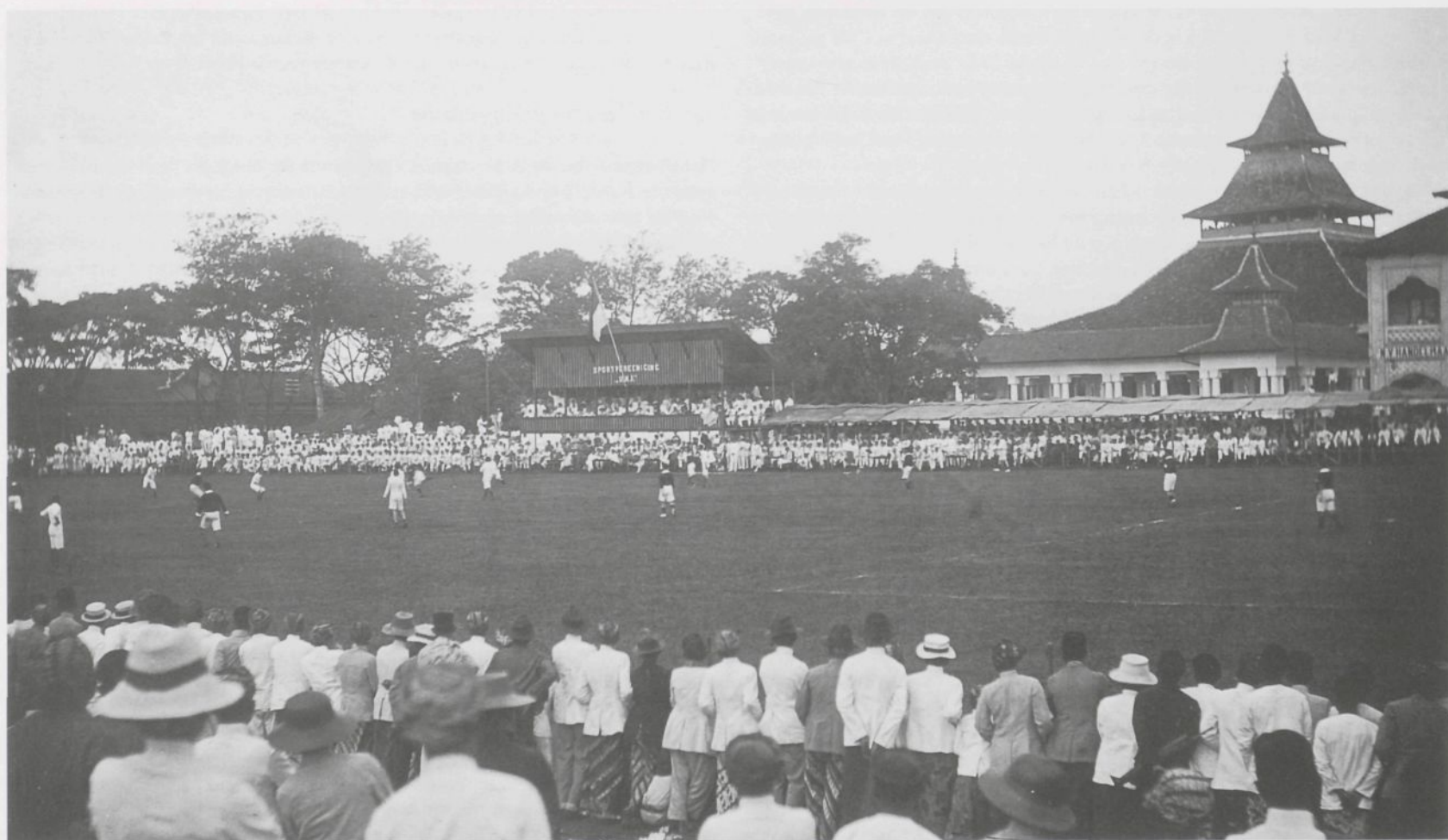
Hoewel de Kunstkring ernaar heeft gestreefd een eigen gebouw te bezitten, is het daarvan - aanvankelijk vooral om financiële redenen - nooit gekomen. In latere jaren ontbrak goeddeels de noodzaak, omdat toen voor uitvoeringen gebruik kon worden gemaakt van de concert- en schouwburgzaal van Concordia, terwijl voor het houden van tentoonstellingen in Bandoeng eveneens verschillende zalen beschikbaar waren; voor de administratie was er in de laatste vooroorlogse jaren een kantoortje aan de Dagoweg. In 1930, bij het 25-jarig jubileum van de Kunstkring, kon met voldoening worden vastgesteld dat de tijden waren veranderd en dat men in Bandoeng niet meer in 'artistieke ballingschap' leefde.

Sport in Bandoeng

Mede dankzij de koele ligging was Bandoeng in vooroorlogse jaren een sportstad bij uitstek. Vooral de voetbalsport kon zich in een grote populariteit verheugen, bij de inheemse bevolking evenzeer als bij de Europeanen. In 1940 waren er bij de Voetbal Bond Bandoeng en Omstreken (VBBO) niet minder dan negen voetbalclubs aangesloten, met als bekendste UNI ('Uitspanning Na Inspanning', opgericht in 1903) en SIDOLIG ('Sport In De Open Lucht Is Gezond'). Ook de militairen hadden hun eigen voetbalclubs: Sparta en Velocitas. Het beste elftal van Bandoeng nam jaarlijks deel aan de zogenaamde stedenwedstrijden, die vanaf 1914 - naast de gewone competitie - afwisselend in Batavia, Soerabaja, Semarang en Bandoeng werden gehouden. In 1918 werden deze voor het eerst in Bandoeng gespeeld, toen nog op het provisorische voetbalveld op de Aloon-Aloon, dat daarvoor speciaal was voorzien van een kleine tribune. Na de aanleg van het sportcentrum Nieuw Houtrust, bij de vijfprong aan het begin van de Papandajanlaan, beschikte UNI vanaf 1925 over een eigen terrein, dat nadien eveneens verscheidene malen voor de stedenwedstrijden is gebruikt. SIDOLIG kreeg kort nadien een modern en compleet geoutilleerd onderkomen op het nieuwe gemeentelijk sportterrein aan de Grootte Postweg-Oost.

Tennis werd aanvankelijk vrijwel uitsluitend door het Europese deel van de bevolking gespeeld, maar in de loop der jaren gingen ook steeds meer beter gesitueerde Chinezen en Indonesiërs deze sport beoefenen. De stad telde een groot aantal banen, zowel van clubs als in particulier bezit. De bekendste vereniging was de Bandoengsche Tennisclub, waarvan de banen en het clubhuis bij het Molukkenpark aan de Ambonstraat waren gelegen. Verder was Bandoeng een aantal hockey- en korfbalclubs en atletiekverenigingen rijk, terwijl daarnaast natuurlijk de zwemsport

Voetbalwedstrijd op het UNI-terrein op de Aloon-Aloon, mogelijk in 1918 tijdens de eerste der zogenoemde stedenwedstrijden in Bandoeng. In 1925 kreeg UNI een echt sportterrein op de hoek van Karapitan en de Papandajanlaan. Foto: KITLV.

door zeer velen beoefend werd. In totaal bezat Bandoeng aan het eind van de dertiger jaren liefst zeven zwembaden; veruit het meest bezocht waren evenwel het aloude Tjihampelas aan de Lembangweg en Het Centrum aan de Billitonstraat, naast de HBS. Liefhebbers van de wandelsport konden zich uitleven tijdens de talrijke georganiseerde wandelmarsen, met als jaarlijks hoogtepunt de Bandoengsche Vierdaagsche. Voor exclusievere sporten kon men terecht bij de Bandoengsche Cricket- en de Golfclub, die van het raceterrein op Tegallega gebruik maakten, de Bandoengsche Paardrijvereniging en de Nederlandsch-Indische Vliegclub op Andir.

Bandoeng Vooruit

In 1898 werd op initiatief van de toenmalige resident, mr. C.W. Kist, de vereniging Het Nut van Bandoeng opgericht, die zich tot doel stelde de stad te verfraaien, de plaatselijke kerkhoven te verbeteren en allerlei andere zaken van algemeen belang te regelen. Daartoe rekende men bijvoorbeeld de oprichting van een muziekkorps en de bouw van een muziektent in het Pieterspark, maar ook de instelling van een stichting voor de armenzorg en een 'voorschotbank', de verbetering van de 'badplaats' Tjihampelas en zelfs, tot de gemeente deze taak in 1909 eindelijk overnam, de zorg voor de Bandoengse straatverlichting. In een gids uit die tijd wordt Het Nut van Bandoeng geprezen om zijn vele initiatieven: *'In tegenstelling tot vele andere Indische plaatsjes van gelijken omvang, waarover een waas van verveling ligt en waar een initiatief of nog sluimert of in het geheel niet aanwezig is, ziet men hier een opgewekt leven en een geest van vooruitgang die aangenaam aandoen.'*

Het Nut van Bandoeng werd in 1910 opgeheven, in de veronderstelling dat de voorziene verdere groei van de gemeentelijke instellingen de activiteiten van de vereniging overbodig zouden maken. Spoedig bleek evenwel toch de behoefte aan een onafhankelijke welzijnsorganisatie voort te leven, waaruit in 1915, op initiatief van onder anderen de latere loco-burgemeester S.A. Reitsma, een Comité tot Behartiging van Bandoeng's Belangen voortkwam. Mede dankzij dit Comité kreeg Bandoeng in 1916 een HBS en in 1920 een gasfabriek; kort nadien ging het echter door onenigheid binnen het bestuur voortijdig ter ziele. Door toedoen van de notabele Bandoenger C.J. Nauta en met steun van de Middenstandsvereniging werd in 1925 ten slotte een derde vereniging opgericht, die de dynamisch klinkende naam Bandoeng Vooruit kreeg en als doelstelling *'de bevordering van Bandoengsche belangen in het algemeen en van het Vreemdelingenverkeer in het bijzonder'* in het vaandel droeg.

Een der eerste en belangrijkste projecten van de vereniging werd de aanleg van een autoweg naar de op 1850 m hoogte gelegen kraters van de Tangkoeban Prahoe, beginnend vanaf het hoogste punt in de pasweg van Lembang naar Soebang. Dit was een lang gekoesterd plan van de ondernemende DENIS-directeur W.H. Hoogland, de voorzitter van Bandoeng Vooruit, onder wiens leiding voor dit doel al snel ruim f 25.000 was ingezameld. Na moeizame onderhandelingen met het Gouvernement werd in 1926 eindelijk toestemming verkregen en in september 1928 kon de 4 km lange asfaltweg voor het publiek worden opengesteld, die op voorstel van *Preangerbode*-directeur Wormser vanzelfsprekend Hooglandweg werd genoemd. Voortaan kon men uit Bandoeng per auto binnen een uur de rand van de kraters bereiken; voor het gebruik van de weg werd wel tol geheven, ter dekking van de onderhoudskosten. Bij bezoeken van prominente personen aan Bandoeng vermeldde het programma nadien steevast een autotocht naar de Tangkoeban Prahoe, zoals in 1929 tijdens het verblijf van de Siamese koning Prajadhipok (Rama VII).

Gesterkt door het succes van deze onderneming werd in 1935, nadat opnieuw van particulieren het benodigde geld was ingezameld, in de bergen zuidelijk van de Bandoengse hoogvlakte begonnen met de aanleg van een 7 km lange weg van de theeonderneming Sedep naar de kraters van de Papandajan. Door de zware terreingesteldheid was dit een moeilijker project dan dat van de Tangkoeban Prahoe, maar desondanks kon de weg, met het hoogste punt op 2300 m, nog op 28 december van dat jaar worden geopend. Enkele andere belangrijke initiatieven van Bandoeng Vooruit waren in 1927 de opdracht tot vervaardiging van een promotiefilm over Bandoeng en omgeving door de cineast Willy Mullens en in 1933 de oprichting van het 'Bandoengsch Zoölogisch Park'. Voor de aanleg van deze bescheiden dierentuin stelde de gemeente een gedeelte van het Jubileumpark op de oosthelling van het Tjikapoendoengdal beschikbaar, naast het terrein van de Technische Hoogeschool.

Naast deze grote projecten initieerde Bandoeng Vooruit zaken als de aanleg van beplantingen, de verbreding van de Bandoengse spoorwegovergangen, de plaatsing van wegwijzers en het uitzetten van routes door natuurgebieden. De vereniging

maakte zich sterk voor de komst van een crematorium en een stedelijk museum, en nam het initiatief voor de aanleg van een hertenkamp aan de Ceramstraat en het plaatsen van een monument op de Tangkoeban Prahoe voor drie Bandoengse HBS-leerlingen, die in juni 1924 tijdens een tocht naar de kraters door stikgassen waren omgekomen. Bandoeng Vooruit voerde echter niet alleen actie voor bepaalde aangelegenheden, maar keerde zich met wisselend succes ook tegen, zoals het werd uitgedrukt, *'misbruiken, waaraan zij die tijdelijk of duurzaam hier verblijven, zouden kunnen blootstaan'*. Daartoe behoorde naar haar mening het toenemende verkeerslawaaï - 'straathoest' - van de 'demo's', driewielige autootjes met een luidruchtige tweetaktmotor en dito claxon, die met de 'amko's' en 'autolettes' in de jaren dertig steeds meer de traditionele sado's en deelemans begonnen te verdringen.

In juli 1933 begon de vereniging met de uitgave, in een oplage van 5000 stuks, van het maandblad *Mooi Bandoeng*, opnieuw vooral ter promotie van de stad in het overige Indië en Nederland. Het aantrekken van bewoners en toeristen stond daarbij op de eerste plaats; al in het eerste nummer, ingeleid door burgemeester Wolzogen Kühn, werd op ondubbelzinnige wijze de toon gezet: *'Nederlanders, waarom terug naar Europa? Blijft in Indië! Zij die reeds zijn vertrokken, kom terug en vestigt U in Bandoeng!'* Het blad, dat tot 1941 zou blijven bestaan, bevatte gedegen beschrijvingen van historische en toeristische bezienswaardigheden in en om Bandoeng, die voor de Bandoengers veelal niet minder informatief waren dan voor bezoekers van elders. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 gingen veel mensen niet meer met verlof naar Europa, maar bleven in het veiliger geachte Indië. De redactie van *Mooi Bandoeng* speelde daar direct op in door een alternatief te presenteren in de vorm van een verlof of vakantie in Bandoeng. Dat deze propaganda bepaald succesvol was, bewijst het feit dat Bandoeng in 1940 door meer dan 200.000 toeristen werd bezocht, nauwelijks minder dan de stad toen aan inwoners telde! Naast het tijdschrift gaf de vereniging nog een groot aantal gidsen voor Bandoeng en omgeving uit.

Merkwaardig is dat het ledenaantal van deze actieve vereniging gedurende haar gehele bestaan nooit boven de 1000 is gekomen, zelfs niet toen de totale Europese bevolking van Bandoeng in de laatste vooroorlogse jaren tot bijna 30.000 was gestegen.

Bandoeng toch hoofdstad van Indië?

Mede onder invloed van de verbeterde economische omstandigheden werd in 1938 van Bandoengse kant opnieuw een poging gedaan om de regeringszetel uit Batavia overgeplaatst te krijgen. De door burgemeester Beets en zijn wethouders op 12 januari 1938 aan de Indische Regering gepresenteerde *Nota inzake de overbrenging van den zetel van de Regeering naar en de centralisering van Landsdiensten te Bandoeng* zette alle argumenten nog eens op een rij. Aangevoerd werd onder meer dat door de Indische regering dienaangaande al meer dan twintig jaar daarvoor toezeggingen waren gedaan. De gemeente had zich hierop ingesteld en in haar plannen voor de ontwikkeling en uitbreiding van de stad rekening gehouden met de komst van de departementen en hun ambtenaren. De aankoop en reservering van terreinen voor dit doel had van de gemeente aanzienlijke investeringen gevegd, die men in hoofdzaak uit leningen had moeten bekostigen; de rente op deze leningen drukten nog altijd op de jaarlijkse begrotingen.

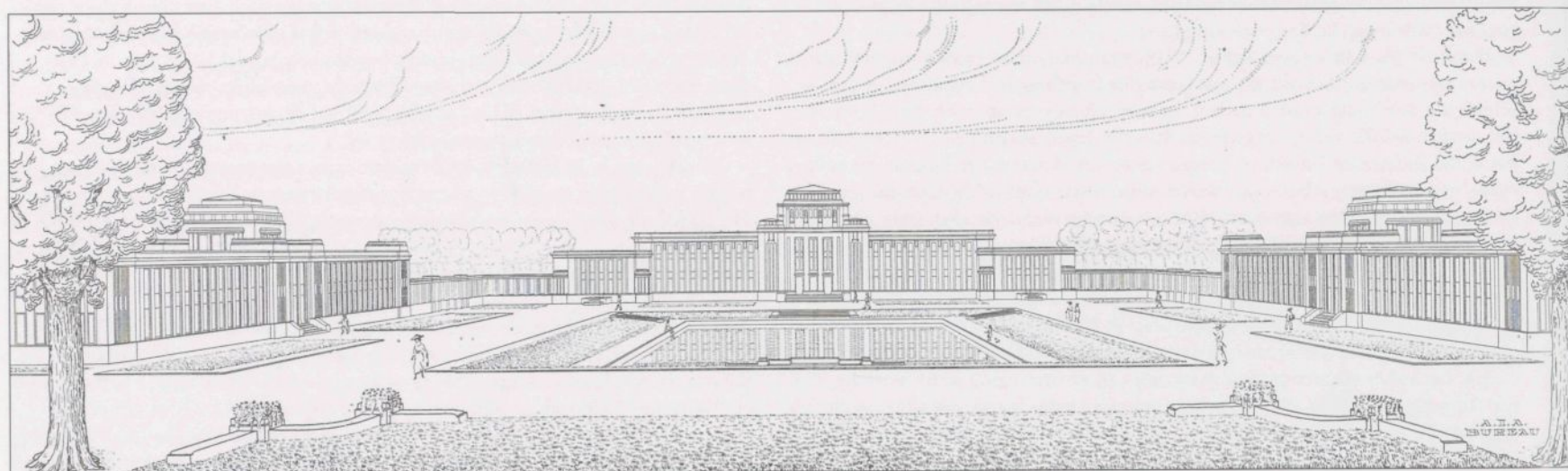
Daarnaast werd nogmaals uitvoerig stilgestaan bij het veel gezondere klimaat op de Bandoengse hoogvlakte, waardoor werk- en woonomstandigheden er aangenamer waren dan in de afmattende hitte van de vlakten. Hadden niet ook de Britten het bestuur over hun Indië overgebracht van het hete Calcutta naar het koelere Delhi? Waren de Australiërs niet zo verstandig geweest het op een hoogvlakte gelegen Canberra als hoofdstad te kiezen boven een der grotere steden aan de kust?

In Bandoeng, aldus de strekking van de gemeentelijke nota, kon men er achteraf begrip voor hebben dat het Gouvernement in 1930 onder de druk van de economische malaise niet had kunnen besluiten tot uitvoering van de voorgenomen verplaatsing van het departement van Onderwijs en Eredienst - ondanks het gunstige aanbod van voorfinanciering door de gemeente Bandoeng tot een hoogte van liefst f 625.000 en de gratis beschikbaarstelling van een terrein van niet minder dan 15 ha! Nu, in 1938, was de situatie echter geheel anders; niet alleen was de conjunctuur sinds 1936 weer merkbaar verbeterd, maar intussen was ook gebleken dat de paleizen van de gouverneur-generaal in Batavia, Buitenzorg en Tjipanas niet meer aan de eisen van de moderne tijd voldeden en slechts door aanzienlijke uitgaven verbeterd konden worden. Lag het dan niet meer voor de hand in het koele en, met het oog op de toenemende

Pag. 46 en 47: driemaal het voorgestelde nieuwe regeringscentrum in Bandoeng-Noord. Hieronder is de schets gereproduceerd uit het oude 'Departementenplan' uit 1919, met uitzicht in noordelijke richting, rechtsboven de heel wat wijsere aanleg in het plan van de gemeente Bandoeng uit 1938, dat in kaartbeeld op de pagina hiernaast is te zien. In beide gevallen is de standplaats van de tekenaar voor Roemah Sateh aan de Rembrandtstraat, zoals de Wilhelminaboulevard toen nog heette; het centrale gebouw had het nieuwe paleis van de gouverneur-generaal moeten worden. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zijn deze voorstellen van gouvernementswege niet meer in behandeling genomen. Foto's: R.P.G.A. Voskuil; V.H.W. Delfos-Hendriks.

internationale spanningen, ook veiligere Bandoeng een geheel buitenverblijf of nieuw paleis, of misschien zelfs wel beide te bouwen? De afstand tot Batavia kon bij de huidige stand van de verkeersverbindingen immers geen bezwaar meer zijn; de viermaal daagse sneltreinen - de 'Vlugge Vier' - deden over het 175 km lange traject slechts twee uur en drie kwartier en met het vliegtuig was de reistijd zelfs beperkt tot een half uur.

Als locatie voor het landvoogdelijke buitenverblijf had de gemeente Bandoeng aanvankelijk alleen het Jubileumpark willen voorstellen, waar in een prachtige omgeving voldoende ruimte was voor de bouw van een riante villa met bij-

gebouwen, woningen voor de algemeen secretaris en de adjudanten, een zwembad en tennisbanen. Op eigen kosten liet de gemeente in 1936 door het architectenbureau Aalbers en De Waal al een plan ontwerpen. Bij de voorbereiding van de Nota besloot het gemeentebestuur uiteindelijk echter, dit niet afzonderlijk te presenteren, maar als onderdeel van een geheel ontwerp voor een nieuwe regeringszetel, compleet met representatief paleis én buitenverblijf, op basis van een herziening en uitbreiding van het uit 1919 daterende 'Departementenplan'.

In deze opzet werd nu ten noorden van het bestaande departement van Gouvernementsbedrijven een 50 ha groot gebied gereserveerd voor de overige departementsgebouwen, het nieuwe paleis van de gouverneur-generaal en voor gebouwen voor de Volksraad en het Hooggerechtshof. Als in het eerdere plan bood de gemeente Bandoeng aan, alle bouwgrond - ook die in het Jubileumpark - gratis ter beschikking te stellen en een deel van de bouwkosten, ditmaal van de departementen van Onderwijs en Eredienst én van Justitie, tot een hoogte van f 1,1 miljoen voor te schieten. Over de financiering van de overige gebouwen kon worden gepraat, terwijl Bandoeng verder alle voorzieningen en medewerking zou garanderen voor de overkomst en huisvesting van de grote aantallen ambtenaren.

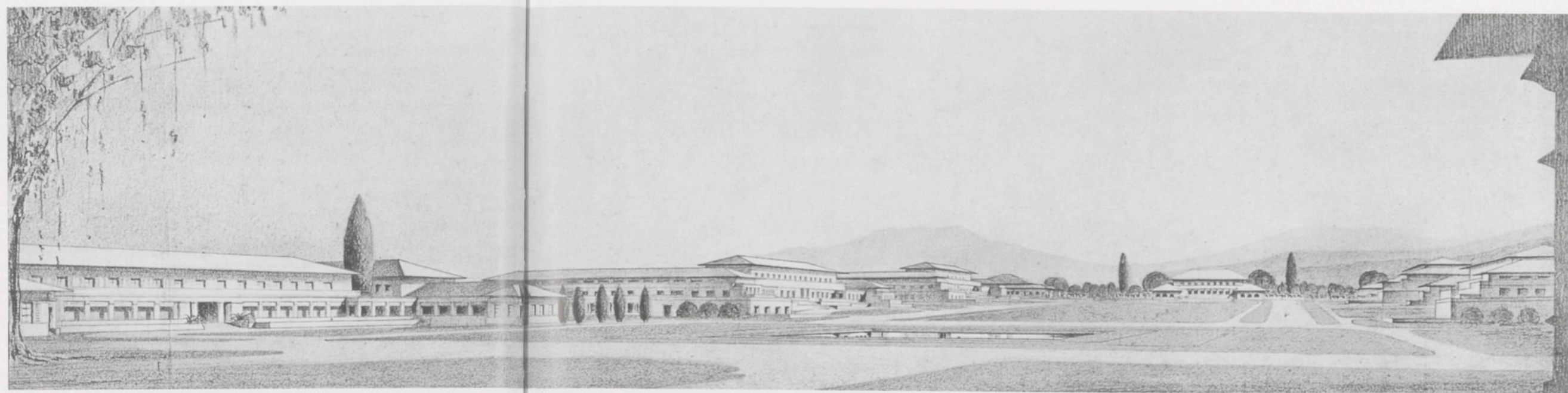
Met dit aanbod waren burgemeester Beets en de zijnen onder de gegeven omstandigheden tot Bandoengs uiterste mogelijkheden gegaan. Men kan er slechts over speculeren hoe de uitkomst zou zijn geweest indien niet nog geen anderhalf jaar later de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken en het Gouvernement naderhand wel in de gelegenheid was geweest, inhoudelijk op de voorstellen in te gaan. Een aanwijzing dat in elk geval gouverneur-generaal Tjarda van Starckenborgh

Stachouwer niet afwijzend stond tegenover het idee van een nieuw Indisch bestuurscentrum op de hoogvlakte, mag men wellicht zien in diens voorstel van juli 1940 aan de Nederlandse regering in Londen om Bandoeng voor de duur van de bezetting van Nederland aan te wijzen tot regeringszetel van het Koninkrijk.

Bandoeng rond 1940

Het beeld van Bandoeng aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in Azië vormde een groot contrast met dat van rond de eeuwwisseling. In de tussenliggende vier decennia was de plaats uitgegroeid van een bescheiden plantersstadje tot een grote, moderne koloniale stad met royaal opgezette woonwijken, boulevards en parken, als 'Parijs van Java' ruim voorzien van hoogwaardige faciliteiten op het gebied van onderwijs, bestuur, recreatie en uitgaansleven. Snelle treinen en een goed geoutilleerde luchthaven maakten de stad nu voor reizigers uit de hele wereld gemakkelijk en comfortabel bereikbaar, en via de moderne telecommunicatiemiddelen kon de Bandoenger even goed contact onderhouden met Europa als met het overige Indië - in sommige gevallen zelfs beter!

Het oppervlak van de stadsbebouwing was sinds 1900 verviervoudigd, de totale bevolking bijna verviervoudigd, van ca. 50.000 tot een kleine 240.000 zielen. Het aantal Europeanen was in dezelfde periode echter niet minder dan vertwaalfvoudigd en bedroeg in 1941 bijna 30.000, hetgeen Bandoeng procentueel toen tot de 'meest Europeesche stad van Indië' maakte. Naast een grote Europese bevolking telde Bandoeng in dat jaar ongeveer 27.000 Chinezen en bijna 173.000 'Inlandsche', dus de Indonesische inwoners. Niet meegeteld waren hierbij

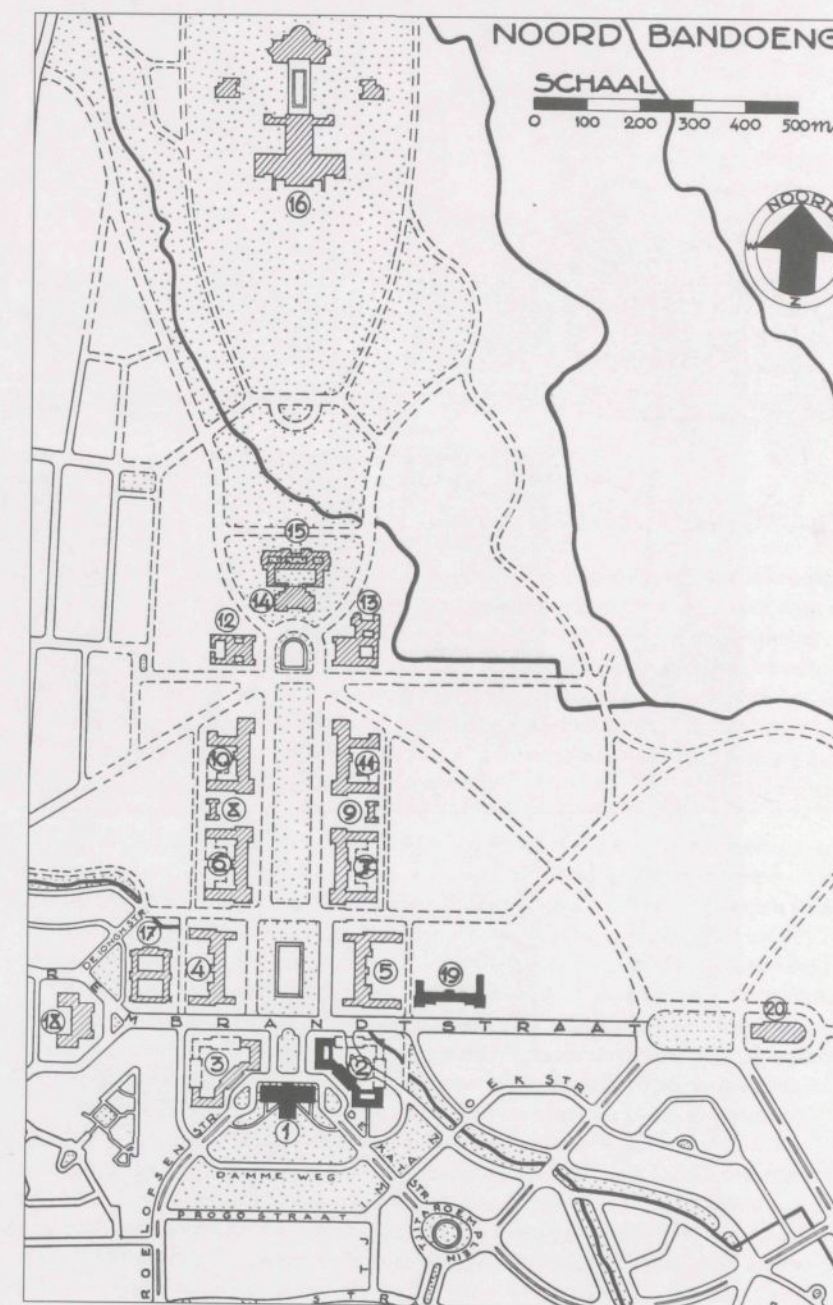

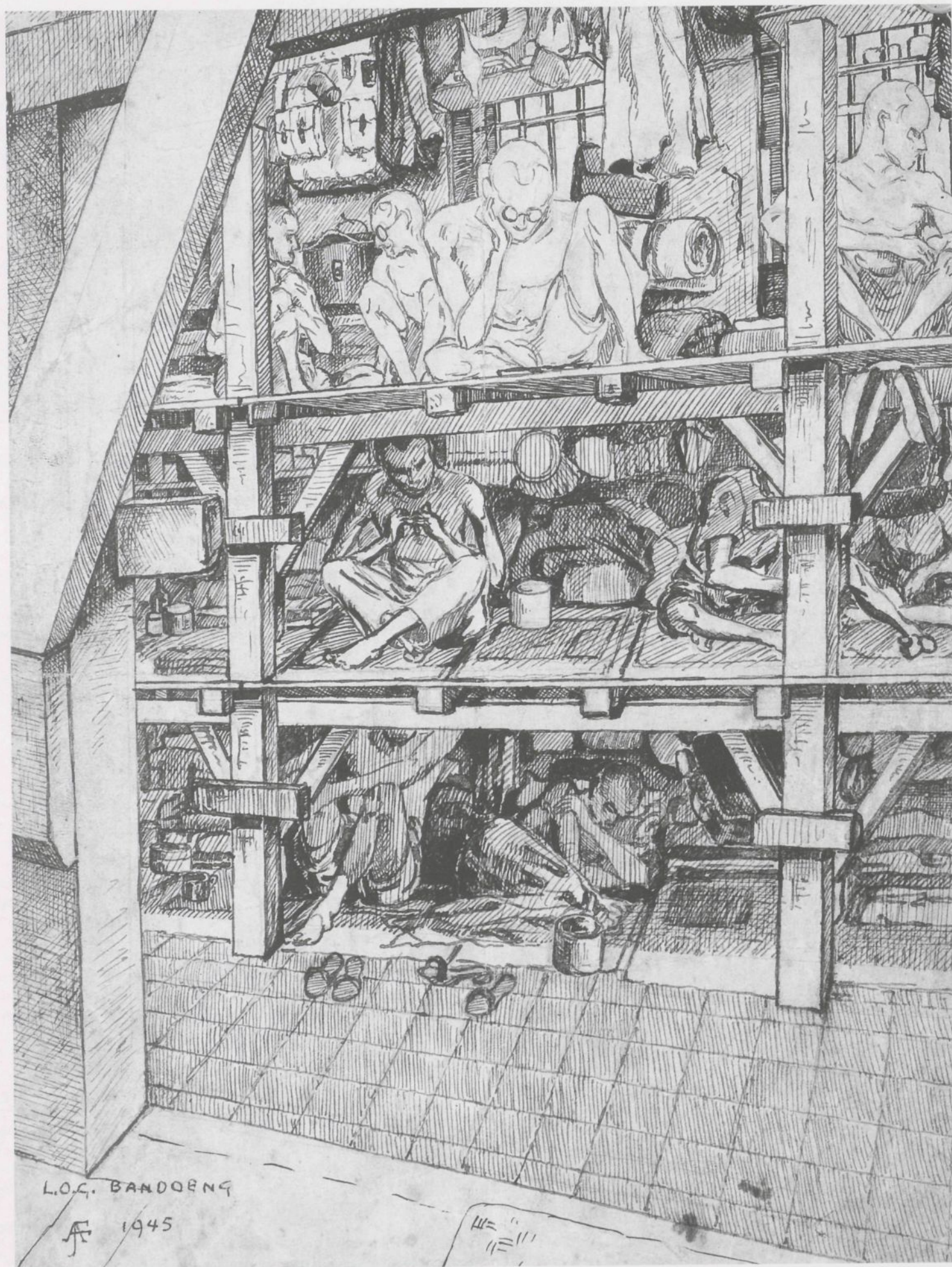
het inwonende huispersoneel en de groep van in kazernes gelegerde militairen. Sinds de eeuwwisseling was daarbij een steeds duidelijker scheiding opgetreden tussen de woongebieden van de verschillende bevolkingsgroepen. De Europese bevolking woonde niet meer, zoals in de 19de eeuw, goeddeels samen met de inlanders in de oudere centrale stadsdelen, maar was nu hoofdzakelijk geconcentreerd in de tussen 1910 en 1940 gebouwde moderne woonwijken ten noorden van de spoorlijn. Hoewel deze groep ook in de laatste vooroorlogse jaren hooguit ca. 12% van de totale bevolking uitmaakte, bewoonde zij meer dan de helft van het stedelijk gebied. Het deel van de stad ten zuiden van de Groote Postweg was hoofdzakelijk bewoond door Indonesiërs, met hier en daar enclaves van Indo-Europeanen als bijvoorbeeld de wijken Kareës en Tuindorp.

De Indonesiërs die niet ten zuiden van de Groote Postweg woonden, waren op hun beurt merendeels geconcentreerd in kampongs die als inheemse eilandjes verspreid lagen in of langs de rand van het zakencentrum en de Europese wijken. Ze waren veelal werkzaam als huispersoneel, in de kleinhandel of in winkels en ambachtelijke bedrijven. In de laatste decennia was evenwel ook een Indonesische en Chinese middenklasse van ambtenaren en ondernemers in opkomst, waarvan de doorgaans 'gelijkgestelde' leden zich eveneens graag in de 'Europese' wijk vestigden. Het gebied tussen de Groote Postweg en de spoorlijn had zich ontwikkeld tot zakenwijk van Bandoeng. Het westelijke deel en de aansluitende wijk zuidelijk van de Groote Postweg, met de hoofdmarkt Pasar Baroe, werd hoofdzakelijk bewoond door Chinezen; oostelijk lag het Europese zakencentrum met de voornaamste grotere winkels, hotels en kantoren.

Europees Bandoeng was nu vooral een samenleving van ambtenaren, employés, militairen en gepensioneerden geworden; men sprak dan ook wel van het 'Haagje' (s-Gravenhage) van Indië. Planters domineerden lang niet meer zo nadrukkelijk het openbare leven als in het begin van de eeuw, al bleef Bandoeng voor de vele ondernemingen in de Preanger de central stad bij uitstek, waar tal van administratiekantoren hun zakelijke belangen behartigden ook het hoofdkantoor van de Nederlandsch-Indische Plantersbond gevestigd was.

Op het bestuurlijke en politieke vlak waren eveneens veranderingen opgetreden, met als algemene trend een geleidelijk aan grotere medezeggenschap van het niet-Nederlandse bevolkingsdeel - zoals in heel Indië echter nog altijd niet op basis van evenredige vertegenwoordiging en onder uitsluiting van de niet-coöperatieve Indonesische nationalisten. De gemeenteraad was sinds 1906 uitgebreid tot 27 leden, naast vijftien Nederlanders intussen negen 'Inlanders' en drie 'Vreemde Oosterlingen'. Medio 1940 waren daarin negen politieke partijen vertegenwoordigd, het Indo-Europeesch Verbond met acht raadszetels als grootste; van de overige Nederlandse partijen had de Indische Katholieke Partij drie zetels, de Vaderlandsche Club twee, de Christelijk Staatskundige Partij en de Democratische Partij elk een zetel. Onder de Indonesische partijen bezette de Pagoejoeban Pasoendan zes zetels, de Parindra twee en de Neutrale een, terwijl de Chinese Fractie met drie leden zitting had.

Mei 1940 - december 1949: oorlog, bezetting, onafhankelijkheidsstrijd

Bandoeng heeft gedurende de oorlogsmaanden van 1941 en 1942 en nadien onder de Japanse bezetting in verschillende hoedanigheden een belangrijke historische rol gespeeld: als tijdelijk commandocentrum van de gezamenlijke geallieerde strijdkrachten in Zuidoost-Azië, als standplaats van het Algemeen Hoofdkwartier der Nederlands-Indische strijdkrachten, als laatste Nederlandse bolwerk tijdens de Japanse opmars op Java, en, na de capitulatie van het KNIL, als een concentratiepunt voor krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden. Een compleet, tot in detail uitvoerig overzicht te reconstrueren van alle gebeurtenissen gedurende deze bewogen jaren, valt buiten het bestek van deze algemene stadsgeschiedenis; de behandeling van de oorlogsperiode in Bandoeng moet noodgedwongen dan ook in hoofdzaak beperkt blijven tot de vier bovengenoemde aspecten. Daarnaast wordt met betrekking tot de jaren 1945-1949 uitvoerig aandacht besteed aan de bersiapmaanden, de plaats van Bandoeng in de Nederlandse militaire operaties en de kortstondige geschiedenis van de Westjavaanse deelstaat Pasoendan.

In afwachting van Pearl Harbor: Bandoeng bereidt zich voor op de oorlog

Zoals elders in Nederlands-Indië, kwam het ook in Bandoeng bijna onmiddellijk na het bekend worden van de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940 tot uitvoering van de reeds geruime tijd eerder voorbereide operatie 'Berlijn', die voorzag in snelle en algehele arrestatie van plaatselijk woonachtige onderdanen van de As-mogendheden, NSB-ers en hun veronderstelde sympathisanten. Tot de arrestanten behoorden hier de redacteuren van het Indische NSB-blad *Het Licht*. In totaal waren in Bandoeng in het kader van 'Berlijn' door politie en PID op 11 mei 232 personen opgepakt, van wie slechts 10 NSB-ers. Onder de Duitsers waren er veel die reeds tientallen jaren in Indië woonden, Nederlandse of Indonesische vrouwen getrouwd hadden en in enkele gevallen zelfs voor de politie werkzaam waren. Na hun opsluiting werd door opgewonden jongelui het interieur van de Deutscher Verein aan Katja-Katja Wetan en van het Kringhuis der NSB aan Naripan vernield, zoals het in dit verband in die dagen ook elders in Indië op veel plaatsen tot dergelijke gewelddadige uitwassen kwam. Als zodanig kan men eveneens de vrij willekeurige selectie van de arrestanten en hun behandeling in het algemeen zien. Met name tijdens de aanvankelijke internering van Duitse mannen op het eiland Onrust in de baai van Batavia, en van 'onverzoenlijke' NSB-ers en andere 'staatsgevaarlijke' elementen in Ngawi en later in het concentratiekamp Joden Savanne in Suriname, is het bij voortduring tot ontoelaatbare excessen gekomen. Van ten minste één Bandoengse Duitser, de heer Balinn van het automobielfabriek Rous & Meeuwenoord aan de Groote Postweg, is het zo goed als zeker dat hij bij de beruchte ramp met het KPM-schip *Van Imhoff* op 19 januari 1942 om het leven is gekomen.

Evenzeer analoog aan de ontwikkelingen elders in Indië was in Bandoeng de ijver waarmee na de Duitse inval, of eigenlijk reeds vanaf september 1939, civiele en paramilitaire organisaties ter voorbereiding op de nu algemeen verwachte Japanse aanval werden opgebouwd. Zo kreeg de stad in augustus 1940 een Stadswacht, een voor de helft uit Europeanen en voor het overige in gelijke getalsverhoudingen uit Chinezen en Indonesiërs bestaand hulpkorps bij het KNIL, ter plaatse ca. 150 man sterk, dat als taak had in een oorlogssituatie leger en politie bij te staan bij de ordehandhaving. Verder was er de Luchtbeschermingsdienst (LBD), belast met de waarschuwing tegen vijandelijke luchtaanvallen, de oefening van de burgerbevolking ter voorbereiding op zo'n eventualiteit, de aanleg en het onderhoud van publieke schuilgelegenheden, en het toezicht op de uitvoering van de camouflagebeschilderingen waaraan de grotere gebouwen in de stad spoedig na mei 1940 werden onderworpen. De LBD werkte met een net van door vrijwilligers bemande waar-

nemingsposten in de wijde omgeving en kreeg meldingen van buiten de residentie door via het publieke telefoonnet; net als in andere steden was de Bandoengse LBD dan ook gevestigd in het telefoonkantoor, aan de Oude Hospitaalweg.

Nederlandse ex-dienstplichtigen in de leeftijd tussen 32 en 55 jaar konden bij een algehele mobilisatie worden opgeroepen in de landstorm, die echter geen onderdeel van het Veldleger van het KNIL zou uitmaken. Als taak was de landstorm, samen met de Stadswacht, in de eerste plaats de ordehandhaving toebedeeld, maar daarnaast kregen de leden in de praktijk veelal toch ook militair-operationele opdrachten. In Bandoeng waren de landstormers ondergebracht in onder meer het Jaarbeursgebouw en het kampement van het 15de Bataljon. Voorafgaand aan de algehele mobilisatie konden reservisten in alle leeftijdsgroepen hun wellicht wat weggezakte militaire routine onder toezicht van reserve-officieren weer nieuw leven inblazen in het Vrijwillig Oefencorps (VOC).

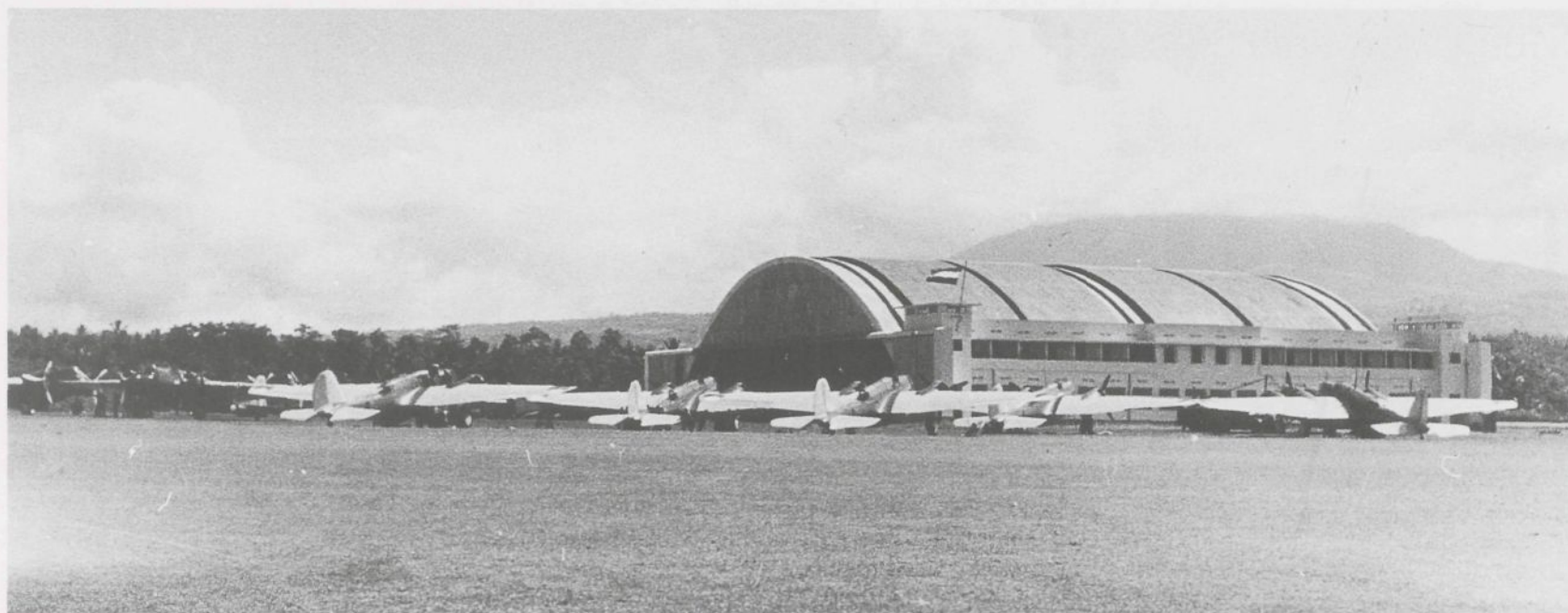
Al deze instellingen waren voornamelijk een zaak van het Europese, dat wil zeggen van het Nederlandse en juridisch daarmee 'gelijkgestelde' bevolkingsdeel. Dit gold evenzeer voor de verschillende vrouwenorganisaties in dit kader, met name de al in september 1939 opgezette COVIM (Centrale Commissie tot Organisatie van Vrouwenarbeid in Mobilisatietijd) en het VAC, het Vrouwen Automobielfabriek Corps. Tot de COVIM-taken behoorden onder meer het geven van allerlei nuttige cursussen en het aanleggen van noodvoorraden voedsel en kleding; de dames van het VAC bestuurden soms legervoertuigen en verrichtten chauffeursdiensten voor verschillende autoriteiten, maar werden niet geacht deze werkzaamheid in een werkelijke strijdsituatie voort te zetten.

De gewone Indonesische bevolking had aan al deze vrijwilligersactiviteiten vrijwel geen deel; de enige mogelijkheid daartoe bood in feite het Vrijwillig Autobestuurders-Korps (VAUBEK). Wel bestond natuurlijk een aanzienlijk deel van het KNIL uit Indonesische beroepsmilitairen, terwijl eind 1941 op bescheiden schaal eenheden van de Inheemse militie en enkele Inheemse reservekorpsen werden opgeroepen.

Bandoeng regeringscentrum van het Koninkrijk?

Enkele weken na het vertrek van Koningin Wilhelmina naar Engeland in mei 1940 werd door het kabinet-De Geer besloten, Hare Majesteit voor te stellen de regeringszetel voor de duur van de bezetting van Nederland te verplaatsen naar Nederlands-Indië. Als meest aangewezen plaats werd daarvoor eerder Bandoeng dan Batavia of Buitenzorg gezien, zowel vanwege de strategische ligging van de hoogvlakte en de aanwezigheid aldaar van het departement van Oorlog en het Algemeen Hoofdkwartier, als om de duidelijke voordelen van het klimaat. Dit denkbeeld ondervond krachtige steun van gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, die er de voornaamste mogelijkheid in zag, de zelfstandigheid van Nederland voor het oog van de wereld ook onder de moeilijke omstandigheden van dat moment te bewaren en te demonstreren.

De koningin bleek echter al direct een verklaard tegenstandster van deze opvatting. Zich beroepend op haar gezondheid, die een verblijf in de tropen niet zou toestaan - zelfs niet in het koele Bandoeng - maar in werkelijkheid uit de wens om gedurende het verdere oorlogsverloop zo dicht mogelijk bij Nederland te blijven en in nauwe samenwerking met de Britten de bevrijding na te streven, weigerde zij in juli 1940 ondubbelzinnig met een verplaatsing in te stemmen. Hoewel deze optie daarmee in praktische zin definitief van de baan was, kwam Van Starkenborgh er nadien in zijn communicatie met de regering in Londen nog verscheidene malen op terug. In plaats daarvan ontving hij in november 1940 de eerste instructies tot nauwere militaire samenwerking met het Britse hoofdkwartier voor Zuidoost-Azië in Singapore, terwijl in april 1941 een reeds maanden eerder door de vorstin geïnitieerd bezoek van de Londense ministers Van Kleffens (Buitenlandse Zaken) en Welter (Kolonien) eens te meer duidelijk maakte, dat voor Nederlands-Indië tot het eind van de oorlog nog geen andere rol dan die van ondergeschikt Rijksdeel zou zijn weggelegd.

De ministeriële delegatie deed bij die gelegenheid ook Bandoeng aan, waar zij in de namiddag van de 23ste april in de ambtswoning van de regent aan de Aloon-Aloon op de thee werd ontvangen. Raden Adipati Aria Wiranatakoesoema, in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Regentenbond, getuigde mede namens de andere inheemse bestuurders in gloedvolle bewoordingen van trouw aan het Nederlandse bewind. *'Laten wij God bidden en smeken dat wij, blank en bruin, tot in lengte van dagen in harmonie en vrede met elkander blijven leven (...)'*, aldus de afsluitende passage in zijn rede. Tijdens de Japanse bezetting zou de Bandoengse regent, in de laatste maanden overigens op nationaal niveau tevens betrokken bij de voorbereiding van de door Japan toegezegde Indonesische onafhankelijkheid, inderdaad steeds het mogelijke blijven doen om het lot van de Europese bevolking in zijn stad te verlichten. Hetzelfde gold voor zijn schoonzoon, Raden Joesoef, die in Bandoeng commissaris van politie was en in deze functie in het geheim veel Nederlanders heeft kunnen helpen. Zijn zoon Achmad Wiranatakoesoema daarentegen zou zich in de maanden na de Japanse capitulatie ontpoppen tot een felle republikein; hij fungeerde later onder meer als bataljonscommandant in de Siliwangi-Divisie.

Versterking van het luchtwapen; Andir

De verdediging van Nederlands-Indië was in het vooroorlogse decennium in beginsel gebaseerd op de nota Defensiegrondslagen van 1927, waarin aan de strijdkrachten in de kolonie in de eerste plaats een taak op het terrein der binnenlandse orde-handhaving was toegeschreven. Bij het optreden tegen een buitenlandse agressor werd in de Defensiegrondslagen een onderscheid gemaakt tussen Java en de Buitengewesten; de verdediging van de laatste was een taak van de marine, met steun van het KNIL, terwijl in het geval van Java de rollen omgekeerd waren. In de Grondbeginselen was wel de sterkte van de vloot aangegeven, maar niet die van het KNIL. Het KNIL zou zich in de strijd tegen een buitenlandse agressor uitsluitend in te stellen hebben op zogenoemde 'coups de main'; daarbij werd gedacht aan acties van een vijandelijke macht van 3000 tot 4000 man, die tot doel hadden strategische objecten en/of natuurlijke hulpbronnen te veroveren. De sterkte en omvang van het KNIL moest dus worden beperkt tot het nodige om deze acties te kunnen weerstaan. Mocht evenwel de invallende vijand te sterk blijken voor de Indische strijdkrachten, dan zou alsnog steun worden gezocht bij de potentiële westerse bondgenoten Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, bij wie in zo'n geval parallelle belangen verondersteld konden worden.

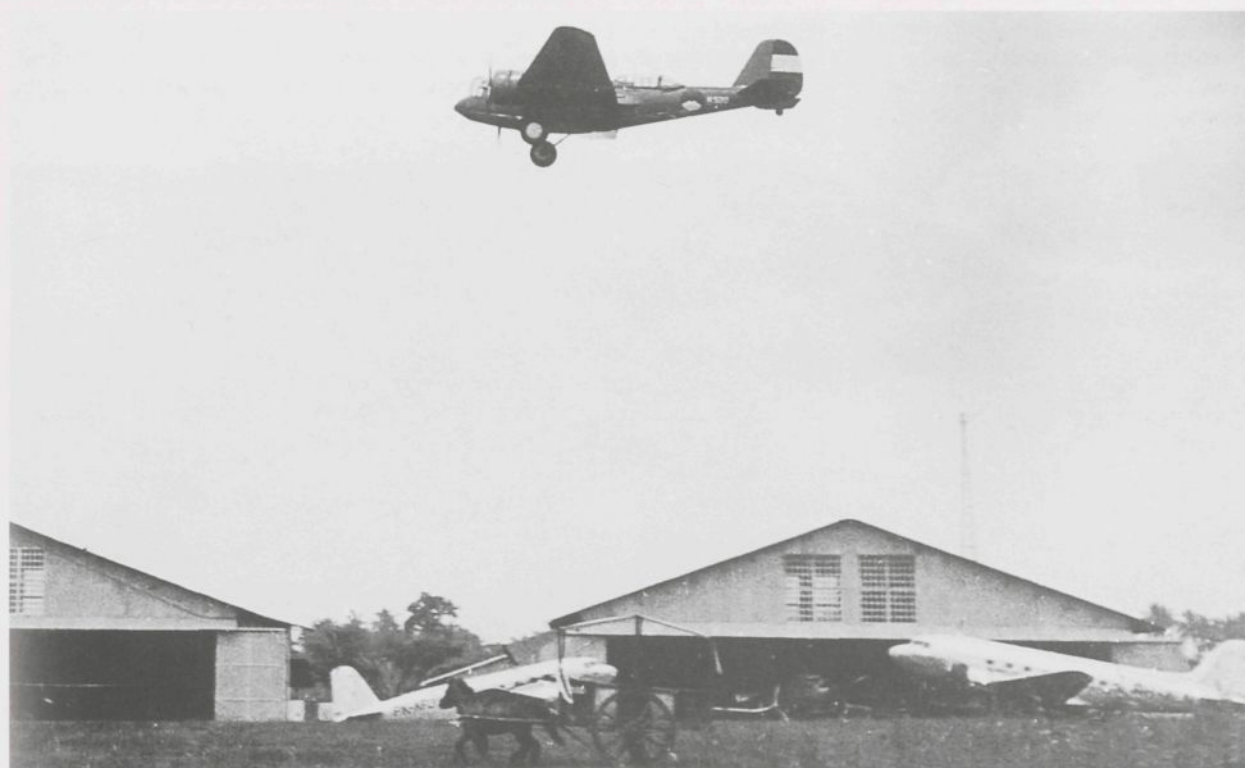
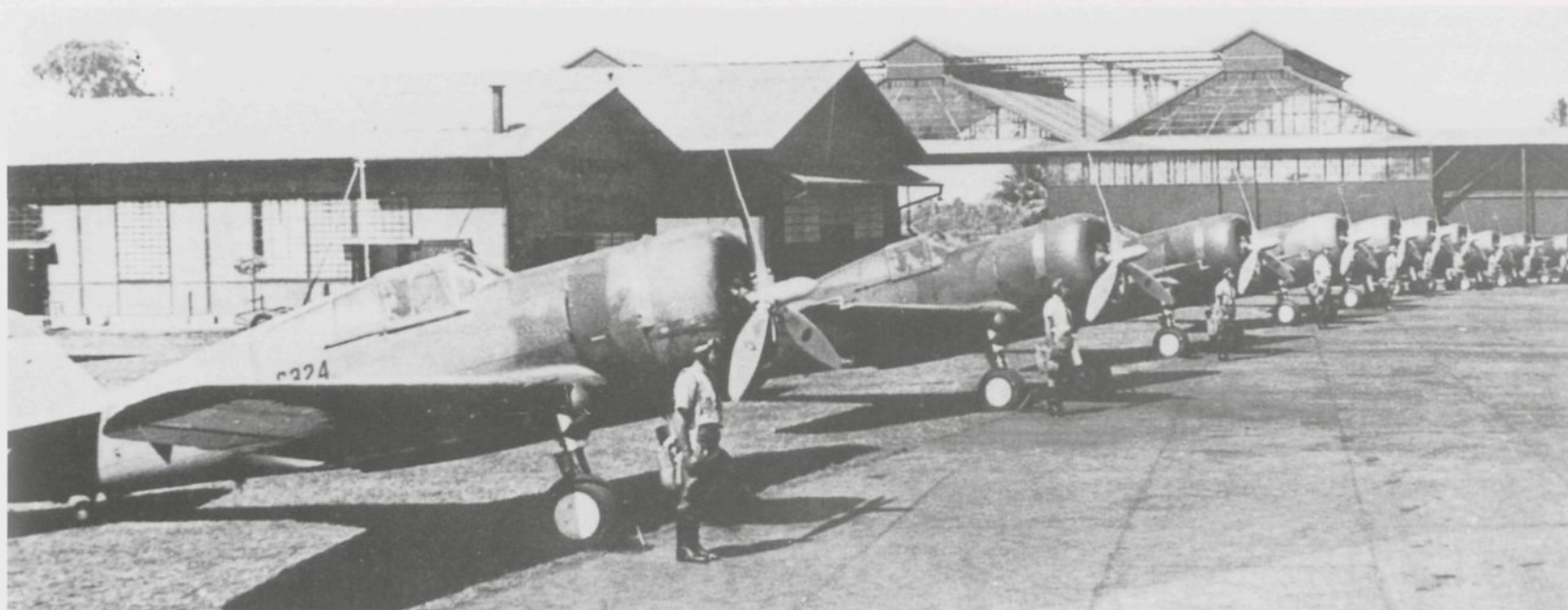
Op grond van deze zelf opgelegde beperkingen in de militaire taakstelling en onder druk van de kort nadien intredende wereldcrisis, waren in de eerste helft van de jaren dertig drastische bezuinigingen op de Indische defensie doorgevoerd. Pas in 1936 werd deze trend gekeerd, onder druk van de steeds toenemende politieke spanningen in Europa en de succesvolle Japanse expansie in Oost-Azië, en begon een aanvankelijk nog zeer bescheiden herbewapening en reorganisatie

van het militaire apparaat. Het idee dat 'een zekere Aziatische staat', zoals de meest voor de hand liggende agressor Japan in de officiële rapporten werd genoemd, het in geval van oorlog met Indië zou laten bij een beperkte 'coup de main', bleek daarbij, gezien de gebeurtenissen in Mantsjoerije en China, spoedig weinig realistisch. Er diende rekening gehouden te worden met de mogelijkheid van een grootschalige veroveringsoorlog, die Nederlands-Indië echter alleen onmogelijk zou kunnen winnen. Meer nog dan voorheen zou dus de hulp van bondgenoten noodzakelijk zijn; als eerste taak van de eigen strijdkrachten werd in dit nieuwe concept gezien het zo lang mogelijk ophouden van de vijand, teneinde tijdwinst te boeken voor het engageren van deze bondgenoten.

Daarbij bleef Java het kerngebied van de beoogde verdediging, maar nieuw was wel, dat nu eerder het luchtwapen dan de vloot werd gezien als de 'lange arm' waarmee een vijand al aan de grenzen van de Archipel - en zonodig daaraan voorbij - slagen konden worden toegebracht. De hernieuwde defensie-inspanning na 1935 richtte zich dan ook in de eerste plaats op de op- en uitbouw van een moderne luchtmacht. Bandoeng, plaats van het Algemeen Hoofdkwartier en met Andir in het bezit van een centrale vliegbasis in het uiteindelijk tot bijna 40 velden uitgebreide netwerk van luchtmachtsteunpunten op en buiten Java, speelde in dit beleid een vooraanstaande rol. Mede in verband met het cruciale belang dat Andir later in de strijd om Java en de laatste evacuatie-operaties door de lucht heeft gehad, is het hier op zijn plaats om iets dieper in te gaan op dit aspect van de oorlogsvoorbereidingen.

Het zwaartepunt van de nieuwe luchtmacht, sinds maart 1939 formeel aangeduid als het Wapen der Militaire Luchtvaart van het KNIL, kwam aanvankelijk te liggen bij zogeheten 'luchtkruisers', een wat overtrokken benaming voor tweemotorige bommenwerpers. De keuze voor zulke toestellen was eind 1935 enigszins overhaast bepaald op de Amerikaanse Glenn Martin WH-1, onder verwerping van een concurrerend, maar nog niet in productie genomen model van Fokker. De belangrijkste overweging daarbij was, dat de Amerikanen als enigen onder de grotere vliegtuigbouwers in staat waren, op korte termijn grotere aantallen vliegtuigen van een beproefd ontwerp af te leveren.

De eerste Glenn Martin kwam al op 19 januari 1937 op Andir aan, in de maanden nadien gevolgd door de andere 38 toestellen van de eerste bestelling. Een aantal van deze vliegtuigen bleef aanvankelijk op Andir gestationeerd onder de 2de Vliegtuigafdeling, maar na de aflevering van de laatste toestellen, inmiddels al van het verbeterde type Glenn Martin WH-2, werd de eerste volledig met Glenn Martin-bommenwerpers uitgeruste Vliegtuiggroep III geplaatst op het vliegveld Kalidjati, ca. 50 km ten noorden van Bandoeng bij het plaatsje Soebang. In 1939 en 1940 werden nogmaals 91 Glenn Martins besteld, nu van de types WH-3 en WH-3A, waaruit op Andir de uit twee afdelingen van elk 11 machines bestaande Vliegtuiggroep I werd geformeerd en op het Bataviase vliegveld Tjililitan de Vliegtuiggroep III.

Pag. 50, pag. 51 boven en linksonder: vernieuwingen op Andir. Links-boven de grote betonnen hangar die in 1939 in gebruik werd genomen, met ervoor een aantal Glenn Martin-bommenwerpers. Hierboven staat een tiental Hawk-jagers opgesteld, kort na de voltooiing van de levering in mei 1940. De foto hiernaast toont een zojuist opgestegen Glenn Martin van het oudere type WH-1, waarschijnlijk 1938, met op de achtergrond de hangars van de KNILM. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL.

Pag. 48: tekening door J.F. Anemaet van medegeïnterneerden in het Landsopvoedingsgesticht op hun slaapplekken, 1945. Deze jeugd-gevangenis was indertijd ingericht voor 300 gevangenen; medio 1945 zaten er ruim 3700 geïnterneerden samengepakt. Foto: Museon.

De komst van de 'luchtkruisers' werd indertijd in de Indische media breed uitgemeten als toonbeeld van kracht en moderniteit bij het hernieuwde luchtwapen, maar binnen de ML-KNIL zelf rezen al vrij snel twijfels over de bruikbaarheid van het toestel. Zo moest het ontwerp als geheel in de late jaren dertig eigenlijk reeds als verouderd worden beschouwd; de Glenn Martins waren ook in de nieuwste uitvoeringen te klein, te traag, te licht bewapend en door het ontbreken van bepantsering te kwetsbaar om in een gevecht tegen moderne jagers enige kans te hebben. Het verloop van de luchtstrijd boven Indië na 8 december 1941 zou de sceptici op deze punten volledig in het gelijk stellen. In augustus 1940 werd dan ook besloten tot aanschaf van een vervangend toestel, waarbij de keuze uiteindelijk viel op de pas kort tevoren in productie gekomen North American B-25 'Mitchell'. De lange levertijden, later in combinatie met de voorrang die de eigen, Amerikaanse orders genoten, maakten echter dat de ML-KNIL deze vliegtuigen in de strijd om Indië tot 8 maart 1942 niet heeft kunnen gebruiken.

Mede op grond van de groeiende twijfels over het 'luchtkruiser'-concept, nog versterkt door de ervaringen die inmiddels uit de Spaanse Burgeroorlog bekend waren, werd in september 1939 alsnog een bestelling geplaatst voor een twintigtal jachtvliegtuigen van het type Curtiss Wright H-75A-7 'Hawk', ter vervanging van de verschillende typen sterk verouderde tweedekkers die sinds het eind der jaren twintig als zodanig nog dienst deden. Ook deze Hawks waren op dat moment echter al niet meer modern te noemen, zeker niet in vergelijking met de Messerschmitts en Spitfires die toen op het Europese strijdtoneel reeds hun eerste luchtgevechten leverden, maar opnieuw was de beschikbaarheid op korte termijn van dit Amerikaanse toestel de beslissende factor bij de keuzebepaling. Uit deze levering, die in mei 1940 werd voltooid, formeerde de ML-KNIL op Andir de 1ste Jacht Afdeeling, welke in februari 1941 werd ondergebracht in de Vliegtuiggroep IV en daarbij verlegd naar de basis Maospati bij Madioen in Oost-Java.

Een verdere aanvulling van jagers volgde in de latere loop van 1940 en begin 1941 met de levering van 24 Curtiss Wright CW-21B's 'Interceptor' en 72 stuks Brewster 339 'Buffalo', beide noodgedwongen weer Amerikaanse vliegtuigen waarvoor in hoofdzaak dezelfde bezwaren golden als voor de Hawks. Vooral de Buffalo was een traag en zwaar toestel, dat in snelheid en klimvermogen ver de mindere zou blijken van de Japanse jagers waartegen het enkele maanden later de strijd zou moeten opnemen. De Interceptor was op deze punten wat beter, maar toonde zich door zijn lichte constructie erg kwetsbaar. De afdelingen van de Vliegtuiggroepen IV en V waar deze toestellen werden ondergebracht, waren eerst gestationeerd op Maospati en het vliegveld Semplak bij Buitenzorg, maar zouden na 8 december 1941 evenals de oudere Hawks deels toch weer van hun aangewezen oorlogsbasis Andir opereren.

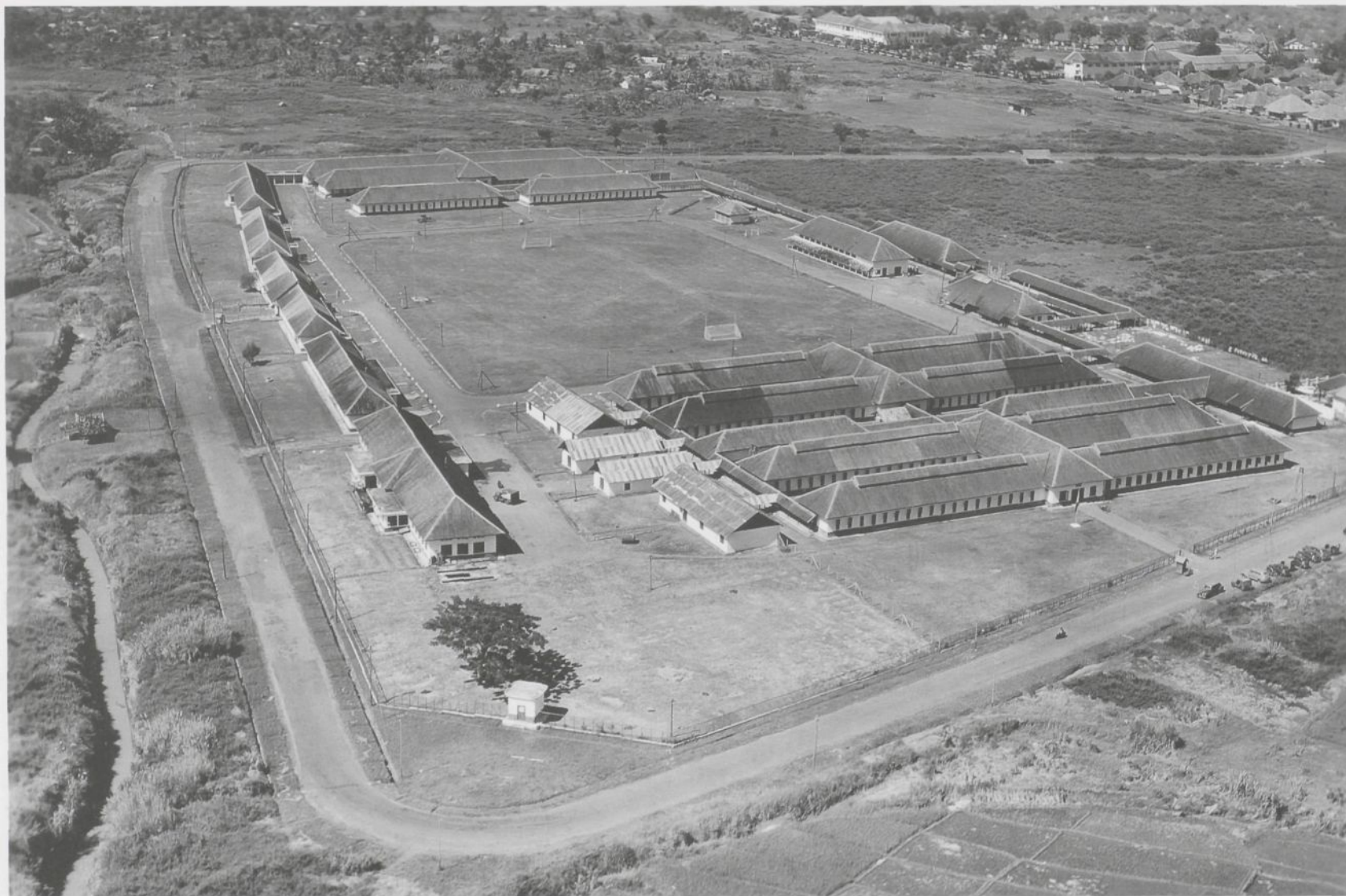
Naast deze directe functie van centrale operationele vliegbasis was Andir voor de ML-KNIL ook van eminent belang voor de handhaving van de gevechtskracht in het algemeen, vanwege de zeer moderne en complete faciliteiten op het gebied van opslag, onderhoud, assemblage, radiocommunicatie en vliegers- en monteursopleiding. Begin 1941 kreeg Andir ook als eerste vliegveld in Indië een verharde start- en landingsbaan. Tegelijkertijd echter ging de kostbare basis, zoals toen vrijwel alle militaire en civiele installaties van strategisch in Nederlands-Indië, mank aan een tekortkoming die zich in de eerste maanden van 1942 onverbiddelijk zou wreken, namelijk het ontbreken van een adequate bescherming tegen luchtaanvallen. Zo was er in het geheel geen zwaar of zelfs maar middelzwaar kaliber luchtdoelartillerie en beschikte men evenmin over radarapparatuur, zoals die in Europa inmiddels wel al werd gebruikt - zij het nog in onvolledig ontwikkelde vorm. Als enig verdedigingsmiddel in geval van een vijandelijke raid waren, afgezien van de eigen jagers, enkele stellingen 12,7 mm luchtdoelmitrailleurs inzetbaar, waarvan het effect op hoger vliegende bommenwerpers nihil moest worden geacht. Tevens ontbraken op de Indische militaire

vliegvelden nog goeddeels de passieve beschermingsmiddelen, met name de scherfwallen in de vorm van onder meer aarden wallen waarbinnen vliegtuigen relatief veilig konden worden opgesteld.

Tekorten aan militair kader

Een laatste probleem waarmee de ML-KNIL op Andir en elders in de Archipel in de laatste jaren voorafgaand aan de Japanse aanval steeds te maken heeft gehad, was het chronische tekort aan hoger opgeleid personeel, zowel voor de actieve vliegdiens als in de ondersteunende, technische functies. In het algemeen werden vooral bij de jagerafdelingen geoefende piloten niet gemist, ondanks sterk geïntensiveerde wervingscampagnes en opleidingsprogramma's, met als gevolg dat bij het daadwerkelijk uitbreken van de oorlog slechts iets meer dan de helft van alle Hawks, Interceptors en Buffaloes in Nederlands-Indië direct inzetbaar was. Bij de afdelingen Glenn Martin-bommenwerpers, waarvoor Andir toen met het Bataviase Tjililitan en het vliegveld Singosari bij Malang als thuisbasis fungeerde, was de situatie evenwel wat beter, met een gemiddelde inzetbaarheid van ca. 70%.

Ook de landstrijdkrachten van het KNIL hadden bij voortduring te kampen met personeelstekorten, ten aanzien van het kader in het bijzonder na 10 mei 1940, toen de bezetting van Nederland de opleiding van officieren voor het Indische leger aan de KMA en andere militaire personeelswerving onmogelijk maakte. Teneinde in deze behoefte te voorzien, werd in Bandoeng in oktober 1940 een nieuwe KMA geopend; Soerabaja kreeg in augustus reeds een vergelijkbare marine-opleiding, het Koninklijk Instituut voor de Marine. Daarnaast voerden alle krijgsmachtonderdelen grote wervingscampagnes voor nieuwe beroepskrachten, waarbij tevens de carrièremogelijkheden voor 'Inlandsch' personeel werden verruimd.

De KMA te Bandoeng

Als gevolg van de bezetting van Nederland stopte in mei 1940 abrupt de toestroom van jongemannen die in Indië in dienstbetrekking gingen of daar anderszins hun geluk wilden beproeven, de groep waaruit voordien steeds veel van de reserve-officieren en miliciens in het KNIL betrokken werden. Evenmin konden leger en vloot nu nog vrijwilligers uit Nederland verwachten; voor het KNIL waren zij vooral geworven via de Koloniale Reserve in Nijmegen. Vanzelfsprekend was er ook geen aanvulling meer van in Nederland opgeleide officieren; de KMA werd door de bezetter zelf geheel gesloten.

Teneinde in de dringende behoefte aan militair kader te voorzien, werd door de gouverneur-generaal en de militaire leiding nog in dezelfde meimaand besloten tot de oprichting van twee opleidingsinstituten die eerder alleen in Nederland hadden bestaan, het KIM (Koninklijk Instituut voor de Marine) te Soerabaja en de KMA, Koninklijke Militaire Academie, met Hoogere Krijgsschool (HKS) voor de latere vervolg-officiersopleiding, te Bandoeng.

In oktober 1940 werd de KMA voorlopig gevestigd in een schoolcomplex aan de Menadostraat, tegenover het exercitieterrein van het kampement van het Depot Bataljon. Er was in eerste instantie een 30-tal cadetten-vaandrig, allen van de infanterie en ten dele reeds opgeleid bij het CORO, Corps Opleiding Reserve-Officieren. De opleiding kwam grotendeels overeen met die in Breda, met aanpassing evenwel aan de moderne oorlogvoering in de tropen; zo werd er al rekening gehouden met de geplande, maar door tijdgebrek en vertraagde levering niet meer doorgevoerde integrale motorisatie en mechanisatie van het KNIL. Deze eerste cadetten kregen zelfs nog een beperkte groentijd, met medewerking van een groepje in Bandoeng in garnizoen zijnde tweede-luitenants uit Breda van het promotiejaar 1939, die aldus enkele karakteristieke elementen van de Nederlandse KMA-tradities en corpgewoonten konden overdragen. Ten aanzien van de uniformering ontstond hier echter iets geheel nieuws: op de kraag van het groene veldtenu van de cadetten prijken oranjegele gardelissen. Bij gegraduateerde cadetten waren deze achter de normale kraagdistinctieven aangebracht, bij de jongstejaars cadetten – die in het geheel nog geen militaire rang bezaten – hadden de lissen een wat langere vorm. Deze jongstejaars mochten ook de nu mede voor cadetten ingestelde witte uitgaansuniform (jas toetoe) dragen, zij het voor hen vooralsnog 'met niets erop'.

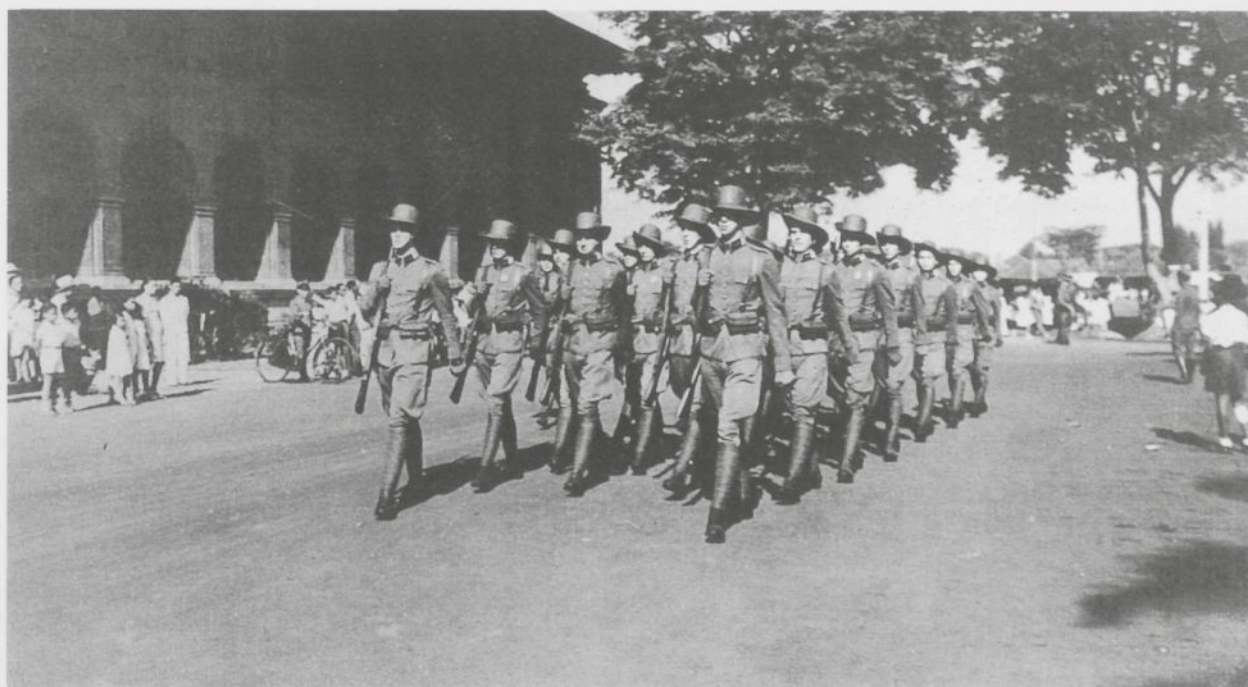
In het najaar van 1940 ging met grote voortvarendheid de bouw van een nieuw academiecomplex aan de Houtmanstraat van start, dat op 2 oktober 1941 officieel in gebruik kwam. De oudstejaarscadetten waren toen evenwel reeds naar de troep vertrokken; hun opleiding werd met een jaar bekort tot twee jaar. Van de nieuwe

tweede- en eerstejaars, respectievelijk 106 en 92 man in getal, was ruim de helft (60/46) bij het wapen der infanterie ingedeeld; voor de artillerie waren er 22/28 cadetten, voor de cavalerie 3/3, de genie telde er 10/8, de militaire administratie 8/7 en voor de militaire luchtvaart waren alleen in het tweede jaar nog drie man in opleiding. Onder hen was een aanzienlijk groter aantal Indonesische cadetten dan in de vooroorlogse jaren in Breda. Er werd op de Bandoengse KMA hard gestudeerd, veel aan sport gedaan en nog veel meer geoefend in de praktijkvakken. Alle betrokkenen, de docenten, de instructeurs en niet minder de cadetten zelf, voelden de druk van de naderende oorlog, en veel tijd voor ontspanning was hun dan ook niet meer gegund. Niettemin, of juist mede daardoor, was de motivatie uitstekend en bloeide het corpsleven; zelfs is het in 1941 nog tot een jaarfeest gekomen, het eerste en enige 'assault', compleet met cadettenbal in de sociëteit Concordia.

Begin januari 1942, toen de oorlog met Japan een feit was geworden en de komst van de omvangrijke ABDACOM-staven enige spreiding noodzakelijk maakte, werd de KMA tijdelijk ondergebracht in Hotel Papandajan in het 50 km zuidoostelijker gelegen plaatsje Garoet. Medio februari kregen de cadetten van het tweede jaar een vroegtijdige bevorderdering tot cadet-vaandrig, om vervolgens bij hun wapens te velde te worden ingedeeld. De cadetten van het jongste jaar werden ten slotte op de laatste dag van februari 1942 met de CORO-leden terug naar Bandoeng verplaatst en enkele dagen later ingezet bij de laatste gevechten tegen de Japanners op de Tjiaterpas. Resumerend kan men zeggen dat de realisatie van de KMA in Bandoeng zonder twijfel een der meest geslaagde onderdelen is geweest van de grote defensie-inspanning in Indië, die in 1940 op de valreep werd ingezet – goeddels tevergeefs – om het zo lang verwaarloosde en afgebroken KNIL uit te bouwen tot een volwaardig moderne krijgsmacht.

Door de verliezen in de strijd tegen de invaller en later tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd, de executies tijdens de bezettingstijd en de ontberingen in krijgsgevangenschap hebben ook de Bandoengse cadetten veel kameraden moeten missen. Van de Nederlandse oud-cadetten heeft het merendeel na de opheffing van het KNIL in 1950 de gekozen carrière eervol en met succes voortgezet bij de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Luchtmacht. Aan Indonesische zijde hebben onder de Bandoengse KMA-cadetten in latere jaren vooral A.E. Kawilarang, tijdens de onafhankelijkheidsstrijd brigadecommandant en nadien algemeen commandant van de Siliwangi-Divisie, en A.H. Nasution, oprichter van de Siliwangi-Divisie en in naoorlogse jaren onder meer opperbevelhebber der Indonesische strijdkrachten en minister van Defensie, grote nationale en internationale bekendheid gekregen.

Pag. 52: het KMA-complex aan de Houtmanstraat, in 1949 door de ML-KNIL gefotografeerd in zuidelijke richting. Op de achtergrond is aan de Houtmanstraat het klooster van de Zusters Ursulinen te herkennen. De KMA was toen in gebruik als SROI, School voor Reserve-Officieren Infanterie. Rechts: medio 1941 marcheert hier op stramme wijze de oudste jaargang van de Bandoengse KMA voorbij het departement van Verkeer en Waterstaat. Deze eerste Indische cadetten hadden toen reeds de rang van cadet-vaandrig. Foto's: R.E. van Wijngaarden; C.A. Heshusius.

Wapen- en materieelproblemen; de Bandoengse Artillerie-Inrichtingen

Het KNIL had in de vooroorlogse jaren zijn aankopen van motormaterieel, communicatieapparatuur, wapens en ook een belangrijk deel van de munitie voornamelijk in Europa gedaan. In Groot-Brittannië was Vickers in 1937 aangezocht als leverancier voor een zending van 70 lichte tanks, terwijl elders in dit land twaalf pantserauto's werden besteld. De levering van de pantserauto's vond al snel plaats, ruim voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, maar van de tanks bereikten na 1 september 1939 niet meer dan 24 Indië, en dan nog slechts voorzien van mitrailleurs als bewapening. Uit Duitsland (Krupp) konden na die datum evenmin wapens en materieel meer verwacht worden, terwijl de oorlog in West-Europa in april en volgende maanden van 1940 ten slotte ook Zweden (Bofors), Denemarken (Madsen) en Nederland zelf (onder meer Artillerie-Inrichtingen Hemweg) als leveranciers uitschakelde. Verder vervielen ook de bestellingen van vooral licht en mobiel luchtafweergeschut, bestemd om de colonnes van het Veldleger te beschermen.

Net als bij de laatste vliegtuigleveranties, zocht het Gouvernement na mei 1940 ook voor wapen- en materieelaankopen ten behoeve van het KNIL zijn heil noodgedwongen op de Amerikaanse markt. Daar werden onder meer 600 tanks en 400 pantserwagens besteld, naast pantserafweergeschut, vrachtwagens, lichte voertuigen, communicatie-apparatuur, draagbare vuurwapens, diverse soorten luchtdoelgeschut en bijbehorende vuurleidingsapparatuur, en ook grote hoeveelheden munitie van divers kaliber. De uiteindelijke leveringen omvatten echter slechts een zeer klein deel van het gevraagde, van de tanks en pantserwagens bijvoorbeeld niet meer dan respectievelijk zeven - weer met alleen mitrailleurs - en 25. Pogingen om langs andere, inventievere weg aan de benodigde wapens te komen, leverden het KNIL evenmin veel resultaat op. Begin 1941 kwamen na de succesvolle Britse campagnes tegen de Italianen in Libië en Abessinië grote hoeveelheden buitgemaakte geweren, mitrailleurs en ook mortieren en vlakbaangeschut ter beschikking, waarvan Nederlands-Indië een deel zou kunnen overnemen. Mede als gevolg van het kort nadien ingezette Duitse tegenoffensief in Noord-Afrika

Medewerkers van de Projectieffabriek van de Artillerie-Inrichtingen op Kiaratjondong poseren bij enkele van hun produkten, ca. 1940. In deze Bandoengse fabriek werd in de laatste vooroorlogse jaren met man en macht gewerkt om de tekorten aan wapens en munitie bij de Indische strijdmacht aan te vullen. Foto: Legermuseum.

werd evenwel ook in dit geval slechts een kleine partij werkelijk geleverd, waaronder in het geheel geen artillerie.

De feitelijke situatie na mei 1940 was derhalve, dat Indië voor de noodzakelijke herbewapening van de strijdkrachten goeddeels op de eigen, binnenlandse produktie moest terugvallen. De praktische mogelijkheden daartoe waren uiterst beperkt; hoogwaardige, gespecialiseerde technische industrie, bijvoorbeeld op het gebied van de auto-, vliegtuig- en motorenbouw of de elektro- en communicatietechniek, bezat de kolonie immers zo goed als niet, gericht als de bestaande industriële sector in hoofdzaak was op de verwerking van land- en mijnbouwprodukten. Bovendien beschikte Indië niet over ijzererts en een aantal andere onontbeerlijke grondstoffen, evenmin als over een zware metaalindustrie en chemische basisindustrie anders dan die gebaseerd op aardolie, ten behoeve van de aanmaak van ijzer, staal en overige halfprodukten. Wel bestonden reeds enkele gouvernementsbedrijven en werkplaatsen verbonden aan het KNIL en, voornamelijk in Soerabaja, van de Koninklijke Marine, die in de vooroorlogse jaren op min of meer adequate schaal konden voorzien in de behoeften ten aanzien van assemblage, reparatie en onderhoud van wapens en materieel bij de strijdkrachten en tevens een bescheiden eigen produktie aan munitie van verschillende soort leverden. Daarnaast was in Tandjong Priok bij Batavia een auto-assemblagebedrijf van General Motors gevestigd, dat in dit verband eveneens van grote waarde geacht kon worden.

Op basis van dit summier potentieel is in de laatste twee jaren voor het begin van de oorlog in Indië een indrukwekkende inspanning geleverd om het ontbrekende alsnog in produktie onder eigen beheer aan te vullen. Bij alle betrokken gouvernementsbedrijven en -instellingen vonden grote capaciteitsuitbreidingen plaats en tal van strategische particuliere ondernemingen werden omgeschakeld en geheel gemobiliseerd voor de oorlogsproduktie. Van groot belang hierbij was

de reeds in 1936 ingestelde Staatsmobilisatieraad. In dit centrale lichaam, dat rechtstreeks onder de gouverneur-generaal was gesteld en in Bandoeng zijn zetel had (voorgezeten door een gewezen generaal-majoor van het KNIL), hadden de hoofden van alle bestuursdepartementen zitting. Het college had verstrekende bevoegdheden en bereidde maatregelen voor, deels door directe opdrachten aan het bedrijfsleven, op het gebied van onder meer de infrastructuur voor de krijgsmacht, de luchtbescherming, de inrichting van grote bevelscentra, de voorraadvorming van strategische goederen, medicijnen en voedsel, de camouflage van stadscentra en belangrijke gebouwen, de instelling van noodformaties, de vernielingsplannen, de regels voor bestuursambtenaren onder vijandelijke bezetting, de inzet van vrouwen en andere burgers bij civiele hulpdiensten, etc.

In Bandoeng betekende dit op het vliegveld Andir bijvoorbeeld een drastisch vergrote inzet en taakverruiming van de Technische Dienst van de ML-KNIL, waarbij de werkplaatsen onder meer in gereedheid werden gebracht voor de grootschalige lijnassemblage van in onderdelen aan te voeren Amerikaanse vliegtuigen. Veruit de meest imposante prestatie in termen van produktieverhoging en -verbreding werd hier evenwel bereikt door de Artillerie-Inrichtingen aan Kiaratjondong, in het uiterste oosten van de stad.

Dit bedrijf, dat in oorsprong in 1809 door Daendels gevestigd was te Soerabaja maar vanaf 1910 in fasen werd verplaatst naar Bandoeng, bestond in zijn meest uitgebreide vorm uit vier min of meer zelfstandig functionerende afdelingen: de Artillerie Constructie Winkel (ACW), met onder meer metaalgietinrichtingen, een instrumentmakerij en andere fijnwerkplaatsen; de Projectieffabriek, waar zwaardere munitie van verschillende kalibers werd geproduceerd; de Pyrotechnische Werkplaats, voor de produktie van springstoffen en lichte munitie; en de Werkplaatsen voor Draagbare Wapenen met de Geweermakersschool, waar kleinere wapens werden hersteld en ook - aanvankelijk op bescheiden schaal - vervaardigd. In het laatste vredesjaar 1938 boden deze Inrichtingen in totaal aan ongeveer 3000 man werk, onder wie overigens wel al een grote meerderheid van Indonesiërs.

Vanaf eind 1939 werd nu de produktie voortdurend uitgebreid, niet alleen in hoeveelheden, maar ook in verscheidenheid aan afgeleverde wapens en munitie. Zo konden in 1940 naast een aanzienlijk vergroot aantal geweren tevens de eerste partijen 8 cm-mortieren en lichte mitrailleurs van eigen makelij worden afgeleverd, compleet met bijbehorende munitie. Teneinde minder afhankelijk te zijn van de uit Nederland afkomstige en nergens anders ter wereld verkrijgbare munitie van 6,5 mm - voor alle geweren, karabijnen, lichte en middelbare mitrailleurs van het KNIL, bij een bestaande voorraad van slechts tien gevechtsdagen! - werd tevens een begin gemaakt met de aanpassing van het bestaande KNIL-assortiment van deze wapens aan de Britse munitie van 7,7 mm, die wel algemeen beschikbaar was. Andere nieuwe produkten die op grote schaal werden geproduceerd, waren onder meer vliegtuigbommen, in grootte variërend van 50 tot 500 kg. De grootste omvang van produktie en personeelsbestand bereikten de Artillerie Inrichtingen kort na het midden van 1941, toen er uiteindelijk in drieploegendienst bijna 30.000 mensen werkten - equivalent aan zo'n 13% van de totale Bandoengse bevolking! Later in 1941 kreeg het bedrijf evenwel te kampen met steeds toenemende tekorten aan grondstoffen, in het bijzonder chemicaliën voor de springstoffabricage, waardoor de inmiddels bereikte produktiecapaciteit niet meer optimaal benut kon worden.

Oorlogsmaanden, december 1941 - maart 1942

Al deze inspanningen ten spijt, kon men de staat van uitrusting en geoefendheid van de Indische strijdkrachten bij het daadwerkelijk uitbreken van de oorlog in Azië, op 7 december 1941 (in Indië al 8 december) met de Japanse overval op Pearl Harbor, op zijn best provisorisch noemen. Op tal van essentiële onderdelen bleef het tekort aan adequaat materieel en personeel pijnlijk voelbaar, terwijl het de legerleiding, zoals korte tijd later duidelijk zou worden, goeddeels ontbrak aan inzicht en conceptuele visie ten aanzien van de aard en eisen van een oorlog met een westers-modern uitgeruste, goed gemotiveerde en voorbereide tegenstander als Japan. Voor ingewijden was natuurlijk wel duidelijk dat de Archipel te omvangrijk was om als geheel verdedigd te worden door alleen de beperkte macht van KNIL en Koninklijke Marine, maar met de hulp van de machtige bondgenoten Groot-Brittannië en de Verenigde Staten in het vooruitzicht, meende men overwegend een goede kans te maken. Hoewel in Nederlands-Indië de tegenstander in het algemeen

niet werd onderschat, althans niet zozeer als bij de Britten in Zuidoost-Azië, werd echter ook hier onvoldoende lering getrokken uit het eerdere Japanse optreden in Mantsjoerije, China, Frans Indo-China en nu Pearl Harbor.

Nog voor evenwel de patriottische euforie over de Nederlandse oorlogsverklaring van 8 december aan Japan in de Indische pers goed en wel was verstornd, maakte het bericht van twee nieuwe Japanse successen snel een einde aan het optimisme. Op de 8ste december waren Japanse troepen er ook al in geslaagd in het noorden van Malakka aan land te gaan, van waar zij nu een Brits-Australische legermacht van tweemaal hun eigen sterkte gestaag begonnen terug te drijven naar Singapore, terwijl op de 10de de kern van de Britse vloot in Zuidoost-Azië, de slagkruiser *Repulse* en het slagschip *Prince of Wales*, door Japanse vliegtuigen vernietigd werd. Enkele kleinere successen van de Koninklijke Marine konden niet voorkomen, dat reeds vanaf medio december Japanse acties in de Indische Archipel plaatsvonden.

Op 10 en 11 januari 1942 volgde de verovering van Menado en Tarakan, op 24 januari viel Balikpapan, de 27ste Pontianak en de 31ste Ambon; februari zette in met de inname van Makassar op de 9de, kort daarna gevolgd door Bandjermasin en, tot algemene verbijstering, door het 'onneembare' Singapore en Palembang op de 15de. Op 18 februari 1942 werd Bali bezet, op de 19de en 20ste landden de Japanners op Timor. Een laatste geallieerde poging om de Japanners ter zee te keren, eindigde tijdens de Slag in de Javazee, op 27 februari, in een totale nederlaag van de 'Combined Striking Force' onder schout-bij-nacht K.W.F.M. Doorman. In de nacht van de 28ste februari en de vroege ochtend van 1 maart landden Japanse troepen op drie plaatsen langs de noordkust van Java. Een goede week later was de Japanse bezetting van het hoofdeiland met de capitulatie van Kalidjati een feit.

Eerste maatregelen in Bandoeng; vertrek van Glenn Martin-bommenwerpers, internering van Japanners, mobilisatie

In Bandoeng waren op Andir al voor 8 december 1941, in het kader van de voormobilisatie, bij de ML-KNIL voorbereidingen in gang voor de overplaatsing van de hier gestationeerde Vliegtuiggroep 1 naar hun oorlogsbases Samarinda II en Singkawang II, respectievelijk Oost- en West-Borneo. Van deze twee afdelingen Glenn Martin-bommenwerpers kwam er een onder Brits commando, op basis van afspraken over militaire samenwerking tussen Nederland, Australië, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten in geval van een Japanse aanval, waarover eerder in 1941 tijdens geheime besprekingen in Singapore en Batavia overeenstemming was bereikt. De toestellen in Samarinda zouden in de weken nadien enige successen boeken, in het bijzonder tijdens de Japanse landingen op 24 en 26 december bij Kuching in Brits-Borneo en op 23 januari 1942 bij Balikpapan. Op de 24ste januari werd dit vliegveld echter ontdekt door de Japanners en moesten de overgebleven toestellen, acht stuks, naar Andir terugkeren. De andere afdeling, nog slechts zeven toestellen sterk, was als gevolg van Japanse bombardementen reeds op 23 december gedwongen geweest, Singkawang te verlaten en naar Palembang te evacueren, en van daar deels terug naar Andir.

Direct op 8 december 1941, analoog aan de eerdere operatie 'Berlijn', volgde in heel Indië de arrestatie en internering van de in totaal nog ca. 2000 achtergebleven Japanse onderdanen. In Bandoeng betrof dit slechts enkele tientallen van de ca. 200 die hier voor mei 1940 woonden; de overigen waren in de maanden voordien reeds teruggeroepen of uit eigen beweging gerepatriëerd. Tegelijkertijd werden Japanse eigendommen geconfisqueerd en bedrijven en instellingen gesloten, waaronder het bekende warenhuis Tjijoda aan de Groote Postweg.

Een ca. 1400 personen grote meerderheid van de in Indië gearresteerde Japanners, met wie overigens ook veel Taiwanese, Chinezen en met Japanners getrouwde of samenwonende Indonesiërs waren opgepakt, werd eind december 1941 overgebracht naar Australië, teneinde te voorkomen dat zij bij een komende bezetting waardevolle inlichtingen zouden kunnen verschaffen. Via een merkwaardige omweg is dit evenwel alsnog gebeurd, toen enkele maanden later een kleine 1000 van hen via de neutrale haven Lourenço Marques in Oost-Afrika werden uitgewisseld tegen geallieerde onderdanen die in Japan en elders na 8 december waren geïnterneerd. Vanzelfsprekend keerde zowel van de voor 8 december 1941 vertrokken groep als van de geïnterneerden een aantal Japanners naar Java terug op belangrijke posten bij leger, politie en inlichtingendiensten. In Bandoeng betrof dit volgens sommige berichtgevers onder anderen een employé van Tjijoda genaamd Saito - niet te verwarren met het algemeen hoofd van de krijgsgevangenenkampen op Java! - die medio 1942 in de rang van kolonel weer

opdook als commandant van het eerste interneringskamp ter plaatse, het Lands-opvoedingsgesticht aan de Daendelsweg; de herenkapper Kawata, voorheen Groote Postweg, werd zijn collega in het kamp Maria Sterre der Zee.

Zoals aangeduid, gold bij de ML-KNIL voorafgaand aan 8 december 1941 reeds een voormobilisatie; evenals de Koninklijke Marine en de MLD, de Marine Luchtvaart Dienst, verkeerde dit wapen ten tijde van de Japanse aanval op Pearl Harbor op volle oorlogssterkte. De algehele mobilisatie, met de Nederlandse reserve-officieren, de militie en de landstorm, volgde in Bandoeng en overig Java evenwel pas op 12 december, tegelijkertijd met de Stadswacht en het Reservekorps. In totaal betrof de mobilisatie in Bandoeng en omliggende plaatsen ca. 5000 man, van wie de miliciëns echter na melding bij de kazernes te Tjikoadapateuh en Tjimahi veelal naar hun aangewezen onderdelen elders werden doorgezonden. Dit laatste gebeurde niet met de landstorm, de Stadswacht en de andere hulpkorpsen, waarvan de leden meestal ook niet tot de kazernes geconsigneerd waren. Niet opgeroepen voor actieve dienst werden diegenen, die op grond van hun functie bij het bestuur of het bedrijfsleven onmisbaar werden geacht voor de oorlogs-inspanning en daarom opgenomen waren in zogeheten noodformaties.

Algemeen Hoofdkwartier en ABDACOM

Bandoeng, de stad waar het departement van Oorlog was gevestigd en ook de legercommandant van het KNIL zijn 'paleis' had, fungeerde sinds de afkondiging van de staat van beleg in mei 1940 formeel tevens als plaats van het Algemeen Hoofdkwartier der gezamenlijke Nederlands-Indische strijdkrachten. Aan het hoofd van dit AHK, waarvan de praktische diensten werden waargenomen door het hoofdkwartier van de legercommandant KNIL, stond de gouverneur-generaal, jhr. mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, aan wie in oorlogstijd de functie van opperbevelhebber toeviel. In de praktijk was de leiding der strijdkrachten vanzelfsprekend een zaak van de hoogste betrokken militaire autoriteiten, luitenant-generaal H. ter Poorten als legercommandant KNIL en vice-admiraal C.E.L. Helfrich, commandant der zeestrijdkrachten.

Op basis van de eerder in 1941 overeengekomen afspraken over wederzijdse militaire steun, die overigens niet hadden geresulteerd in een formeel bijstandsverdrag op regeringsniveau, werd nu tijdens een inderhaast bijeengeroepen militaire top-conferentie op 18 december en volgende dagen in Singapore door vertegenwoordigers van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Australië, Nieuw-Zeeland en Nederland in beginsel besloten tot de oprichting van één gezamenlijk opperbevel over alle geallieerde strijdkrachten in Oost-Azië. Dit denkbeeld werd enkele dagen later geconcretiseerd in een aansluitende overlegronde tussen de Britse en Amerikaanse leiders Churchill en Roosevelt, waarbij tevens al een opperbevelhebber voor dit nieuwe ABDACOM (American-British-Dutch-Australian Command) werd aangewezen: de Britse generaal en opperbevelhebber in Brits-Indië Sir Archibald Wavell; als zijn plaatsvervanger zou de Amerikaanse luchtmacht-officier luitenant-generaal G.H. Brett dienen. Het formele besluit tot oprichting van ABDACOM volgde op 28 december; als standplaats werd in eerste instantie Soerabaja aangewezen, maar overeenkomstig eerdere suggesties gedaan tijdens de Singapore-conferentie, viel de uiteindelijke keuze op de Bandoengse hoogvlakte.

De Nederlandse regering was in deze besluitvorming overigens niet betrokken en protesteerde dan ook heftig, met de Australische en Nieuw-Zeelandse voor wie hetzelfde gold, toen zij op 3 januari 1942 uit de pers dit nieuws mocht vernemen. Bovendien werd nadien duidelijk, dat Roosevelt en Churchill tijdens hun overleg bij de bepaling van de te volgen algemene strategie in de Pacific de belangen van Nederlands-Indië vergaand ondergeschikt hadden gemaakt. In het westelijke deel van de zogenoemde 'Maleise Barrière', de grote eilandenboog van Malakka via Singapore, Sumatra, Java en de Kleine Soenda-eilanden naar Australië, viel de verdediging geheel aan de Britten en Nederlanders toe; Amerikaanse versterkingen van landstrijdkrachten zouden alleen in Australië verwacht kunnen worden. In geval van een verovering van Singapore zou dan ook niet Java, zoals op 18 december in Singapore nog voorgesteld door luitenant-generaal Ter Poorten, maar Australië als uiterste verdedigingslinie gelden. In lijn met deze feitelijke opgave van Indië was in ABDACOM geen grote invloed toegekend aan de Nederlandse militaire leiding. Weliswaar werd Ter Poorten in Wavells staf tot bevelhebber van de landstrijdkrachten benoemd, overigens ook zonder overleg met de Nederlandse regering, maar de vooralsnog veel belangrijkere functies op hetzelfde niveau bij de lucht- en zee-strijdkrachten gingen aanvankelijk beide naar Amerikanen.

Op 10 januari 1942 kwam Wavell met een deel van zijn staf op Java aan om

het ABDACOM-hoofdkwartier in te richten, waarvoor als definitieve locatie uiteindelijk het bekende Grand Hotel Lembang bij het gelijknamige plaatsje iets noordelijk van Bandoeng werd bepaald. De formele inwerkingtreding van het gezamenlijke opperbevel volgde op 15 januari; na uitvoering van voorbereidende inrichtings- en beveiligingsmaatregelen, kon op 18 januari de verhuizing plaatsvinden. In de daarop volgende weken betrokken uiteindelijk niet minder dan zo'n 250 staf- en verbindingsofficieren het complex, een mate van overbezetting die de werkbaarheid van de organisatie bepaald niet ten goede kwam. Mede om die reden besloot de bevelhebber van de luchstrijdkrachten, de Britse Air Marshall Sir Richard Peirse, op 1 februari zijn ABDAIR naar het complex van de Technische Hoogeschool te Bandoeng te verplaatsen.

Luchtacties van Andir tot 1 maart 1942; Japanse bombardementen

Gedurende de maand januari 1942 was de komst van ABDACOM en alle activiteiten die daarmee samenhangen, in Bandoeng voorlopig het enige dat men direct van de oorlog merkte. Dit veranderde in februari, toen de stad met het overige Java door de verovering van Borneo en Zuid-Malakka en later van Zuid-Sumatra, Zuid-Celebes, Bali en Timor binnen het bereik van Japanse bommenwerpers en jagers kwam. Doelwit van het eerste Japanse luchttoffensief tussen 3 en 9 februari waren vooral geallieerde vlooteenheden, de marinebasis Soerabaja en verschillende vliegvelden, de laatste speciaal met het oog op luchtacties tegen de opmars van de Japanners naar Singapore en de gelijktijdig geplande aanval op Palembang en Bangka. Andir behoorde daar ook toe, maar hoewel vanaf 3 februari veelvuldig luchtalarm werd gegeven, kwam het in deze fase nog niet tot werkelijke aanvallen op de basis.

Op Andir waren begin februari aanvankelijk nog de resterende Glenn Martins van de 1ste afdeling van Vliegtuiggroep I gestationeerd, pas enkele dagen tevoren teruggekeerd van Borneo, maar op 6 februari gingen deze toestellen naar het beter beveiligde vliegveld Kalidjati. Van daar namen zij vanaf 17 februari deel aan het geallieerde luchttoffensief tegen Bangka en Palembang, waar twee dagen eerder de grote olieraffinaderij van de Bataafse Petroleum Maatschappij te Pladjoe vrijwel onbeschadigd in Japanse handen was gevallen. Hun plaats op Andir werd op 11 februari ingenomen door de tot acht Glenn Martins gereduceerde 3de afdeling van Vliegtuiggroep III, afkomstig van Semplak bij Buitenzorg. Ook deze afdeling had een actief aandeel in de operaties tegen Palembang en Bangka, na op 12 februari reeds een succesvolle aanval op het vliegveld van Bandjermasin te hebben uitgevoerd.

Op de 16de bombardeerden Glenn Martins van Andir uit Japanse schepen op de rede van Muntok, de 17de was de BPM-raffinaderij van Pladjoe doelwit, de 19de weer de rede van Muntok én de raffinaderij, de 20ste nogmaals de raffinaderij en enkele Japanse schepen op de Moesi-rivier, en op 22 februari opnieuw schepen op de rivier voor Palembang. Op de 23ste, na de ontbinding van ABDAIR, werd de reeks aanvallen voortgezet met een herhaalde raid op de BPM-installaties, de 24ste volgde het vliegveld Palembang I, op 25 februari was de beurt weer aan de rede van Muntok en in de vroege ochtend van de 27ste ten slotte voerde het op dat moment nog als enige operationele toestel van de afdeling een aanval op het vliegveld van Palembang uit.

Met hoeveel moed en vastberadenheid ook gevlogen, in hun totaliteit waren deze acties slechts gedeeltelijk succesvol te noemen, in aanmerking genomen dat daarbij, overigens net als bij de andere Glenn Martin-afdelingen die van Kaldidjati en elders opereerden, in tien dagen vrijwel de gehele sterkte van dit ML-onderdeel verloren was gegaan. Weliswaar werden voor Muntok bij herhaling Japanse schepen en bij Pladjoe installaties en voorraden van de BPM getroffen, maar de Japanse opmars werd hierdoor niet wezenlijk vertraagd, terwijl nadien de Japanners er binnen zes maanden in slaagden, de raffinaderij weer volledig in gebruik te nemen. De Nederlandse verliezen waren echter in het licht van de aanstaande Japanse landing op Java, waartegen na de ondergang van Doormans 'Combined Striking Force' op 27-28 februari alleen nog door het luchtwapen preventief zou kunnen worden opgetreden, ronduit rampzalig.

Intussen waren op Andir sinds 1 februari ook weer jagers gestationeerd, de 1ste afdeling van Vliegtuiggroep V met later in totaal zestien Brewster Buffaloes. Deze kregen op 15 februari versterking van vijf Hawks van de 1ste afdeling van Vliegtuiggroep IV, die eerder in de maand ernstige verliezen had geleden tijdens de luchtsrijd boven Soerabaja. Deze vliegtuigen verkeerden inmiddels echter vooral motorisch in een zo slechte staat, dat ze niet meer als operationeel konden

worden beschouwd. Wel inzetbaar waren nog vier van de zes Interceptors van de 2de afdeling van dezelfde Vliegtuiggroep IV, die op 13 februari eveneens uit Soerabaja waren overgekomen en op het geheime Bandoengse hulpvliegveldje Boeahbatoeweg werden geplaatst.

Deze kleine jagermacht kreeg vanaf 18 februari te maken met een tweede groot offensief van de Japanse luchtmachten, bedoeld om het definitieve overwicht in de lucht boven Java te behalen, als voorbereiding op de komende landingen op het hoofdeiland. Behalve deze waren op dat moment in heel West-Java nog slechts twee andere en kleinere jagergroepen operationeel, namelijk op Tjilitan bij Batavia acht Britse, van Sumatra overgekomen toestellen van het type Hawker 'Hurricane' en tien Brewsters op het hulpvliegveld Tjisaouk. Van tien andere Hurricanes, de enige moderne Britse vliegtuigen die tijdens de oorlogsmaanden in Indië nog aan de ML-KNIL werden overgedragen en aan de 2de afdeling van Vliegtuiggroep IV op Kalidjati waren toegevoegd, kwam pas in de loop van de dagen nadien nog een achttal in gebruik.

In Midden- en Oost-Java werd het Japanse luchtoffensief voornamelijk gevoerd vanuit Makassar en van het op 19 februari in gebruik genomen vliegveld van Denpasar op Bali, in West-Java waren de aanvallers afkomstig van Zuid-Sumatra en Borneo. Als eerste grote actie in West-Java werd in de ochtend van 19 februari het Buitenzorgse vliegveld Semplak gebombardeerd, in de middag gevolgd door een grootscheepse aanval met 28 jagers en negen bommenwerpers op Andir. Bij deze laatste actie werd het gebouwencomplex van de Technische Dienst zwaar beschadigd, terwijl aan de grond dertien geparkeerde vliegtuigen geheel of gedeeltelijk werden vernietigd. Naast drie Hawks, een Brewster en twee Interceptors waren daaronder ook twee zware Amerikaanse bommenwerpers van het type Boeing B-17 'Flying Fortress', die zich hier voor reparatie bevonden. Op het moment van de aanval, omstreeks 16.00 uur, waren overigens alle zestien te Bandoeng beschikbare Nederlandse jagers al in de lucht, maar zij konden niet voorkomen dat de Japanse bommenwerpers hun last volgens plan afwierpen. In het luchtgevecht met de Japanse jagers werden drie Brewsters neergeschoten, de tegenstander verloor slechts één toestel.

Nadat in de tussenliggende dagen voornamelijk de vliegvelden Kalidjati, Kemajoran (Batavia) en - opnieuw - Semplak doelwit van Japanse acties waren geweest, volgde op de 24ste februari omstreeks 09.00 uur een tweede grote aanval op Andir, ditmaal met zeventien bommenwerpers en veertien jagers. Aan Nederlandse kant konden daartegen slechts acht jagers in de lucht gebracht worden, vijf Brewsters en drie Interceptors. Van de laatste werd er één neergeschoten, de Japanners leden geen verliezen. Opnieuw was de Technische Dienst het zwaarst getroffen deel van de basis; aan de grond werden vijf vliegtuigen vernield, waaronder weer twee kostbare Amerikaanse B-17's. Tot de invasie op 1 maart bleef Andir nadien gevrijwaard van Japanse aanvallen; in de chaotische dagen van de eindstrijd om de Bandoengse hoogvlakte zou het vliegveld evenwel nogmaals een cruciale rol krijgen toebedeeld.

ABDACOM opgeheven; opstelling voor de eindstrijd

Het strategisch plan waarmee ABDACOM op 15 januari 1942 van start ging, was overeenkomstig Churchills en Roosevelts directieven tot behoud van de 'Maleise Barrière' in belangrijke mate gefundeerd op de mogelijkheid tot handhaving van Singapore. De snelle verovering door de Japanners van dit voorheen onneembaar geachte maar in werkelijkheid aan de landzijde nauwelijks te verdedigen steunpunt, op 15 februari, maakte opperbevelhebber Wavell evenwel duidelijk dat hoogstwaarschijnlijk al veel eerder dan voorzien teruggevallen zou moeten worden op Australië als verste verdedigingslinie.

Zijn bericht van die strekking op 16 februari naar Londen en Washington werd vijf dagen later beantwoord met de mededeling, dat weliswaar Java tot het uiterste moest worden verdedigd, maar dat daarvoor niet meer kon worden gerekend op verdere troepenversterkingen en dat de ABDACOM-staf van Java diende te worden verplaatst naar Fremantle in West-Australië. Nadat Wavell op de 21ste zijn nieuwe instructies had voorgelegd aan gouverneur-generaal Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, werd met diens noodgedwongen instemming besloten, ABDACOM in zijn geheel op te heffen. Met de uitvoering werd daags nadien een begin gemaakt, maar formeel was de ontmanteling pas afgesloten op 25 februari; om 12.00 uur 's middags kwamen daarbij ook de nog resterende Britse, Australische en Amerikaanse strijdkrachten op Java in naam onder operationeel bevel van het Algemeen Hoofdkwartier te Bandoeng. Tegelijkertijd behielden zij echter

ook hun eigen bevelhebbers; voor de gezamenlijke geallieerde landmacht-eenheden was dit de Britse generaal-majoor H.D.W. Sitwell, voor de RAF de Britse Air Vice-Marshall P.C. Maltby.

In totaal omvatten deze niet-Nederlandse strijdkrachten op dat tijdstip ca. 5500 man Britse landmachtstroepen, 6000 man RAF, 3000 man Australische troepen en ca. 500 Amerikanen. Deels betrof het daarbij incomplete versterkingen die in de loop van januari en februari 1942 alsnog naar Indië waren gezonden, onderdelen van de Australische divisie en de Britse pantserbrigade die bij de instelling van ABDACOM waren toegezegd. Voor het overige ging het om eenheden die op weg naar hun oorspronkelijke, noordelijker gelegen frontbestemmingen als gevolg van de snelle Japanse opmars niet verder dan Java gekomen waren en om troepen die bij de verovering van Malakka en Zuid-Sumatra medio februari nog naar het buureiland hadden kunnen ontkomen.

Onderweg naar Java vanuit de Westaustralische haven Perth waren op 22 februari ook nog twee Amerikaanse schepen met aan boord in totaal 59 moderne jachtvliegtuigen van het type Curtiss-Wright P-40 'Kittyhawk', waarvan 32 vliegklaar en compleet met bemanningen en onderhoudspersoneel. Tegelijkertijd echter was in Oost-Java al begonnen met de terugtrekking naar Australië van de restanten van de 61 vliegtuigen sterke macht van Amerikaanse zware en lichtere bommenwerpers, naast de al genoemde B-17's ook enkele toestellen van de typen Convair Vultee B24 'Liberator' en Douglas DB-7 'Boston', die hier na de jaarwisseling op verschillende vliegvelden waren gestationeerd. Op 22 februari waren er nog slechts 24 van over, terwijl in de dagen nadien nogmaals zware verliezen werden geleden.

Bij de verdediging van West-Java en de Bandoengse hoogvlakte hebben deze geallieerde eenheden slechts ten dele een rol van betekenis gespeeld. Voor zover ze niet reeds teruggetrokken waren, bleven de Amerikaanse luchtmachteenheden, die behalve de genoemde bommenwerpers ook een squadron P-40 jagers omvatte, gebonden in Oost-Java. Hetzelfde gold voor de hoofdmacht van een Amerikaans artilleriebataljon dat op weg naar de Filippijnen op Java was gestrand en ook voor enkele kleinere, incomplete Britse eenheden veldartillerie en zware en lichte luchtdoelartillerie. Van de twee vliegtuigzendingen uit Perth werd de meest operationele, die aan boord van het vliegtuigmoederschip *Langley*, op 27 januari door Japanse bommenwerpers op zee vernietigd. De andere, aan boord van het vrachtschip *Seavitch*, bereikte op de 28ste wel veilig de haven van Tjilatjap. Deze 27 P-40's waren evenwel in kratten verzonden en moesten eerst nog gemonteerd worden, terwijl er ook niet terstond piloten en onderhoudspersoneel voor beschikbaar waren. Uiteindelijk slaagde de Technische Dienst op Andir er met uiterste inzet in, op 7 maart drie toestellen vliegklaar te hebben, waarmee nog dezelfde dag proefvluchten werden gemaakt. Door capitulatie van het KNIL daags nadien konden ze echter niet meer operationeel worden gebruikt en moesten ze door het eigen personeel worden vernield.

De voornaamste niet-Nederlandse eenheid die in het Westjavaanse na de Japanse landingen van 1 maart wel een wezenlijk aandeel in de strijd heeft gehad, was de zogenoemde Blackforce, een ca. 3400 man sterke mobiele brigade onder leiding van de Australische brigadier A.S. Blackburn. De hoofdmacht van Blackforce bestond uit drie overwegend licht bewapende Australische infanteriebataljons en ondersteunende bevoorradings-, genie- en vervoerseenheden, aangevuld met een Brits eskadron van zestien lichte tanks en twee batterijen Amerikaanse veldartillerie. De aankomst van de Australische eenheden vond in hoofdzaak plaats in de week na 19 februari, deels uit Singapore, deels rechtstreeks van Australië; op 25 februari was de formatie compleet. Blackforce werd aansluitend ingedeeld bij de West Groep van het KNIL-Javaleger, onder commando van generaal-majoor W. Schilling, en betrof op 28 februari operationele posities in de omgeving van Buitenzorg, waar Blackburn ook zijn commandopost vestigde.

Naast Blackforce bestond de geallieerde bijdrage aan de verdediging van West-Java aan de vooravond van de Japanse landingen alleen nog uit twee gedecimeerde Hurricane-squadrons van de RAF op het Bataviase vliegveld Tjilitan, met in totaal slechts twaalf operationele vliegtuigen, en eveneens niet voltallig squadrons bommenwerpers van de RAF en RAAF op het vliegveld Kalidjati, die over tien inzetbare toestellen van het type Bristol 'Blenheim' en twee van het type Lockheed A-29 'Hudson' beschikten. Deze kleine Brits-Australische luchtmacht was met de resterende Nederlandse luchtsrijdkrachten ondergebracht bij het bij de ontbinding van ABDACOM ingestelde 'Java Air Command', onder algemeen operationeel bevel van de commandant ML-KNIL, generaal-majoor L.H. van Oyen.

Aan Nederlandse zijde was direct na het besluit tot opheffing van ABDACOM een begin gemaakt met een algehele hergroepering van de beschikbare strijd-

krachten op Java. De gouverneur-generaal zelf had al in de late avond van 21 februari de regeringszetel formeel verplaatst van Batavia naar Bandoeng, waar hij aan de Dr. de Grootweg met enkele naaste medewerkers zijn intrek had genomen in de Villa Mei Ling van het Chinese Volksraadlid H.H. Kan. Tijdens militair top-beraad op het AHK op 22 februari tussen Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, Ter Poorten en zijn staf en de hem nu ondergeschikte geallieerde bevelhebbers werd besloten, de verdediging zoveel mogelijk te concentreren op West-Java, waar ook de meest omvangrijke Japanse landingen werden verwacht, en op enkele delen van Oost-Java, in het bijzonder de belangrijke marinebasis Soerabaja. Op grond van meldingen door de militaire inlichtendiensten meende men toen intussen te maken te hebben met een totale vijandelijke troepensterkte van niet minder dan 150.000 tot 200.000 man, waartegen de eigen macht van ca. 53.000 man gevechts-gereede troepen verspreid over Java bij voorbaat kansloos leek. Ter Poorten zelf achtte het in dit verband hooguit mogelijk *'enkele partiële successen te boeken vóór de onvermijdelijke ondergang.'*

Het uit dit besluit volgende, feitelijke opgeven van Midden-Java werd in de loop van de volgende dagen geëffectueerd door de overbrenging van een groot deel van de daar gelegerde eenheden, het 4de Regiment Infanterie (4 RI) en de 2de Afdeling Bergartillerie (A II Berg) ter sterkte van in totaal ca. 5500 man, naar de Bandoengse hoogvlakte. Tegelijkertijd gingen het in Bandoeng en omgeving van oudsher gelegerde 2de Regiment Infanterie (2 RI) en de 1ste Afdeling Bergartillerie (A I Berg) van de 1ste Divisie naar nieuwe posities bij Buitenzorg en Cheribon. De aldus versterkte troepenmacht in West-Java werd tegelijkertijd verdeeld in twee groeperingen, de al genoemde West Groep onder bevel van de commandant 1ste Divisie, generaal-majoor W. Schilling, en de Groep Bandoeng, onder leiding van de gepensioneerde, maar nu weer in actieve dienst geplaatste oud-commandant 1ste Divisie, generaal-majoor J.J. Pesman.

De West Groep bestond behalve uit de aangehaalde Blackforce en de verplaatste Bandoengse onderdelen in hoofdzaak uit het te Batavia gelegerde 1ste Regiment Infanterie (1 RI) en aanvullende cavalerie- en artillerie-eenheden, twee bataljons en nog enkele kleinere afdelingen landstorm, en twee batterijen Britse luchtdoelartillerie, welke laatste evenwel op 28 februari alsnog naar Bandoeng gingen. Als operatiegebied had Schilling West-Java ten westen van de Tjitaroem aangewezen gekregen, waarbij als voornaamste algemene taken golden het verhinderen van de in dit gebied verwachte Japanse landingen en, in geval dit niet mogelijk zou zijn, de verdediging van Batavia en Tandjong Priok. In totaal beschikte de West Groep over ca. 21.000 man, waarvan echter hooguit een derde mobiel in te zetten was.

Generaal-majoor Pesmans Groep Bandoeng omvatte uiteindelijk in totaal niet meer dan ca. 5900 man, van wie het grootste deel gebonden was in vaste stellingen ter afsluiting van de toegangen tot de Bandoengse hoogvlakte. De taak van deze groepering was vrijwel geheel gericht op de verdediging van de 'vesting Bandoeng'; aan mobiele troepen ter afwering van de bij Cheribon verwachte Japanse landing stond slechts een enkel bataljon infanterie en een eskadron cavalerie ter beschikking. Naast de Groep Bandoeng bevond zich op de hoogvlakte ook nog de Mobiele Eenheid, onderdeel van de algemene Legerreserve. Deze tank- en infanterie-eenheid ter grootte van twee compagnieën beschikte over alle 24 lichte tanks van het KNIL en zestien gepantserde overvalwagens met aanvullende verbindings- en transportafdelingen.

Japanse landingen en opmars

De landingen op Java, in de nacht van 28 februari en de vroege ochtend van 1 maart door de verschillende onderdelen van het 16de Japanse Leger, omvatten een totale troepensterkte van ca. 48.000 man. Van een overmacht was in deze zin dan ook absoluut geen sprake, anders dan men in het AHK aanvankelijk nog dacht, en dit gold regionaal evenzeer als voor het eiland als geheel. Het overwicht van de aanvallers lag veel meer op het materiële vlak, in het bijzonder bij het luchtwapen; waar 'Java Air Command' op 1 maart nog slechts beschikte over 39 bommenwerpers en 47 jagers, konden de Japanners er respectievelijk 185 en 160 inzetten, merendeels ook snellere, beter bewapende en beter onderhouden toestellen. In artillerie, infanterie- en antitankgeschut waren de verhoudingen wel ongeveer gelijkwaardig, maar aan mortieren hadden de Japanse strijdkrachten er bijna driemaal zoveel: 720 tegen 247. Een zelfde situatie bestond bij de tankeenheden: de Japanners konden opereren met 100 lichte en middelzware tanks, aan Nederlandse en Britse kant waren er niet meer dan 40.

Daarbij was het moreel aan Japanse zijde bijzonder hoog, dankzij de talrijke successen tegen de geallieerden in de maanden voordien, terwijl de organisatie van de landingsoperaties op Java reeds lang tevoren en tot in perfectie bleek voorbereid. Een aanzienlijk deel van de Japanse troepen had ook al oorlogservaring opgedaan, terwijl dit bij de verdedigende landstrijdkrachten op enige schaal alleen het geval was bij de Australische troepen van Blackforce. Aan Nederlandse en geallieerde zijde was eind februari 1942, vooral nadat Wavell op de 22ste naar Brits-Indië was vertrokken, wijdverbreid sprake van een neerslachtige stemming, bij de militaire leiding evenzeer als bij de bevolking in het algemeen. Daar kwam nog bij dat Java en in het bijzonder ook Bandoeng overspoeld raakte met vluchtelingen uit andere delen van de archipel, die met het relaas van hun ervaringen de groeiende paniekstemming flink aanwakkerden. In deze sfeer slaagde het AHK er gedurende de paar dagen die na 22 februari nog ter beschikking stonden, er vanzelfsprekend niet meer in, uit de inderhaast bijeengebrachte eigen en geallieerde strijdkrachten een doeltreffend gecoördineerd en goed geoefend apparaat te smeden. Dit tekort aan effectieve organisatie, dat in combinatie met de gebrekkige en vaak falende verbindingen in de praktijk veelal tot onduidelijke, soms tegenstrijdige bevelvoering en uiteindelijk op tal van plaatsen zelfs tot complete chaos leidde, kan als een der hoofdoorzaken worden gezien voor de dramatische nederlaag van het KNIL in de eindstrijd om Java.

In West-Java was de Japanse aanval in eerste instantie gericht op Batavia. In de nacht van 28 februari gingen daartoe aan de westpunt van het eiland bij Bantam en Merak ruim 20.000 man goed uitgeruste en regulier door eenheden tanks, genie, luchtdoelartillerie en pantserafweergeschut ondersteunde grondtroepen van de 2de Divisie aan land, verdeeld over drie gevechtsgroepen. De twee groepen bij Merak, die van kolonel Fukushima en van generaal-majoor Nasu Yumio, onderzonden daarbij zo goed als geen tegenstand, de gevechtsgroep van kolonel Sato Hanshichi echter kreeg benoorden de baai van Bantam onverwacht te maken met de Amerikaanse kruiser *Houston* en de Australische kruiser *Perth*, die na de verloren slag in de Javazee via Straat Soenda poogden te ontsnappen. In het daarop volgende zeegevecht met de begeleidende Japanse zware kruisers en torpedobootjagers gingen beide geallieerde schepen ten onder, maar de Japanners troffen met hun torpedo's ook enkele eigen schepen, waaronder een troepentransportschip met aan boord luitenant-generaal Imamura Hitoshi, algemeen bevelhebber van het 16de Japanse Leger, en zijn staf, die na enkele uren uit zee gered werden. Ernstige vertraging liep de operatie daardoor niet op, wel ondervond Imamura nadien hinder van het feit dat bij deze gebeurtenissen tevens de radio-communicatie-apparaatuur van de gevechtsgroep Sato verloren was gegaan.

Dit belette evenwel niet dat de drie gevechtsgroepen zich al in de ochtend van de 1ste maart in Serang konden herenigen en vervolgens razendsnel doorstoten in de richtingen Rangkasbitoeng-Leuwiliang-Buitenzorg en Kragilan-Tangerang-Batavia. Langs de eerste route ontmoetten zij in Rangkasbitoeng, dat ook nog op 1 maart werd bezet, nauwelijks weerstand, maar daags nadien liep dit zuidelijke Japanse offensief bij Leuwiliang, ca. 20 km westelijk van Buitenzorg, voorlopig vast op de daar ingerichte stellingen van Blackforce. Via de noordelijke route bereikten de Japanners, slechts gehinderd door vernielingen aan bruggen en wegen, op 4 maart al Tangerang, waar een vrij sterke stelling van het KNIL was ingericht. Ook deze zou de Japanse opmars mogelijk voor enige tijd hebben kunnen tegengaan, als niet de gebeurtenissen elders in West-Java, in het operatiegebied van de Groep Bandoeng, het AHK op die dag had doen besluiten tot een algehele terugtocht van de gehele West Groep naar de Bandoengse hoogvlakte.

Tegelijk met de landingen bij Merak en Bantam was te Eretan Wetan, enkele tientallen kilometers westelijk van Indramajoe, een ca. 3000 man sterke gevechtsgroep onder leiding van kolonel Shoji Toshinari aan wal gegaan. De landingsvloot werd nog in de nacht van 28 februari, bij het naderen van Java, en op 1 maart in de vroege ochtenduren, tijdens de ontscheping, vanaf de vliegvelden Kemajoran en Kalidjati verscheidene malen aangevallen door alle Glenn Martins, Hudsons en Blenheims die ML-KNIL, RAF en RAAF in West-Java nog in de lucht konden brengen. Iets later in de ochtend en naderhand 's middags volgden vanaf Andir aanvallen door de negen resterende Brewsters van de Vliegtuiggroepen IV en V, en door de twaalf Britse Hurricanes van Tjililitan. Vooral van deze jageraanvallen werd aan Japanse kant veel hinder ondervonden, maar desondanks kon de operatie als geheel vrijwel volgens plan worden uitgevoerd. Per saldo even weinig uitwerking had daags nadien een herhaling van de aanvallen door tien Glenn Martins en zeven Brewsters vanaf Andir en door tien Hurricanes vanaf Tjililitan.

Voornaamste doelwit van de gevechtsgroep Shoji was in eerste instantie het belangrijke vliegveld Kalidjati bij Soebang, op ca. 80 km van de landingsplaats. Tot complete verbijstering van het AHK slaagde een met tanks aangevulde gemotoriseerde afdeling Japanse troepen er na een korte schermutseling met KNIL-eenheden bij Soebang al omstreeks 11.00 uur in de ochtend van 1 maart in, de kleine en volledig verraste Britse bezetting van Kalidjati te overrompelen en de strategische basis vrijwel onbeschadigd in handen te krijgen, compleet met liefst 23 Blenheims – waarvan acht operationeel – en aanzienlijke hoeveelheden vliegtuigbenzine en bommen. Slechts twee Hudsons konden tijdens de Japanse aanval nog opstijgen en naar Andir ontkomen; zeven Glenn Martins van de ML-KNIL waren enkele uren eerder op eigen initiatief van de plaatselijke Nederlandse commandant eveneens naar Andir vertrokken, terwijl ook een deel van het grondpersoneel Bandoeng nog wist te bereiken.

Bij de Japanse aanval verloor overigens een aanzienlijk aantal van de in totaal ca. 250 Britse verdedigers en leden van het RAF-personeel het leven. Tevens liet Shoji's voorhoede hier al een staal van de wreedheid zien, die het optreden van deze troepen ook nadien, onder meer aan de Tjiaterstelling, steeds zou kenmerken. Direct na de verovering van Kalidjati werden ca. 60 krijgsgevangen Engelsen onthoofd, met de bajonet doodgestoken of gemitrailleerd; iets later vermoordden de Japanners in koelen bloede nog ca. 20 gewonden in het hospitaaltje van Soebang.

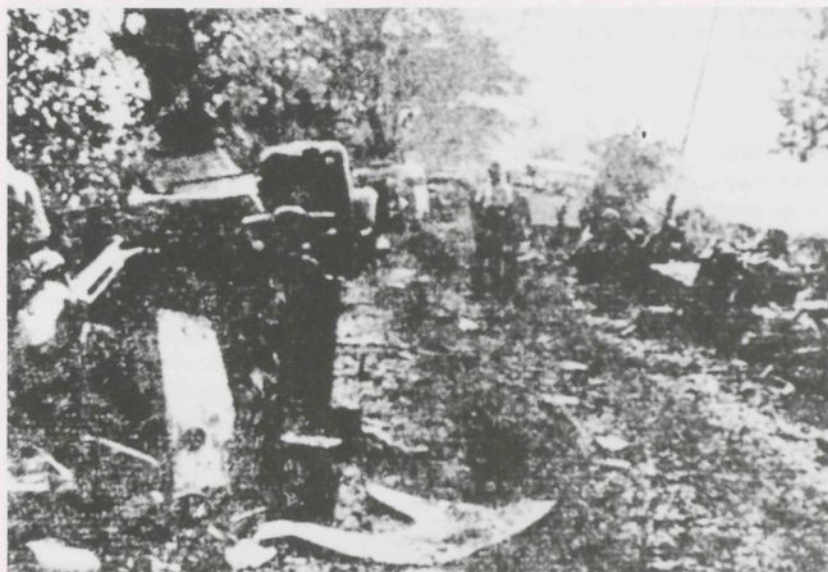
Tegenaanvallen van het KNIL

Door dit snelle succes stond de Japanse vijand op de dag van zijn landing plotseling al op hemelsbreed slechts 50 km van Bandoeng, terwijl hij nu bovendien kon beschikken over een goed vliegveld op Java. Weliswaar lukte het pas twee dagen later Imamura daarvan op de hoogte te brengen, maar al in de ochtend van de 3de maart konden de eerste Japanse jagers en bommenwerpers van Kalidjati opereren. Daarmee werd het Japanse luchtoverwicht boven Java compleet, met alle desastreuze gevolgen van dien voor de inzetbaarheid van de resterende Nederlandse en geallieerde land- en luchtmacht. Vanzelfsprekend werd deze ontwikkeling, toen de val van het vliegveld bekend was geworden in Bandoeng, door het AHK volledig voorzien en werden snel pogingen ondernomen tot herovering van Kalidjati. Aangewezen daartoe werden in de avond van 1 maart de Mobiele Eenheid, het 5de Bataljon van 4 RI (Inf V), en ook het pas enkele dagen eerder naar het Buitenzorgse verplaatste 2 RI en toegevoegde artillerie. In verband met de tijd nodig om de laatste twee eenheden te verplaatsen naar een goede uitgangspositie in de buurt van Poerwakarta, werd de grote aanval door 2 RI vastgesteld op 3 maart. Daaraan voorafgaand zouden op 2 maart vanuit Bandoeng de Mobiele Eenheid en Inf V, en in de kustvlakte eenheden te Tjikampek en Djatibarang reeds voorbereidende acties tegen respectievelijk Soebang en het Japanse bruggehoofd bij Eretan Wetan uitvoeren.

Al deze acties, waarvan hier slechts die uit Bandoeng aan de orde komen, liepen uit op jammerlijke, achteraf gezien volstrekt onnodige mislukkingen. Ten gevolge van een communicatiestoornis kwam het in de ochtend van 2 maart niet, zoals bedoeld, tot een gezamenlijk optreden van de Mobiele Eenheid en Inf V, maar ging de Eenheid, onder leiding van kapitein G.J. Wulfhorst, al in de avond tevoren via Lembang en de Tjiaterpas alleen op weg naar Soebang. De verrassingsaanval om ca. 8 uur 's ochtends op het plaatsje, waar in dezelfde nacht ook kolonel Shoji zelf zijn stafkwartier had gevestigd, was aanvankelijk zeer succesvol. Een eerste peloton van Wulfhorsts tanks wist tot voor Shoji's kwartier door te dringen, echter zonder diens aanwezigheid op te merken. De Japanners waren volkomen overrompeld en indien de achteropkomende infanteriecompagnie op overvalwagens had kunnen doorstoten, zou Soebang met Japanse bevelhebber en al zeker in Nederlandse handen zijn gekomen. De infanterie was evenwel blijven steken in een vuurgevecht met een Japanse eenheid aan de rand van Soebang, zodat de tanks na enige tijd min of meer onverrichterzake moesten omkeren. Intussen kregen de Japanners gelegenheid zich te hergroeperen, met als resultaat dat de volgende tankaanvallen op sterke tegenstand stuitten en de actie uiteindelijk onder grote materiële verliezen – in totaal dertien van de 24 tanks – afgebroken moest worden.

Nog slechter verging het Inf V, dat onder leiding van majoor C.G.J. Teerink na een lange, moeizame opmars, via Tjiater, pas om 9.00 uur in de ochtend van 3 maart vanuit het zuiden Soebang kon aanvallen. Vrijwel terstond werd het bataljon zwaar onder vuur genomen door Japanse jagers, later op de dag ook door bommenwerpers van Kalidjati. Desondanks wist de voorhoede laat in de

middag Soebang tot op anderhalve kilometer te naderen, maar de toenemende desorganisatie als gevolg van de luchtaanvallen, die bij enkele onderdelen onder de oververmoeide en slecht gevoede manschappen al tot openlijke paniek hadden geleid, noopten Teerink de aanval in de avonduren af te blazen. In de nacht van 3 op 4 maart werd de terugtocht aanvaard, de volgende avond trok het bataljon zich met de restanten van de Mobiele Eenheid terug op Lembang. Overigens was bij de opmars in de ochtend van 2 maart Soebang ook al bijna bereikt, toen Teerink tot zijn grote verbazing bericht kreeg van de hem nog onbekende eerdere aanval door de Mobiele Eenheid; de mislukking van die actie was toen mede aanleiding om de eigen aanval pas de volgende ochtend te doen plaatsvinden.

Deze Japanse foto geeft ondanks de slechte kwaliteit een overtuigende indruk van de vernietigende uitwerking die de Japanse luchtaanvallen hadden op de colonne van 2 RI tijdens de 'grote aanval' op 3 maart. Foto: SMG.

De meest rampzalige actie werd evenwel de derde, 'grote' aanval vanuit het ca. 45 km westelijk van Kalidjati gelegen plaatsje Poerwakarta, die eveneens in de ochtenduren van 3 maart werd uitgevoerd door 2 RI en enkele toegevoegde eenheden onder leiding van kolonel C.G. Toorop. Daags tevoren was het regiment uit Buitenzorg naar Bandoeng verplaatst, maar nog dezelfde avond moest weer worden opgebroken voor de doortocht naar Poerwakarta. Ook hier deden zich aanzienlijke vervoers- en verzorgingsproblemen voor, met als gevolg dat de opmars uiteindelijk niet zoals bedoeld om 5.00 uur 's ochtends kon beginnen, maar pas omstreeks 10.00 uur. Volgens plan zou het vliegveld omstreeks 16.00 uur moeten worden ingenomen, waarbij de vermoeide en slecht gevoede infanteristen de laatste 15 tot 20 km overigens met volle uitrusting te voet door het terrein zouden moeten afleggen, alvorens aan de eigenlijke aanval te kunnen beginnen.

De Japanners waren toen al volledig voorbereid, mede door de drie luchtaanvallen op Kalidjati die tussen 5.00 en 7.00 uur door in totaal zeven Glenn Martins – de laatste nog beschikbare – van Andir werden ondernomen. Een toestel werd daarbij neergeschoten, de andere slaagden er niet in, de basis onbruikbaar te maken. Een tweede waarschuwing kreeg Shoji toen een pantserwagen van een door Toorop uitgezonden verkenningseenheid iets na 7.00 uur, de weg zoekend op kaarten uit 1915 waarop het vliegveld nog niet stond aangegeven, zonder het te weten het terrein van de basis opreed en daar uiteraard door de Japanse bezetting werd uitgeschakeld.

De Japanse tegenacties lieten niet lang op zich wachten. Teneinde 2 RI verdere luchtsteun te ontnemen, werd als eerste vanaf ca. 10.00 uur een reeks grote luchtaanvallen op Andir uitgevoerd met in totaal 24 bommenwerpers en 24 jagers. Daarbij werden op een na alle op dat moment operationele Glenn Martin-bommenwerpers uitgeschakeld, terwijl het vliegveld zelf grote bomschade opliep en pas daags nadien weer provisorisch te gebruiken was. Aansluitend volgden tussen 13.00 en 17.30 uur zes hevige luchtaanvallen door 27 bommenwerpers en jagers op 2 RI, waarvan de voorhoede intussen tot op 13 km van Kalidjati was

gekomen. De uitwerking was desastreus; ongehinderd door luchtafweer konden de Japanse vliegers de hele, op een enkele smalle weg samengeperste colonne systematisch vernietigen. Het regiment werd volledig uiteengeslagen en in de chaos en paniek zochten tal van overlevende militairen en VAUBEK-chauffeurs op eigen gelegenheid een goed heenkomen. In de avond bereikten de resten van het regiment in wanordelijke vlucht Poerwakarta, reeds achtervolgd door Shoji's voorhoede, van waar het nog dezelfde nacht door ging naar Bandoeng.

Tjiater

Nadat de volle omvang van deze dramatische ontwikkelingen in de nacht van 3 op 4 maart tot het AHK was doorgedrongen, werd daar aanvankelijk besloten, nogmaals een tegenaanval te organiseren. Gezien de toestand waarin de Groep Bandoeng zich na de nederlagen van de voorgaande dagen deels bevond, kwamen daarvoor in de eerste plaats de mobiele eenheden van generaal Schillings West Groep in aanmerking, dus het in Batavia en omgeving gelegerde 1 RI en toegevoegde eenheden en ook Blackforce, dat op dat tijdstip westelijk van Buitenzorg de zuidelijke Japanse opmars tegenhield. Op 4 maart ging dan ook een bevel van Ter Poorten naar Schilling en Blackburn uit tot algehele terugtocht naar Bandoeng; als directe consequentie werd daags daarop Batavia door de staf van de West Groep en de overige KNIL-eenheden ontruimd en tot open stad verklaard. De omvang van de vereiste troepenverplaatsingen en de nu volledige Japanse overmacht in de lucht maakten evenwel, dat een en ander pas omstreeks 7 maart zou zijn gerealiseerd. Een hernieuwde blik van dit vijandelijke lucht-overwicht kreeg Bandoeng in de middag van 4 maart, toen zestien bommenwerpers van Kalidjati, begeleid door 25 jagers, wederom een grote aanval op Andir deden, waarbij naast twee Brewsters ook de laatste Hawk van de ML-KNIL werd vernield.

Een dag later, op 5 maart, moest het idee van een laatste tegenaanval dan ook al weer opgegeven worden; de militaire situatie was intussen zo verslechterd, dat hooguit nog te denken viel aan een geconcentreerde verdediging van de Bandoengse hoogvlakte. De meest directe bedreiging van Japanse zijde kwam daarbij weer van de Shoji-brigade, die nu met ongeveer de helft van de totale sterkte - overigens slechts ca. 3000 man - vanuit Soebang zuidwaarts oprukte. In de ochtend van de 5de maart had Shoji eindelijk contact kunnen krijgen met de Japanse opperbevelhebber Imamura, die toestemming had verleend voor een snelle doorstoot naar Bandoeng via de Tjiaterpas. Weliswaar achtte Imamura Shoji's brigade eigenlijk te zwak voor deze beslissende operatie, maar de ervaringen met de gevechtskracht van het KNIL tot dat tijdstip gaven voldoende aanleiding om de kans te wagen. Voor alle zekerheid gaf hij op 6 maart de overige Japanse troepen in West-Java wel bevel, hun opmars eveneens te verleggen naar de noordelijke toegangsweg tot Bandoeng, via de route Tjikampek-Poerwakarta. Tegelijkertijd zou Shoji's voortgang met alle beschikbare Japanse luchtstrijdkrachten worden ondersteund.

In Bandoeng had gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer intussen op 4 maart, conform een van de Nederlandse regering uit Londen ontvangen instructie, zijn functie als opperbevelhebber van de strijdkrachten overgedragen aan Ter Poorten, die daarmee - zeer tegen zijn zin - als degene werd aangewezen die aan Nederlandse zijde de eindbeslissing over een capitulatie zou moeten nemen. Tevens werden op die dag de voorbereidingen in gang gezet voor het vertrek naar Australië van een aantal burgerlijke en militaire autoriteiten, onder wie de luitenant-gouverneur-generaal dr. H.J. van Mook, die na de capitulatie bij de regering in Londen en bij de geallieerde bondgenoten Nederlands-Indië zouden vertegenwoordigen. Voor Van Starkenborgh zelf stond toen reeds vast dat hij, overeenkomstig een op 20 februari door de minister van Koloniën uit Londen verzonden telegrafische instructie, in Bandoeng zou achterblijven, teneinde als hoogste vertegenwoordiger van het Nederlandse gezag de blijvende staatsrechtelijke aanspraken op Nederlands-Indië door zijn aanwezigheid kracht bij te zetten.

Nadat in de avond van 4 maart de laatste eenheden van Teerinks colonne en de Mobiele Eenheid zich via de Tjiaterpas naar de hoogvlakte hadden teruggetrokken, kon Shoji's brigade onder dekking van jagersteun de volgende ochtend vanuit Soebang vrijwel ongehinderd zuidwaarts oprukken. Al omstreeks 12.30 uur bereikte de Japanse voorhoede de Tjiaterstelling, een stelsel van prikkeldraad-versperringen, loopgraven, enkele betonnen kazematten, tankversperringen en onderkomens voor infanterie, alles ter afsluiting van de smalle weg die hier door de gelijknamige pas over het massief van de Tangkoeban Prahoe naar Lembang en

Bandoeng leidt. De stelling was al in 1940 ingericht, maar sindsdien nogal verwaarloosd in verband met de recentere bouw van een iets hoger en strategisch beter gelegen versperring, de Watèsstelling, die in maart 1942 echter nog niet was voltooid.

Op 5 maart bestond de bezetting van de Tjiaterstelling in hoofdzaak uit een compagnie infanterie van 4 RI, versterkt met een vast opgesteld stuk marinegeschut van 5 cm, een tweetal kleine eenheden mitrailleurs en mortieren, enkele stukken pantserafweergeschut en een batterij van A II Berg, het laatste opgesteld bij de driesprong Tolhek, ca. 3 km zuidelijk van de eigenlijke stelling. Deze kleine strijdmacht, onder leiding van kapitein M. Kooistra, slaagde er tijdens het gevecht dat onmiddellijk na de komst van Shoji's voorhoede ontbrandde, aanvankelijk in, de Japanners op afstand te houden. Het kanon schakelde een aantal tanks en andere voertuigen aan de kop van de colonne uit, waardoor op de weg een grote ravage ontstond en de Japanse infanterie het zijterrein in moest. Onder steeds toenemende druk van Japanse luchtaanvallen, die overigens ook 's ochtends al hadden plaatsgevonden, moest echter omstreeks 15.00 uur de voorste linie alsnog worden ontruimd, waarbij ook een voorgelegen brug in de weg werd opgeblazen. Daarmee was de gemotoriseerde opmars van de Japanners vooreerst gestopt, maar onder dekking van opkomende mist en de kort nadien invallende schemering begonnen intussen wel reeds vijandelijke infanteristen om de Nederlandse stelling heen te trekken.

Al direct bij het begin van de Japanse aanval had Kooistra generaal-majoor Pesman van de Groep Bandoeng op de hoogte gesteld, die zo snel mogelijk versterkingen had toegezegd.

De eerste daarvan arriveerden uiteindelijk pas omstreeks 18.30 uur, waarna het nog verscheidene uren duurde voor alle aangewezen eenheden zich min of meer op hun nieuwe posities bevonden. De versterking bestonden globaal uit een infanteriebataljon onder leiding van luitenant-kolonel B.C.D. Drejer, enkele compagnieën infanterie van de groep Teerink die na hun mislukte aanval op Soebang in Lembang waren ondergebracht, een batterij van A II Berg, en een aantal kleinere eenheden die voordien reeds te Lembang waren gestationeerd voor de bestrijding van parachutisten. Deze laatste stonden onder bevel van de vroegere directeur van de KMA Bandoeng, luitenant-kolonel H. van Altena, en omvatten naast enkele pantserwagens, drie secties Ambonese recruten en een gemotoriseerde compagnie infanterie ook secties KMA-cadetten en aspirant reserve-officieren in opleiding (CORO). Als algemeen bevelhebber van alle verzamelde troepen wees Pesman de commandant van 4 RI aan, kolonel W.J. de Veer.

De opstelling van deze versterkingen, behalve aan de Tjiaterstelling zelf ook bij Tolhek en iets noordelijk van Lembang, werd niet alleen bemoeilijkt door de voortdurende Japanse luchtaanvallen, maar ook door verkeersopstoppen op de bergweg van Bandoeng naar Lembang en Tjiater, waarlangs alle verplaatsingen uitgevoerd moesten worden. Een mogelijk nog groter probleem vormde in de algemeen toenemende verwarring de inefficiënte verbindingen tussen de bijeengebrachte eenheden, waardoor van een gecoördineerd optreden vrijwel niets kon komen. Daarbij waren van een aantal onderdelen, in het bijzonder die welke eerder aan de aanvallen tegen Soebang en Kalidjati hadden deelgenomen, veel manschappen hongerig en zwaar oververmoeid.

Onder deze omstandigheden gelukte het de Japanners in de ochtend van 6 maart alsnog, een doorbraak door de Tjiaterpas te forceren, opnieuw met krachtige luchtsteun en, dankzij het reparatiewerk dat in de nacht aan de vernielde brug voor de stelling was verricht, onder inzet van tanks. Kort na 10.00 uur begon de ontruiming van de eigenlijke stelling, waarbij het aan Japanse zijde net als eerder in Soebang tot grote wreedheden kwam. Een groep van 72 KNIL-militairen van een nog steeds stand houdende compagnie onder luitenant J. Faber viel tijdens de terugtocht in vijandelijke handen en werd enkele uren later op een open plek in de bosbegroeiing gemitrailleerd; de overlevenden werden met bajonetsteken afgemaakt. Twee gewonden ontsnapten echter aan de aandacht en wisten enkele dagen later Bandoeng te bereiken, zodat deze misdaad niet onbekend is gebleven. De slachtoffers zijn nadien met toestemming van de Japanse bezettingsmacht begraven door krijgsgévangenen uit Bandoeng.

Na de val van de Tjiaterstelling werd bij de driesprong Tolhek, waar kolonel De Veer en majoor Teerink hun commandoposten hadden en verder vooral eenheden van Van Altena's groep gelegerd waren, inderhaast een nieuwe verdedigingslinie opgezet. Hier waren nu ook beide batterijen van A II Berg opgesteld, die ondanks de aanhoudende luchtaanvallen de oprukkende Japanse troepen in de Tjiaterpas bleven bestoken. Om 17.00 volgde een grote aanval op deze stelling; ondanks grote inzet en dapperheid van de betrokken opleidingseenheden en de

Ambonese recruten, werd later in de nacht echter ook dit als enige resterende steunpunt op de Tjiaterpas overmeesterd. Kolonel De Veer en majoor Teerink sneuvelden met tientallen van hun manschappen tijdens een laatste, door De Veer persoonlijk aangevoerde tegenaanval.

Kalidjati

Met de Japanners eenmaal over de Tjiaterpas, werd de 7de maart de dag van de grote ineenstorting van de verdediging rond Bandoeng. Bij Lembang kwam het in de loop van de dag nog tot gevechtsacties tussen enkele provisorisch opgestelde KNIL-eenheden en Shoji's voorhoede, die ook nu weer massale luchtsteun ontving. Zelfs werd omstreeks 15.00 uur vanaf Andir met de laatste vier beschikbare Brewsters nog een aanval op de Japanse grondtroepen ondernomen, die echter door een Japanse jagereenheid onderschept werd; een van de Nederlandse vliegtuigen werd neergeschoten. Tegelijkertijd grepen chaos en paniek om zich heen en verlieten steeds meer KNIL-soldaten hun onderdeel.

Op het AHK was opperbevelhebber Ter Poorten er daags tevoren reeds van overtuigd geraakt, dat de Bandoengse hoogvlakte niet behouden kon worden. In overleg met de gouverneur-generaal en generaal-majoor Pesman werd besloten dat zodra de Japanners Lembang zouden hebben bereikt, een parlementair naar de tegenstander gezonden zou worden met een aanbod tot overgave van Bandoeng. Omstreeks 20.00 uur in de avond van 7 maart bezetten de Japanse troepen Lembang, dat kort voordien was ontruimd. Een uur later ging kapitein J. Gerharz, een der stafofficieren van de Groep Bandoeng, die het Japans machtig was, in Pesmans opdracht naar Shoji's commandopost, die inmiddels tot iets voor Lembang was overgebracht. De Japanse bevelhebber ging vlot in op de aangeboden gedeeltelijke capitulatie; terstond werd een staakt-het-vuren overeengekomen, terwijl de volgende ochtend om 8.30 uur in Hotel Isola, Berretty's vroegere villa iets noordelijk van Bandoeng, de voorwaarden nader zouden worden besproken.

In Bandoeng zelf was de 7de maart, overigens de 54ste verjaardag van de gouverneur-generaal, eveneens verlopen in een sfeer van toenemende chaos en verslagenheid. Van de kant van Lembang hoorde de bevolking het geschutsvuur en de bominslagen geleidelijk aan dichterbij komen en de hele dag waren Japanse vliegtuigen in de lucht. Veel actie hadden deze weliswaar niet ondernomen - er waren verspreid wat lichte bommen afgeworpen, waarvan enkele rondom de Aloon-Aloon belandden en een in de tuin van de residentswoning, waar op dat moment ook Tjarda van Starkenborgh Stachouwer verbleef - maar van hun aanwezigheid ging een permanente dreiging van algehele vernietiging uit, die daags nadien op Kalidjati door de betrokken Japanse luchtmachtgeneraal ook met zoveel woorden uitgesproken zou worden. Tot wijdverbreide paniek onder de bevolking of grote ongeremdheid kwam het evenwel niet. Wel werd natuurlijk op grote schaal gehamsterd en begon ambtshalve de vernietiging van documenten en andere zaken die uit landsbelang de Japanners niet in handen mochten komen.

Op Andir betekende die namiddag de genoemde aanval door de vier Brewster-jagers tevens het algehele einde van de offensieve operaties van de ML-KNIL in het Bandoengse. Deze jagers en nog een van hetzelfde type waren met vijf Hurricanes, bij elkaar het laatste dat de ML aan jagers nog inzetbaar had, op 5 maart en volgende dagen vliegklaar gehouden voor onmiddellijke actie bij de strijd om de Tjiaterpas. Karakteristiek genoeg voor het gebrek aan onderlinge communicatie bij de Nederlandse strijdkrachten op dat tijdstip werd echter van het AHK bijna drie dagen lang geen verzoek om luchtsteun ontvangen en bleven de jagers derhalve ongebruikt aan de grond - ook toen in de vroege ochtend van de 5de maart drie Japanse bommenwerpers, geëscorteerd door drie jagers, opnieuw een bombardement op de basis uitvoerden en daarbij drie nog inzetbare Glenn Martin-bommenwerpers uitschakelden. Hoewel nadien de Technische Dienst er nog eenmaal in slaagde, uit beschadigde en in onderhoud verkerende exemplaren een patrouille van drie Glenn Martins samen te stellen, zijn deze vliegtuigen niet meer operationeel ingezet. De allerlaatste bruikbare Glenn Martin, tevens het laatste Nederlandse vliegtuig dat van Andir wist te ontsnappen, vertrok op 7 maart enkele minuten voor middernacht met een aantal ML-medewerkers naar Australië; aan boord bevond zich onder anderen kapitein S.H. Spoor van de Inlichtingendienst, de naoorlogse legercommandant in Nederlands-Indië.

Die vlucht, begonnen op een tijdstip dat de vernielingen aan Andir al in volle gang waren, vormde toen de finale van een bijna continue reeks evacuaties door

de lucht, die al op 2 maart ingezet was. De daarbij betrokken vliegtuigen van de KNILM en ML-KNIL waren DC-3's, Lockheeds van de typen 18-40 'Lodestar' en Lockheed L-12/212, en - in de nacht van 4 maart - ook een provisorisch herstellde, op slechts drie van de vier motoren vliegende B-17 van de Amerikaanse luchtmacht, die bij het eerste grote bombardement op Andir beschadigd werd en door de USAAF was afgeschreven. Gegadigden voor deze laatste gelegenheden tot ontsnapping waren er vanzelfsprekend steeds genoeg, maar in hoofdzaak werden KNILM- en ML-personeel ten behoeve van de herinstallatie van het luchtwapen in Australië en een aantal eerder daartoe aangewezen hogere ambtenaren en militairen vervoerd, onder wie in de nacht van 6 op 7 maart op last van de gouverneur-generaal ten slotte ook een gezelschap met dr. H.J. van Mook, dr. Ch. O. van der Plas en de commandant ML-KNIL, generaal-majoor L.H. van Oyen. In vrijwel alle gevallen moesten de betrokkenen daarbij hun gezinnen op Java achterlaten. Deze laatste vlucht, met de KNILM-DC3 *Wielewaal*, vond evenals de andere die nacht plaats vanaf de verbrede Boeahbatoeweg in Bandoeng-Zuid, die tijdens de laatste oorlogsweken al eerder veelvuldig was gebruikt als hulpvlieveld.

In de avond van 7 maart was het gerucht van de aanstaande capitulatie intussen al wijd en zijd bekend geraakt. Aan de verduisteringsmaatregelen werd nauwelijks meer de hand gehouden; volgens sommige latere berichtgevers waren restaurants en bars overvol en werd in de sociëteit en de grote hotels luidruchtig gefeest en gedanst. Op Andir begon de uitvoering van het vernielingsplan, dat onder meer voorzag in het laten wegvloeien van ca. 330.000 l vliegtuigbenzine. De drie eerder die dag voltooide en proefgevlogen P-40's van de *Seawitch*-zending werden onklaar gemaakt, evenals vijftien nog in opbouw verkerende toestellen van hetzelfde type, vier bijna voltooide Boston-bommenwerpers van de MLD en enkele civiele toestellen van de KNILM. Een aantal andere vliegtuigen, waaronder de twee laatste Brewsters, werden echter over het hoofd gezien en vielen op 9 maart de Japanners onbeschadigd in handen, evenals een belangrijk deel van de installaties van de Technische Dienst en de montagewerkplaatsen. Ook aan de onklaar gemaakte toestellen viel achteraf de schade overigens zo mee, dat de meeste door de Japanse technici weer snel vliegklaar gemaakt konden worden en voor propaganda- en testvluchten gebruikt. Dit was bijvoorbeeld het geval met twee beschadigde Glenn Martins, waaraan nog tot in de nacht werd gewerkt om ze gereed te maken voor een ontsnappingspoging, maar die uiteindelijk in de ochtend alsnog moesten worden opgegeven; bij een derde exemplaar lukte dit nog net wel, zoals hiervoor beschreven. De volgende dag werden de vernielingsacties conform de in Kalidjati gemaakte afspraken gestaakt en kreeg de basis een voorlopige bewaking van Stadswachters.

In de ochtend van zondag 8 maart ten slotte riep om 9.00 uur de Bandoengse NIROM-zender een proclamatie van generaal Ter Poorten om. Daarin werd uitgesproken, na enige verwijzingen naar de Japanse oppermacht ter zee en in de lucht en de onmogelijkheid aan geallieerde zijde om op korte termijn hulp te bieden, dat *'onder deze omstandigheden de georganiseerde weerstand van ons leger (moet) worden beëindigd. Het KNIL als eenheid houdt op te bestaan. Door de ongunst van de omstandigheden heeft de weermacht ons niet naar de overwinning kunnen leiden. Het leger heeft echter gedaan, wat het kon, maar is nu grotendeels bezweken onder de overmacht van den vijand.'*

In werkelijkheid was op dat moment de overgave echter nog allerminst geregeld. Toen namelijk kolonel Shoji omstreeks middernacht luitenant-generaal Imamura in Batavia op de hoogte had kunnen brengen van de voorgestelde deelcapitulatie van Pesmans Groep Bandoeng, had deze zich niet akkoord verklaard en bevel gegeven tot de voorbereiding van een algehele overgave. Daartoe dienden Ter Poorten en Tjarda van Starkenborgh Stachouwer zondag om 12.00 uur in Soebang te zijn, waar hij, Imamura, persoonlijk de capitulatie in ontvangst zou komen nemen. Zou men aan Nederlandse zijde willen weigeren, dan kon later die dag worden gerekend op een massaal luchtbombardement op Bandoeng. Met deze mededeling verscheen kapitein Gerharz' onderhandelingspartner van de avond tevoren, kapitein Yamashita, al voor de afgesproken 8.30 uur bij Pesman in Hotel Isola, eraan toevoegend dat voor 10.00 uur een antwoord werd verwacht. Als blijk van instemming dienden daarbij rondom Isola witte doeken uitgespreid te worden, die voor de Japanse vliegers een teken zouden zijn om het bombardement niet door te laten gaan; boven Bandoeng waren inderdaad reeds Japanse vliegtuigen in de lucht.

Na aanvankelijke weigering van de gouverneur-generaal volgde uiteindelijk kort voor het verstrijken van het ultimatum alsnog instemming van Nederlandse

kant en ging men in drie auto's op weg naar Soebang. In totaal bestond de delegatie uit elf personen; naast zijn adjudant, luitenant-ter-zee 1ste klasse baron G.N.H. van Till, nam de landvoogd zijn kabinetschef en de algemeen secretaris in het gezelschap op, respectievelijk dr. P.J.A. Idenburg en J.M. Kiveron, bijgestaan door twee tolken en Japan-deskundigen van de Dienst Oost-Aziatische Zaken, H. Hagenaar en dr. A.P.F. Hulswé. Aan militairen gingen behalve Ter Poorten en Pesman de chef-staf, generaal-majoor R. Bakkers, luitenant-kolonel P.G. Mantel en, als tolk, de kapitein J. Gerharz mee.

Iets voorbij Lembang passeerde de stoet, inmiddels met een Japanse auto aan kop, Shoji's kwartier, waar het gezelschap tijdens een kort oponthoud op een fotosessie en een overigens zeer hoffelijke toespraak door de Japanse kolonel werd onthaald. Pas omstreeks 12.30 uur werd Soebang bereikt, waar men te horen kreeg dat de bijeenkomst niet daar, maar op het vliegveld Kalidjati zou plaatsvinden. Bij de aankomst aldaar om 13.00 uur bleek luitenant-generaal Imamura evenwel nog niet gearriveerd, als gevolg van langdurig oponthoud onderweg door een vernielde brug over de Tjitaroem bij Krawang. In zijn plaats ontving de luchtmacht-generaal Endo de Nederlanders, bij welke gelegenheid nogmaals het dreigement van een luchtbombardement werd herhaald, onder verwijzing naar de grote macht aan jagers en bommenwerpers die op het vliegveld al gereed stond.

Tegen 17.00 uur kwam Imamura aan, in gezelschap van onder anderen de vroegere vice-consul te Batavia, Miyoshi, die met dr. Hulswé als tolk zou fungeren. Een kwartier nadien begonnen ten slotte de eigenlijke besprekingen in een der officierswoningen op het vliegveld. Zoals niet anders te verwachten viel, eindigden deze omstreeks 18.20 uur, nadat de gouverneur-generaal zich eerder bij herhaling onbevoegd tot overgave had verklaard en zich uiteindelijk op uitnodiging van Imamura uit de samenkomst had teruggetrokken, met een overeenkomst tussen Ter Poorten en Imamura tot algehele en onvoorwaardelijke capitulatie. Deze zou de volgende ochtend 9 maart voor 8.00 uur door de radiozender van Bandoeng wereldkundig gemaakt worden en gelden voor alle onderdelen van het KNIL in Indië en ook voor de nog aanwezige eenheden van de Koninklijke Marine en de Gouvernementsmarine. Over de Britse, Australische en Amerikaanse troepen werd niets afgesproken en evenmin schijnt het in Kalidjati tot ondertekening door Ter Poorten van een schriftelijk protocol van de capitulatieovereenkomst te zijn gekomen. Kort daarop werd de terugtocht naar Bandoeng aanvaard, waar de delegatie tegen 2.30 uur in de nacht aankwam. Diezelfde avond, terwijl men in Bandoeng nog onkundig was van de uitslag van het beraad maar zich dienaangaande algemeen geen illusies meer maakte, besloot omroeper Bert Garthoff de laatste uitzending van de NIROM onder Nederlands beheer om 23.00 uur vanuit de studio in Tjoemboeleuit met een beroemd geworden sobere afscheidsgroet aan de nog vrije wereld:

'Wij sluiten nu. Vaanvel, tot betere tijden! Leve de Koningin!'

ANDAG 9 MAART 1942.

Uitgever:
N.V. De Preangerbode
Bandung.

Dit nummer bestaat uit
1 blad.

AVONDBLAD.

ALGEMEEN INDISCH DAGBLAD

Directeur: A. W. van HAMSHORST

DE PREANGERBODE

Hoofdredacteur: B. NUSMEDI

Staking van den strijd.

Op last van den opperbevelhebber is hedenmorgen het volgende omgeroepen:

Het Japansche leger slaagde er in, door te breken in de Bandoengsche hoogvlakte. Het volstrekte luchtverwicht van den tegenstander maakte in de Bandoengsche hoogvlakte verderen weerstand onzerzijds onmogelijk, weshalve onderhandelingen tot staking van den strijd moesten worden geopend.

De tegenstander eischte onmiddellijke bespreking met den Gouverneur-Generaal en met mij. Bij deze besprekingen, gevoerd op 8 Maart, moesten de volgende eischen van den Japanschen legerbevelhebber worden aanvaard:

- 1e. Onvoorwaardelijke capitulatie.
- 2e. Alle vijandelijkheden onmiddellijk staken.
- 3e. Als teeken van de onvoorwaardelijke capitulatie het hijschen van de witte vlag.
- 4e. Alle troepen onmiddellijk ontwapenen en verzamelen voor overgave, troepen in stellingen of vestingwerken na ontwa-

Ik draag u op den strijd thans te staken en te vo noemde voorwaarden, u daartoe in verbinding stel hoogsten Japanschen bevelhebber in of nabij uw reas.

Wij verzoeken u, aanvangende 9 uur, en voor half uur tot 12 uur, met de beschikbare radio-telegraaf zenders te seinen of te doen omroepen de ontvangst alsmede wanneer contact verkregen met hoogsten Japanschen bevelhebber.

Dit bevel geldt ook voor de Koninklijke Marinementsmarine, en alle havenmeesters.

De Opperbevelhebber
Op last: de sous-chef van den G

De Proclamatie

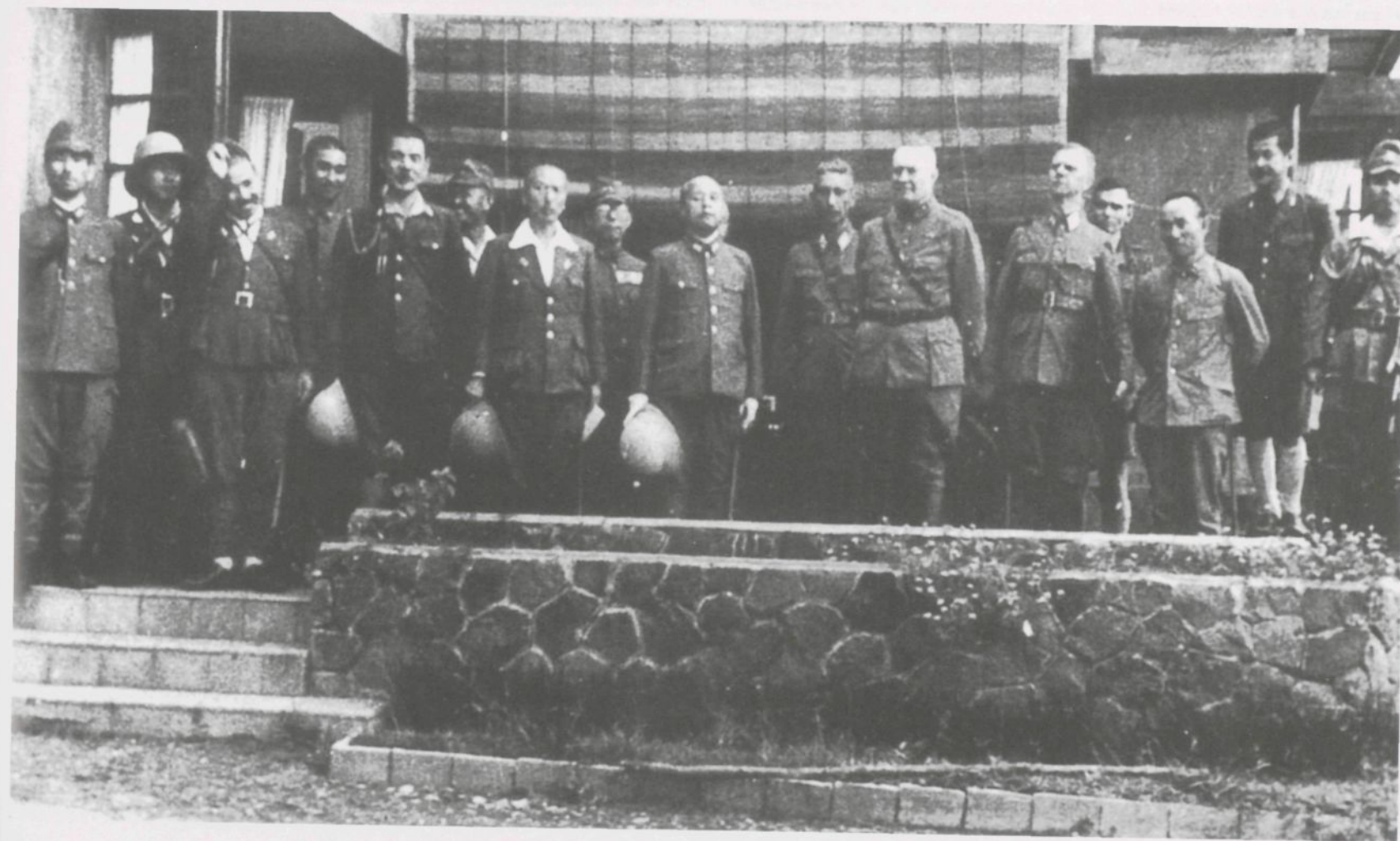
Namens den legercommandant werd gisteren de volge voorgelezen:

Drie maanden lang heeft de Nederlandsch-Indische hoofd geboden aan een overveldigende moederheid; drie n met verbeterheid gestreden.

De Koninklijke Marine en de luchtmachtcrachten hebben met de overgave van het Koninklijk Nederlandsch-Indi

Vijfmaal Kalidjati. Boven: de besprekingen op 9 maart 1942 (zie pag. 69), met op de foto luitenant-generaal H. ter Poorten en luitenant-kolonel P.G. Mantel. Pag. 63 boven: Japans schilderij van de onderhandelingen op 8 maart, met achter Ter Poorten de gouverneur-generaal. Tegenover de legercommandant zit luitenant-generaal Imamura, vooraan naast hem generaal-majoor R. Bakkers. Linksonder, rechtsonder: het avondblad 9 maart van De Preangerbode, waarin de legercommandant de beëindiging van de strijd afkondigt. Daarnaast de woning op Kalidjati waarin de onderhandelingen werden gehouden, nu een 'rumah sejarah' ('historisch huis'); volgens het bord vond de capitulatie pas op 18 maart 1942 plaats! Pag. 63 onder: na afloop van de bespreking op 9 maart poseert Imamura trots naast zijn overwonnen tegenstanders. Foto's: RIOD; Moesson 2x; Fotoarchief ML-KNIL 2x.

De Japanse bezetting

Zo was, met de onvoorwaardelijke Nederlandse capitulatie, Bandoengs eerste grote rol in de wereldgeschiedenis al na enkele weken weer uitgespeeld.

De ervaring van de aansluitende bezettingsjaren, hoe pijnlijk ook voor veel betrokkenen, wijkt in hoofdlijnen nauwelijks af van die in de andere grotere steden op Java. Ook hier begon al spoedig na de turbulente maartdagen van 1942 en de internering van de tienduizenden krijgsgevangenen de verdere uitbanning van het Nederlandse element in de plaatselijke samenleving, aanvankelijk nog min of meer marginaal door de verwijdering van ambtsdragers, allerlei zichtbare symbolen en de inperking van persoonlijke rechten en vrijheden, vanaf eind 1942 ook door de internering, in fasen, van de resterende Nederlandse totok-burgerbevolking en een substantieel deel van de Indo-Europese Bandoengers. Tegelijkertijd voerde de bezetter maatregelen door die het Indonesische bevolkingsdeel in toenemende mate dienstbaar maakten aan de Japanse oorlogsinspanning, in het kader waarvan verscheidene grote propagandacampagnes werden gevoerd en tal van (para-)militaire massa-organisaties opgezet. Naarmate de oorlog vorderde en voor Japan een ongunstiger verloop kreeg, groeide geleidelijk aan de Indonesisch-nationalistische invloed op deze bewegingen en werd de basis gelegd voor de revolutionaire periode nadien.

De krijgsgevangenen

De redenen dat Bandoeng en omgeving door de Japanners werden gekozen als een der voornaamste locaties om de militairen van de overwonnen KNIL-onderdelen en geallieerde eenheden te concentreren, berustten aanvankelijk deels op de beschikbaarheid alhier van voldoende accommodatie, in de vorm van een aantal grote KNIL-kampementen, deels op het simpele feit dat de betrokkenen op het tijdstip van de capitulatie door het verloop van de voorafgaande strijd in meerderheid al in de Preanger verbleven.

Dit gold natuurlijk voor de Groep Bandoeng op de hoogvlakte zelf, maar ook de onderdelen van Schillings West Groep hadden zich tot 8 maart in hoofdzaak teruggetrokken naar het Westjavaanse bergland en bevonden zich nu ruwweg in de wijde omgeving van Tjiandjoer en Soekaboemi. Na zich tijdens beraad met Pesman en Ter Poorten op 6 en 7 maart nog te hebben uitgesproken voor voortzetting van de strijd, waarbij zijn legergroep zich dan met name zou moeten concentreren op de verdediging van het berggebied zuidelijk van Soekaboemi, schikte generaal Schilling zich met het oog op het slechte moreel van zijn troepen op de 8ste maart alsnog in de algehele capitulatie. Blackforce en de andere niet-Nederlandse eenheden waren, zoals gemeld, in Kalidjati buiten de overgave gebleven; met instemming van Schilling was Blackburn met zijn eigen eenheid en nog ca. 1750 man RAF-personeel op 7 maart van de Bandoengse hoogvlakte doorgetrokken naar een gebied ten zuiden van Garoet, waar hij zich in guerrillastrijd hoopte te kunnen handhaven. In de praktijk bleek dit spoedig niet mogelijk, mede doordat geen radiocontact meer gemaakt kon worden met Australië, en op 12 maart moest ook hij, met Sitwells andere eenheden, in het Japanse stafkwartier te Bandoeng zijn onvoorwaardelijke overgave tekenen.

In totaal maakten de Japanners in maart 1942 op Java ca. 70.800 krijgsgevangenen, naast ca. 56.500 militairen van het KNIL, de marine en de gemilitariseerde hulpkorpsen ook ca. 2800 Australiërs, ca. 10.600 Britten en, merendeels in Oost-Java, ca. 900 Amerikanen. Van dit groot totaal was ruim de helft in West-Java aangekomen, en daarvan weer ca. 70%, ongeveer 25.000 man, in Bandoeng en de overige Preanger. In eerste instantie werden deze gevangenen, na overdracht van de wapens, op tal van plaatsen geconsigneerd in bestaande KNIL-kampementen, waarvan er in Bandoeng en omgeving al tien waren, en instellingen als scholen en gestichten, militaire hospitalen, havenloodsen, etc. In de verdere loop van 1942 werden deze tijdelijke kampen weer ontruimd ten behoeve van de concentratie van de ingezetenen in veel grotere, zwaar bewaakte en met prikkeldraad omgeven kampen in slechts vier steden, namelijk Batavia en Bandoeng in West-Java en Soerabaja en Malang in Oost-Java. In deze vorm werd Bandoeng uiteindelijk ook weer het belangrijkste verzamelpunt; na de Japanse capitulatie werden hier nog 2739 krijgsgevangenen aangetroffen, tegen 1449 in Batavia - de kampen in Soerabaja en Malang waren in de eerste helft van 1943 geheel opgeheven.

Behalve in toenemende mate geconcentreerd, werden de krijgsgevangenen na een relatief milde beginperiode ook blootgesteld aan een steeds harder regime. De Japanse regering had nooit de Derde Conventie van Genève geratificeerd, al

was deze in 1929 wel door haar delegatie ondertekend, en achtte zich dan ook niet formeel gebonden aan de daarin opgenomen bepalingen ten aanzien van de behandeling van in krijgsgevangenschap geraakte vijandelijke militairen. Wel was in januari en februari 1942 aan de Nederlanders en geallieerden toegezegd dat conform de Conventie zou worden gehandeld, ook met betrekking tot de te interneren Europese burgerbevolking in de bezette gebieden. In de praktijk bleek dit echter spoedig niet meer dan een papieren letter en hing het sterk af van de betrokken Japanse militaire bevelhebbers, of in een bepaald gebied van het bezette Zuidoost-Azië de gevangenen met meer of minder menselijkheid behandeld werden. In het algemeen gold in dit verband bijvoorbeeld de Keizerlijke Marine, aan wie het beheer van de bezette eilanden in het oosten van Archipel toeviel, als 'beter' dan de legerautoriteiten, die het onder meer op Java en Sumatra voor het zeggen kregen. Ook luitenant-generaal Imamura, de opperbevelhebber van het 16de Japanse Leger en als zodanig aanvankelijk verantwoordelijk voor de kampen op Java, kon in vergelijking met veel Japanse bezettingsautoriteiten elders doorgaan voor gematigd; veel zwaarder werd het lot van de krijgsgevangenen hier na november 1942, onder zijn opvolger luitenant-generaal Harada Kumakichi en later onder generaal Nagano.

In algemene zin richt de kritiek op de Japanse behandeling van de Nederlandse en andere krijgsgevangenen in Bandoeng en elders zich in de eerste plaats op de toestand van totale rechteloosheid waarin de betrokkenen werden gebracht; verder de systematische onthouding van voedsel, kleding, medicijnen en andere materiële levensbehoeften in adequate hoeveelheden, ook in de gevallen deze door internationale hulporganisaties wel ter beschikking waren gekomen; het systematisch beletten van contacten met familie en de overige buitenwereld en van andere geestelijke behoeften; en, niet als minste, de inzet op grote schaal van krijgsgevangenen als dwangarbeiders, onder omstandigheden die voor een groot aantal van hen hebben geleid tot de dood door ziekte, uitputting en mishandeling.

Ten aanzien van de genoemde rechteloosheid verbijsterde vooral de ongekende gewelddadigheid bij veel bestraffingen, de redeloze ranselpartijen, de opsluiting van murw geslagen gevangenen in kooien van prikkeldraad in de open lucht en, meer dan al het andere, de executies na mislukte ontsnappingspogingen van krijgsgevangenen, waarbij de betrokkenen veelal in het gedwongen bijzijn van de overige ingezetenen door bajonetsteken of onthoofding om het leven werden gebracht. Teneinde de voltallige aanwezigheid van de ingezetenen te controleren, maar vaak ook bij wijze van collectieve strafoplegging, werd er dagelijks - vaak meermalen - langdurig appel gehouden, waaraan doorgaans ook de zieken moesten meedoen. Veel andere straffen, collectieve evenzeer als individuele, hadden in de ogen der gevangenen geen ander doel dan de bestraffing als zodanig, ter vernedering van de overwonnen tegenstander.

Tallose voorschriften en verboden leken er uitsluitend op gemaakt te zijn, overtreding uit te lokken. Op elk willekeurig tijdstip kon een kampinspectie worden gehouden, waarbij de ingezetenen zich op de appelpaats moesten opstellen terwijl de bewakers hun barakken doorzochten, op zoek naar alles wat niet toegestaan of voor henzelf bruikbaar was. Bijzonder gebrand waren de Japanners doorgaans op het bestraffen van elke werkelijke of vermeende uiting van verzet tegen de opgelegde discipline, en in het algemeen van houdingen en handelingen van de krijgsgevangenen die de suggestie zouden kunnen wekken dat het machtige Japan, zijn goddelijke heerser en diens onderdanen niet met de vereiste eerbied bejegend werden. In deze samenhang moeten ook de dagelijkse collectieve ceremoniën ter ere van de keizer en andere hooggeplaatsten worden gezien, waaraan de gevangenen tijdens de appels gedwongen waren deel te nemen, evenals de Japanse eis tot ondertekening van een gehoorzaamheidsverklaring zoals die eind juli in de kampen van Bandoeng en Tjimahi werd voorgelegd.

Wat de verzorging met voedsel, medicijnen, kleding en andere behoeften betreft, het niveau daarvan nam met name in de laatste twee bezettingsjaren gestaag af, zoals dit ook in de burgerkampen het geval was. In Bandoeng, Tjimahi en elders op Java hebben zich daarbij in mindere mate excessen voorgedaan dan in de dwangarbeiderskampen in de Buitengewesten, Japan, Birma en Thailand, maar ook hier kregen veel krijgsgevangenen op den duur allerlei gebreksverschijnselen als gevolg van te weinig en te weinig gevarieerd voedsel.

Per krijgsgevangene bleef in West-Java tot het eind van de oorlog theoretisch een dagelijks rantsoen van naar schatting gemiddeld ca. 1800 calorieën beschikbaar, maar in de praktijk werd dit doorgaans lang niet gehaald. Onder de gegeven omstandigheden van middelzwaar en zwaar corveewerk betekende dit

een chronisch tekort, dat in zijn uitwerking zeer werd verergerd door het feit dat het rantsoen uit een overmaat aan koolhydraten – vooral knolgewassen als oebi en ketella – bestond, bij een groot tekort aan eiwitten, vetten, mineralen en vitaminen. Vanzelfsprekend probeerden de gevangenen op alle mogelijke, al dan niet geoorloofde wijzen hun dieet aan te vullen, maar desondanks was aan het eind van de bezettingstijd bij velen de weerstand zo verminderd, dat gevallen van ziekte die onder andere omstandigheden niet onmiddellijk levensbedreigend zouden zijn geweest, nu veelal een fatale afloop hadden. Naast het vrijwel algemene hongeroedeem en de avitaminose ging het daarbij vooral om dysenterie, malaria, tyfus, geelzucht, tropenzweren en andere huidaandoeningen, en ziekten van de ademhalingsorganen.

Tegen de bepalingen van de Geneefse Conventie in, waren door de Japanners ook artsen en mannelijk verplegend personeel als krijgsgevangenen geïnterneerd, hetgeen voor de kampen als geheel zeker een gunstige omstandigheid is geweest. Met de beperkte middelen die hun ter beschikking bleven, hebben zij algemeen blijk gegeven van een bewonderenswaardige inzet voor het welzijn van hun medegevangenen. Voor Bandoeng en omgeving moet in dit verband speciaal het Militair Hospitaal in Tjimahi genoemd worden, waar artsen en verplegers veel patiënten hebben kunnen redden, vooral tijdens de latere 'burgerperiode' van het kamp echter ook honderden anderen door gebrek aan medicijnen en aan medewerking van de Japanse commandant, de kapitein-arts dr. Sakai Hikaru, onnodig moesten zien sterven. Het achterhouden van medicijnen was een algemene praktijk, die niet alleen de eigen en oudere Nederlandse voorraden betrof, maar ook toegepast werd op de drie zendingen van voedsel en medicamenten die het Internationale Rode Kruis in 1942 en 1943 via de neutrale haven Lourenço Marques ten behoeve van de geïnterneerden op Java verzorgde. Bepaald wrang bij deze gang van zaken was, dat na de Japanse capitulatie overal in Indië ruime voorraden van vrijwel alle benodigde medicijnen bleken te bestaan, van-zelfsprekend ook van de zozeer ontbeerde kinine, waarvan de fabriek in Bandoeng in vooroorlogse jaren immers de grootste producent ter wereld was.

Een even nodeloze kwelling voor de krijgsgevangenen was het vergaande isolement waarin zij werden gebracht, niet alleen ten opzichte van de algemene gebeurtenissen in de buitenwereld, maar vooral ten aanzien van de eigen familie. In de eerste weken na de capitulatie van 8 maart 1942 was het aanvankelijk vrij gemakkelijk contact met verwanten en vrienden buiten de kampen te onderhouden, terwijl toen in het algemeen ook nog gelegenheid bestond om aan de kamppoort of door de provisorische omheining wat extra etenswaren en andere artikelen te kopen of ruilen. Al snel werden de regels echter aangescherpt en volgden strenge straffen op zulke 'paggerhandel', waarbij het na juni 1942 voor de familieleden buiten de kampen ook praktisch onmogelijk werd gemaakt, pakjes voor de gevangenen door te geven. Toen in de latere maanden van dat jaar de eerste contingenten krijgsgeslagenen uit Bandoeng en elders werden afgevoerd voor dwangarbeid buiten Java en onder de Europese burgerij de interneringen begonnen, verloren familieleden elkaar doorgaans volledig uit het oog. De incidenteel toegestane schrijfscontacten per briefkaart, deels met voorgeschreven tekst, konden dit niet veranderen; vaak waren de kaarten maanden, soms meer dan een jaar onderweg, zodat over het lot van de naasten op dat moment nog geen zekerheid bestond.

Juist deze knagende onzekerheid is door vrijwel alle betrokkenen als een zware, nauwelijks dragelijke psychische belasting ervaren en leidde er na de Japanse capitulatie veelal toe, dat ex-geïnterneerden uit de krijgsgevangenen- en burgerkampen onder grote risico's voor hun persoonlijke veiligheid massaal de nu door de Japanners beschermde kampen verlieten om hun familie op te sporen. Feitelijk veel beter geïnformeerd waren de krijgsgevangenen over het verdere wereldgebeuren; in alle grote kampen van Bandoeng en Tjimahi waren tenminste een, soms zelfs meerdere illegale radio-ontvangers, vernuftig ingebouwd in onopvallende voorwerpen als veldflessen, tabaksdozen, etc., waarmee Amerikaanse, Australische en Brits-Indische zenders beluisterd konden worden. Dit nam overigens niet weg dat tegelijkertijd ook onophoudelijk de meest irrationele geruchten over het verloop van de oorlog de ronde deden, steeds weer gevoed door de hoop op een spoedige landing van de geallieerden op Java.

Wat de gedwongen tewerkstelling van krijgsgevangenen aangaat, deze heeft – anders dan in de vorm van corveediensten in de kampen en omgeving – op Java niet op grote schaal plaatsgevonden, althans niet gedurende langere tijd. Wel begonnen al in september 1942 de grote transporten naar de werkkampen in de Molukken (aanleg vliegvelden), Sumatra (Pakanbaroe-spoorlijn), Birma en

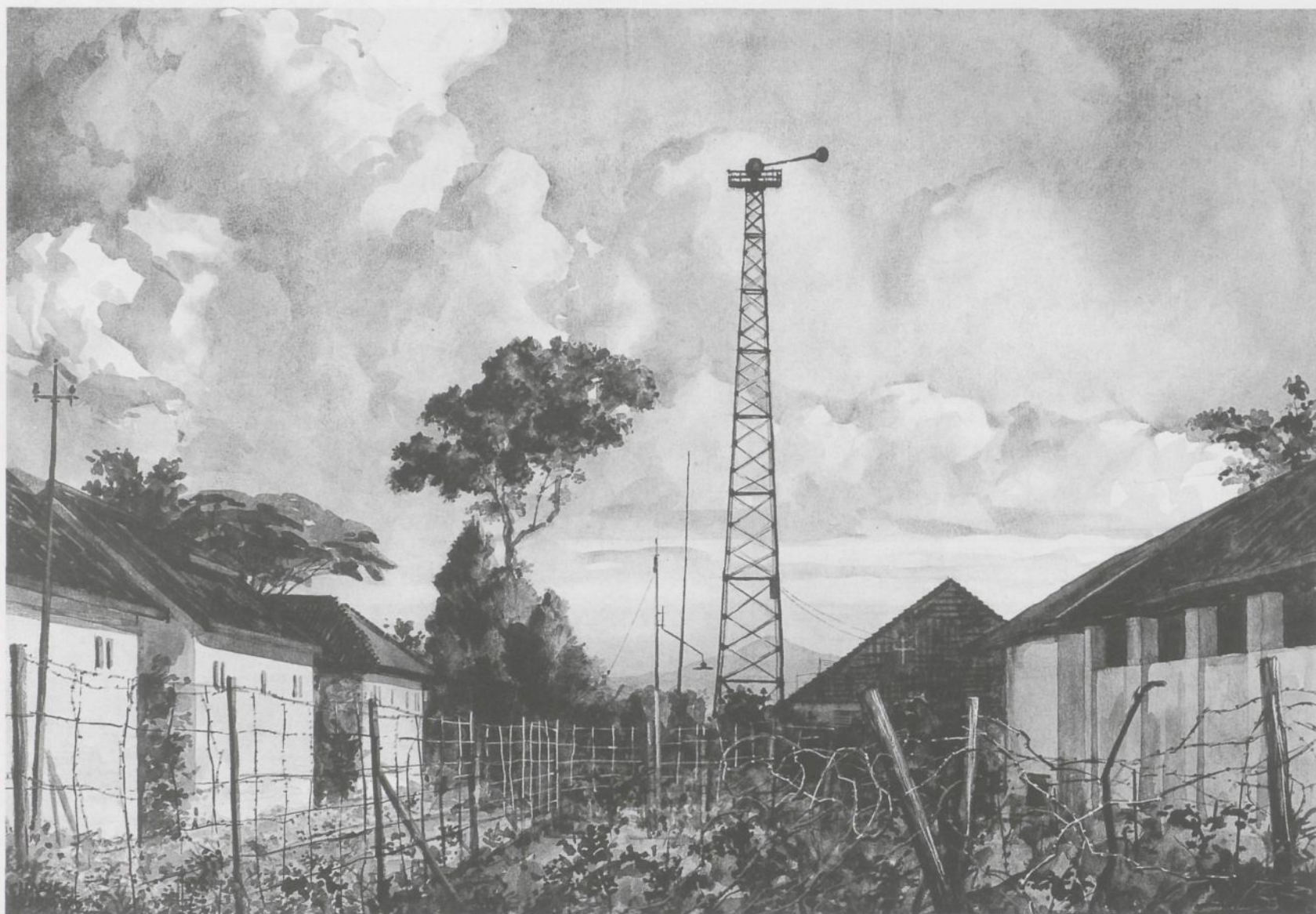
Thailand (Birma-spoorlijn), Mantsjoerije, Formosa en Japan (dwangarbeid in fabrieken, havens en mijnen). Uit Bandoeng en Tjimahi verlieten deze transporten, waaraan op termijn de grote meerderheid der gevangenen deel had, doorgaans via het kamp van het 10de Bataljon in Batavia en van daar uit Tandjong Priok ofwel rechtstreeks naar de bestemming, ofwel via de kampen van Singapore. Zoals bekend, zijn het vooral deze massale, volledig in strijd met de Geneefse Conventie doorgevoerde tewerkstellingen en scheepstransporten geweest, die onder de krijgsgevangenen van alle geallieerde nationaliteiten zo'n hoge tol hebben geëist, niet alleen door de behandeling door de Japanners, maar ook doordat een aantal van de schepen waarin de gevangenen werden vervoerd, door Amerikaanse en Britse onderzeeboten werd getorpedeerd dan wel door geallieerde vliegtuigen gebombardeerd. In totaal overleefde bijna 20% van de krijgsgevangenen Nederlanders de oorlog niet; bij de Britse gevangenen was dit aandeel 25% en bij de Amerikanen en Australiërs zelfs ca. 34%.

Met betrekking tot de werkzaamheden in de kampen van achterblijvers op Java ging het, zoals al aangeduid, in hoofdzaak om door de Japanse leiding opgedragen corveediensten ten behoeve van het onderhoud van het kamp, de voedselvoorziening, etc., en vaak ook ten behoeve van de produktie van allerlei goederen en diensten voor de kampbewoners. In juni 1942 werden alle krijgsgevangenen door het Japanse ministerie van Oorlog verplicht te werken voor hun onderhoud, met algemene instructie dat dit werk vernederend van aard diende te zijn, passend voor overwonnen vijanden. Tevens moesten de levensstandaard van de gevangenen in de kampen teruggebracht worden tot een niveau onder dat van de gewone Japanse soldaat, hetgeen in de praktijk betekende dat allerlei als overbodige luxe aangemerkte bezittingen als extra kleding, zachte matrassen, boeken, etc. moesten worden afgegeven.

Daar stond tegenover dat in september van dat jaar de krijgsgevangenen na hun 'eedafliegging' ook als zodanig door de Japanse regering werden erkend, met als resultaat dat hun in naam een zeker tractement werd toegekend en ook de tewerkstelling werd beloond, met enkele dubbeltjes per dag. Doorgaans werd overigens slechts een klein deel werkelijk uitbetaald; de rest ging 'op de bank' of, in het gunstigste geval, naar een gezamenlijk kampfonds, waaruit extra voedselaankopen buiten het kamp betaald konden worden. In een aantal kampen, onder meer in Tjimahi, werden de produktiewerkzaamheden zelfs geheel in coöperatieve kampbedrijven ondergebracht, waarvan de opbrengst ook ten goede kwam van de kampkas. Voor wat de ingezetenen nog aan persoonlijk geldbezit hadden of aan corveevergoedingen bijverdienden, kon in toegelaten kampwarongs enig voedsel bijgekocht worden.

Onder de in West-Java gemaakte krijgsgevangenen werd door de Japanse autoriteiten al snel na de capitulatie van 8 maart een min of meer ruwe scheiding aangebracht naar nationaliteit en bevolkingsgroep. De inheemse KNIL-militairen werden in meerderheid na enkele weken vrijgelaten – in Bandoeng vanaf 5 april – maar waren later in veel gevallen weer gedwongen om dienst te nemen als Indonesisch hulpsoldaat of heiho. Een groot aantal Amboneze, Timorese en Menadonese militairen, die hun loyaliteit aan het Nederlandse gezag doorgaans niet wilden opgeven, bleef echter in de kampen. Bij de groep Nederlandse militairen volgde in Bandoeng in juni een scheiding tussen Indo-Europeanen en totoks; de laatste werden naar Tjilatjap gezonden, de eersten gingen naar Tjimahi. Ook Britten, Australiërs en Amerikanen werden aanvankelijk deels in eigen kampen of afdelingen ondergebracht, maar zoals bij de andere scheidingen, ging deze segregatie later, mede als gevolg van de veelvuldige transporten, herindelingen en commandowisselingen, goeddeels weer verloren.

De organisatie van de krijgsgevangenenkampen op Java viel in hoogste instantie onder de Japanse minister-president en de minister van Oorlog, tot augustus 1944 in beide functies generaal Tojo Hideki. De verantwoordelijke afdelingen in Tokio, die onder de verzamelnaam van Krijgsgevangenen-Bureau in september 1942 het algemeen beheer der kampen van de plaatselijke legerinstanties overnamen, stonden tot maart 1943 onder leiding van luitenant-generaal Hyamura Mikeo, vervolgens tot december 1944 generaal-majoor Hamada Hitoshi, en als laatste generaal-majoor Tamura Hitoshi. In het bezette Indië werd generaal-majoor Saito Masatoshi de eerste hoofdcommandant van alle krijgsgevangenenkampen; in maart 1944 werd hij opgevolgd door kolonel Nakata Masayuki. Onder deze hoogste functionarissen opereerden zes zogenoemde Hoofdkantoren (Bunsho) voor de Geïnterneerden, waarvan drie op Java en de overige in de Buitengewesten; in maart/april 1944 werden deze op grond van een eind 1943 genomen besluit van het ministerie van Oorlog ook verantwoordelijk voor de burgerinterneringen-

Van het leven in de krijgsgevangenenkampen in Bandoeng en Tjimahi is begrijpelijkerwijs geen authentiek fotomateriaal beschikbaar. Wel werd ook hier, zoals in veel andere kampen, door ingezetenen getekend en in dagboekvorm verslag gedaan. Van bijzonder documentair belang zijn in dit verband de tekeningen en aquarellen van Charles Burki, een der weinige professionele kunstenaars onder deze kampchroniqueurs. Charles Burki werd in 1909 te Magelang geboren als zoon van een BOW-bouw-kundige. Zijn middelbare-schooljaren bracht hij deels in Nederland door, deels in Bandoeng, waar zijn vader in de jaren twintig en dertig een bekend architect was. Een aansluitende studie bouwkunde in Delft brak Charles na enkele jaren af om zijn artistiek tekentalent in Parijs aan de Ecole des Beaux Arts verder te ontwikkelen. Terug in Nederland, werkte hij nadien enige tijd als freelance-tekenaar en reclameontwerper. In 1938 keerde hij met zijn jonge vrouw Sophie - op huwelijksreis - terug naar Indië, waar door het uitbreken van de oorlog in Europa in het jaar daarop een langer verblijf spoedig noodzakelijk bleek. Gedurende laatste jaren voor de Japanse inval was Burki een veelgevraagd reclametekenaar en illustrator voor de Indische periodieken.

In maart 1942 kwam Charles Burki als krijgsgevangen milicien van het KNIL in het kamp van het 15de Bataljon te Bandoeng, waar hij werd ingedeeld bij het medisch personeel en al direct begon het kampleven in tekeningen vast te leggen. Begin 1944 werd hij via Tjimahi en Batavia op transport gesteld; kort voordien had hij kans gezien, enkele honderden tekeningen op een veilige plaats te begraven. Onderweg tussen Formosa en Japan werd het schip waarop hij zich met ca. 800 medegevangenen bevond, de *Tōmahoku Maru*, op 25 juni 1944 door

Pag. 66 boven, pag. 67 boven en onder: drie van Charles Burki's tekeningen uit het krijgsgevangenenkamp in het 15de Bataljon te Bandoeng, 1942 en 1943. Op pag. 66 de kampsirene, hierboven drie met bajonetsteken geëxecuteerde krijgsgevangenen na een mislukte ontsnappingspoging, en onder een zieke, waarschijnlijk Burki zelf. Foto's: Museon.

een Amerikaanse onderzeeboot getorpedeerd; Burki behoorde tot de slechts 211 overlevenden. In Japan werd hij tewerkgesteld in Nagasaki, kamp Fukuoka 14; hier maakte hij op 9 augustus 1945 de tweede Amerikaanse atoombomaanval mee. In 1946 was Burki terug in Bandoeng, waar hij zijn kamptekeningen vrijwel onbeschadigd terugvond. In meerderheid zijn ze in 1979 gepubliceerd in zijn bekende boek *Achter de kavaat*; de drie hier afgebeelde zijn een kleine bloemlezing. Na hereniging met zijn vrouw keerde Burki aansluitend terug naar Nederland. Tot zijn overlijden in 1994 woonde hij in Den Haag, waar hij een lange en succesvolle loopbaan opbouwde als vrije kunstenaar, ontwerper en reclametekenaar, in de laatste hoedanigheid onder meer voor grote ondernemingen en instellingen als Philips, Daf, Shell, Rai, KLM, Esso, Elsevier en Unilever. De portretfoto toont Charles Burki, weer aangesterkt, aan het werk in 1946. Foto: S. Burki-Hogendoorn.

kampen. Bandoeng en Tjimahi vormden gezamenlijk het 2de Hoofdkantoor, tot november 1944 onder bevel van kolonel Kawamura Hideo, daarna onder luitenant-kolonel Anami Sanso. Het onderkomen van dit regionale hoofdkantoor bevond zich in Bandoeng aan het Insulindepark. De kampen zelf stonden, elk afzonderlijk dan wel in groepen, onder leiding van een kampcommandant; het 2de Hoofdkantoor telde er in zijn laatste vorm vier van zulke afdelingskantoren

of bunshenko, te weten een voor het kamp van het 15de Bataljon in Bandoeng, een voor de overige kampen in Bandoeng, een voor de gezamenlijke Tjimahikampen, en een commandant-arts voor het kamp van het Militair Hospitaal te Tjimahi. Ter plaatse vertoonden deze commandanten zich slechts bij gelegenheid; in de dagelijkse praktijk hadden de ingezetenen voornamelijk te doen met een kampstaf van Japanse en Koreaanse (onder-)officiëren en een bewakingseenheid,

later vooral heihō's. Daarnaast fungeerde in elk kamp ook een Nederlandse (of geallieerde) kampleiding, met aan het hoofd de zogenoemde kampoudeste. Deze functie viel toe aan de hoogste of een der hoogsten in rang onder de officieren; werd door de gevangenen geen vertegenwoordiger kandidaat gesteld, dan wees de Japanse leiding een officier aan. De kampoudesten en hun medewerkers hadden een bijzonder verantwoordelijke en vaak hachelijke taak. Enerzijds waren zij tegenover de Japanse leiding steeds verantwoordelijk voor de algemene gang van zaken in het kamp en voor de uitvoering van de Japanse orders en straffen. Anderzijds werd door de kampbevolking vanzelfsprekend van hen verwacht, dat zij zo goed mogelijk opkwamen voor de belangen van de gevangenen en daarvoor indien nodig de wil van de Japanse commandanten trotseerden.

Hoe de behandeling van de krijgsgevangenen uitviel, hing in de meeste gevallen dan ook mede af van de vaardigheden van de kampoudesten als leiders en diplomaten, en hetzelfde gold voor de verhoudingen tussen de kampbewoners onderling. Het was immers mede hun houding die bepaalde of de opgelegde corveediensten en andere werkzaamheden naar evenredigheid verdeeld werden, of de daarmee 'verdiende' gelden via een algemene kampkas zinvol konden worden besteed aan - door de Japanners toegestaan - extra voedselaankopen, en of zieken en gewonden onder de gegeven omstandigheden de best mogelijke verzorging kregen. Vooral hing het ook van hen af of binnen de groep een zodanige saamhorigheid en discipline bewaard of, na de grote ontreding van maart 1942, geschapen kon worden dat geen al te scheve verhoudingen ontstonden tussen officieren, onderofficieren en manschappen, tussen de verschillende nationaliteiten en bevolkingsgroepen en tussen bezitters en bezitlozen, invloedrijken en machtelozen.

Van bijzonder belang was de persoonlijkheid van de kampoudesten ten slotte ook voor het geestelijk peil in het algemeen, met name ten aanzien van de mate en vorm waarin de gevangenen zelf initiatieven ontplooiden om hun lot te verbeteren. Op het materiële vlak behoefde dit doorgaans niet veel aanmoediging; tal van kampbewoners waren spoedig betrokken bij verschillende vormen van onderlinge handel en dienstverlening en probeerden op alle mogelijke wijzen extra voedsel te produceren of anderszins te bemachtigen. Waar het klimaat daarvoor gunstig was, kwam het echter ook tot activiteiten als toneel- en cabaretvoorstellingen (in het Treinkampement te Tjimahi onder anderen door Wim Kan), lezingen, colleges en cursussen door geïnterneerde docenten van het middelbaar en hoger onderwijs, het opstellen van plannen voor een naoorlogs bestuur, en natuurlijk ook allerlei creatieve bezigheden als schrijven, tekenen en schilderen, hout- en metaalbewerken, etc.

De hierna genoemde krijgsgevangenenkampen van Bandoeng en Tjimahi betreffen alleen de grootste van de kampen die na maart 1942 gedurende langere tijd als zodanig door de Japanse bezetters zijn ingericht. Niet vermeld zijn derhalve de talrijke locaties waar de Nederlandse en geallieerde troepen zich na 8 maart aanvankelijk zelf consigneerden of waar zij door de Japanners, in afwachting van een permanent verblijf, tijdelijk werden ondergebracht. Daarnaast moet met nadruk worden vermeld, dat het hier grove generalisaties betreft, waarbij allerminst volledigheid wordt gepretendeerd. Bij de talrijke verplaatsingen en hergroeperingen waaraan de krijgsgevangenen waren onderworpen, zullen afwijkingen van dit algemene beeld veelvuldig zijn voorgekomen.

Het kampement 15de Bataljon Infanterie (Tjikoedahpateuh, Kampement-straatkamp), een complex van het KNIL in de wijk Tjikoedapateuh in Bandoeng-Noord waartoe naast het kampement van het 15de Bataljon onder meer ook dat van het **1ste en 5de Depot Bataljon** en de **Lucht doelartillerie** behoorden, werd vanaf maart 1942 de tijdelijke hoofdverzamelplaats ter plaatse van Nederlandse, Ambonese, Menadonese en geallieerde militairen die zich bij de capitulatie in Bandoeng en de oostelijke Preanger bevonden. Onder hen bevond zich ook marinepersoneel, dat van Soerabaja naar Tjilatjap was gezonden voor evacuatie, maar daar geen beschikbare schepen meer had gevonden. Aanvankelijk werden hier in totaal ca. 15.000 gevangenen bijeengebracht, gescheiden naar nationaliteit, bevolkingsgroep en rang. Ca. 4800 totok-Nederlanders onder hen gingen in juni 1942 naar Tjilatjap, ongeveer 5000 Indo-Europese militairen en leden van hulpkorpsen werden overgebracht naar het kampement van het 4de en 9de bataljon Infanterie te Tjimahi. De Ambonese, Menadonese en verder voornamelijk Britse achterblijvers bleven merendeels tot eind 1943 in het kamp, dat in dezelfde periode ook werd gebruikt als tijdelijk onderkomen voor groepen

krijgsgevangenen van elders op transport - onder anderen in februari 1943 een aantal van degenen die eerder naar Tjilatjap waren afgevoerd. Nadien zijn zij in meerderheid naar het 10de Bataljon in Batavia en naar werkkampen buiten Java afgevoerd. Vanaf begin 1944 diende Tjikoedapateuh als burgerinterneringskamp.

Het Landsopvoedingsgesticht (LOG) of Kebonwaroe, zoals deze jeugdgevangenis ook heette, was in de jaren twintig gebouwd aan de Daendelsweg voor maximaal 360 'pupillen'. Eind juli 1945 bevonden zich hier ruim 3700 Nederlandse en geallieerde krijgsgevangenen, onder schrijnende omstandigheden van verwaarlozing en ondervoeding; de 'eindbevolking' bij de capitulatie bestond uit 2739 man. Als permanent krijgsgevangenenkamp was het gesticht in gebruik vanaf februari 1944, toen het als verzamelplaats in Bandoeng ging dienen voor degenen die, om welke reden ook, niet met de transporten naar de werkkampen buiten Java mee gingen. Voordien had het gedurende enkele weken na de capitulatie van het KNIL gediend als tijdelijk opvangkamp voor Nederlandse militairen en vanaf juli 1942 als burgerinterneringskamp voor mannen uit Bandoeng en omgeving. Eind april 1945 bestond de kampbevolking uit 1810 gevangenen; de grote aanwas nadien was het gevolg van de overbrenging van bijna 2000 Nederlandse en Britse officieren, die vanaf januari 1944 in meerderheid in de Struiswijk-gevangenis te Batavia opgesloten waren geweest. Eind juli 1945 werd een groep van ruim 800 voornamelijk Britse ingezetenen van het LOG weer naar Batavia teruggezonden, om tewerkgesteld te worden in het assemblagebedrijf van General Motors in Tandjong Priok. Na de Japanse capitulatie volgde al op 24 augustus 1945 een schermutseling tussen kampbewoners en jonge Indonesische nationalisten, waarna de ingezetenen snel werden overgebracht naar de noordelijker gelegen wijk Tjihapit.

De **Tjimahi-kampen** voor krijgsgevangenen bestonden aanvankelijk, in maart 1942, uit de kazernes van het 4de en het 9de Bataljon Infanterie op het KNIL-terrein noordelijk van de spoorlijn. Bijgevoerd werden hier in eerste instantie vooral de militairen met Tjimahi als standplaats en degenen die bij de capitulatie verder westelijk in de Preanger aanwezig waren. De massale aanvoer maakte in combinatie met de voortdurende verplaatsingen evenwel spoedig een uitbreiding noodzakelijk; tot de algehele opheffing van de Tjimahi-krijgsgevangenenkampen in februari 1944 kwamen daarom voor kortere of langere tijd nog verscheidene andere kampementen in gebruik, ten dele ook zuidelijk van de spoorlijn: het **kampement 6de Bataljon Infanterie**, ook bekend als het kale-koppenkamp, het **kampement van de Mitrailleurcompagnie**, het **Depot Mobiele Brigade** of **Depot Mobiele Artillerie**, het **Treinkampement**, het **kampement van de Bergartillerie**, het **Militair Hospitaal** en een buitencorveekamp, **Leuwigadjah**. In totaal waren in de Tjimahi-kampen ca. 10.000 krijgsgevangenen ondergebracht.

Bandoeng onder Japans bestuur; de grote veranderingen

'De strijd om Java - en daarmee om Indië - is ten einde na iets langer dan een week. Een debacle zonder precedent in de geschiedenis van de Pacific-oorlog, ja zelfs van de Tweede Wereldoorlog. Erger dan Malakka en Singapore. Erger ook dan Nederland in mei 1940.'

Zo verwoordde de journalist Jan Bouwer op 8 maart 1942 in zijn bekend geworden dagboek, in 1988 uitgegeven onder de titel *Het vermoorde land*, de gevoelens die op dat tijdstip talloze Nederlandse en andere Bandoengers moeten hebben beheerst. Een tijdperk was voorgoed ten einde, zal door velen zijn beseft, hoezeer later ook pogingen in het werk gesteld zouden worden om het Nederlandse gezag in de Archipel te herstellen. Men was getuige geweest van een historische omwenteling, waarvan de reikwijdte op langere termijn weliswaar nog niet was te overzien, maar die in de onmiddellijke toekomst in elk geval voor iedereen diep ingrijpende gevolgen zou hebben. Nieuwe heersers stonden op enkele kilometers buiten de stad klaar voor de intocht, als bevrijders verwacht door een groot deel van de Indonesische bevolking. Wat was er van hen te verwachten? Hoe diep zouden de Europeanen en de met hen verbonden bevolkingsgroepen van de maatschappelijke ladder tuimelen, als er in een Japans Indië al plaats voor hen zou zijn? Zou een massale internering volgen, of zou het nieuwe bewind de Europeanen juist aan zich willen binden, omwille van hun 'onontbeerlijke' kennis van het land? Mocht men zich met de nieuwe bezetters arrangeren, of moest er tot elke prijs verzet worden gepleegd? Niemand wist iets

Tjarda dan Ter Poorten senantiasa kegoegoepan

Bekas goebernør-djenderu Belanda di Indonesia, Jhr. Mr. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, bersama-sama dengan bekas-panglima seloeroeh laskar Belanda di Indonesia, letnan-Djenderal H. Ter Poorten, setelah menjerah diri kepada Balatentara Dai Nippon dipindahkan dari Bandoeng ke Djakarta. Mereka digiring oleh beberapa peradjoerit Nippon jang perkasa.

'Tjarda en Ter Poorten voortdurend opgejaagd', luidt vertaald de kop boven deze zeldzame foto uit een Indonesische krant van april 1942, waarin verslag wordt gedaan van de overbrenging van de gouverneur-generaal en de legercommandant naar Batavia op de 17de van die maand. De foto toont hun aankomst in het kampement van het 10de Bataljon aan het Waterlooplein. Foto: Asia Maior.

met zekerheid; eveneens vrijwel niemand zal op dat punt al hebben kunnen vermoeden, welke dramatische consequenties - voor alle bevolkingsgroepen - de Japanse bezetting in werkelijkheid zou krijgen.

De gebeurtenissen op maandag 9 maart, na - althans volgens sommige berichten - een laatste nacht van vertwijfeld-luidruchtige feestelijkheden in de Bandoengse uitgaansgelegenheden, lieten daarvan nog niet zoveel raden. Om 6.45 uur en daarna ieder uur opnieuw zond de NIROM overeenkomstig de in Kalidjati gemaakte afspraken het bericht van de algemene overgave van het KNIL uit. Later in de ochtend vertrok generaal Ter Poorten met enkele stafleden weer naar Kalidjati, om Imamura een overzicht te geven van de sterkte, locatie en bewapening van de bij de capitulatie betrokken Nederlandse troepen. Bij deze gelegenheid werden ook de bekende groepsfoto's gemaakt, die de KNIL-top met de Japanse opperbevelhebber en zijn staf voor de onderofficierswoning op het vliegveld tonen. Na afloop keerde de Nederlandse delegatie terug naar Bandoeng, in gezelschap van een aantal Japanse stafofficiëren; zij namen hun intrek in Hotel Preanger, dat nadien met het tegenoverliggende Savoy Homann als algemeen Japans stafkwartier op de Bandoengse hoogvlakte dienst bleef doen.

De gouverneur-generaal nam aan deze besprekingen geen deel meer. Na in de ochtend, bij wijze van laatste ambtshandeling, aan de leden van de nog in

Bandoeng aanwezige departementshoofden, leden van de Raad van Indië en de Volksraad-voorzitter, mr. J.A. Jonkman, verslag uitgebracht te hebben over het verloop van 'Kalidjati', werd hij in de namiddag met de andere tijdelijke bewoners van Mei Ling door de intussen binnentrekkende Japanners in de villa geconsigneerd. Daar bleef deze groep hooggeplaatsten, naast de directe medewerkers van Tjarda van Starkenborgh Stachouwer ook mr. B.J.G. Hogewind, gouverneur van West-Java, en dr. E.O. baron van Boetzelaer, referendaris ter Secretarie, tot 6 april onder huisarrest. Nadien werd het gezelschap opgesloten in de Soekamiskingevangenis, waar toen al sinds 28 maart een aantal andere prominenten verbleef, uit bestuurskringen onder anderen de vice-voorzitter van de Raad van Indië, mr. H.J. Spit, de Volksraadvoorzitter mr. J.A. Jonkman en de resident van Priangan, E. Tacoma.

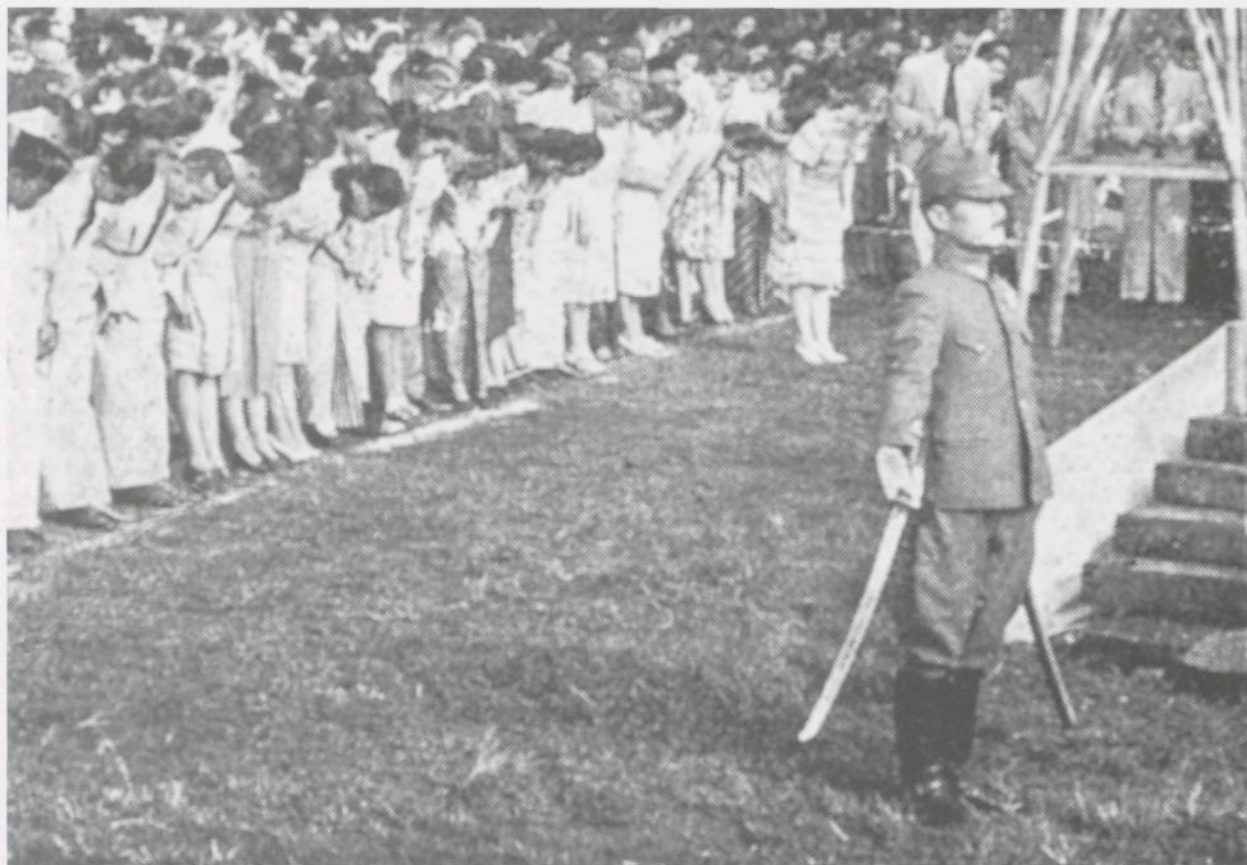
Ook legercommandant Ter Poorten kon aanvankelijk in zijn woning aan de Niasstraat blijven, vanzelfsprekend onder Japanse bewaking en na enkele dagen ook in het gezelschap van nog zeven hooggeplaatste KNIL-militairen. Begin april, toen de administratieve afhandeling van de capitulaties door de Japanse autoriteiten voltooid werd geacht, werd ook deze groep gevangen gezet, in het Landsopvoedingsgesticht aan de Daendelsweg. Op 17 april werden de gouverneur-generaal en de legercommandant, elk met een aantal van hun medewerkers, per trein naar Batavia afgevoerd, waartoe zij in demonstratieve optocht door de stad naar het station werden gevoerd: de landvoogd als enige in een personenauto, de andere hoge ambtenaren staande op een open vrachtwagen, en de militairen, gescheiden van de anderen, te voet - een aangrijpende gebeurtenis, die op de toeschouwers van alle landaard langs de route een onuitwisbare indruk naliet. Zoals bekend, werden Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en Ter Poorten in de hoofdstad geïnterneerd in het kampement van het 10de Bataljon, van waar zij ruim acht maanden later als leden van de 'Special Party' van prominente gevangenen van verschillende nationaliteiten naar een apart kamp op Formosa gingen, en van daar tegen het eind van 1944 nogmaals door naar Mantsjoerije.

De Japanse troepen die Bandoeng in de namiddag van 9 maart 1942 ten slotte daadwerkelijk binnentrokken, enthousiast verwelkomd door grote aantallen Indonesische inwoners, troffen geen stad in grote wanorde aan. Daags tevoren was er met het bekend worden van de capitulatie enige tijd gevaar van groot-scheepse rampokactie geweest, maar snel optreden van politie en Stadswacht had dit, in tegenstelling tot wat in dezelfde dagen in Semarang en andere kuststeden plaatsvond, tot enkele incidenten kunnen beperken. Kantoren, fabrieken en ook veel winkels waren gesloten, de meeste Europeanen bleven thuis. In overleg met burgemeester Beets, resident Tacoma en regent Wiranatakoesoema waren door de met Ter Poorten meegekomen officieren 's middags reeds enkele maatregelen getroffen voor de onderbrenging van de komende troepen, terwijl tevens een avondklok werd ingesteld. Een proclamatie van de burgemeester riep de bevolking op, een waardige houding aan te nemen, de bevelen van de Japanse autoriteiten af te wachten en loyaal uit te voeren en de volgende dag weer aan het werk te gaan.

Twee dagen later was de volledige bezetting van de stad, onder gelijktijdige zelfconsignering van de KNIL-troepen, reeds voltooid, een en ander vanzelfsprekend niet zonder incidenten en enige excessen. De Japanse militairen werden in eerste instantie in grotere openbare gebouwen gelegerd, hun officieren requireerden als onderkomen min of meer willekeurig woonhuizen, voornamelijk in de overwegend Europese noordelijke wijken. Er waren gevallen van berovingen en verkrachtingen door Japanse soldaten - overigens in werkelijkheid vaak Koreanen, van wie velen zich buiten diensttijd graag overgaven aan wilde drinkgelagen, met als slachtoffers zowel Indonesische als Europese en Chinese vrouwen en meisjes. Tegelijkertijd werd soms keihard opgetreden tegen zulk gedrag door officieren, terwijl Indonesische rampokkers, die vooral in de buitenwijken nu alsnog hun kans schoon meenden te zien, door de niets ontziende bruutheid van de Japanse tegenmaatregelen zeer snel op andere gedachten werden gebracht.

Op woensdag 11 maart bracht luitenant-generaal Imamura een eerste, kort bezoek aan Bandoeng; daags nadien werd de verduistering opgeheven en gebouwen van gouvernementinstellingen en grotere bedrijven 'dibeselah' (in beslag genomen) verklaard en was intussen ook al het eerste Japanse bezettingsgeld in omloop gebracht. Dezelfde dag installeerde de Japanse Militaire Politie, de Kempeitai, zich in het gebouw van de R.K. Muloschool aan de Heetjansweg; in het NILLMIJ-gebouw aan de Groote Postweg tegenover de Aloon-Aloon nam de

De Japanse majoor Takahashi leidt voor het verzamelde personeel van het Hoofdbureau der Staatsspoorwegen aan de Landraadweg te Bandoeng de plechtige viering van de verjaardag van de Tenno-Heika, 29 april 1942. Bij de heren op de achtergrond rechtsboven ontbreekt het kennelijk nog aan de vereiste eerbied voor de keizer: hun buiging is bepaald minder dan correct; later zal hun ongetwijfeld de juiste houding zijn bijgebracht. De foto is vermoedelijk afkomstig uit de voortzetting van het Staatsspoor-blad *Java Express*, dat in vooroorlogse jaren in de treinen ter inzage lag. Foto: Asia Maior.

Barisan Propaganda, zoals de Japanse leger-propagandadienst in het bezette Indië heette, zijn intrek. Vrijdag 13 maart waren veel winkels en pasars heropend, zaterdag 14 maart volgden voorlopige reisbeperkingen voor Europeanen en verscheen voor het eerst in een week - afgezien van enkele 'Speciale Edities' van de *Preangerbode* met Japanse proclamaties - weer een dagblad, de Indonesische *Sipatahoenan*. Maandag 16 maart was de Japanse controle over de situatie in Bandoeng, net als elders op Java, op alle terreinen zo goed als absoluut en kon een begin worden gemaakt met de uitvoering van de voorbereide maatregelen tot algehele reorganisatie van de bezette gebieden ten behoeve van hun inpassing in de Japanse oorlogseconomie.

Voor de Nederlandse bevolking hield dit in grote lijnen in, dat zij gedurende de komende tijd onderworpen zou worden aan een beleid gericht op haar stelselmatige, stapsgewijs uit te voeren eliminatie uit het openbare leven. De algemene maatregelen daartoe weken in Bandoeng vanzelfsprekend niet af van die in andere steden en regio's, zoals in eerdere publikaties reeds vele malen uitvoerig weergegeven, en in dit verband kan hier dan ook worden volstaan met een korte vermelding. Zo kwam het binnen enkele weken na de capitulatie bijvoorbeeld reeds tot verboden op onder meer Nederlands en Nederlandstalig onderwijs, op het gebruik van het Nederlands in het openbaar, op particuliere Nederlandstalige boek- en bladpublicaties, op reizen buiten de woonplaats zonder speciale vergunning, op het particulier bezit van auto's en bepaalde andere artikelen van 'strategisch' belang, en natuurlijk op het beluisteren en doorgeven van berichten uitgezonden door geallieerde radiostations.

Nederlanders in het bestuur en het bedrijfsleven, voor zover dezen al niet eerder als krijgsgevangenen waren geïnterneerd, werden zo snel mogelijk vervangen door Japanners en Indonesiërs; waar de betrokkenen vanwege hun kennis op korte termijn nog niet gemist konden worden, mochten zij als 'Nipponwerkers' voorlopig in dienst blijven, zij het onder steeds strenger toezicht en vollediger afscherming van de buitenwereld. Uiteindelijk zijn echter ook zij in overgrote meerderheid ontslagen en aansluitend, met hun tot dan eveneens vrij gebleven gezinnen, geïnterneerd. De eerder ontslagenen raakten doorgaans snel in financiële moeilijkheden; de salarisbetalingen stopten onmiddellijk, op van overheidswege geregelde steun was niet te rekenen en eventuele spaartegoeden waren spoedig ook niet meer toegankelijk, aangezien de Japanse autoriteiten deze bij de algehele overname van de banken begin april blokkeerden. Bij die gelegenheid werd tevens alle uitbetaling

van pensioenen, salarissen en tractementen gestaakt, ook van degenen die op dat moment nog niet uit overheidsdienst ontslagen waren. Voor zover de betalingen nadien hervat werden, aan de Nipponwerkers, waren ze vrijwel altijd veel lager ingeschaald. In alle gevallen betekenden deze maatregelen dus een gevoelige verarming en veel Nederlandse gezinnen zagen zich dan ook al spoedig gedwongen, door verkoop van persoonlijke bezittingen en huisvuil en door allerlei handeltjes in hun onderhoud te voorzien.

Deze situatie werd verergerd doordat de Japanse autoriteiten bij decreet van 11 april voor alle 'vreemdelingen' van 17 jaar en ouder een verplichte registratie instelden, waarvan de kosten voor Europese mannen en vrouwen respectievelijk f 150,- en f 80,- bedroegen, voor de overige groepen - voornamelijk Chinezen, Arabieren, Voor-Indiërs - f 100,- en f 50,-. De maatregel was onderdeel van de voorbereidingen tot de algehele internering van totok-Nederlanders later in 1942 en 1943; bij de registratie werd, onder toepassing van een reeks gradaties, reeds een onderscheid gemaakt tussen de 'Belanda totok' en diegenen die voor 'Belanda Indo' konden doorgaan en op grond daarvan waarschijnlijk 'vrij' konden blijven. Of en in welke mate dit laatste het geval zou zijn, was in april bij de burgerbevolking nog niet bekend, maar voor alle zekerheid deden velen moeite om anders dan als volbloed-Nederlander te worden geregistreerd.

De bij de registratie uitgereikte 'pendaftaran' of identiteitskaart werd een onontbeerlijk document om zich nadien nog in het openbaar te kunnen bewegen. Als enige alternatief voor registratie en aansluitend te verwachte internering bleef op termijn onderduiken over, waartoe voor de meeste totok-Nederlanders vanzelfsprekend geen gelegenheid bestond. Een der weinigen die bij hun onderduikpogingen niet later alsnog in Japanse handen zijn gevallen, was de al genoemde journalist Jan Bouwer, die in Bandoeng gedurende vrijwel de gehele bezetting verborgen heeft kunnen blijven in een huis aan de Dagoweg, dankzij de zorgen en inspanningen van zijn echtgenote en een aantal vrienden, die als 'Belanda Indo' niet werden geïnterneerd. Zijn tot dagboek verwerkte, gedetailleerde optekening van de gebeurtenissen in de stad, een in zijn soort bijna uniek historisch document, is een van de voornaamste bronnen met betrekking tot de behandeling van deze periode in de voorliggende publikatie.

Overigens begon de internering van enkele speciale groepen al voorafgaand aan de registratieplicht. Dit gold met name voor de ontslagen Nederlandse ambtenaren uit de hogere en middenkaders, de leden van de gemilitariseerde

Openbare verbranding op de Bandoengse Aloon-Aloon van Nederlandse vlaggen, vorstelijke portretten en andere symbolen van het oude bewind, ter gelegenheid van de verjaardag van de Japanse keizer op 29 april 1942. De van oorsprong Japanse foto is overgenomen uit het 'onderduikersdagboek' van de journalist Jan Bouwer, dat in 1988 in boekvorm verscheen onder de titel *Het vermoorde land*. Foto: Uitgeverij Van Wijnen.

hulpkorpsen als de Stadswacht en de politie - zij werden als krijgsgevangenen beschouwd en naar de verzamelkampen afgevoerd - en in het algemeen voor Nederlandse 'prominenten', ongeacht de vraag of de betrokkenen 'totok' dan wel 'Indo' waren. In Bandoeng vond deze eerste grote arrestatiegolf, die in totaal ca. 600 personen betrof, medio april plaats. Burgemeester Beets en een groot aantal hogere ambtenaren van het Binnenlands Bestuur en de gemeente werden op de 16de van die maand ingesloten in de Soekamiskin-gevangenis; met de Stadswacht en de Nederlandse politiefunctionarissen was dit reeds enkele dagen tevoren gebeurd, en in de laatste weken van april volgde een 'zuivering' van het lagere ambtenarenapparaat.

Een tweede periode van - massalere - arrestaties werd op 17 mei ingeluid door een decreet van luitenant-generaal Imamura, waarin alle 'Belanda totok'-mannen van 17 jaar en ouder, met uitzondering van de als zodanig erkende Nipponwerkers, voor internering werden aangewezen. In de praktijk duurde het nadien nog verscheidene weken voor de betrokkenen werkelijk werden opgeroepen; in Bandoeng gingen pas op 17 juli de eerste mannen naar het daartoe aangewezen Landsopvoedingsgesticht. Later is het op veel plaatsen ook tot een gedeeltelijke internering van mannelijke Indo-Europese Nederlanders gekomen. In Bandoeng werden dezen, maar uiteindelijk toch met totok-Nederlanders, vanaf september 1942 opgesloten in het klooster Stella Maris (Maria Sterre der Zee) aan de Waringinweg. De laatste en veruit omvangrijkste golf van interneringen volgde ten slotte in de herfst van 1942 en de eerste helft van 1943, toen de totok-Nederlandse vrouwen en kinderen en de resterende mannen, benevens opnieuw een niet onaanzienlijk aantal Indo-Europese Nederlanders, alsnog hun oproep daarvoor ontvingen. Voor Bandoeng begon deze episode, waaraan verder in dit hoofdstuk uitvoeriger aandacht wordt besteed, in december 1942 met de inrichting van de kampen Tjihapit en Kareës.

'Ontnederlandsing' van de samenleving - enkele bijzondere aspecten

Ten aanzien van enkele feitelijke, specifiek op de plaatselijke situatie betrokken gebeurtenissen in het Bandoengse tijdens de bezetting, moet als een der eerste de instelling van Japans bestuur genoemd worden. In de eerste weken na de capitulatie van 8 maart bleef de stad onder direct gezag van de plaatselijke militaire leiding, nadien volgde de overgang naar een reeds voorbereide bestuursorganisatie, dat in

hoofdzak het oudere Nederlands-koloniale stelsel kopieerde. In afwijking daarvan bleven de sleutelposities daarin echter bezet door hoge militairen; waar burgerdeskundigen werden aangesteld, stonden ook zij onder militaire leiding, in dienstbetrekking bij het ministerie van Oorlog. Een der weinige belangrijke afwijkingen ten opzichte van het Nederlandse stelsel betrof in augustus 1942 de opheffing van de provincies; in plaats daarvan werden nu de residenties, zoals in Nederlands-Indië voor 1928 het geval was geweest, weer de grootste gewestelijke bestuursseenheden.

De kolonel Matsui Kumajiro, die op 7 april 1942 in Bandoeng arriveerde in de positie van Japanse gouverneur voor West-Java, was dus feitelijk, en na enige maanden tevens formeel, de resident (shuchokan) van Priangan, al bleef zijn functie-aanduiding ook daarna die van gouverneur. Het kantoor (shucho) van de residentie (shu) werd gevestigd in het nieuwe gebouw van de Indische Pensioenfondsen aan de Wilhelminaboulevard. In maart 1943 werd hij opgevolgd door kolonel Komiyama, die voordien dezelfde functie in Semarang had uitgeoefend. Medio april 1942 werd ook een Indonesische burgemeester (shichokan) over de stadsgemeente (shi) Bandoeng benoemd, Raden A. Atma di Nata, voordien al raadslid en de broer van de bekende nationalistische voorman Oto Iskandar di Nata. De bestuurder van het regentschap (ken) Bandoeng, regent (kenchokan) Raden Adipati Aria Wiranatakoesoema, bleef onder Japans bestuur evenwel gewoon in functie; tussen april en augustus 1942 fungeerde hij in naam tevens als resident van Priangan.

Voor de verdere uitbanning van het Nederlandse element in de Bandoengse samenleving was in het bijzonder de eerste viering ter plaatse van de verjaardag van de Japanse keizer, op 29 april, aanleiding tot een grote publieke actie. Wekenlang voorbereid vond op die dag op de Aloon-Aloon een demonstratieve verbranding plaats van Nederlandse vlaggen, portretten van leden van de Koninklijke Familie, ambtskostuums en andere symbolen van het oude bewind, die tevoren door de burgerij bij de Japanse autoriteiten ingeleverd hadden moeten worden - de oogst was overigens nogal mager - of in openbare gebouwen waren aangetroffen. De Nederlandse ambtenaren, in meerderheid toen reeds gearresteerd, waren gedwongen bij deze gebeurtenis aanwezig te zijn en zo te delen in de vernedering. Aansluitend volgde een grote, zorgvuldig geregisserde optocht door de met erebogen, vlaggen en spandoeken versierde stad, waaraan naast tal van andere organisaties en groepen ook de Nederlandse schoolkinderen van Bandoeng mee moesten doen. Een en ander eindigde in een defilé voor de Japanse gouverneur Matsui en de plaatselijke legertop, afgenomen van het bordes van de residentswoning en uitvoerig op film vastgelegd door de leger-propagandadienst. Een soortgelijke manifestatie, maar nu gericht op het Chinese bevolkingsdeel, vond plaats op 17 juli, toen publiekelijk portretten van Tjiang Kai-sjek en andere symbolen van de reeds jarenlang met Japan in oorlog verkerende Chinese Republiek werden verbrand.

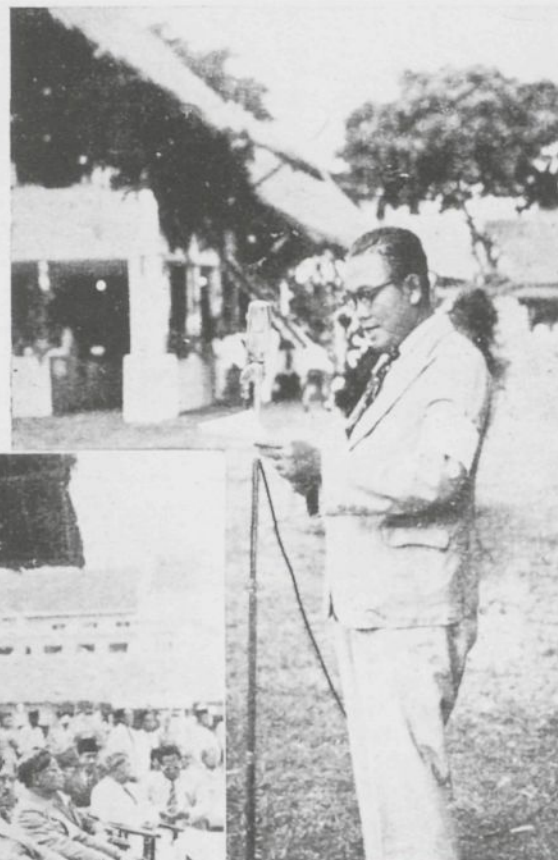
Ter gelegenheid van 's keizers verjaardag gingen daags nadien in Bandoeng en elders ook de lagere en middelbare scholen weer open, met nadrukkelijke uitzondering echter van het Nederlandse onderwijs. In het geheim is door onderwijzers en leraren, voor zover niet al in krijgsgevangenschap of anderszins geïnterneerd, daarna nog enige tijd particulier les gegeven, later zelfs nog in de interneringskampen. Voor de meeste totok-Nederlandse kinderen betekende de maatregel echter, dat zij jarenlang verstoken zouden blijven van elke vorm van onderwijs; van de Indo-Europese kinderen, die in meerderheid buiten de internering zijn gebleven, ging tijdens de verdere bezettingsjaren slechts een relatief gering aantal naar de Indonesische scholen, die spoedig geheel op Japanse leest geschoeid waren.

Even rigoreus waren de maatregelen tegen de Nederlandse en de overige pers in Bandoeng. Al in de derde week van maart 1942 werd de uitgave van de onder Japans toezicht opgestelde 'Speciale Edities' van het AID *De Preangerbode* gestaakt. Hetzelfde lot trof echter op 8 juni ook de Indonesische dagbladen, toen de reeds genoemde *Kaom Moeda* en verder de *Sipatahoenan*, de *Nicork Express* en de *Sinar Paoendan* werden opgeheven. Net als in de andere grote steden op Java stonden de Japanse autoriteiten ter plaatse nadien nog slechts één, vanzelfsprekend volledig 'gelijgeschakeld' Indonesisch dagblad toe, dat de naam *Tjahaja* kreeg, Indonesisch voor 'Het Licht'. Als hoofdredacteur werd weer de bekende nationalist Raden Oto Iskandar di Nata aangesteld, voordien in dezelfde functie verbonden aan de *Sinar Paoendan*.

Een bijzonder tragisch verloop had de 'ontnederlandsing' van de Bandoengse NIROM-zender. Direct op 9 maart was de studio op Tjimboeloeit bezocht door kolonel Matchida, hoofd van de leger-propagandadienst op Java, en enkele leden

'Openingsceremonie van de liefdadigheids-pasar in Bandoeng'. Deze Japanse propagandafoto's doen verslag van een pasar malam die in augustus 1942 op de Aloon-Aloon werd georganiseerd. Rechts houdt de burgemeester, Raden A. Atma di Nata, zijn openingstoespraak, links luistert een gezelschap van Japanse en Indonesische hoogwaardigheidsbekleders toe. Geheel vooraan zitten daar, van links naar rechts volgens het bijschrift, de regenten van Soemedang en Bandoeng en (niet herkenbaar) de kolonel Aneha van het plaatselijk Militair Bestuur (Seimubu). Geheel achteraan staat A. Hamid, redactieleider van de *Tjahaja*, en zittend G. Nakamura, hoofd van de Barisan Propaganda, waarvan het gebouw (het NILLMIJ-kantoor) op de achtergrond zichtbaar is. Foto: RIOD.

Oepatjara pemboekaan Pasar Malam Amal di Bandoeng.

Atas: Bandoeng Si-tyo, toean Radén A. Atma di Nata, dalam oepatjara pemboekaan.

Kiri: Dari pihak Barisan Propaganda tampak beberapa orang Nippon jang menghadiri oepatjara ini. Dibaris moeka, dari kiri kekanan: 1) Boepati Soemedang, 2) Boepati Bandoeng dan 3) Toean Kolonél Aneha dari Kantor Tiku Seimubu. Dibaris belakang sekali, dari kiri kekanan berdiri toean A. Hamid (Pemimpin Redaksi „Tjahaja”), doedoek toean G. Nakamura.

van zijn staf, teneinde het Nederlandse personeel instructies te geven met betrekking tot de voorlopige voortzetting van de uitzendingen. Behalve familieberichten en door de Japanse propagandadienst samengestelde nieuwsberichten mochten geen gesproken programma's meer worden uitgezonden, wel muziekprogramma's. Kennelijk in de veronderstelling zich achter dit laatste te kunnen verschuilen, besloten de algemeen omroepster J.P.W. Kusters en de technici N. van der Hoogte en V. Kudding de uitzendingen 's avonds als vanouds te besluiten met het Wilhelmus. Deze praktijk werd pas op 17 maart door de Japanners opgemerkt; de volgende dag werd het gehele personeel door de Kempeitai gearresteerd en ondervraagd, en kort nadien in meerderheid naar Batavia overgebracht. Kusters, Van der Hoogte en Kudding werden op 7 april te Antjol onthoofd.

Een laatste vorm van openbare actie tegen 'Nederland' was de verwijdering uit het stadsbeeld van standbeelden en andere gedenktekens, Nederlandstalige opschriften en dergelijke, terwijl ook opvallend Nederlandse straat- en bedrijfsnamen veranderd werden. In Bandoeng werd bijvoorbeeld Hotel Wilhelmina herdoopt tot Sakura Hotel, het bekende pension De Driekleur heette voortaan Aobaso. Tot een algehele hernoeming van de Bandoengse straatnamen is het echter gedurende de bezettingsjaren niet meer gekomen, waarschijnlijk om redenen van administratieve onuitvoerbaarheid op korte termijn.

Herstel van produktie

Bij dit alles bleef de Japanse aandacht vanzelfsprekend in de eerste plaats gericht op het zo snel en efficiënt mogelijk (her)organiseren van de exploitatie van de natuurlijke en maatschappelijke hulpbronnen die de bezette gebieden ten dienste konden stellen aan de Japanse oorlogseconomie. In Bandoeng en wijdere omgeving ging het daarbij vooral om enkele grote instellingen verbonden met het militair bedrijf, met name de vliegbasis Andir en de Artillerie-Inrichtingen; verder waren enige plaatselijke industrieën van betekenis, naast enkele katoenweverijen vooral de Bandoengsche Kininefabriek en de papierfabriek van het nabijgelegen Padalarang. Al deze bedrijven waren na 8 maart 1942 binnen enkele weken weer in gebruik; structurele vernielingen op grote schaal hadden er in de chaotische dagen voorafgaand aan de capitulatie niet meer plaatsgevonden.

Hoewel het vliegveld in 1943 nog werd uitgebreid, onder meer met een verlenging van de startbaan, was Andir als luchtmachtbasis voor de Japanners niet van hetzelfde belang als voordien voor de ML-KNIL. In het algemeen werd trouwens aan Bandoeng na de eerste bezettingsmaanden, toen het strijdtoneel in de Pacific inmiddels tot ver voorbij Java was opgeschoven, geen grote militaire waarde meer toegekend. In totaal waren er in de latere periode van de oorlog slechts enkele

De Japanse luchtmacht kreeg in de latere oorlogsjaren steeds meer materieelproblemen; al voor de capitulatie van augustus 1945 was een deel van de op Andir gestationeerde vliegtuigen niet meer inzetbaar. De foto toont onklaar gemaakte Japanse jagers op Andir in 1946 toen ook de resterende toestellen op de 'dump' waren beland. Zie ook de grote luchtfoto op pag. 167. Foto: SMG.

honderden militairen meer gelegerd, voor een deel ook nog Indonesische hulp-troepen. Wel was voorzien dat in geval van een geallieerde landing de hoofdmacht van het bezettingsleger in West-Java zich op de Bandoengse hoogvlakte zouden terugtrekken, al was het strategische voordeel daarvan in maart 1942 niet gebleken.

Wel een functie van grote betekenis had Andir in verband met de technische bedrijven en werkplaatsen van de ML-KNIL ter plaatse, die eveneens in herstelbare staat waren aangetroffen. De Keizerlijke Luchtmacht kreeg in het verdere verloop van de oorlog spoedig te maken met ernstige onderhouds- en vervangingsproblemen als gevolg van tekorten aan onderdelen en smeermiddelen - in verband met het laatste werd de Javaanse bevolking in 1943 bijvoorbeeld aangezet op massaal djarakpitten te leveren, waaruit de hoogwaardige castorolie geperst kon worden. Andir werd nu op Java de voornaamste onderhoudsbasis voor de Japanse luchtvloot, terwijl er spoedig ook nieuwe onderdelen en uitrustingsstukken werden vervaardigd.

Dit onderhoud gold overigens niet alleen de eigen vliegtuigen; ook de op Java en elders in Zuidoost-Azië buitgemaakte Nederlandse en geallieerde toestellen werden veelal op Andir hersteld en beproefd. Zo kon men boven Bandoeng in de eerste bezettingsmaanden nog vaak de gerepareerde Lodestar (later neergestort) en DC-5 van de KNILM en de laatste Glenn Martin zien, die de Japanners er op 9 maart hadden gevonden, terwijl ook verschillende typen geallieerde jagers geregeld werden proefgevlagen. Deze vliegtuigen zijn nadien evenwel niet operationeel ingezet, maar voor propaganda- en testdoeleinden naar Japan overgebracht. Voor het overige slaagden de Japanse en Indonesische technici er op de lange duur toch niet in, de materieelproblemen de baas te blijven, mede als gevolg van de steeds moeizamere verbindingen met de productiebedrijven in Japan zelf. Op het laatst van de oorlog kon de Japanse luchtmacht, ondanks alle inspanningen, op Andir over nog maar enkele tientallen inzetbare jagers en transporttoestellen beschikken.

Soortgelijke problemen, zij het van minder omvangrijke aard, deden zich voor bij de Artillerie-Inrichtingen, waar de productie - ondanks min of meer systematische tegenwerking door een deel van de Nederlandse Nipponwerkers - gedurende de gehele bezetting op ongeveer normaal niveau doorging. Hetzelfde gold voor de Kininefabriek, die voor de Japanners van bijzonder strategisch belang was in verband met de omstandigheid dat de oorlog in Azië gevoerd werd in gebieden waar malaria bijna overal endemisch was.

De Indonesische bevolking; propaganda en massa-organisaties; algehele verarming

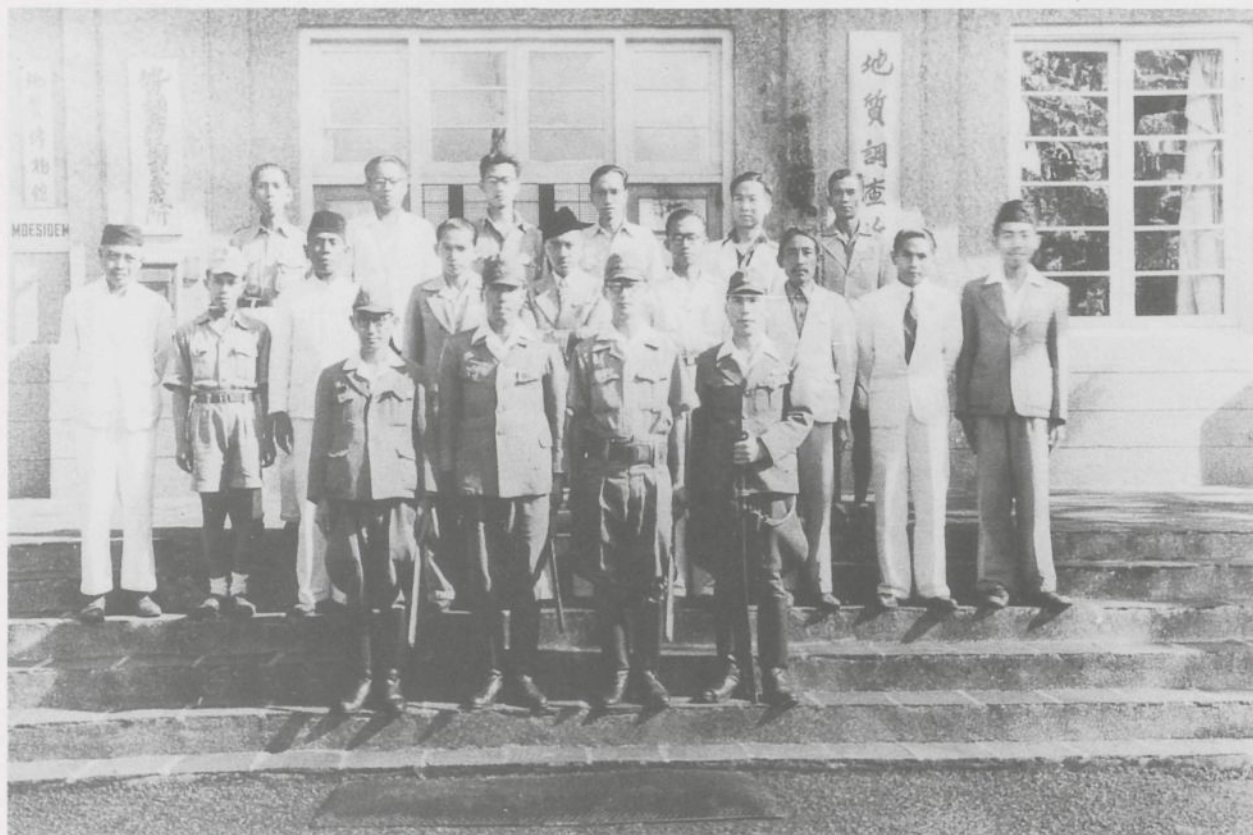
Exploitatie van maatschappelijke hulpbronnen betekende ook de algehele mobilisering, economisch en anderszins, van de niet-Nederlandse bevolkingsgroepen voor de Japanse zaak. Zoals bijna overal elders, waren de Japanse troepen bij hun intocht in Bandoeng door veel Indonesiërs ingehaald als bevrijders. Nog in dezelfde maand werd een plaatselijk Nationaal Comité van vooraanstaande Indonesische nationa-

listen opgericht, onder leiding van ir. Sakirman. Al op 20 maart echter maakte een decreet van luitenant-generaal Imamura een eind aan alle zelfstandige Indonesisch-nationalistische activiteiten; politieke partijen, discussiegroepen en propaganda buiten de Japanse instellingen om werden verboden, evenals - voorlopig - het uitsteken van de Indonesische vlag en het zingen van het volkslied. In plaats daarvan volgde in de loop van de drieënehalf jaar nadien een reeks van propaganda-acties en werk- en weerbaarheidscampagnes, terwijl tegelijkertijd de Indonesische bevolking in toenemende mate aangezet werd, deel te nemen aan de verschillende politieke en (para-)militaire organisaties die in deze periode door het Japanse bewind werden geïnitieerd. Naarmate de oorlog een voor Japan ongunstiger wending nam en de bezettingsautoriteiten tot meer concessies gedwongen werden, groeide de Indonesisch-nationalistische invloed in deze organisaties. Deze ontwikkeling is als geheel natuurlijk eerder op nationaal niveau van belang geworden dan op plaatselijk of regionaal. Met betrekking tot Bandoeng kan in dit verband dan ook worden volstaan met een korte vermelding van enkele hoofdlijnen.

Direct al in april 1942, mede ter gelegenheid van de verjaardag van de keizer op de 29ste, werd de zogeheten AAA-campagne gelanceerd, een groots opgezet propaganda-offensief om de Indonesische bevolking in te prenten dat Japan kwam als Asia Tjahaja ('Licht van Azië'), Asia Pelindoeng ('Beschermers van Azië') en Asia Penimpin ('Leider van Azië'). Op de Aloon-Aloon werd daartoe een drietal enorme luchtballons opgelaten, terwijl overal in de stad plakaten en spandoeken verschenen. Concreter was al de Poetera (Poesat Tenaga Rakjat, 'Centrale Volksmacht'), een organisatie die op 9 maart 1943 onder leiding van de nationalistische voor-mannen Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer tot stand kwam ten behoeve van de inpassing van Java in de 'Groot-Oostaziatische Welvaartssfeer'. De enigszins vaag geformuleerde doelstellingen omvatten onder meer 'de bewustmaking van de nationale taak, het nieuwe Java te vormen', 'het vernietigen van Nederlandse, Amerikaanse en Britse invloeden' en 'het bijdragen tot de verdediging van Groot-Oost-Azië'. Aan deze laatste doelstelling werd vorm gegeven door het oproepen van Indonesische hulptroepen voor het Japanse leger, de zogeheten heiho's, en van 'arbeidssoldaten' of romusha's, die onder erbarmelijke omstandigheden massaal zijn ingezet voor werk in mijnen en aan grote infrastructurele werken als de Birma-Pakanbaroe-spoorlijnen. Vooral door toedoen van Soekarno kreeg de organisatie, zeer tegen de zin van de Japanse autoriteiten, snel een duidelijk Indonesisch-nationalistisch karakter, maar tot een echte volksbeweging heeft ze niet kunnen uitgroeien. Als pro-Japanse propaganda kon de Poetera, evenals als de AAA-campagne, ronduit een mislukking genoemd worden.

Dit laatste was mede een gevolg van de gestaag verslechterende economische toestand, die de beloofde 'Groot Oostaziatische Welvaartssfeer' allengs elke realiteitszin ontnam. Bij de daarop volgende grote campagne, die voor Djawa Hokokai ('Organisatie voor de Dienstbaarheid van Java'), lag dan ook al veel meer nadruk op een strakke, militair geïnspireerde organisatievorm. Djawa Hokokai ging begin

Japanse leiding en Indonesische en Indo-Europees (?) personeel voor het Geologisch Museum aan de Wilhelminaboulevard, 1942 of 1943. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

maart 1944 van start en verving daarbij de Poetera, waarvan wel de algemene doelstellingen werden overgenomen. Ook ditmaal waren Soekarno, Hatta en enkele andere vooraanstaande nationalisten weer bij de leiding betrokken, maar in ondergeschikter positie dan bij de Poetera. Evenmin als de voorganger was de Djawa Hokokai een werkelijk succes in de zin dat de organisatie erin slaagde, de bevolking van Java massaal voor de Japanse zaak te winnen. Wel werd zij via haar jongerenorganisatie Angkatan Moeda ('Jonge Lichting' of 'Jongerenstrijdmacht') van groot belang voor de anti-westerse, in het bijzonder anti-Nederlandse vorming van de jeugd, die later een beslissende rol zou spelen in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Uit de Angkatan Moeda kwam in september 1944, na de eerste Japanse toezegging over een komende onafhankelijkheid, de Barisan Pelopor ('Voorvechterskorps') voort, een militante, toenemend nationalistische kaderbeweging onder leiding van Soekarno zelf. Oto Iskandar di Nata, hoofdredacteur van de Bandoengse *Tjahaja* en tevens een der leden van de in oktober 1943 ingestelde Centrale Adviesraad, was een der vice-commandanten.

Militarisering en anti-westerse indoctrinatie, in het bijzonder van jongeren, vond te zelfde tijd ook op grote schaal plaats in ander verband, en dan niet alleen in het onderwijs. In april 1943 was het al gekomen tot de oprichting van de Keibodan, een Indonesisch hulppolitiekorps, en de Seinendan, een organisatie in het kader waarvan jongeren een soort van arbeidsdienst moesten vervullen, maar ook een taak kregen bij de luchtbescherming en bij de rapportage van subversieve activiteiten onder hun medeburgers. Daarbij ontvingen zij, net als de leden van de Barisan Pelopor, een vorm van paramilitaire training, een element dat zeer bijdroeg tot de populariteit van deze organisaties bij de jeugd. Bijna gelijktijdig vond ook de introductie plaats van het zogeheten tonarigumi-stelsel, dat de gehele bevolking (ook die in de 'beschermden wijken') indeelde in kleine gemeenschappen onder strak toezicht van districts-, wijk- en blokhoofden. Het was vooral via dit fijnmazige stelsel dat de Japanse autoriteiten enerzijds hun beleid aan de bevolking oplegden, anderzijds steeds efficiënt controle konden blijven uitoefenen.

Naast algemene Japans-Indonesische organisaties kwam in november 1943 ook een aparte islamitische beweging onder Japans toezicht tot stand, de Masjoemi (Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia, 'Adviesraad voor de Moslims van Indonesië'). Deze invloedrijke organisatie kreeg in ruim een jaar later, in december 1944, toestemming tot de vorming van een eigen strijdorganisatie onder Japanse leiding, de Hizboellah. Dit gebeurde min of meer in navolging van de Barisan Pelopor en het al sinds oktober 1943 bestaande PETA (Soekarela Tentara Pembela Tanah Air,

'Vrijwilligersleger voor de Verdediging van het Vaderland'), een geheel Indonesisch militair korps ingesteld om de Japanse troepen op Java vrij te maken voor inzet elders in de Pacific.

De betekenis van al deze organisaties, bezien in historisch perspectief, zou uiteindelijk niet liggen in hun rol tijdens de Japanse bezetting, maar eerder daarin dat hun werkzaamheid grote groepen binnen de Indonesische bevolking geestelijk bewust maakte van, en fysiek voorbereidde op, de mogelijkheid van georganiseerd gewapend verzet tegen een terugkerend Nederlands gezag. Dit proces zou met name onder de jongeren nog voor de capitulatie van augustus 1945 reeds zeer concrete vormen aannemen, zelfs zodanig dat de Japanse autoriteiten en de met hen gelieerde nationalistische leiders er zich uiteindelijk enigszins ongemakkelijk bij gingen voelen. Zo werd medio mei 1945 in de Villa Isola, die overigens in 1943 was ingericht als Japans oorlogsmuseum ter herdenking van de verovering van de hoogvlakte een jaar eerder, tijdens een congres van de Angkatan Moeda in een resolutie voor het eerst rechtstreeks de eis tot realisering van de toegezegde onafhankelijkheid van Indonesië geformuleerd. Zoals bekend was het vooral onder druk van de radicaal-nationalistische jongerenbeweging, dat later in 1945 ook de eerste praktische stappen op deze weg werden gezet en, nadat deze procedure op 15 augustus nog niet was voltooid, twee dagen later uiteindelijk alsnog de proclamatie van de Republiek Indonesië volgde.

Bij al dit aanvankelijk nog behoedzaam geleide politieke tumult was intussen in de latere bezettingsjaren de leefsituatie van de meeste Indonesiërs, zoals al aangeduid, dramatisch verslechterd. Onder Japans bewind was de op export gerichte ondernemingslandbouw goeddeels stil komen te liggen, en daarmee vanzelfsprekend ook de handelsmaatschappijen die voordien voor de uitvoer van de produkten verantwoordelijk waren geweest. Weliswaar was aanvankelijk een deel van deze sector ingeschakeld als leverancier van grondstoffen voor de Japanse oorlogseconomie, maar op langere termijn was dit alleen nog van belang voor een klein aantal produkten die ter plaatse verwerkt konden worden; vervoer naar verwerkende industrieën in Japan was in de laatste twee oorlogsjaren door de geallieerde overmacht in de lucht en ter zee nauwelijks meer mogelijk. De vermindering van werkgelegenheid die dit alles tot gevolg gehad zou hebben, werd deels gecompenseerd door uitbreiding van de bevolkingscultures, voor een belangrijk deel echter ook door de ronseling van romusha's, van wie in totaal bijna 300.000 van Java zijn weggevoerd.

Veel plattelanders probeerden de tewerkstelling en ronseling te ontvluchten door naar de grotere steden te trekken, naar de adat veelal in de verwachting door familie

te worden gesteund, maar een groot aantal van hen geraakte hier uiteindelijk in diepe armoede en ellende, doordat de betrokken verwanten in de stad en de plaatselijke economieën in het algemeen deze extra toeloop lang niet konden verwerken. De extra werkgelegenheid als gevolg van de gelijktijdige uitbreiding van het aantal lagere Indonesische ambtenaren stond getalsmatig daarmee in geen verhouding, nog afgezien van het feit dat de op drift geraakte plattelandsbevolking dit werk toch niet kon uitvoeren. Daarbij kwam dat ook de produktie van voedingsgewassen, textiel en andere consumptiegoederen sterk verminderde, terwijl bovendien nog een steeds groter deel daarvan – eind 1944 50% van de rijst – moest worden afgestaan ten behoeve van de bevoorrading van de Japanse strijdkrachten.

Spoedig bloeide dan ook overal de zwarte markt, waar de prijzen bij de gelijktijdig optredende inflatie van het Japanse bezettingsgeld tot torenhoge waarden stegen. Rijst kostte eind 1942 bijvoorbeeld nog 6 à 7 cent per kilo, bij een gemiddeld dagloon voor ongeschoold werk van 12 tot 15 cent, maar eind november 1944 was deze prijs opgelopen tot f 2,-! Voor velen onder de merendeels niet-geïnterneerde, maar doorgaans wel brodeloze Indo-Europese Nederlanders was deze sluikhandel een uitkomst, doordat men er nog allerlei bezittingen kon ruilen voor voedsel; voor de gemiddeld zoveel armere Indonesische bevolking bestond deze mogelijkheid heel vaak niet.

De situatie in Bandoeng is in dit verband mogelijk als geheel iets gunstiger geweest dan in veel andere steden op Java, in het bijzonder in vergelijking met Batavia. De grote werkgevers uit de Nederlandse tijd, dus de ambtelijke instellingen, Andir, de Artillerie-Inrichtingen, de Kininefabriek en enkele andere industrieën, bleven zoals gezegd volop in bedrijf, terwijl de omringende theeondernemingen op bescheiden schaal voor de binnenlandse markt konden blijven produceren. Het arbeidsprobleem zal hier waarschijnlijk dan ook minder van belang zijn geweest dan elders, temeer daar de uitschakeling van het Europese bevolkingsdeel op de arbeidsmarkt naar verhouding veel banen voor Indonesiërs opleverde – Bandoeng was immers vanouds veruit de 'meest Europeesche stad' van Indië geweest. Niettemin maken ook hier ooggetuigen van de toestand tijdens de laatste twee oorlogsjaren melding van ontoereikende rijstdistributie en buitensporige prijzen, ernstig toegenomen armoede onder een deel van de Indonesische Bandoengers en meer dan incidentele gevallen van voedseltekorten.

Terreur en verzet

Het zal duidelijk zijn dat onder deze weinig stimulerende omstandigheden de beschreven regimentering van de bevolking onder het tonarigumi-stelsel, in combinatie met de taken van de Keibodan en de Seinendan, steeds openlijker het karakter van een repressief controle-apparaat kreeg. De Keibodan was geen onderdeel van de burgerpolitie, maar stond rechtstreeks onder het Japanse Militair Bestuur. In de praktijk betekende dit, dat rapportages van verdachte activiteiten of personen door de Keibodan of de Seinendan direct werden doorgegeven aan de afdeling Algemene Zaken van de Japanse Militaire Politie, de gevreesde Kempeitai (Kenpeitai, Kempetai), of aan de daaraan ondergeschikte Indonesische geheime politie, de DPKN (Dinas Penawas Keselamatan Negara, 'Dienst voor de Bewaking van de Staatsveiligheid'). Deze laatste was overigens in de volksmond nog altijd beter bekend als de PID, Politieke Inlichtingen Dienst, de in de lagere rangen vooral door Indonesiërs bemande staatsveiligheidsdienst uit de Nederlandse tijd, waarvan de DPKN de voortzetting was.

De Kempeitai in Bandoeng was ondergebracht in de R.K. Muloschool, Heetjansweg 8, de DPKN bleef gevestigd in het oude PID-bureau aan de Engelbert van Bevervoordeweg 24. Beide instellingen waren onder hun eufemistische benamingen regelrechte staats-terreurorganisaties, die tot algemeen doel hadden, elke vorm van weerstand tegen het Japanse bewind uit te schakelen. Bij het uitoefenen van deze taak, verdeeld over de drie hoofdwerkterreinen van algemeen toezicht op politieke activiteiten, opsporing, arrestatie en verhoor van verdachten, en contra-spionage onder subversieve groeperingen, had de Kempeitai bijna absolute volmacht en konden regionale bureaus als dat te Bandoeng ook vrijwel autonoom opereren. De gebruikte middelen waren volledig aan het doel ondergeschikt en niet gebonden aan enige ethische norm; wel werd doorgaans bij een uiteindelijke strafoplegging door het Militair Gerechtshof in Batavia of door een regionale militaire rechtbank een zekere schijn van legitimiteit nagestreefd. Gegeven het feit dat de plaatselijke Kempeitai-commandanten tevens voorzitters van de militaire rechtbanken waren, in Bandoeng onder anderen de majoor Miyawaki Saburo, ontbrak het daarbij natuurlijk nooit aan de gewenste 'bewijsstukken' en 'bekentenissen'.

Het ruwe handwerk van arrestaties, verhoren en martelingen van verdachten werd door de Kempeitai veelal overgelaten aan de DPKN, met name in zaken die niet van zeer groot belang werden bevonden. Daaronder vielen veel gevallen van vermeende subversieve activiteit onder de Indonesische bevolking, waaruit overigens in Bandoeng, voor zover bekend, gedurende de gehele bezetting relatief weinig openlijke tegenwerking is ondervonden. Meestal interessanter voor de Japanse militaire politie waren activiteiten waarbij Nederlanders en Chinezen betrokken bleken, in het bijzonder de echte gevallen van illegaal werk en verzet. Binnen de Kempeitai-organisatie waren voor elk van de juridisch onderscheiden bevolkingsgroepen, namelijk de Indonesiërs, Chinezen en andere 'Vreemde Oosterlingen', Nederlanders en andere onderdanen van vijandelijke westerse mogendheden, en onderdanen van bevriende of neutrale westerse landen, speciale secties ingesteld; in 1943 kreeg de Kempeitai daarnaast een geheel Indonesisch hulpkorps, de Kempeiho.

Wie of welke sectie men als verdachte echter ook in handen viel, de verhoren en verdere behandeling door Kempeitai en DPKN betekenden vrijwel altijd een lange aaneenschakeling van vernederingen, mishandelingen en gerichte martelingen. Een groot aantal arrestanten bezweek doorgaans al tijdens deze inleidende fase; veel anderen werden na hun veroordeling geëxecuteerd, in de bossen bij de Sterrenwacht van Lembang. Verdachten die tot gevangenisstraf waren veroordeeld, werden overgebracht naar de gevangnissen van Soekamiskin en Bantjeuj, waar in beide gevallen vooral in de laatste twee bezettingsjaren onbeschrijflijke wantoestanden van verwaarlozing en ondervoeding heersten. Werd tijdens het vooronderzoek door de Kempeitai een zaak van meer dan regionaal belang bevonden, dan volgde verwijzing naar het hoofdkwartier in Batavia en, soms, een proces voor het Militair Gerechtshof. De voltrekking van de talrijke doodvonnissen uitgesproken door deze hoogste rechterlijke instantie tijdens de Japanse bezetting vond plaats aan de kust bij Antjol tussen Batavia en Tandjong Priok, op de plaats van het huidige ereveld van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting. Overigens moet worden opgemerkt dat uit Bandoeng tevens verscheidene gevallen bekend zijn waarbij Indonesische PID-medewerkers en ook Chinese en Indo-Europese informanten van de Kempeitai en PID tijdens de bezettingsjaren in het geheim hulp verleenden aan Europese stadgenoten.

Dat het onder deze omstandigheden van keiharde repressie en bijna optimale controle in Bandoeng en elders in het bezette Indië onder geen van de bevolkingsgroepen tot massaal verzet heeft kunnen komen, zal geen toelichting behoeven. Voor de groepen die zich tot zulk verzet gedreven konden voelen op grond van een veronderstelde loyaliteit aan het Nederlandse gezag, vormde de algemene vijandigheid van de omringende Javaanse en Soendaneze bevolking – nog aangemoedigd door royale beloningen op het aanbrengen van onderduikers en verzetsplegers – een zeer groot extra risico. Dit gold natuurlijk voor de totok- en Indo-Europese Nederlanders zelf, maar ook voor de Chinezen, Ambonezen en Menadonezen, die nauwelijks minder opvallende elementen in de plaatselijke Indonesische samenleving waren. Van de totok-Nederlandse mannen was bovendien al snel een groot aantal geïnterneerd, na enige maanden ook van de vrouwen en kinderen.

Niettemin hebben in Bandoeng in het eerste bezettingsjaar nog verscheidene verzetsgroepen activiteiten kunnen ontplooiën; daarnaast was op bescheiden schaal sprake van anderssoortig illegaal werk. Met betrekking tot dit laatste moet vooral genoemd worden een groep van zeven medewerkers van de Pyrotechnische Werkplaats onder leiding van E.Ch.L. Verwoerd, die aanvankelijk onder Japans toezicht in dienst bleef. Door systematische misleiding van de Japanse bedrijfsleiding slaagden zij er tot hun uiteindelijke internering in juli 1943 in, aanzienlijke hoeveelheden bruikbare munitie te laten vernietigen, verscheping van kostbare apparatuur naar Japan te voorkomen en enkele andere machines voor de vervaardiging van geweerpatronen buiten bedrijf te houden. Pogingen om radiocontact te leggen met Australië zijn onder meer bekend van een groepje PTT-ambtenaren onder leiding van de directeur van deze dienst, ir. C. Hillen. In juli 1942 verzocht deze aan een medewerker van het Bureau Radio-omroep, B. van der Heyden, met een door hem gebouwde geheime zender een aantal boodschappen in een tevoren afgesproken code door te geven naar zijn hoofd Technische Dienst, die voor de capitulatie naar Australië was gezonden. Deze uitzendingen zijn volgehouden tot maart 1943, toen Van der Heyden door de arrestatie van een tussenpersoon gedwongen was, de zender te demonteren. Zijn boodschappen zijn in Australië inderdaad opgevangen, zoals in februari 1943 door een tegenbericht uit Ceylon werd bevestigd; van een geregelde rapportage over de toestand in Bandoeng is het echter niet gekomen. Ook een illegale groep van Indo-Europese Nederlanders onder leiding van O.R. Werdmüller von Elgg schijnt in Bandoeng een zender gebouwd te hebben, maar hun oproepen zijn in Australië niet geregistreerd.

Veruit het meest omvangrijk en het best gedocumenteerd van de verzetsactiviteiten in Bandoeng zijn die van de Groep-De Lange, die zich tot augustus 1942 heeft kunnen handhaven. Leider was R.G. de Lange, tijdens de oorlogsmaanden als kapitein bij de Generale Staf verantwoordelijk voor de treintransporten van het KNIL en na de capitulatie als Nipponwerker toegevoegd aan het westelijke hoofdbureau van de Staatsspoorwegen te Bandoeng. De groep hield zich onder meer bezig met de organisatie van steun aan gezinnen van geïnterneerde krijgsgevangenen en aan de kleine groepjes geallieerde militairen die zich na 8 maart in het ruige bergland van de zuidwestelijke Preanger aanvankelijk nog verborgen hielden. Tevens bereidden de leden zich voor op de 'komende' geallieerde tegeninvasie, door het verzamelen van wapens en het vergaren van informatie over de Japanse militaire sterkte en de aanwezigheid van wapenopslagplaatsen. Deze informatie bleek later zeer volledig en accuraat, maar heeft Australië nooit bereikt. Een poging in november 1942 van een als Javaan vermomde Britse RAF-luitenant, G. Coates, om met rapporten van De Lange en van verzetsgroepen elders in een bootje van Java te ontsnappen, mislukte jammerlijk, waarbij alle gegevens in Japanse handen vielen. De Lange zelf werd al medio augustus 1942 gearresteerd, de laatsten van zijn medewerkers, onder wie de Britse kapitein J. Douglas, drie maanden later. Kapitein De Lange werd op 10 april 1943 door het Militair Gerechtshof te Batavia ter dood veroordeeld en twee dagen nadien, met Douglas en nog een veroordeelde, op Antjol onthoofd.

Deze derde man was W. van der Vorst, die in mei 1942 in Bandoeng het zogenoemde Java-Legioen had opgericht. Deze organisatie bestond uit ca. 200 jonge, in meerderheid Indo-Europese Nederlandse padvindende, die gedurende enkele maanden op Tjoemboeuit bij het sanatorium Solsana een provisorische militaire opleiding ontvingen van een aantal uitgeweken Indonesische en Nederlandse KNIL-militairen. Net als in het geval van de Groep-De Lange, waar eveneens te weinig aandacht aan geheimhouding en andere veiligheidsmaatregelen werd besteed, ging het Legioen spoedig ten onder aan onvoorzichtigheid en overmoed. Zo werd er niet tegen opgetreden dat sommige padvindende min of meer openlijk met hun wapens te kijk liepen, terwijl de schietoefeningen op Tjoemboeuit tot in verre omtrek hoorbaar waren. Eind juli 1942 voerde de Kempeitai een overval uit, waarbij twee doden vielen en Van der Vorst met de andere leiders werd gearresteerd; Van der Vorst werd in april in Batavia ter dood veroordeeld. Een aantal jongens wist te ontkomen, de overigen werden aanvankelijk eveneens ter dood veroordeeld, maar kregen na een verzoekschrift van de ouders gratie en werden in de Soekamiskin-gevangenis ingesloten; van daar zijn zij later overgebracht naar het interneringskamp Baros in Tjimahi.

Naast deze groepen zijn in Bandoeng naar alle waarschijnlijkheid nog meer organisaties bij verzetsdaden betrokken geweest, onder meer de al genoemde groep van Werdmüller von Elgg. Over hun activiteiten ontbreekt echter precieze informatie uit neutrale bron, dus in andere vorm - Japanse documenten, getuigenverklaringen door derden - dan uit opgaven door de veronderstelde betrokkenen zelf. Om die reden is er hier voor gekozen, gezien van de gevoeligheid van het onderwerp en de ernst van de misverstanden die in dit verband uit onjuiste weergaven kunnen voortkomen, van deze groepen in dit overzicht geen verdere melding te maken.

Positie van de Indo-Europese bevolkingsgroep; BOGI

Anders dan in de overige delen van bezet Indië, is het op Java slechts tot een zeer gedeeltelijke internering van Indo-Europeanen gekomen. De redenen daarvoor zijn niet geheel duidelijk, maar hadden in elk geval mede te maken met de door de Japanse autoriteiten voordien onvoldoende geschatte omvang van de groep in kwestie, die boven de al massale interneringen van totoks en krijgsgevangenen een groot extra probleem van accommodatie en voedselvoorziening zou hebben betekend. Daarbij kwam dat de Indo-Europese bevolkingsgroep zeer verschillend van samenstelling en sociaal-economische achtergrond was en de leden ervan ook niet noodzakelijkerwijs dezelfde burgerrechtelijke status hadden, hetgeen een eenduidig beleid ten aanzien van hun internering nogal bemoeilijkte. Indo-Europeanen vond men, zij het ondervertegenwoordigd, in de late Nederlandse periode tot in hoogste bestuurlijke en militaire kring (de luitenant-gouverneur-generaal Van Mook, generaal Berenschot), maar ook in de kampongs tussen de Indonesische bevolking. Hun familie maakte in sommige gevallen reeds enkele eeuwen deel uit van de koloniale elite, waarbij veelal ook een Chinees element een rol speelde, in andere ging hun Indo-Europese afstamming niet verder terug dan een huwelijk of samenwonen van een Indonesische en een Europese ouder. Navenant verschillend kon het uiterlijk zijn, variërend van volledig 'Hollands' aandoende typen met blauwe ogen en blond haar tot een vrijwel geheel Indonesisch aanzien.

Het cruciale punt van burgerrechtelijk onderscheid met die Indonesische bevolking was evenwel de wijze van registratie in de indeling naar bevolkingsgroep die in het vooroorlogse Indië gold. Was men als Indo-Europeaan voortgekomen uit een wettig gemengd huwelijk of, in geval van samenwoning, door de Europese vader

formeel erkend, dan vond registratie als Europeaan plaats. Kinderen uit gemengde verhoudingen die niet erkend werden, bleven 'Inlander'. De registratie als Europeaan, die in de praktijk dus ook het Nederlandse staatsburgerschap inhield, was bij uitstek het bindende element binnen de Indo-Europese bevolkingsgroep en vormde tevens de basis voor haar algemene identificatie met Nederland en het Nederlandse gezag in Indië. Bij volkstellingen en in de registers der burgerlijke stand werd in de koloniale periode binnen de Europese bevolkingsgroep evenwel geen onderscheid naar afkomst vastgelegd, zodat de totale omvang van de Indo-Europese deelgroep daarin niet precies meer is aan te geven. In het algemeen mag er echter van worden uitgegaan, dat in de steden van Java gemiddeld ca. 60-65% van de geregistreerde Europeanen van gemengde afstamming was. In Bandoeng, vanouds een stad met een vrij nadrukkelijk totok-stempel, was het aandeel mogelijk iets lager, maar zeker niet minder dan de helft. De grote meerderheid van de Bandoengse Indo-Europese Nederlanders leefde op het niveau der (lagere) middenklasse, werkzaam als de kostwinners vooral waren in de middenkaders van het overheidsapparaat, de grote bedrijven en het KNIL.

De houding van de Japanse bezettingsautoriteiten ten opzichte van de Indo-Europeanen is nogal tweeslachtig en wisselend geweest. Krijgsgevangenen, politiemensen en 'prominenten' bij de overheid en het bedrijfsleven - in de praktijk degenen die voorheen f 300,- of meer per maand hadden verdiend - uit deze groep werden met de totok-Nederlanders al snel na 8 maart geïnterneerd, tenzij ze als Nipponwerker nodig waren. De overigen kregen merendeels in april ontslag, vooralsnog echter zonder aansluitende internering. In april 1943 besloot het Militair Bestuur op Java, intussen op de hoogte van de overwegend pro-Nederlandse houding bij de betrokkenen, tot een algehele herregistratie van de Indo-Europeanen, met het doel althans een deel van hen alsnog te interneren. In Bandoeng gebeurde dit in juni en volgende maanden, waarbij - overigens alleen hier - naar mate van bloedverwantschap met Indonesiërs niet minder dan acht verschillende afstammingscategorieën werden onderscheiden. Net als bij de registratie voor de 'pendaftaran' een jaar eerder, wisten velen zich door het opgeven van gefingeerde Indonesische voorouders in een gunstige categorie te plaatsen, maar het uiteindelijke resultaat was toch, dat in het najaar van 1943 ca. 3000 Indo-Europese Nederlanders in de groepen 1, 2 (één totok- en één Indo-ouder) en 5 (twee totok-ouders, maar kind in Indië geboren) het kamp in moesten.

De ca. 15.000 overigen in de stad Bandoeng (plus nog eens ca. 3000 in het

Pag. 76, pag. 77: twee beruchte instellingen tijdens de Japanse bezetting in Bandoeng. Links het hoofdkwartier van de Kempetai, ondergebracht in de R.K. Muloschool aan de Heetjansweg, rechts de Sockamiskin-gevangenis tussen Bandoeng en Oedjoengbroeng, waar onder meer politieke gevangenen vast zaten. De foto van de school dateert van kort na de voltooiing in 1930, de MIL-KNIL-opname van de gevangenis vermoedelijk uit eind 1946 of 1947. Foto's: J.G.M. Estourgie; R.E. van Wijngaarden.

gelijknamige regentschap), met meer Indonesisch bloed, bleven 'vrij', maar werden in dezelfde periode onderworpen aan steeds toenemende druk om de pro-Nederlandse houding te laten varen en het Japanse ideaal van de Groot-Oostaziatische Welvaartssfeer te omarmen. Al in januari 1943 was in Batavia een Kantoor voor Indo-Europese Zaken ingesteld, dat onder medewerking van een kleine groep rond de oud-ambtenaar P.F. Dahler de Indo-Europeanen op Java gedurig met gerichte, maar weinig succesvolle pro-Japanse propaganda bestookte. Deze instelling kreeg in augustus 1943 een slagvaardiger opvolger in de vorm van het KOP (Kantor Oeroesan Peranakan, 'Kantoor voor Personen van Gemengde Afkomst') onder leiding van de Nederlands sprekende Japanse officier Hamaguchi, waarin Dahler als chef van de propaganda-afdeling een vooraanstaande rol werd toebedeeld. De strategie van dit KOP was tweërlei: enerzijds, in het kader van het gelijktijdig ingevoerde tonarigumi-stelsel, de niet-geïnterneerde Indo-Europese bevolking onder strakkere controle te krijgen, anderzijds en in samenhang daarmee deze groep vaster aan het Japanse bewind te binden door alle steunverlening aan Indo-Europeanen onder te brengen bij verplicht op te richten plaatselijke KOP- of 'Kaoem Indo'-comités.

In Bandoeng kwam zo'n comité op 1 januari 1944 tot stand onder de naam BOGI, Badan Oeroesan Golongan Indo ('Raad ter Behartiging van de Belangen der Indo's'). Als voorzitter werd aangesteld de heer F.J. Suyderhoud, leraar aan het Christelijk Lyceum en reserve-officier van de Koninklijke Marine; de andere bestuursleden waren de heren L.A.A. Lang, J.H. Harten en mr. J.A. Guykens, en mevr. J. Douwes Dekker-Mossel. De laatste was de echtgenote van E.F.E. Douwes Dekker, de 'Indische' nationalist die kort voor de Japanse bezetting als 'staatsgevaarlijk' element met een groep 'onverzoenlijke' NSB-ers naar het concentratiekamp Joden Savanne in Suriname was overgebracht. Suyderhoud was tijdens de bezetting eerder werkzaam geweest in de steunverlening aan Europeanen die door ontslag of door internering van hun kostwinner behoeftig waren geworden. Al kort na 8 maart 1942

was bij zijn woonhuis door de Protestantse Kerk een particuliere gaarkeuken ingericht, later in 1942 kon hij toetreden tot de staf van een inmiddels ingestelde gemeentelijke gaarkeuken voor Europeanen aan de Kebon Kawoengweg, onder leiding van het echtpaar Van der Capellen.

Onder Suyderhouds bekwaam en diplomatiek voorzitterschap heeft de BOGI, ondanks het strakke Japanse toezicht op de organisatie, gedurende de laatste twee oorlogsjaren veel nuttigs kunnen doen voor de snel verarmende Indo-Europese gemeenschap in Bandoeng, zonder daarbij wezenlijk toe te geven aan de druk tot 'gelijkschakeling' van de achterban, die door het KOP bij monde van Dahler en later vooral van de veel radicaler pro-Japanse groep rond P.H. van den Eeckhout voortdurend werd uitgeoefend. Zo nam de BOGI, die vooral werd gefinancierd uit Japanse middelen maar ook zelf inzamelingen organiseerde, in april 1945 de gemeentelijke gaarkeuken over, werden aan de meest behoeftigen ook bescheiden financiële bijdragen uitgekeerd, probeerde men huisvesting en werk te vinden voor Indo-Europeanen, werd clandestien Nederlands onderwijs gegeven, konden via de Zwitserse honorair-consul enige medicijnen verkregen worden en lukte het Suyderhoud soms zelfs, door overleg met de Japanse politie interneringen en arrestaties van Indo-Europeanen ongedaan te maken. Bij alle clandestiene activiteiten waren overigens uitsluitend de vier mannelijke bestuursleden betrokken; aan mevrouw Douwes Dekker werden alleen het organiseren van de inzamelingen en enkele andere financiële zaken overgelaten. In de maanden na de Japanse capitulatie zijn veel van de BOGI-activiteiten en -instellingen overgenomen door de RAPWI-organisatie.

Uiteindelijk kon echter ook het BOGI-bestuur niet voorkomen, dat de Bandoengse Indo-Europeanen geregeld te maken kregen met Japanse repressiemaatregelen. Het optreden van de Groep-Van Eeckhout in het KOP bijvoorbeeld leidde in september 1944 tot anti-Japanse incidenten onder Indo-Europese jongelui in Batavia, die - daartoe opgeroepen - massaal weigerden zich van het Nederlandse gezag te distantiëren. De Japanse autoriteiten reageerden in de maanden nadien met een reeks razzia's over heel Java, op 25 januari en op 8 en 9 februari 1945 ook in Bandoeng. Daarbij werden in totaal ca. 300 Indo-Europese Nederlanders gearresteerd, mannen en vrouwen uit alle leeftijdsgroepen, sommigen hoogbejaard en ziek, en opgesloten in respectievelijk de Soekamiskin- en de Bantjeuj-gevangenis, waar in de maanden daarna een onbekend, maar in elk geval een groot aantal van hen door verwaarlozing en verhongering omgekomen is.

Een tweede Japans ingrijpen met betrekking tot grotere groepen Indo-Europeanen in Bandoeng, eveneens in januari 1945, betrof het bevel aan de BOGI tot aanwijzing van enkele honderden werkloze mannen voor de vestiging van twee landbouwkolonies buiten de stad. Op de oproep onder de achterban - in Bandoeng waren toen nog ca. 5000 Indo-Europese mannen buiten het kamp - meldden zich in totaal ca. 475 gegadigden, naast mannen en jongens ook vrouwelijke gezinsleden. Nog in dezelfde maand werden de kolonies ingericht op twee bestaande ondernemingen ca. 40 km ten zuidwesten van de stad, Goenoeng Haloe en Pasir Benteng, waar respectievelijk ca. 325 en 150 personen onderdak kregen. Hun taak was het verbouwen van groenten; in ruil ontving men rijst en andere levensmiddelen en ook een klein loon. Beide kolonies bleven tot het eind van de Japanse bezetting bestaan, waarna uiteindelijk alle ingezetenen naar Bandoeng terugkeerden.

De burgerkampen

Zoals eerder aangehaald, begon in Bandoeng de massale internering van Nederlandse burgers, na enkele eerdere arrestatiegolven gericht op onder anderen ambtenaren en 'prominenten', eind november 1942. De eerste oproepen tot verplichte verhuizing naar een 'beschermde wijk', uitgaand op basis van de categorie waarin men geregistreerd was, golden de nog niet geïnterneerde totokmannen en de totok-vrouwen en kinderen; in 1943 en later gingen geleidelijk aan ook meer Indo-Europese Nederlanders naar de kampen. De mannen kwamen aanvankelijk in scholen en hotels terecht, maar werden in de loop van 1943 in meerderheid naar Tjimahi overgebracht. Voor de vrouwen en kinderen waren aanvankelijk twee wijken aangewezen, Kareës in het zuidoostelijke stadsdeel en Tjihapit in het noorden. Aan het eind van de bezettingstijd, nadat intussen talloze overplaatsingen en hergroeperingen hadden plaatsgevonden en Bandoeng een groot concentratie- en doorgangspunt voor geïnterneerden uit heel Java was geworden, was alleen Tjihapit nog als zodanig in gebruik. De mannen waren toen voornamelijk geconcentreerd in het KNIL-kampement en voormalige krijsgesangenenkamp Tjikoedapateuh en in een drietal kampen in Tjimahi. Bij elkaar bevonden zich eind augustus 1945 in Bandoeng, Tjimahi en de buitenkampen

Tjitjalengka/Madjalaja en Padalarang samen nog ongeveer 22.000 burgergeïnterneerden; een ruwe schatting van het totale aantal burgers dat gedurende de bezetting voor kortere of langere tijd hier vast heeft gezeten, komt op ongeveer 30.000 uit.

Over de Bandoeng- en Tjimahikampen bestaat een uitgebreide literatuur, zowel in de vorm van persoonlijke verslagen en herinneringen van ex-geïnterneerden als van historische studies, waarnaar in het beknopte kader van dit boek graag wordt verwezen voor gedetailleerde beschrijvingen en beschouwingen. Bijzonder aan te bevelen in deze samenhang zijn, naast dr. D. van Veldens bekende standaardwerk *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*, vooral *In naam van de keizer - jongens in de kampen te Bandoeng 1942-1945*, 2602-2605 (Th. Lavaleije e.a., 1995); *Jongenskamp Baros 6, Tjimahi 1944-1945* (D. van Engelenburg, 1989); het *Tjihapit-Boek* (Tjihapit Reünie-Commissie, 1994); en *2603-1945, Jongens in de mannenkampen te Tjimahi, Baros 5 en 4de/9de Bataljon* (drs. H.A.M. Liesker e.a., 1993).

Voor het overige moet hier worden volstaan met het weergeven van enkele algemene aspecten van de burgerinterneringen, als inleiding op het nadien volgende korte overzicht van de verschillende kampen die tijdens de Japanse bezetting op de Bandoengse hoogvlakte hebben bestaan. Met nadruk zij vermeld - wellicht ten overvloede - dat het daarbij noodgedwongen weer om generalisaties moet gaan, die absolute volledigheid ten aanzien van de gebeurtenissen, omstandigheden en betrokken personen en groepen onmogelijk maken.

De eerste massale burgerinterneringen hadden nog geen erg grimmig karakter, althans niet in vergelijking met de latere toestand. De aangewezen wijken, afgezonderd van de overige stad door een gedèk, prikkeldraad of beide, dienden door de oorspronkelijke bewoners te worden ontruimd, behalve door degenen die er eveneens geïnterneerd zouden worden. De woningen in deze wijken waren merendeels klein tot middelgroot; in het geval van Tjihapit ging het ten dele om de 'kleinwoningbouw'-huisjes die hier in de jaren twintig geplaatst waren door de gemeente Bandoeng en overwegend bewoond werden door Indo-Europese gezinnen in de lagere inkomensgroepen. De nieuwkomers hadden aanvankelijk soms nog een zekere vrijheid om een onderkomen uit te kiezen of eigen meubilair mee te nemen, maar naarmate de kampen voller raakten, werd de steeds kleinere beschikbare ruimte vanzelfsprekend onder toewijzing verdeeld.

In de beginmaanden, ruwweg tot maart 1943, was ook geen sprake van ernstige overbevolking en volledige afzondering van de buitenwereld. Veelal bestond nog de mogelijkheid tot bezoeken 'buiten' ten behoeve van medische verzorging, inkopen doen of familieaangelegenheden, terwijl bij en ook in de kampen door Indonesische en Chinese handelaren waroengs en pasars werden gedreven; apotheek De Vijzel mocht in deze periode in de kampen recepten verzorgen. Deze relatieve soepelheid in de aanvangsperiode bood sommige geïnterneerden tevens de gelegenheid, in aanvulling op het doorgaans karige bezit dat men bij de gedwongen verhuizing had kunnen meenemen, buiten nog iets extra's aan geld en voorwerpen van waarde te bemachtigen, teneinde dit later te ruilen voor voedsel of voorrechten. Overigens moet in dit verband worden opgemerkt dat de internering voor veel Europese gezinnen die door de eerdere internering van de mannelijke kostwinner zonder inkomen waren geraakt, in financieel opzicht een grote verlichting betekende, doordat nu de kosten van elektriciteit, huur, etc. - de internering was niet gratis! - met meerdere bewoners gedeeld konden worden.

In de verdere loop van 1943 trad allereerst een stapsgewijze verslechtering van de leefomstandigheden in de kampen op. De afzondering van de buitenwereld werd gaandeweg vollediger doorgevoerd, de distributie van voedsel en medicijnen beperkt, en de scheiding van jongens (in latere fasen vanaf 10 jaar!) van hun moeders strakker gehandhaafd. Halverwege het jaar verdwenen ook de kamppasars en kon extra voedsel alleen nog bij kamptoko's onder direct Japans toezicht gekocht worden. Geboden en verboden werden talrijker en scherper, hun uitvoering volgde met steeds hardere hand. Nog veel harder werd het kampregime echter na 1 maart c.q. 1 april 1944 (respectievelijk voor de mannen- en jongenskampen en de vrouwenkampen), toen het toezicht op de burgerkampen op Java van het Militair Bestuur overging naar het 16de Japanse Leger. Daarmee verviel in formele zin het verschil tussen burgerkampen en krijsgesangenenkampen, hetgeen in de praktijk betekende dat de eerste naar de opzet van de tweede werden gereorganiseerd; de krijsgesangenen waren toen echter al in meerderheid van Java weggevoerd.

Voor maart 1944 waren de burgerkampen van Bandoeng en Tjimahi de verantwoordelijkheid geweest van het Gewestelijk Kantoor voor Politiezaken; de Japanse hoofdcommandant fungeerde in deze hoedanigheid in algemene zin, over alle kampen gezamenlijk. De dagelijkse gang van zaken in de kampen werd in deze

eerste periode deels nog overgelaten aan de Nederlandse kampcomités en -hoofden die op Japans bevel ingesteld waren, naar het voorbeeld van de krijgsgevangenenkampen. De kampcomités bestonden doorgaans uit geïnterneerden die onder de bewoners een zeker aanzien en gezag hadden en door hen naar voren waren geschoven; in geval zich zulke personen bij de inrichtingsfase van het kamp niet gepresenteerd hadden, werden ze door de Japanse autoriteiten aangewezen. Aan deze Nederlandse kampleiding viel aanvankelijk vrijwel geheel de taak toe, te zorgen voor een interne organisatie ten behoeve van onder meer de voedseldistributie, woningtoewijzing, schoonmaak- en andere corveediensten, kampkasbeheer ten behoeve van gemeenschappelijke voedselaankopen buiten, en vooral ook voor de handhaving van de algehele orde in het kamp.

Zoals bij de kampoudsten in de krijgsgevangenenkampen, bepaalde het optreden van de eigen kampleiding aanvankelijk voor een deel het algemeen welzijn en de sfeer, in het bijzonder waar het de verhouding tussen de verschillende groepen ingezetenen (rijk en arm, kinderen en volwassenen, Indo's en totoks, zieken en 'gezonden') betrof. Van hun inzet en overwicht hing het mede weer af of in de kampen in kwestie voor de kinderen een vorm van - later verboden - onderwijs werd georganiseerd, of de zieken en zwakken onder de gegeven omstandigheden de best mogelijk verzorging kregen, of de voedselverdeling onderling een enigszins rechtvaardig verloop had, etc. De formele, feitelijke leiding van de afzonderlijke kampen bleef bij dit alles natuurlijk ook in deze eerste fase in handen van door de Japanse kampcommandant aangestelde, in meerderheid Indonesische beheerders. De bewakers waren eveneens overwegend Indonesiërs, later veelal Keibodan- en Seinendan-leden; ze werden aangeduid als PBO-ers, naar hun eigenlijke taak als 'Pendjagān Behaja Oedara', leden van de Luchtbeschermingsdienst.

De overgang naar rechtstreeks legerbeheer plaatste de burgerkampen van Bandoeng en Tjimahi met de nog bestaande krijgsgevangenenkampen onder het 2de Hoofdkantoor (Bunsho), dat zoals al aangehaald tot november 1944 werd geleid door kolonel Kawamura Hideo, nadien tot de Japanse capitulatie door luitenant-kolonel Anami Sanso. Net als twee jaar eerder bij de krijgsgevangenen, werd van de geïnterneerden nu een gehoorzaamheidsverklaring geëist, vond strafoplegging voortaan volgens de Japanse krijgswet plaats en werden de kampen in het algemeen de geïnterneerden onderworpen aan een militaire discipline en organisatie, compleet met massale appels, gedwongen tewerkstelling en regimentering van de kampbevolking volgens het tonarigumi-stelsel in wijkblokken (han, onder leiding van hanchō's) en onderafdelingen (kumi, onder kumichō's). De invloed van de Nederlandse kampcomités op de algehele gang van zaken werd sterk teruggebracht, terwijl tegelijkertijd de corveediensten die voordien deels nog op basis van onderlinge afspraken plaatsvonden, nu verplicht werden gesteld.

Dit laatste gold ook voor arbeid in de kamptuinen, waar de geïnterneerden voortaan een deel van het eigen voedsel dienden te produceren, onder gelijktijdige vermindering van de van buiten aangevoerde rantsoenen. Tewerkgestelden werden 'beloond' met een vergoeding van 15 cent per dag, die de betrokkenen echter zelden bereikte; tevens kregen zij een klein aanvullend rantsoen meel. In de laatste oorlogsmaanden zijn naast deze 'gewone' tewerkstelling ca. 4000 mannen en jongens uit de burgerkampen van Bandoeng en Tjimahi als dwangarbeiders ingezet bij de aanleg van een spoorlijn tussen Tjitjalengka en Madjalaja. Het directe toezicht op de geïnterneerden was onder deze nieuwe verhoudingen opgedragen aan de hoofden der vier bunshenko (afdelingskantoren) waarin het 2de Hoofdkantoor was verdeeld; deze kampcommandanten lieten het dagelijks beheer echter over aan merendeels Koreaanse kampstaven, terwijl de bewaking voornamelijk in handen was van heiho's. In het algemeen ging het er onder deze beheerders bepaald gewelddadiger toe dan onder de Indonesische leiding in de eerdere periode; ook werd bij vergrijpen of verdenkingen veel sneller de Kempeitai ingeschakeld.

Onder het legerbestuur verviel de leefsituatie van de burgergeïnterneerden in Bandoeng en elders in het bezette Indië met name gedurende het laatste oorlogsjaar uiteindelijk tot een zodanig laag niveau, dat een verdere voortdoring voor een groot aantal van hen binnen enkele maanden een zekere dood zou hebben betekend. Halverwege 1945 bedroeg de voedingswaarde van de dagelijkse voedselrantsoenen, inclusief de eigen produktie, gemiddeld nog maar ca. 1200 calorieën, minder dan de helft van het benodigde en ook gemiddeld aanzienlijk minder dan de krijgsgevangenen op Java toen nog kregen. In alle kampen, maar vooral in de gevangenen Soekamiskin en Bantjeu, was sprake van algemene kwantitatieve en kwalitatieve hongersnood en leed de grote meerderheid van de geïnterneerden aan gebreksverschijnselen en besmettelijke ziekten. Net als in het geval van de krijgsgevangenen stelden de Japanse autoriteiten de kampziekenhuizen zo goed

als geen medicijnen ter beschikking en werkten zij ook in ander opzicht het primair levensbelang van de geïnterneerden in veel gevallen openlijk tegen.

Een bijzonder verzwarende omstandigheid, waarvan vooral veel ouderen en zieken het slachtoffer zijn geworden, vormden in dit verband ten slotte de grootscheepse verplaatsingen en concentraties waaraan de geïnterneerden en gevangenen op Java later in 1944 werden onderworpen, in het kader van de voorbereidingen op een mogelijke geallieerde invasie. Deze beoogden in hoofdlijnen de vrouwen, kinderen en behoeftigen over te brengen naar de kustgebieden waar de landingen konden worden verwacht, met de bedoeling de invasietroepen zo voor een onvoorzien verzorgingsprobleem te plaatsen. De mannelijke burgergeïnterneerden en de krijgsgevangenen daarentegen dienden zo lang mogelijk buiten het bereik van hun bevrijders te blijven en werden daartoe in fasen overgebracht naar de Bandoengse hoogvlakte, waarheen ook de hoofdmacht van het 16de Leger zich zou terugtrekken. Omstreeks het midden van 1945 was deze operatie goeddeels voltooid. De Bandoengse vrouwen- en kinderkampen waren toen vrijwel ontruimd naar Batavia, Semarang en Ambarawa/Banjoebiro, terwijl eerder al, onder brute omstandigheden en groot lijden, ruim 1200 zieken en oude mensen uit het kampement van het 4de en 9de Bataljon te Tjimahi naar Ambarawa en de Bataviase Meisjesschool der Zusters Ursulinen 'Mater Dolorosa' waren overgebracht.

Hoeveel dodelijke slachtoffers de Japanse bezetting in Tjimahi, Bandoeng en de buitenkampen onder geïnterneerden en krijgsgevangenen in totaal heeft geëist, is niet meer vast te stellen, mede door de vele verplaatsingen en hergroeperingen. Slechts van één kamp, het 4de en 9de Bataljon in Tjimahi, is een precies aantal bekend: 744 doden over de periode februari 1944 - oktober 1945, toen het diende als onderkomen voor mannelijke burgergeïnterneerden. Het algemeen gemiddelde van de sterfte voor de burgerkampen op Java gedurende de gehele bezettingstijd bedraagt ca. 13%; gerelateerd aan het geschatte groot totaal van het aantal geïnterneerden op de Bandoengse hoogvlakte, zou dit ruwweg neerkomen op 3000 tot 4000 doden. Dit is op het eerste gezicht mogelijk een te hoge ratio, maar daarbij dient in aanmerking genomen te worden dat in de genoemde 13% tevens de natuurlijke, onder normale omstandigheden optredende sterfte is meegeteld, over drieënehalf jaar ca. 3%. Wil men evenwel bij de kampslachtoffers ook de - in meerderheid Indonesische - doden van de gevangenen Bantjeu en Soekamiskin tellen, dan lijkt het genoemde totaal uiteindelijk toch niet onredelijk; alleen in Soekamiskin stierven in het jaar voorafgaand aan de Japanse capitulatie namelijk al 1246 gevangenen, onder wie 207 Europeanen.

Het hierna volgende beknopte overzicht van de burgerinterneringskampen en gevangenen in Bandoeng, Tjimahi en omgeving is in hoofdlijnen gebaseerd op dr. D. van Veldens bekende standaardwerk *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Belangrijke aanvullingen werden verkregen van dhr. J. van Dulm, dhr. H.J. Legemaate, drs. H.A.M. Liesker en dhr. H.H. Wiessner.

BANDOENG

Banka-kamp. Gebouw van de Topografische Dienst aan de Bankastraat, van januari tot eind april 1943 in gebruik als kamp voor jongens en mannen uit Tjihapit, die nadien werden geïnterneerd in het LOG. Niet aangegeven in de NEFIS-kaart.

Bantjeu. Gevangenis aan de gelijknamige weg in het centrum van Bandoeng, in hoofdzaak voor 'gewone', meest Indonesische veroordeelden, gedurende de latere bezettingsjaren periodiek echter ook voor politieke gevangenen van diverse landaard. In gebruik tot iets na de Japanse capitulatie. In de NEFIS-kaart hiernaast aangegeven met nr. 9.

Bloemen-kamp. Woonwijk in Bandoeng-Noord, ingesloten door de Riouwstraat, Nassaulaan en Groote Postweg-Oost. Vormde tot juli 1943 een deel van het Tjihapit-kamp. Nadien werden de bewoners naar het eigenlijke Tjihapit-kamp overgebracht, terwijl het Bloemen-kamp twee secties voor Nipponwerkers en hun gezinnen kreeg, naast een derde, algemene afdeling, waar in juni en juli 1944 in totaal ca. 1200 vrouwen en kinderen uit het Rama-kamp en uit Tjimahi werden ondergebracht. Opgeheven in november 1944. Op de NEFIS-kaart niet apart van Tjihapit aangegeven.

Dick de Hoog-school. Lagere school van het IEV aan de Tjiliwoengstraat, waar in november 1942 ca. 800 mannen uit Bandoeng en omgeving werden geïnterneerd.

In februari 1943 gingen zij naar Baros 5 te Tjimahi, waarna het kamp werd opgeheven. Niet aangegeven in de NEFIS-kaart.

IEV-Muloschool Tjitaroemplein. Relatief klein mannenkamp, met maximale bezetting van ca. 350 hogere en middelbare ambtenaren en andere min of meer notabele ingezetenen van Bandoeng. In gebruik van augustus 1942 tot oktober 1943, waarna de bewoners naar Baros 5 te Tjimahi gingen. Niet aangegeven in de NEFIS-kaart.

Landsopvoedingsgesticht (LOG). Jeugdgevangenis Kebon Waroe aan de Daendelsweg, eerste als zodanig ingerichte burgerkamp in Bandoeng, in gebruik van medio juli 1942 tot februari 1944. De ingezetenen waren voornamelijk mannen uit de stad en omgeving van de 'eerste interneringsgolf'; zij gingen in meerderheid naar Baros 4 en 5 te Tjimahi. In de laatste oorlogsjaren was het LOG een krijgsgevangenenkamp. In de NEFIS-kaart is Kebon Waroe, onder foutieve beschrijving, aangegeven met nr. 16.

Lengkong-school. Klein kamp voor Britse en Amerikaanse vrouwen en kinderen uit Bandoeng en omgeving tussen juni en augustus 1943; de bewoners werden nadien overgebracht naar Tanahtinggi bij Tangerang. In de NEFIS-kaart aangeduid onder nr. 11.

Kareës. Woonwijk ingesloten door de Papandjanlaan, Tangkoebanprahoelaan (= onvoltooide Zuiderringlaan), Galoengoenlaan, Halimoenlaan, Wajanglaan en Boerangrangweg. In gebruik van begin december 1942 tot eind december 1944, als interneringskamp voor in totaal ca. 6000 vrouwen en kinderen. Ca. 5500 van hen werden in november en december 1944 overgebracht naar verschillende kampen in Batavia, Buitenzorg en Ambarawa; ca. 500 vrouwen en kinderen gingen naar Tjihapit. In de NEFIS-kaart aangegeven onder nr. 14.

Palace Hotel. Hotel aan de Kebondjatiweg nabij het station van Bandoeng, waar tussen november 1942 en oktober 1943 ca. 550 mannen uit het oudere kamp Pasar Andir en nog 300 uit de stad en omgeving geïnterneerd waren; nadien gingen zij naar Baros 5 te Tjimahi. In de NEFIS-kaart aangegeven onder nr. 8.

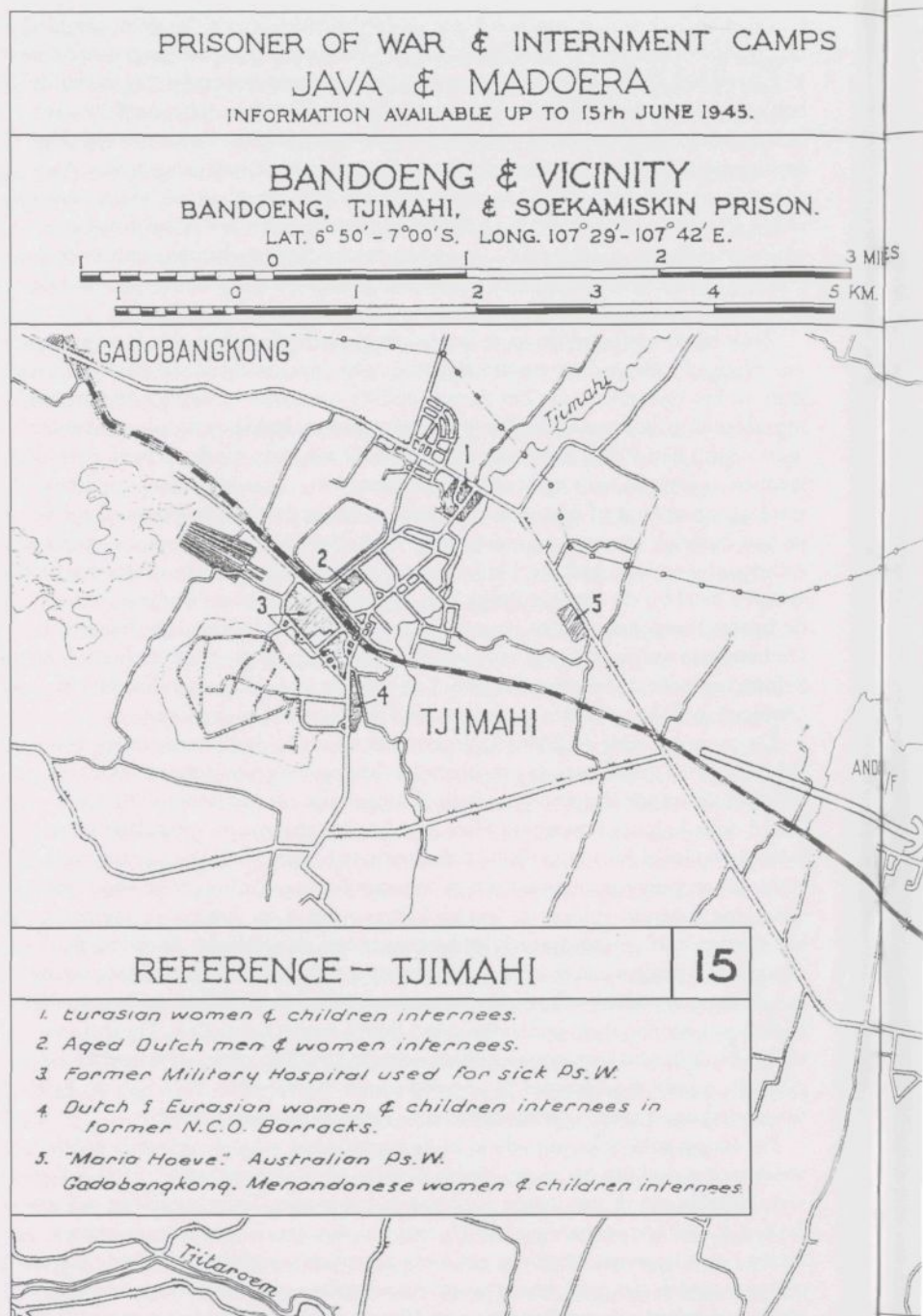
Pasar Andir. Pasarcomplex aan de Waringinweg, tussen augustus en november 1942 in gebruik als doorgangskamp voor ca. 550 mannen uit Bandoeng en omgeving, die daarna verhuisden naar het Palace Hotel. Op de NEFIS-kaart bij benadering aangegeven door nr. 4.

Rama-kamp. Woonwijk ingesloten door de Ramaweg, Sintaweg, Ajoejaweg en Laksanaweg, tussen december 1942 en juni 1944 in gebruik als kamp voor oude en zieke mannen en hun gezinnen. De in totaal ca. 900 bewoners verhuisden in juni 1944 naar een afdeling van het Bloemen-kamp. Niet aangegeven in de NEFIS-kaart.

Soekamiskin. Gevangenis tussen Bandoeng en Oedjoengbroeng, reeds in maart/april 1942 gebruikt voor eerste interneringen van hoge ambtenaren, onder anderen gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en medewerkers. Deze categorie van geïnterneerden werd tot februari 1944 in fasen afgevoerd naar Ngawi en naar Baros 4 te Tjimahi; nadien bleef Soekamiskin tot na de Japanse capitulatie in gebruik voor politieke en andere gevangenen van diverse landaard. In de NEFIS-kaart aangegeven onder nr. 19.

Stella Maris. Het klooster Maria Sterre der Zee tussen de Chineesche Kerkweg en de Waringinweg diende tussen augustus 1942 en februari 1944 als interneringskamp voor in totaal ca. 1000 mannen uit Bandoeng en omgeving, van wie in oktober 1943 ongeveer de helft naar Baros 4 en 5 te Tjimahi en naar Tjikoedapateuh; de overigen gingen in februari 1944 naar Baros 5. In de NEFIS-kaart bij benadering aangegeven onder nr. 4.

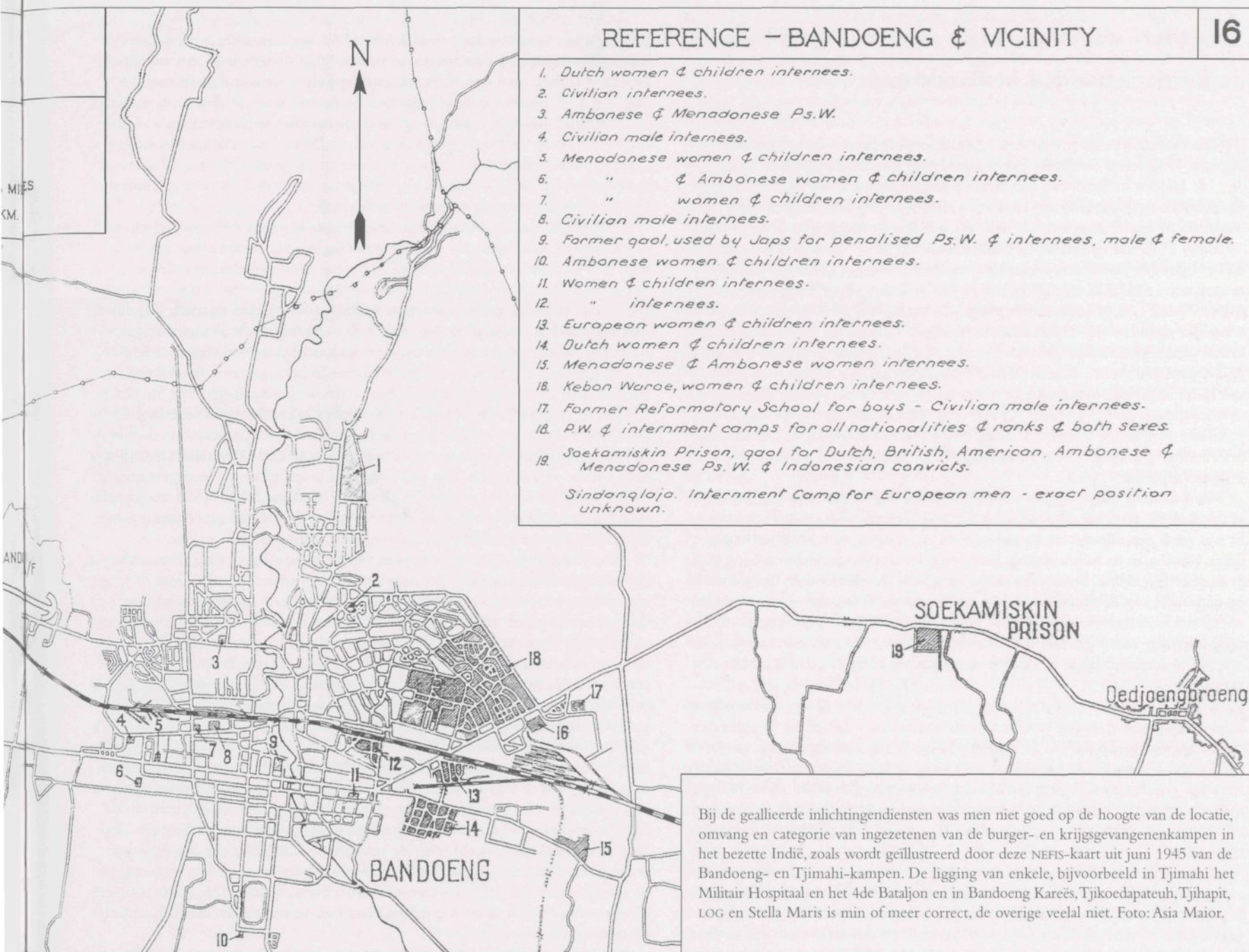
Tjihapit. Woonwijk ingesloten door de Riouwstraat, Tjihapitweg, Tjiliwoengstraat, Houtmanstraat en Groote Postweg-Oost. Grootste interneringskamp voor vrouwen en kinderen uit Bandoeng en omstreken, met maximale bezetting van ca. 14.000 personen. In gebruik vanaf eind november 1942; in november en december 1944 gingen ca. 10.000 vrouwen en kinderen naar verschillende kampen in Batavia,

Buitenzorg en Midden-Java, in mei 1945 nogmaals ca. 4000 naar Batavia. Als 'eindkamp' telde Tjihapit medio augustus 1945 nog slechts ca. 60 ingezetenen, maar in de maanden na de Japanse capitulatie was het tijdens de bersiaptijd tot ver in 1946 opnieuw bewoond door vele duizenden vluchtelingen. In de NEFIS-kaart aangegeven onder nr. 18.

Tjikoedapateuh. Voortzetting van het eerdere krijgsgevangenenkamp in het militair kampement in Bandoeng-Noord, in maximale omvang begrensd door de Kampementstraat, Noorder-Kampementstraat, Noorder-Magazijnstraat en Nassaulaan, en bewoond door in totaal ca. 10.000 mannen en jongens uit onder meer Bandoeng, Batavia, Banjoebiroe en Semarang. Een groep van ca. 2000 mannen en jongens werd in mei 1945 overgebracht naar de werkkampen Tjitjalengka/Madjalaja. In de bersiaptijd diende het kampement mede als onderkomen voor vluchtelingen. In de NEFIS-kaart aangegeven links terzijde van Tjihapit (18).

Zeelandia. Schoolgebouw (Van der Capellenschool) aan de Zeelandiastraat, tussen augustus 1942 en oktober 1943 in gebruik als interneringskamp voor in totaal ca. 800 mannen uit Bandoeng en omgeving, die nadien werden overgebracht naar Baros 5 te Tjimahi. In de NEFIS-kaart aangegeven onder nr. 2.

Bij de geallieerde inlichtingendiensten was men niet goed op de hoogte van de locatie, omvang en categorie van ingezetenen van de burger- en krijgsgevangenenkampen in het bezette Indië, zoals wordt geïllustreerd door deze NEFIS-kaart uit juni 1945 van de Bandoeng- en Tjimahi-kampen. De ligging van enkele, bijvoorbeeld in Tjimahi het Militair Hospitaal en het 4de Bataljon en in Bandoeng Kareës, Tjikoedapateuh, Tjihapit, LOG en Stella Maris is min of meer correct, de overige veelal niet. Foto: Asia Maior.

TJIMAHİ EN BUITENKAMPEN

De Tjimahi-kampen voor krijgsgevangenen werden na hun geleidelijke ontruiming in de loop van 1942-1944 ingericht als burgerinterneringskampen. In de loop van dit proces en ook nadien vonden talloze wisselingen en hergroeperingen plaats, die een volledig overzicht in dit kort bestek onmogelijk maken. Als voornaamste afzonderlijke, gedurende langere tijd gehandhaafde kampen zijn te noemen (onder hun tegenwoordig veel gebruikte, maar naoorlogse benaming als Baros-kampen, ter onderscheiding van de Tjimahi-krijgsgevangenenkampen): het **Treinkampement**, in november en december 1942 het eerste, tijdelijke kamp voor ca. 1150 vrouwen en kinderen uit Tjimahi en omgeving; **Baros 1**, waar dezelfde vrouwen en kinderen verbleven tot zij in juli 1944 naar het Bloemenkamp in Bandoeng gingen; **Baros 4** (nieuwe legernummering), het 4de en 9de Bataljon, waar tussen februari 1944 en het eind van de bezetting - deels zelfs tot ver in 1946 - mannen (maximale bevolking ca. 10.000 man, in mei 1945 ca. 2000 naar Tjitjalengka/ Madjalaja) uit heel Java geïnterneerd waren; **Baros 5**, voorheen

6de Bataljon/ kale-koppenkamp, met tussen oktober 1943 en eind 1945/begin 1946 in totaal ca. 3500 mannen (onder wie veel 'prominenten' uit het LOG en Stella Maris te Bandoeng) en jongens; **Baros 6**, eerst Baros 1/II, tussen juli 1944 en eind 1945/begin 1946 ca. 1700 jongens en mannen, na april 1945 ook zieken uit het **Militair Hospitaal**, dat toen werd hierheen verlegd.

Van de buitenkampen zijn **Goenoeng Haloe** en **Pasir Benteng**, ca. 40 km ten zuidwesten van Bandoeng, reeds behandeld op pag. 78. De missie-opleidingschool **Gadoebangkong** van de 7de Dag-Adventisten tussen Tjimahi en Padalarang diende vanaf eind 1942 tot na de Japanse capitulatie als interneringskamp voor enkele honderden vrouwen en kinderen van Ambonese, Medanonese en Timorese KNIL-militairen. In de werkkampen **Tjitjalengka/Madjalaja** ten slotte waren tussen mei en eind augustus 1945 in totaal ca. 4000 jongens en mannen uit Tjikoedapateuh en de Tjimahi-kampen geïnterneerd, als dwangarbeiders aan een spoorlijn tussen deze plaatsjes. Bovendien werden voor dit werk dagelijks per trein geïnterneerde mannen uit Bandoeng overgebracht.

'Doet iets voor ons, maar doet het spoedig!' - de bersiapmaanden in Bandoeng

De aanvaarding van de geallieerde capitulatievoorwaarden door Japan op 15 augustus 1945 en de onafhankelijkheidsverklaring van de Republiek Indonesië op de 17de luiden in Bandoeng en elders op Java en Sumatra een verwarde periode van politieke en gewapende strijd in, die de aanloop vormde tot de grote Nederlands-Indonesische confrontatie over de dekolonisatie van de Archipel in de jaren nadien.

In juli 1945 was tijdens de Conferentie van Potsdam tussen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten een herindeling van de militaire operatiegebieden overeengekomen. Ondanks ernstige bezwaren van de Britse opperbevelhebber in Azië, Admiral Lord Louis Mountbatten, gingen in het kader daarvan Java en de overige westelijke eilanden van de Indische Archipel per 15 augustus over van het Amerikaanse gezagsgebied onder generaal Douglas MacArthur naar het Engelse South-East Asia Command (SEAC). Aan het Britse opperbevel viel nu de taak toe, in dit deel van Indië de Japanse capitulatie in ontvangst te nemen, de Japanse strijdkrachten te ontwapenen en te evacueren, een interimbestuur te organiseren dat de ergste problemen onder de burgerbevolking zou kunnen verhelpen, en, als absolute prioriteit, zorg te dragen voor snelle hulp aan en evacuatie van geïnterneerden en krijgsgevangenen.

Mountbattens bezwaar gold voornamelijk de organisatorische en logistieke problemen die zeker uit de uitbreiding van zijn gezagsgebied zouden voortkomen. Er was reeds een nijpend tekort aan troepen en schepen, en nu zou het onvermijdelijk worden, in de hulpverlening harde en voor de benadeelden onbegrijpelijke prioriteiten te stellen. Bovendien achtte men zich van Britse zijde onvoldoende op de hoogte van de situatie in de nieuwe operatiegebieden, die immers voordien vooral het werkterrein van de Nederlandse, Australische en Amerikaanse inlichtingendiensten waren geweest - en ook deze hadden in de praktijk niet meer dan een uiterst summier beeld van de omstandigheden in het bezette Indië kunnen krijgen.

Mede als gevolg van het feit dat op aanwijzing van MacArthur de deelcapitulaties in Zuidoost-Azië pas mochten plaatsvinden nadat hij zelf op 2 september aan boord van de *Missouri* in de baai van Tokio de algehele capitulatie van Japan had aanvaard, duurde het op Java tot in september voor de eerste Britten daadwerkelijk verschenen. Het ging daarbij echter vooralsnog niet om troepenverzendingen, maar voornamelijk om verkennende en voorbereidende missies van de RAPWI, de op 18 augustus opgerichte organisatie ter 'Recovery of Allied Prisoners of War and Internees'.

De beoogde werkwijze van deze organisatie was in hoofdlijnen, dat na verkenning en rapportage door deze eerste groepen, in samenwerking met de Indonesische, Japanse en Nederlandse autoriteiten ter plaatse noodhulp aan de gevangenen en geïnterneerden verleend zou worden, waarna de betrokkenen in fasen via een aantal door landingstroepen te bezetten havens aan de noordkust van Java geëvacueerd zouden worden. De ervaringen opgedaan tijdens de eerste RAPWI-verkenningsmissies maakten in de loop van september echter spoedig duidelijk, dat de aanvankelijk geplande opzet waarschijnlijk onvoldoende zou zijn en de hulp- en evacuatieoperaties mogelijk veel langer zouden gaan duren dan voorzien.

Niet alleen bleken er aanzienlijk meer geïnterneerden te zijn dan was vermoed, maar ook hun gezondheidstoestand was gemiddeld veel slechter dan verwacht. Bovendien zag men weldra, dat het zich alom manifesterende onafhankelijkheidsstreven onder de Indonesiërs geen zaak was van een relatief klein aantal onder Japanse invloed staande politieke leiders, maar een brede, niet meer te negeren volksbeweging. Mede als reactie op de aanvankelijke weigering van de Nederlandse regering rechtstreeks met Soekarno's Republiek te onderhandelen en op de intussen reeds begonnen terugkeer van het Nederlandse gezag in de oostelijke Archipel onder de NICA, (Netherlands Indies Civil Administration), escaleerde het Nederlands-Indonesische conflict binnen enkele weken na de Japanse capitulatie tot een stadium waarin een gewapende confrontatie nauwelijks meer te vermijden was. De Britten werden daarbij van Indonesische zijde al snel gezien als wegbereiders voor de Nederlanders op Java en navenant vijandiger bejegend.

Deze ontwikkeling, waarin de veiligheid van de geïnterneerden en andere pro-Nederlandse burgers - ook vanwege hun positie als mogelijke gijzelaars - steeds meer in gevaar kwam, vormde op zichzelf weer een reden voor sneller en

omvangrijker Brits ingrijpen. Anderzijds echter zou Groot-Brittannië daardoor meer risico lopen actief betrokken te raken bij het dreigende Nederlands-Indonesische conflict, waarvoor in het moederland en in Brits-Indië, dat een groot deel van de Britse troepenmacht elders in Azië leverde, niet de geringste politieke steun bestond. Bovendien zou een grotere operatie dan in augustus gepland voor nog weer grotere logistieke problemen zorgen. Militaire middelen van enige omvang voor landingen op Java, in de vorm van de voorhoede van de 23ste Brits-Indische Divisie, zouden op zijn vroegst pas iets voor 1 oktober beschikbaar zijn, de hoofdmacht zelfs nog enkele weken later.

Uiteindelijk besliste Mountbatten op 26 september, tot verbijstering van de Nederlandse autoriteiten, dat voorlopig slechts Batavia en Soerabaja 'key areas' voor de evacuatie van de krijgsgevangenen Japanners en de geïnterneerden zouden worden, en alleen deze twee steden zouden dan ook door Britse troepen worden bezet, respectievelijk op 29 september en 25 oktober. Elders werd de Republiek weliswaar niet in naam, maar dan toch *de facto* erkend als de feitelijke drager van het gezag en daarmee impliciet mede verantwoordelijk gesteld voor de veiligheid van de geïnterneerden en de burgerbevolking in het algemeen. Tegelijkertijd zouden door de Britse opperbevelhebber in Indië, luitenant-generaal Sir Philip Christison, na 29 september initiatieven worden ontplooid om Nederlanders en Indonesiërs aan de onderhandelingstafel te krijgen. Mocht de situatie in de weken nadien, ondanks deze vergaande tegemoetkomingen aan de Republiek, onverhoopt toch verder verslechteren, dan zou alsnog de mogelijkheid van omvangrijker militair ingrijpen worden overwogen. Dit laatste bleek inderdaad al snel noodzakelijk, toen het begin oktober op verscheidene plaatsen op Java tot gevechten kwam tussen Japanse legereenheden en Indonesische strijdgroepen.

Inzet van die strijd waren de wapens van de Japanse leger- en politie-eenheden, de enige grotere voorraden die de revolutionaire Indonesiërs voor hun strijd ter beschikking zouden kunnen staan, althans wanneer men de povere uitrusting van de Indonesische politie- en hulpkorpsen buiten beschouwing laat. De Japanse autoriteiten waren gebonden aan de geallieerde orders tot handhaving van de orde en veiligheid en, na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring, aan een verbod van Mountbatten tot het verlenen van steun aan de Republiek. Anderzijds echter had deze wel de sympathie van sommige hooggeplaatste militaire en politieke functionarissen onder de Japanners. Toen vanaf eind augustus 1945 overal op Java de Japanse detachementen onder zware druk kwamen te staan om zich over te geven aan de Republiek en hun bewapening aan de Indonesische strijdgroepen af te staan, is dit in een aantal gevallen ook gebeurd, maar plaatselijk, onder meer in Bandoeng, weigerden de garnizoenscommandanten op de Indonesische eisen in te gaan en kwam het tot een gewapende confrontatie. Deze Japans-Indonesische gevechten en de acties door Republikeinse strijdgroepen tegen de kort nadien volgende Britse bezettingsoperaties vormden het begin van de gewapende strijd voor de Indonesische onafhankelijkheid, die ten slotte pas op 27 december 1949 formeel werd afgesloten met de soevereiniteitsoverdracht door Nederland aan Indonesië.

Het meest te lijden hadden in deze eerste fase, bekend geworden als de bersiapperiode ('tijd van paraat zijn'), aanvankelijk vooral de Nederlanders en hun sympathisanten onder de Indonesische en Chinese bevolking. Onder hen richtten opgezweepte Indonesische jongeren, verzameld in zelfstandige, los van de politieke leiding van de Republiek opererende strijdgroepen, in oktober en volgende maanden overal op Java en Sumatra een waar bloedbad aan. In totaal kostten deze gebeurtenissen naar schatting aan ten minste ca. 5000 mensen het leven, mogelijk echter veel meer. Zoals elders vielen in Bandoeng de meeste slachtoffers onder de niet-geïnterneerde Indo-Europese Nederlanders en de Chinezen, toen tijdens de grote Indonesische aanvallen in november en december de op 17 oktober alsnog gearriveerde Brits-Indische troepen niet in staat bleken, deze verspreid wonende bevolkingsgroepen afdoende te beschermen.

Voor Nederlanders was tijdens deze eerste maanden na de Japanse capitulatie buiten de RAPWI- en andere hulpactiviteiten trouwens in het algemeen nauwelijks meer dan een passieve rol weggelegd. Op last van de Engelse regering mochten de eenheden oorlogsvrijwilligers en andere troepen die door de regering al vanaf september werden uitgezonden, voorlopig niet op Java en Sumatra landen; de Nederlandse militaire macht bleef er daardoor aanvankelijk beperkt tot plaatselijke, provisorisch bewapende en getrainde bewakingstroepen, die later deels overgingen in reguliere KNIL-eenheden. Later in 1945 arriveerden uit de overige Archipel in Batavia en Soerabaja bescheiden versterkingen, ook van de Koninklijke Marine en

de ML-KNIL; op 6 december werd het troepenembargo formeel opgeheven. Het was echter pas na de beginmaanden van 1946, toen de Britse operaties bij benadering afgesloten waren en men zich in Mountbattens visie zonder verder gezichtsverlies uit het Indonesische avontuur kon terugtrekken, dat de eerste Nederlandse troepen van elders daadwerkelijk op de beide hoofdeilanden aan wal konden gaan.

Tegen dat tijdstip was de situatie in de 'sectoren' Batavia, Bandoeng, Semarang en Soerabaja inmiddels vrij stabiel, in die zin dat de activiteit ter plaatse van Indonesische strijdgroepen was gereduceerd tot relatief kleinschalige acties en de Nederlandse burgerbevolking er intussen goeddeels in veiligheid was gebracht. Uit de kuststeden waren ook reeds de eerste massale evacuatietransporten naar Nederland en elders op gang gekomen; Bandoeng bleef evenwel goeddeels geïsoleerd. Buiten deze vier steunpunten ging het geweld tegen Nederlanders en pro-Nederlands veronderstelde Indonesiërs en vooral tegen de Chinezen nog lang door. Vele duizenden van hen werden door de Republiek - opnieuw - geïnterneerd, mede met de bedoeling hen als gijzelaars te gebruiken in de confrontatie met de Nederlanders. Hun bevrijding volgde ten dele niet eerder dan tijdens de Eerste Politieke Actie in juli 1947, soms zelfs pas tijdens de tweede actie in december 1948.

Dagboek van de bersiaptijd in Bandoeng, augustus 1945 - maart 1946

Het verloop van de bersiaptijd in Bandoeng, waar zich in de weken na de Japanse capitulatie en de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring een der voornaamste brandhaarden in het conflict tussen Indonesiërs, Nederlanders, Japanners en Britten ontwikkelde, is met betrekking tot de rol van het Nederlandse bevolkingsdeel uitmuntend beschreven in dr. Mary C. van Deldens bekende studie *Bersiapi in Bandoeng: een onderzoek naar geweld in de periode 17 augustus 1945 tot 24 maart 1946* (1989). De weergave van deze periode in dagboekvorm hierna is voor een belangrijk deel op haar visie gebaseerd; waardevolle aanvullingen werden verkregen van onder anderen ing. A.C. Broeshart en uit tal van hier niet nader benoemde mondelinge en schriftelijke ooggetuigenverslagen, zowel van Nederlandse als van Indonesische zijde. Van bijzonder waarde als analyse van de gebeurtenissen aan Indonesische zijde moet genoemd worden *Bandung in the Early Revolution 1945-1946* door dr. John R.W. Smail (1964), waarvan eveneens uitvoerig gebruik is gemaakt.

Woensdag 15 augustus: de Japanse keizer Hirohito maakt in een radi toespraak bekend dat zijn land de wapens heeft neergelegd en alle geallieerde eisen met betrekking tot een capitulatie aanvaardt. In Bandoeng en overig Indië worden daarover van Japanse zijde nog geen officiële mededelingen gedaan, maar desondanks raakt het nieuws in de stad bij geruchte snel bekend. In de kampen van Bandoeng en Tjimahi duurt het echter nog tot 19 augustus voor men algemeen op de hoogte is. De Japanse autoriteiten in de bezette gebieden krijgen van het geallieerde opperbevel opdracht, rust en orde te handhaven, in afwachting van de komst der eerste geallieerde troepen - het zogenoemde status quo-bevel. Op Java is deze order, waarvan het nieuws ook bekend wordt gemaakt door de Nederlandse radio in Australië, daags nadien in de grotere steden reeds bekend bij de militaire leiding.

Vrijdag 17 augustus: ir. Soekarno en drs. Hatta proclameren in Batavia de Indonesische onafhankelijkheid. In Bandoeng wordt het bericht van de uitroeping van de Republiek Indonesië omstreeks het middaguur per radio doorgegeven aan het Japanse persbureau Domei en van daar door Indonesische medewerkers verspreid, onder meer via aanplakbiljetten. Van Japanse kant komt een uur later een officiële ontkenning.

Zaterdag 18 augustus: in Bandoeng worden in verband met de snel toenemende spanning en de nog onduidelijke Japanse houding de eerste burgerwachten opgericht, met name in de Chinese wijk rond Pasar Baroe.

Zondag 19 augustus: de *Tjahaja* maakt in een extra-editie het nieuws van de onafhankelijkheidsproclamatie officieel bekend in Bandoeng. Tevens wordt de samenstelling bekend gemaakt van een eerste Indonesische regering, onder de

benaming Komite Nasional Indonesia Poekat (KNIP, 'Centraal Nationaal Comité van Indonesië'); in feite gaat het om de 21 leden van de commissie van vooraanstaande nationalistische dat in de laatste oorlogsmaanden onder Japans toezicht de komende onafhankelijkheid moest voorbereiden. Soekarno en Hatta zijn daags tevoren door de commissie reeds benoemd tot president en vice-president. De Bandoengse regent, Raden A.A. Wiranatakoesoema, wordt minister van Binnenlandse Zaken; Raden Oto Iskandar di Nata, broer van de Bandoengse burgemeester, krijgt de functie van minister van Staat. Op het Domei-kantoor in Bandoeng wordt voor het eerst de Indonesische vlag gehesen.

In Tjimahi wordt in de ochtenduren het plaatselijke PETA-bataljon, naast enkele verspreide heiho-afdelingen de enige Indonesische gevechtseenheid van belang op de Bandoengse hoogvlakte, door de Japanners ontwapend, voordat A.H. Nasution en enkele medestanders de commandant, luitenant A. Kartawinata, hebben kunnen overhalen om de PETA tot nationaal Indonesisch leger uit te roepen.

De burgergeïnterneerden en krijgsgevangenen krijgen van de Japanse leiding te horen dat zij op bevel van Mountbatten en de Nederlandse autoriteiten in Brisbane de kampen voorlopig niet mogen verlaten. Een groep in het zogenoemde 'prominentenkamp' te Tjimahi onder leiding van mr. H.J. Spit, de vice-president van de Raad van Indië, eist - tevergeefs - toegang tot de Japanse opperbevelhebber op Java, generaal Nagano, om in naam van de Nederlandse regering het gezag over te nemen. Overigens trekken veel kampbewoners zich na enkele dagen niet veel meer aan van het uitgaansverbod en gaan massaal op weg naar hun familie en vroegere woonplaats, nauwelijks gehinderd door de Japanse bewakers. Indo-Europeanen mogen vanaf de 22ste wel weg uit de kampen; de eerste formele 'vrijlating', van ruim 1000 geïnterneerden in Tjimahi, vindt evenwel pas op 30 augustus plaats.

Maandag 20 augustus: oprichting door het KNIP van een Republikeinse strijdmacht, de Badan Keamanan Rakjat (BKR, 'Volksveiligheidskorps'). Hoofd van de BKR in de residentie Bandoeng, die op de 26ste wordt geformeerd, zal Raden Oto Iskandar di Nata worden. Tegelijkertijd roept het KNIP de ex-heiho's en PETA-militairen op, dienst te nemen bij de BKR. Ook volgt een aanwijzing tot instelling van plaatselijke Nationale Comitès, KNI, in alle residenties en stadsgemeenten.

Dinsdag 21 augustus: tijdens een bijeenkomst van de territoriaal commandanten van het 16de Leger geeft generaal Nagano formeel bericht van de Japanse capitulatie. De commandanten krijgen opdracht hun troepen in meerderheid te consigneren in een aantal voorbereide kampementen in het binnenland. In de grotere steden dienen slechts kleinere bewakingsdetachementen achter te blijven, die in afwachting van de geallieerden de plaatselijke politiekorpsen steun moeten verlenen. Als voortvloeisel uit dit bevel laat generaal-majoor Mabuchi Itsuo, territoriaal commandant West-Java, in de weken nadien ca. 15.000 man aan troepen verspreiden over een aantal buitenkampen rondom de Bandoengse hoogvlakte; in de stad zelf en in Tjimahi blijven in totaal niet meer Japanse militairen dan ter sterkte van een bataljon achter.

Woensdag 22 augustus: pas nu volgt van Japanse kant de formele bevestiging, via de dagbladen en de radio, van de capitulatie. De Bandoengse politie laat de eerste politieke gevangenen vrij.

Donderdag 23 augustus: ir. Soekarno houdt 's avonds zijn eerste grote radio-rede in de functie van president van de Republiek Indonesië, waarin onder meer de oproep aan de heiho's en PETA-militairen tot dienstneming bij de BKR wordt herhaald.

Vrijdag 24 augustus: in Bandoeng wordt, na enkele eerdere, voorbereidende bijeenkomsten, een plaatselijk KNI opgericht, bestaande uit 22 leden. Als voorzitter fungeert Niti Soemantri, vertegenwoordiger van de Japans-Indonesische Badan Pembantoe Pradjoerit Pekeraja ('Hulporganisatie voor Arbeidssoldaten'). De leden van het KNI zijn in overgrote meerderheid vooraanstaande nationalistische; de oude bestuursadel, de pamong praja, heeft slechts één vertegenwoordiger en de islamitische groepen hebben er niet meer dan vier. Op Andir worden de laatste Japanse vliegtuigen van de omringende bases in de Preanger verzameld. Na 18.00 uur deze dag geldt een geallieerd vliegverbod voor de Keizerlijke Luchtmacht; de meeste vliegtuigen worden in de dagen nadien vernield.

In de bersiapmaanden verschenen overal in Bandoeng politieke leuzen voor de Indonesische onafhankelijkheid, aanvankelijk vooral in het Engels, vanwege de komst van de Britse - in meerderheid Brits-Indische - troepen. Hier een opschrift op de hoek van de Soeniaradjaweg en Pasar Baroe. Foto: RVD.

Zaterdag 25 augustus en volgende weken: de plaatselijke Japanse autoriteiten verzoeken de BOGI de verzorging van ex-geïnterneerden en -gevangenen in Bandoeng en Tjimahi te organiseren. In overleg tussen de Bandoengse tandarts dr. J. van de Velde, net uit de Bantjeuj-gevangenis ontslagen en voor de Japanse bezetting voorzitter van de afdeling Bandoeng van het Rode Kruis, de BOGI-leiding en de honorair-consuls van Zweden en Zwitserland, ir. E.G.F. Wester en W.E. Sulzer, wordt daags nadien besloten tot de oprichting van een overkoepelende hulporganisatie. Deze nieuwe instelling, BOGI-Rode Kruis, zal zich belasten met de zorg voor alle hulpbehoevende Europeanen en anderen in en buiten de kampen, met speciale aandacht voor de ex-gevangenen uit Soekamiskin en Bantjeuj en voor de te verwachten stroom ex-geïnterneerden uit Batavia en Midden-Java. Dit besluit krijgt op de 26ste grote actualiteit, wanneer geheel onverwacht per trein uit Semarang een eerste groep uitgehongerde en verwaarloosde vrouwen uit de Middenjavaanse kampen aankomt, op zoek naar hun mannen en zoons. Als provisorisch opvangcentrum en hospitaal wordt voor hen het Landsopvoedingsgesticht ingericht; de ca. 2700 krijgsgevangenen in dit kamp verhuizen in meerderheid naar Tjihapit.

BOGI-Rode Kruis zal nadien, compleet met de gaarkeuken van het echtpaar Van der Capellen en verscheidene andere inmiddels opgezette faciliteiten, worden overgenomen door de RAPWI en doorgaan als RAPWI-Rode Kruis. Tot de komst van de eerste Britse vertegenwoordiger van deze geallieerde hulpdienst op 10 september blijft de heer E.J. Suyderhoud fungeren als verbindingspersoon tussen BOGI-Rode Kruis en de Japanse autoriteiten, van wie binnen enkele dagen veel van de benodigde transportmiddelen, medicijnen, voedsel en andere eerste behoeften worden verkregen.

De komst van de vrouwen blijkt in de weken nadien de inleiding te zijn geweest tot een massale toeloop van Europeanen naar Bandoeng, in meerderheid stadgenoten die elders gevangen hebben gezeten en vrouwen die hier in de verzamelkampen hun mannelijke familieleden hopen terug te vinden. Omgekeerd gaan veel mannelijke ex-geïnterneerden, op eigen gelegenheid dan wel per georganiseerd transport, naar Batavia en Midden-Java om hun vrouwen en kinderen te zoeken. Als resultaat neemt de totale Europese bevolking van Bandoeng tot eind november toe tot naar schatting ca. 60.000 zielen, tweemaal zoveel als in de laatste vooroorlogse jaren. De algemene ervaring tijdens de aanvangsperiode van deze omzwervingen is, dat de Indonesische bevolking de ex-geïnterneerden bijna overal nog eerder vriendelijk en medelijdend tegemoet treedt dan revolutionair-vijandig.

Zondag 26 augustus: oprichting van de afdeling West-Java van de BKR; in Bandoeng en Tjimahi worden door Raden Oto Iskandar di Nata de vroegere PETA-officieren Soetalaksana en Kartawinata met de organisatie belast, die overigens pas vanaf 3 september werkelijk begint. Op de Aloon-Aloon vindt een bescheiden openbare bijeenkomst plaats.

Woensdag 29 augustus: in Bandoeng wordt een stedelijk KNI ingesteld, met mr. Sjamsoeridjal als voorzitter. In Batavia vindt de officiële inauguratie van het KNIP plaats. Op de Aloon-Aloon wordt ter gelegenheid van deze 'Hari Indonesia' voor het eerst een nationalistische massamanifestatie gehouden.

Donderdag 30 augustus: in de *Tjahaja* worden de Bandoengse Indo-Europeanen opgeroepen, zich achter de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring te scharen.

Vrijdag 31 augustus: zoals elders op Java verbieden de Japanse autoriteiten in Bandoeng elk openbaar vlagvertoon ter gelegenheid van de verjaardag van Koningin Wilhelmina.

Zaterdag 1 september: president Soekarno roept op tot algemeen vertoon van de Indonesische vlag; vanaf deze dag vormt de 'merah-poetih' buiten de Europese wijken een steeds nadrukkelijker element in het Bandoengse straatbeeld. In Bandoeng arriveren de eerste ex-ingezetenen van de werkkampen Goenoeng Haloe en Pasir Benteng.

Mr. Spit wordt met enkele medewerkers alsnog per auto uit het 'prominentenkamp' te Tjimahi naar Batavia gebracht voor overleg met de hoogste Japanse legerautoriteiten, dat nog dezelfde dag plaatsvindt. Bij dit overleg, voorgezeten door de Japanse chef-staf, generaal Yamamoto, zijn naast Spits groep en enkele andere vooraanstaande Nederlanders uit Batavia ook vertegenwoordigers van geallieerde krijgsgevangenen uit het kampement van het 10de Bataljon aanwezig. Na afloop van het voor de Nederlandse partij geheel vruchteloze onderhoud - de Japanners weigeren elke toezegging ten aanzien van de overdracht van het bestuur aan de groep van Spit - wordt de delegatie uit Tjimahi voorlopig ingesloten in het Kramat-kamp.

Zondag 2 september: in de baai van Tokio vindt aan boord van het Amerikaanse oorlogsschip *Missouri* de officiële ondertekening plaats van de capitulatieovereenkomst.

Dinsdag 4 september: B-25's van de ML-KNIL uit Balikpapan werpen de eerste voedselpakketten uit nabij enkele kampen in Bandoeng en Tjimahi.

Maandag 10 september: in Bandoeng arriveren uit Batavia de eerste RAPWI-vertegenwoordigers, majoor A.G. Greenhalgh en kapitein-arts dr. D.H.K. Soltau, voor een verkennende inventarisatie van de mogelijkheden en moeilijkheden van de komende geallieerde hulpverlening ter plaatse. Deze Britse officieren zijn leden van de eerste RAPWI-party op Java, die twee dagen tevoren per parachute op het Bataviase vliegveld Kemajoran zijn geland. Greenhalgh reist na inspectie van de kampen en overleg met de leiding van BOGI-Rode Kruis en de Japanse - maar niet de Indonesische - autoriteiten terug naar Batavia, dr. Soltau gaat onder Japanse escorte door voor een inspectietocht naar Semarang en de kampen van Ambarawa/Banjoebiro.

Vrijdag 14 september: op de Aloon-Aloon vindt een nationalistische massabijeenkomst plaats waaraan, volgens de *Soeara Merdeka*, die sinds 10 september de *Tjahaja* heeft opgevolgd, niet minder dan 100.000 mensen deelnemen. Tijdens de manifestatie doet zich een incident voor, waarbij een Indo-Europese Nederlander, de (ex-)politiecommissaris E. Grünwald, een Indonesische vlag neerhaalt en vervolgens door de menigte wordt gemolesteerd. Ook anderszins is de sfeer tijdens deze 'gebeurtenis zoals in de hele geschiedenis van de stad nog niet was voorgekomen' (*Soeara Merdeka*) reeds opvallend militant, niet het minst door de vele strijdlustige toespraken door leden van de KNI's, de BKR en vooral van verschillende jongerengroepen. Dezelfde dag vindt in Bandoeng ook voor het eerst een actie tegen een interneringskamp plaats; het betreft Tjihapit, dat vanuit de kampongs aan de overzijde van de Houtmanstraat en de Groote Postweg wordt beschoten.

Zaterdag 15 september: aankomst in Batavia van de Britse kruiser *Cumberland* en enkele volgschepen, waaronder de Nederlandse flottieljeleider *Tromp*, met aan boord onder anderen dr. Ch.O. van der Plas, Nederlands vertegenwoordiger bij de geallieerde staf, en de centrale RAPWI-staf voor Java onder leiding van de Britse luitenant-kolonel K.M.G. Dewar en de Nederlandse overste D.L. Asjes. Aan Indonesische zijde veroorzaakt hun komst alom grote consternatie en diep wantrouwen, gezien als deze wordt als inleiding op een herbezetting van Java door de Nederlanders. In Bandoeng staan de Japanse autoriteiten voor het eerst toe, dat op het residentiekantoor de Indonesische vlag wordt gehesen.

Zondag 16 september en volgende weken, pemoeda's: snelle verslechtering van de Nederlands-Indonesische en de Indonesisch-Japanse verhoudingen in Bandoeng en elders op Java, onder gelijktijdige toename van de macht van de militante jongerengroepen in de nationalistische beweging ten koste van de 'officiële' politieke leiding en de BKR.

Al direct bij de oprichting van de BKR was gebleken dat dit 'Volksveiligheidskorps', aanvankelijk inderdaad voornamelijk bedoeld als een soort van politiemacht, op veel militante jongeren nauwelijks aantrekkingskracht had. Sinds eind augustus, maar vooral in september en begin oktober, werden dan ook tal van radicale jongerenstrijdgroepen opgericht, die geen heil zagen in de diplomatieke weg naar bestendiging van de geproclameerde onafhankelijkheid zoals voorgestaan door Soekarno, Hatta en de overige leiders.

Enkele van deze groepen ontstonden, als voortzetting van de Japanse bedrijfskorpsen, op heel Java onder werknemers van grote instellingen en bedrijven, zoals bij de spoorwegen (Angkatan Moeda Kereta Api, AMKA, 'Jongerenlichting van de Spoorwegen') en de PTT-diensten (Angkatan Moeda PTT, AMPPT), soms ook zonder een dergelijke binding, bijvoorbeeld de algemene Angkatan Pemoeda Indonesia (API), de radicalere Barisan Pemberontakan Repoebliek Indonesia (BPRI, 'Revolutionair Korps van de Republiek Indonesië') en de Barisan Banteng Hitam ('Korps van de Zwarte Buffel' - de directe voortzetting van de Barisan Pelopor uit de Japanse tijd), en de overwegend uit middelbaar en hoger geschoolde jongeren bestaande Pemoeda Repoebliek Indonesia (PRI).

Verder waren er spoedig allerlei strijdgroepen op etnische grondslag, onder meer van - een relatief gering aantal - pro-nationalistische Ambonezen en Menadonezen,

terwijl ook de al bestaande orthodox-islamitische Hizboellah-beweging ('Leger van Allah') zeer actief werd, zij het aanvankelijk vooral op het platteland. Naast deze grotere organisaties werden in Bandoeng en omgeving tal van plaatselijke en regionale groepen opgericht, onder schilderachtige namen als Barisan Tangan Merah ('Korps van de Rode Hand') en Barisan Beroeng Merah ('Korps van de Rode Beer'). Vooral bij deze laatste en vele andere, niet benoemde groepen ging het in veel gevallen niet om enig nationalistisch ideaal, maar werd de revolutionaire strijd voornamelijk gebruikt als dekmantel voor allerlei criminele en doorgaans zeer gewelddadige activiteiten.

Ontevreden met de overwegend afwachtende houding van de politieke leiders en de BKR, en daarbij aanvankelijk nauwelijks gehinderd door de Japanners, beginnen pemoeda-groepen nu vooral na het midden van september steeds openlijker en gewelddadiger op te treden. Steeds vaker komen gevallen van intimidatie, mishandeling, ontvoering en later ook van moordpartijen voor, die vooral zijn gericht tegen de - in meerderheid nog Indo-Europese - Nederlanders buiten de kampen, Chinezen en van pro-Nederlandse houding verdachte Indonesiërs. Een snelle escalatie treedt in wanneer op 20 september een Indonesiër tijdens een schermutseling met een Indo-Europese Nederlander wordt doodgeschoten; zijn begrafenis daags nadien loopt uit op een grote demonstratie van nationalistische solidariteit en strijdlust. Anderzijds is in de kampen de omgeslagen sfeer aanleiding tot de oprichting van bewakingseenheden uit ex-krijgsgevangenen en vrijwilligers onder de burgergeïnterneerden, waaruit later onder meer het befaamde KNIL-bataljon Inf. v 'Andjing Nica' zal ontstaan.

In de laatste week van september bereiken de pemoeda-groepen een grote toename van hun macht in Bandoeng, wanneer zij op de 27ste en de 28ste een aantal belangrijke gebouwen in de stad bezetten. Op 25 september heeft president Soekarno al verklaard dat vanaf die datum alle ambtenaren in dienst van de Republiek overgaan en op de 27ste verklaart het Bandoengse KNI dat daags nadien alle overheidsinstellingen in Republikeinse handen moeten zijn, maar het zijn de pemoeda's (hier en hierna als verzamelnaam voor de verschillende groepen gebruikt) die de 'indonesianisatie' daadwerkelijk effectueren. Tot de nieuwe steunpunten behoren onder meer het postkantoor, het NILLMIJ-gebouw, het gebouw van het Leger des Heils, het kantoor van de Controle Staatsspoorwegen en het Japanse warenhuis Tjijoda aan de Groote Postweg. Daarnaast worden auto's, vrachtwagens en voorraden van de Japanse legerinstanties, de spoorwegen en het civiel bestuur in beslag genomen, terwijl ook Japanse burgers uit hun huizen worden gezet en gemolesteerd. Van Japanse zijde worden echter vooralsnog ook tegen deze acties vrijwel geen maatregelen genomen. In het gebouw van het Leger des Heils, vestigt zich de Indonesische geheime politie, voortzetting van de oude PID; Tjijoda, Groote Postweg, wordt begin oktober het hoofdkwartier van de PRI, en de API betreft Hotel Metropole aan de Kepatihanweg/Groote Lengkongweg. De Hizboellah, met aanhang vooral in de oostelijke kampongs van Tjitjadas (bij de Soekamiskin-gevangenis) en Boeahbatoe, krijgt in de stad eveneens een steunpunt, in de buurt rondom Gang Raden Kartabratra onmiddellijk ten zuiden van de Chinese wijk.

Maandag 17 september en volgende weken, RAPWI: uit Batavia arriveert met een kleine Engels-Nederlandse staf de Britse majoor Gray, om in Bandoeng het RAPWI No. 2 Contact Team te installeren. Gray neemt zelf zijn intrek in het Preanger Hotel, als plaatselijk hoofdkantoor wordt het DENIS-gebouw op de hoek Braga/Naripan gekozen; bij de ontruiming van Bandoeng-Zuid zal het later in het jaar worden verplaatst naar de Gouvernements HBS aan de Bilitonstraat. Elders in het noordelijke stadsdeel worden speciale afdelingen gehuisvest, onder meer het Kantoor Displaced Persons. Dagelijks vindt nadien overleg plaats tussen Gray en de vertegenwoordigers van de drie resterende grote kampen, Tjimahi, Tjikoedapateuh en Tjihapit.

Doordat alleen Gray door de Japanners en de plaatselijke Indonesische leiders wordt geaccepteerd als geallieerd vertegenwoordiger, is hij in de praktijk degene die de noodzakelijke contacten met deze partijen onderhoudt, al heeft de majoor formeel geen bevoegdheid om met het KNI of andere Republikeinse instanties te onderhandelen. Het feitelijke hulpwerk wordt overwegend een zaak van de Nederlandse leden van het RAPWI-team en meer nog van de honderden vrijwilligers die zich voordien al voor de BOGI-Rode Kruis inzetten. De pemoeda's zien echter in de RAPWI in de eerste plaats een dekmantel voor de NICA en richten hun agressie met name na de komst van de eerste Britse troepen op 29 september steeds openlijker tegen Gray en zijn team, en tegen de Nederlanders in het algemeen.

Dinsdag 25 september: op Andir landt het eerste vliegtuig van de RAPWI-vliegdiens, die in Batavia door kapitein H.J.A.C. Arens van de ML-KNIL met inzet van Japanse vliegtuigen en piloten is georganiseerd. Met het steeds onveiliger worden van de landverbinding met Batavia in de maanden nadien zal deze 'Arens Airlines', met een bijna dagelijkse vlucht van Batavia via Bandoeng naar Semarang v.v., van onschatbare waarde blijken voor de aanvoer van hulpgoederen en de evacuatie van gewonden en ernstig zieken. De dienst is tot in februari 1946 op deze wijze gehandhaafd.

Woensdag 26 september: de Engelse opperbevelhebber Admiral Lord Louis Mountbatten wijst alleen Batavia en Soerabaja aan als door Britse troepen te bezetten 'key areas', via welke de ex-krijgsgevangenen en -burgergeïnterneerden uit het binnenland van Java moeten worden geëvacueerd. De komst van Britse militaire eenheden in Batavia is vastgesteld op 29 september, in Soerabaja echter pas op 25 oktober; deze landingen zullen nadien inderdaad op de geplande data plaatsvinden. Voor Bandoeng en Semarang worden geen troepen beschikbaar gesteld.

Maandag 1 oktober en volgende dagen: aangemoedigd door hun snelle en gemakkelijke successen in de voorafgaande week, zetten de nationalistische hun acties tot verkrijging van volledige controle over Bandoeng met kracht voort. Alle inspanningen zijn er nu op gericht, voldoende moderne wapens in bezit te krijgen, ter vervanging van de bamboe roentjings, klewangs, parangs en de enkele van Japanners gekregen of geroofde handvuurwapens waarmee de pemoeda's en ook de BKR het sinds de ontwapening van de PETA en de heiho's in hoofdzaak hebben moeten doen. De Japanse strijdkrachten en politie zijn de enige instanties die over deze wapens beschikken. Omstreeks 1 oktober wordt generaal-majoor Mabuchi benaderd door een groep vooraanstaande nationalistische, onder wie BKR-leider Raden Oto Iskandar di Nata, de enkele dagen eerder aangestelde Indonesische resident A. Poeradiredja en de loco-burgemeester ir. Raden O. Bratakoesoemah, met het doel via onderhandelingen te komen tot vreedzame ontwapening van de Japanse troepen op de Bandoengse hoogvlakte en overdracht van hun wapens aan de BKR en het KNI. Mabuchi gaat inderdaad op een gesprek in, maar houdt zich tevens strikt aan de richtlijnen van het Japanse opperbevel in Batavia, die wapenoverdracht zonder verzet verbieden, en doet dan ook geen concrete toezeggingen. In de week na 1 oktober loopt de onderlinge spanning snel op, wanneer eenheden van de BKR en de (voorheen Japans-)Indonesische Polisi Istimewa ('Speciale Politie') zich meester maken van enkele strategische objecten.

Dinsdag 2 oktober: de Artillerie-Inrichtingen op Kiaratjondong, deels nog altijd intact voor de vervaardiging van wapens, worden bezet door een menigte onderaanvoering van een Polisi Istimewa-eenheid en leden van de BKR.

Vrijdag 5 oktober: oprichting van het Tentara Keamanan Rakjat (TKR, 'Leger voor de Volksveiligheid'), opvolger van de BKR, die in de weken nadien in het nieuwe leger opgaat. Als bevelhebber van de regionale 3de Divisie van dit nieuwe Republikeinse leger, dat overigens aanvankelijk nog een weinig geordende structuur kent, wordt de militair leider van de BKR in de Preanger benoemd, de ex-PETA-luitenant A. Kartawinata; A.H. Nasution wordt zijn chef-staf.

Zaterdag 6 oktober: na opruiende artikelen in de pers in de voorafgaande dagen, wordt door pemoeda's voor de Bandoengse pasars en winkels een boycot tegen Nederlanders afgekondigd; winkeliers en handelaren die niet mee willen werken, worden geïntimideerd en mishandeld. Ook andere vormen van samenwerking met de Nederlanders en de RAPWI worden onmogelijk gemaakt. In de stad worden door de BKR Japanse wapenopslagplaatsen in beslag genomen.

Zondag 7 oktober: opnieuw worden enkele kleine wapenvoorraden door de BKR overgenomen, evenals daags tevoren zonder noemenswaardig verzet van Japanse kant.

Maandag 8 oktober: een grote menigte, aangevoerd door pemoeda-strijdgroepen en leden van de BKR en de Polisi Istimewa, bestormt de vliegbasis Andir en ontwapent de Japanse bewakingseenheid. Ook hier worden wapens buitgemaakt. Het RAPWI-luchtverkeer met Batavia en Semarang moet worden gestaakt.

Woensdag 10 oktober en volgende dagen: in de ochtenduren verzamelt zich een grote, agressieve menigte, aangevoerd door pemoeda's, voor het Kempeitai-

gebouw aan de Heetjansweg. Aanleiding is in eerste instantie het optreden van de Japanse Militaire Politie in de dagen na 6 oktober, waarbij handelaren en winkeliers op hardhandige wijze gedwongen zijn, tegen de pemoeda-order in etenswaren en andere goederen aan de Nederlanders te verkopen. Al snel komt het tot een bestorming, die echter door de Kempeitai wordt afgeslagen. Mabuchi laat daarop de stedelijke BKR-commandant, Soehari, en enkele andere nationalistische leiders overkomen, naar het heet voor onderhandelingen. Eenmaal ter plaatse worden dezen echter gearresteerd en gedwongen, de menigte opdracht tot de aftocht te geven.

's Middags arriveren Japanse versterkingen uit de omtrek, tot een totale sterkte van ca. 2000 man, en worden onder meer het KNI-kantoor en het BKR-hoofdkwartier bezet. Soehari en zijn groep worden in tanks door de stad gereden, waar zij op verschillende plaatsen hun oproep moeten herhalen. Daarbij doet zich op Andir een incident voor, wanneer woedende pemoeda's Mabuchi uit zijn auto sleuren. De begeleidende Japanse eenheid grijpt natuurlijk onmiddellijk in en verdrijft de nationalistische met harde hand van de basis. Tegen de avond verspreiden Mabuchi's troepen zich tot in de buitenwijken, waar aan de toegangswegen tot Bandoeng wegversperringen worden opgericht. De volgende dagen gaan de zuiveringsacties door, waarbij nog enkele gebouwen die als nationalistische steunpunten dienen, zoals de residentswoning en de Technische Hoogeschool, worden bezet. Het telefoonkantoor, de elektriciteitscentrale en de radiozender blijven echter in handen van de Indonesiërs; via de Bandoengse zender zal in de weken nadien een felle anti-Nederlandse en algemeen anti-geallieerde hetze gevoerd worden. In de loop van de 11de oktober is zo de gehele stad weer onder strakke Japanse controle.

De rol van Gray en de Nederlanders in deze gebeurtenissen is nauwelijks meer geweest dan die van toeschouwers; weliswaar was tevoren door de Nederlanders in Bandoeng, via Gray, wel aangedrongen op krachtiger optreden tegen de nationalistische, maar waarschijnlijk heeft Mabuchi zijn actie geheel op eigen initiatief uitgevoerd. De directe voordelen van het Japanse ingrijpen voor de Nederlanders in en buiten de kampen zijn groot; de algemene veiligheid is toegenomen, Indonesische barricades en controleposten op straat, die in de twee voorafgaande weken het Nederlandse verkeer binnen de stad steeds meer bemoeilijkten, worden opgeruimd, de voedselvoorziening naar de kampen en pasars komt weer op gang en ook de vliegverbinding met Batavia wordt hersteld.

Voor de pemoeda's is Mabuchi's actie behalve een zware tegenslag ook een grote vernedering, daar in dezelfde periode in Midden- en Oost-Java Japanse eenheden van leger en politie op verscheidene plaatsen wel hun wapens hebben overgedragen of, zoals in het geval van de strijd om het Kempeitai-gebouw in Soerabaja, door nationalistische strijdgroepen onder de voet zijn gelopen. In Bandoeng kunnen zij echter zelfs de meeste van de eerder veroverde wapens, die - in plaats van uitgedeeld te worden - voornamelijk in de opslagplaatsen bleven onder toezicht van het KNI en de BKR, niet in bezit houden: Mabuchi's troepen vinden ze merendeels ongebruikt terug. Verantwoordelijk voor het débâcle houden de pemoeda's vooral de plaatselijke politieke leiding, dus het KNI, en de aan haar getrouwe BKR. Na de 10de oktober opereren veel pemoeda-groepen dan ook toenemend op eigen gezag, hetgeen in een later stadium mede oorzaak is voor de redeloze geweldsgolf die in de laatste twee maanden van 1945 Bandoeng zal overspoelen.

Woensdag 17 oktober: na eerdere herziening van Mountbattens besluit van 29 september om alleen Batavia en Soerabaja te bezetten, noodzakelijk geworden door de gebeurtenissen rond de 10de oktober, arriveren in Bandoeng eindelijk de eerste geallieerde troepen. Het gaat om de 37ste Brits-Indische Infanterie-Brigade, bestaande uit twee Gurkha-bataljons met verzorgings- en transporteenheden. De laatste onderdelen komen pas op 1 november aan; in totaal omvat de brigade dan, onder commando van brigade-generaal N. MacDonald, ca. 2000 man. De ongeveer even sterke Japanse eenheden, die verspreid blijven in en om de stad, komen formeel onder zijn opperbevel te staan. Als Brits hoofdkwartier wordt het gebouw van het departement van Oorlog aan het Insulindepark gekozen; de Gurkha's worden deels gelegerd op enkele plaatsen in Bandoeng-Noord, voor het overige deel bij de hotels Preanger en Homann aan de Groote Postweg.

Zaterdag 20 oktober: MacDonald voert de eerste van een reeks besprekingen met de Republikeinse autoriteiten in Bandoeng. In de loop van de volgende dagen wordt een overlegcomité ingesteld, geven de Britten toestemming tot herbewapening van de Indonesische politie, van wie de wapens op de 10de door de Japanners waren afgenomen, en trekt MacDonald uiteindelijk ook een kort na aankomst per strooibiljet gegeven bevel aan de Indonesische bevolking tot inlevering van

Een der RAPWI-opvangkampen tijdens de bersiapmaanden in Bandoeng, het klooster der Zusters Ursulinen.
Foto: RIOD

alle wapens in. Als tegenprestatie zeggen de Indonesische leiders toe, geen voedsel-boycot tegen de Nederlanders en Britten te zullen toestaan.

Eind oktober - medio november: MacDonalds diplomatieke aanpak heeft in zoverre succes, dat vooralsnog geen grote openlijke gevechten tussen de Japanners en Britten enerzijds en de nationalistische strijdgroepen anderzijds uitbreken. Te zelfder tijd neemt echter het pemoeda-geweld tegen de Nederlandse en tegen pro-Nederlands geachte leden van de Chinese en Indonesische bevolking weer hand over hand toe, terwijl vooral ook RAPWI-medewerkers het steeds moeilijker krijgen. Ontvoeringen, mishandeling en intimidaties, verkrachtingen en moordpartijen komen in de loop van november aan de orde van de dag, in het bijzonder in de buitenwijken en Bandoeng-Zuid. Veel Nederlanders en anderen evacueren dan ook al uit eigen beweging naar het relatief veilige Bandoeng-Noord, waar echter de beschermde kampen reeds overvol zijn. In het kloostercomplex van de Zusters Ursulinen was voor hen en eerdere vluchtelingen van buiten door de RAPWI reeds een opvangkamp ingericht, maar ook dit raakt nu spoedig overbevolkt. De toegeeflijke houding van de Britten bij dit alles ontmoet aan Nederlandse kant begrijpelijkerwijs grote woede en frustratie, vooral wanneer MacDonald de kolonel H. Poulus, voorheen kampoudste van de krijgsgevangenen in het LOG en nu commandant van de intussen twee compagnieën sterke eigen bewakingseenheden in het Tjihapit-kamp, herhaaldelijk - maar tevergeefs - gelast de wapens over te dragen. Tussen deze bewakingseenheden en de pemoeda's komt het steeds vaker tot openlijke vuurgevechten.

Pemoeda-geweld is er in deze periode overigens ook tegen de gevestigde nationalistische leiders in Bandoeng. Tussen 24 en 26 oktober worden resident A. Poeradiredja, die overigens zijn ambt al had neergelegd, KNI-voorzitter N. Soemantri en loco-burgemeester ir. Raden O. Bratakoesoemah ontvoerd. Omstreeks 1 november valt hetzelfde lot raden Oto Iskandar di Nata ten deel, mogelijk niet in Bandoeng maar tijdens een bezoek aan Batavia; op 20 december wordt hij vermoord gevonden bij Tangerang. Zijn broer, de Bandoengse burgemeester Raden A. Atma di Nata, meldt zich wisselijk al op 17 oktober 'ziek' en trekt zich terug; zijn taak wordt overgenomen door de stedelijke KNI-voorzitter mr. Sjamsoeridjal, die op 30 januari deze functie ook officieel toebedeeld zal krijgen. De nieuwe resident wordt Ardiwinangoen, onder de Japanse bezetting regent van Tjiamis en tot Poeradiredja's verdwijning reeds vice-resident van de Preanger.

Belangrijk voor de verhoudingen binnen het nationalistische kamp is in deze periode ten slotte ook, dat op 10 november tijdens een nationaal jongerencongres

in Djokjakarta wordt besloten tot het doen samengaan van een aantal pemoeda-organisaties in de zogenoemde Pesindo, Pemoeda Sosialis Indonesia. In Bandoeng betreft dit de AMPTT en de AMKA en de PRI; de overige jongerenstrijdgroepen blijven zelfstandig. In latere maanden zal deze gedeeltelijke verstrakking en centralisering van de pemoeda-beweging het de Republikeinse regering enigszins vergemakkelijken, haar controle over de Indonesische jongeren te herwinnen.

Dinsdag 20 november: ondanks de Republikeinse toezeggingen van een ongestoorde aanvoer van voedsel en andere hulpgoederen, wordt tussen Batavia en Bandoeng bij Tjikampek een RAPWI-trein overvallen en beroofd. Dit voorval luidt een maandenlang aanhoudende periode in van toenemende bevoorradingsmoeilijkheden; de Britten zijn gedwongen de aanvoer uit Batavia over de weg te verzorgen, waarbij evenwel steeds weer konvooien worden aangevallen, en via de luchtbrug op Andir. Voor de 'beschermde' Europese bevolking, gaandeweg meer geconcentreerd in Bandoeng-Noord, betekent dit een tijdelijk strengere rantsoenering, waarbij voornamelijk gebrek ontstaat aan verse groenten en andere vitaminenrijke voedingswaren. Aan de Indonesische bevolking in Bandoeng, die in dit verband toch al te lijden heeft onder de gevolgen van de algehele desorganisatie en verwaarlozing van het platteland na de Japanse capitulatie, kan nu echter nauwelijks meer voedsel gedistribueerd worden. Zij begint mede daarom in toenemende mate de stad te ontvluchten, vooral wanneer na de 24ste een tweede periode van gevechten aanbreekt.

Zaterdag 24 november 1945 - begin januari 1946: de bersiap tijd in Bandoeng in engere zin, periode van massaal geweld tegen vooral de Nederlandse en Chinese bevolking en van militaire strijd om het bezit van de stad tussen Japanners/Britten en Indonesiërs.

De strijd begint in de nacht van 24 op 25 november met een gelijktijdige aanval door TKR-eenheden en ongeregelde pemoeda-groepen op het door Japanse troepen verdedigde vliegveld Andir, de Tjimahi-kampen, Bandoeng-Noord en de RAPWI-instellingen. Op alle plaatsen loopt de Indonesische actie echter op een mislukking uit, al moet het vliegverkeer tijdelijk worden gestaakt en raakt de verbinding met Tjimahi en Andir enige tijd verbroken, doordat de strijdgroepen op zondagochtend de toegangswegen tot Bandoeng afsluiten en overal in de stad barricades oprichten. Diezelfde zondag vindt een plotselinge, raadselachtige overstroming van de Tjikapoendoeng plaats, waarbij binnen enkele minuten ca. 200 mensen

Links en pag. 89: opgraving en onderzoek van bersiap-slachtoffers op Indisch Bronbeek, februari (?) 1946. Foto's Moesson.

verdrinken en 4000 anderen dakloos worden; hoewel dit achteraf niet meer na te gaan valt, gaat het daarbij mogelijk niet om een natuurramp, maar eveneens om een actie van pemoeda's, die de afvoer van het smalle, diepe rivierdal geblokkeerd zouden hebben. Op maandag 26 november ondernemen de Japanners en Gurkha's onder dekking van - Japanse - tanks en pantserwagens tegenaanvallen, in de loop waarvan 's middags de meeste barricades worden opgeruimd. De acties richten zich mede op enkele grote gebouwen van strategisch belang, zoals het gemeentelijke elektriciteitsbedrijf (de stroomvoorziening was door de Indonesiërs afgesneden) en de Kininefabriek, die door de TKR als wapenopslagplaats wordt gebruikt. 's Avonds lijkt het pleit beslecht en wordt in Bandoeng-Noord alleen nog in enkele zijstraten tegenstand geboden; de overige stadsdelen blijven evenwel overwegend in Indonesische handen.

Naderhand zal blijken dat de commandant 3de Divisie TKR, A. Kartawinata, tot de aanval heeft besloten zonder daarin de TKR-leiding in Batavia te kennen en daarbij vooral onder druk van de pemoeda-leiders heeft gehandeld. Sinds het debat van 10 oktober hebben de Bandoengse pemoeda's onder voortdurende, kleinerende kritiek gestaan van strijdgroepen uit andere plaatsen op Java, vooral Semarang en Soerabaja, waar het wel tot grote en soms ook - althans tijdelijk - succesvolle strijd tegen de Japanners en de Britten is gekomen. Generaal A.H. Nasution haalt bijvoorbeeld aan dat de jongeren van Bandoeng elders minachtend als 'pajeumbol' (Soendanees snoepgoed) werden aangeduid en volgens een Japans verslag zou een pemoeda-groep uit Soerabaja zelfs een lippenstift hebben toegezonden, als blijk van hun visie op de mannelijkheid van de Bandoengse strijdgroepen.

Waar of niet waar, zeker is in elk geval dat de grote aanval niet is gelanceerd op basis van een doordacht strategisch plan of zelfs maar een coherente militaire visie op enige termijn. De Indonesische legerleiding in Batavia onder opperbevelhebber (Panglima Besar) Soedirman besluit medio december dan ook, Kartawinata als divisiecommandant te vervangen door zijn chef-staf Nasution. Onder diens bezielende leiding wordt het onbeheerste pemoeda-element in de 3de Divisie in de loop van de maanden nadien geleidelijk aan vervangen door een strakkere militaire organisatie, waaruit uiteindelijk de befaamde Siliwangi-Divisie zal ontstaan.

Zover is het eind november 1945 nog lang niet. Op de 27ste overlegt de Britse bevelhebber met de Indonesische gouverneur van West-Java, Soetardjo (in vooroorlogse jaren een bekend lid van de Volksraad), en enige andere nationalistische leiders over mogelijkheden om de strijd te beëindigen. MacDonald presenteert

een ultimatum waarin onder meer de terugtrekking van alle Indonesiërs uit Bandoeng-Noord te noorden van de spoorlijn wordt geëist en uit de wijk rondom de hotels Preanger en Homann, waarin de meeste RAPWI-medewerkers zijn ondergebracht. Soetardjo weigert aanvankelijk; na overleg met de Republikeinse regering komt het twee dagen later tot een nogal onduidelijk compromis, waarbij de bestaande 'beschermde' wijken in Bandoeng-Noord door de Indonesiërs moeten worden verlaten, maar niet de kampongs er omheen, die in die dagen juist de uitvalsbases zijn voor pemoeda-acties in dit stadsdeel; 'vredeversturende elementen' moeten hier echter weer wel worden verwijderd. De hotels aan de Groote Postweg zullen worden ontruimd door de RAPWI. Omgekeerd dient de Europese bevolking die zich op dat tijdstip nog in Bandoeng-Zuid bevindt, zich naar de noordelijke wijk onder Britse controle te begeven. Over de Chinese bevolking en pro-Nederlandse Indonesiërs buiten Bandoeng-Noord wordt niets afgesproken.

De praktische uitwerking van dit akkoord wordt, zoals de gebeurtenissen tijdens de voorafgaande dagen, voor de burgerbevolking een regelrechte ramp. Het merendeel der pemoeda's acht zich op geen enkele wijze gebonden aan de 'officiële' nationalistische leiders en gaat zich na de mislukte aanval te buiten aan een orgie van geweld tegen iedereen die maar enigszins met de Nederlandse en geallieerde zaak geassocieerd kan worden. Overal in de stad, ook in het 'beschermde' Bandoeng-Noord, vinden talloze moordpartijen, mishandelingen, brandstichtingen, verkrachtingen en ontvoeringen plaats, waarvan opnieuw niet alleen Nederlanders het slachtoffer zijn, maar ook een groot aantal Chinezen, pro-Nederlands veronderstelde Indonesiërs en in het algemeen iedereen die zich om welke reden dan ook de agressie van de dolgedraaide jongelui op de hals haalt. Onder de Nederlanders zijn de totoks, die merendeels nog steeds of weer in de omheinde en mede door eigen bewakingseenheden verdedigde kampen zitten, relatief het veiligst; het talrijkst zijn de slachtoffers bij de verspreid wonende Indo-Europeanen, vooral onder hen die in de zuidelijke en andere verder naar buiten gelegen wijken wonen.

Bijzonder gruwelijk is de reeks moorden bij het militair rusthuis Indisch Bronbeek aan de noordwestelijke stadsrand van Bandoeng, waar op 27 november en volgende dagen ten minste 33 mensen uit het tehuis zelf en de aangrenzende woonwijk Sorghvliet, overwegend Indo-Europeanen, met klewangs worden afgeslacht. Enkele honderden anderen blijven daar in gijzeling tot de overlevenden - pas op 17 december - door Gurkha's worden ontzet en geëvacueerd. Zeker is dat in dezelfde periode ter plaatse ook tientallen Indonesiërs zijn vermoord. De daders zijn vooral afkomstig

uit de nabijgelegen kampong Soekadjadi; begin februari 1946 wordt deze door Brits-Indische militairen en een kleine Nederlandse eenheid bezet en uitgekamd, waarbij een aantal schuldigen wordt ontdekt en later terechtgesteld. In dit opzicht zal Indisch Bronbeek evenwel een uitzondering blijven; in de meeste gevallen zullen de moordenaars nooit worden achterhaald.

Een ander oord van verschrikking, als een van vele, is het bureau van de Indonesische PID in het gebouw van het Leger des Heils, waar in de loop der weken honderden 'verdachten' worden gemarteld en ontvoerde vrouwen verkracht, alvorens in veel gevallen alsnog te worden gedood. In Bandoeng-Zuid en elders waar zij actief zijn, vallen vooral de Hizboellah-leden - veelal herkenbaar aan hun lange haren en witte of groene hoofdbanden - op door hun wreedheid. Hun slachtoffers, maar ook wel die van andere groepen, worden veelal aangetroffen met afgehakte lichaamsdelen of zelfs geheel getingjand - als er al resten van hen worden gevonden. Vaak worden de doden niet begraven, maar in de Tjikapoendoeng, in sloten of in waterputten gegooid, of zo achtergelaten. Slechts een relatief kleine minderheid van de slachtoffers zal daardoor in latere jaren kunnen worden opgespoord en eervol herbegraven.

Onder deze terreurgolf begint al direct na de 26ste, wanneer de eigenlijke militaire operaties voorlopig gestopt lijken, een massale uittocht van de nog 'buiten' wonende Nederlanders en andere bedreigde groepen uit alle delen van de stad naar Bandoeng-Noord, een beweging overigens die, zoals gemeld, reeds in de voorafgaande weken algemeen op gang is gekomen. Als reactie worden uit het 'Europese' deel van Bandoeng-Noord de daar nog wonende Indonesiërs met geweld verjaagd. Het bericht van de onderhandelingen over een tweedeling van de stad daags nadien versterkt de stroom nog en na het bereiken van het akkoord op de 29ste is de paniek compleet. Dit laatste is ook een gevolg van het feit dat de Brits-Indische en Japanse troepen door gebrek aan mankracht spoedig niet steeds in staat blijken, de vluchtelingen bij hun uittocht afdoende bescherming te bieden. Honderden kunnen niet op tijd uit hun benarde positie worden ontzet en worden gedood of gegijzeld, veel anderen worden in een reeks van gewaagde uitvalsacties slechts op het nippertje gered.

Bijzonder verdienstelijk maakt zich in dit verband de Nederlandse liaison-hoofdofficier bij MacDonalds stafkwartier, kapitein G.S. Vrijburg, onder wiens leiding in november en december door de Gurkha's, eenheden van het intussen opgerichte KNIL-bataljon Inf. v en andere Nederlandse vrijwilligers in totaal ca.

600 mensen worden gered, behalve tijdens de al genoemde actie naar Indisch Bronbeek op 17 december onder meer ook van de Tjiateulweg en uit het zogenoemde Tuindorp in Bandoeng-Zuid. Bij de bevrijding van gijzelaars speelt Vrijburg eveneens een belangrijke rol. Veel van degenen die eerder ontvoerd zijn of tijdens de evacuatie in handen van de pemoeda's komen, worden vermoord, maar een aantal van deze 'vermist' blijkt na enige tijd op steeds wisselende plaatsen te worden vastgehouden, veelal onder voortdurende mishandeling en verkrachting. In de loop van december en gedurende de maanden nadien komt het verscheidene malen tot een uitwisseling met Indonesische gevangenen, waarbij ir. Vrijburg met de Britse kapitein F.A. Clarke vaak gezamenlijk als bemiddelaars optreden tussen de Britten en de nationalistische.

Eenmaal in de 'beschermd' wijk Bandoeng-Noord, waar inmiddels vrijwel elk groter gebouw is ingericht als opvangcentrum en alle ziekenhuizen overvuld raken met gewonden, zijn de vluchtelingen aanvankelijk vaak ook nog niet echt veilig. Bijna dagelijks vinden hier tot de feitelijke voltooiing van de scheiding tussen Indonesiërs en Europeanen, omstreeks het midden van december, nog pemoeda-aanvallen plaats en blijven sluipschutters en ontvoerders zeer actief. In de nacht van 28 op 29 november zijn bijvoorbeeld het Borromeus-ziekenhuis en omgeving aan de Dagoweg, waar een groot aantal gewonde vluchtelingen is opgenomen, doelwit van een massale aanval, die pas na uren lange gevechten door een gezamenlijke tegenactie van Gurkha's, Japanners en de Nederlandse bewakingseenheden wordt afgeslagen. Een dag later wordt het hospitaal met machinegeweren beschoten en gaan tientallen huizen in de omgeving in vlammen op.

Ook anderszins blijkt de strijd na de eerste, weinig succesvolle aanval van 24 november nog niet gestreden. De weken nadien zijn een periode van voortdurende stadsguerrilla, waarbij de Brits-Indische en Japanse troepen bijna continu onder druk staan en geregeld tot grotere acties worden gedwongen. Zo worden op 3 en 4 december enkele grote gebouwen in Bandoeng-Noord heroverd, waaronder dat van het departement van Verkeer en Waterstaat en van de PTT-directie, op 6 december is er een uitval naar het Hizboellah-bolwerk Tjitjadas aan de oostkant van Bandoeng, waarbij van het Bataviase vliegveld Kemajoran luchtsteun wordt verleend door Republic P-47 'Thunderbolt'-jagers van de RAF, en in de kampongs aangrenzend aan Bandoeng-Noord vinden herhaaldelijk zuiveringsoperaties plaats. Steeds weer echter blijkt de numerieke macht van de Brits-Japanse eenheden aanvankelijk te gering om een blijvende beveiliging van het uitgestrekte operatiegebied te bewerkstelligen.

Wanneer begin december duidelijk wordt dat de Britse regering op korte termijn alsnog de inzet van Nederlandse troepen op Java en Sumatra zal toestaan, komt het in Bandoeng dan ook al op de 2de tot formele oprichting van het KNIL-bataljon Inf. v 'Andjing Nica', uit de bewakingseenheden die in de maanden voordien zijn gevormd uit Nederlandse, Ambonese, Menadonese en andere pro-Nederlandse vrijwilligers. Inf. v krijgt in de tweede week van december, eerst nog samen met Brits-Indische eenheden, de bewaking van de Tjimahi-kampen opgedragen. Andere versterkingen volgen spoedig, wanneer de Britse opperbevelhebber op Java, generaal-majoor D.C. Hawthorn, op 2 december per vliegtuig uit Batavia een bezoek wil brengen, maar na de landing op Andir de weg naar de stad geblokkeerd vindt door pemoeda's en derhalve onverrichterzake moet terugkeren. Op 4 december worden uit Batavia twee compagnieën Mahrattas overgevlogen, later nog een compagnie Punjabis, onderdelen van de 23ste Brits-Indische Divisie en samen ca. 800 man sterk.

Onder het gewicht van deze toenemende geallieerde sterkte - overigens minder effectief dan mogelijk zou zijn geweest, in verband met het feit dat bij de nieuw aangekomen Brits-Indische troepen nogal wat sympathie voor de Indonesische zaak heerst en ook onder de Japanners steeds meer overlopers voorkomen - worden de pemoeda's in de tweede helft van december geleidelijk aan uit heel Bandoeng-Noord verdreven en komt het aansluitend tot enkele grotere zuiveringsacties ten zuiden en oosten van de beschermde wijk. Op 12 december zijn weer Tjitjadas en enkele andere kampongs in de richting van Soekamiskin doelwit, waarbij na voorafgaande waarschuwing per strooibiljet RAF-toestellen opnieuw bombardementen en raketbeschietingen uitvoeren. Op 25 december volgt een gezamenlijk Brits-Japanse operatie naar Bandoeng-Zuid, waarbij ca. 4000 Chinezen de gelegenheid krijgen naar Bandoeng-Noord uit te wijken en uit Kareës nog eens 1200 - voornamelijk Indo-Europese - Nederlanders worden bevrijd.

Als resultaat van dit alles, maar ook dankzij de langzamerhand sterker wordende invloed van de politieke leiding aan nationalistische zijde, die bij monde van de plaatselijke bestuurders, Soekarno, Sjarifoeddin en vooral Sjahrir sinds eind novem-

ber herhaaldelijk heeft opgeroepen tot beëindiging van het pemoeda-geweld, treedt omstreeks de jaarwisseling een zekere stabilisatie van de toestand in. Medio december is in Brits-Indonesisch overleg de bevoorrading van Bandoeng met voedsel en hulpgoederen per trein en over de weg uit Batavia hervat, onder bescherming van het TKR, terwijl ook de nu intensiever dan ooit bevolgen luchtbrug tussen Andir en Kemajoran verlichting van de noden op dit punt brengt.

Het TKR wordt begin januari ook belast met het openhouden van de verbinding tussen Bandoeng en Tjimahi, waar intussen bijna 8000 mensen in en om de kampen leven. De verhoudingen zijn daar aanzienlijk moeilijker; de plaatselijke Brits-Indische bewakingstroepen treden niet graag op tegen de Indonesische strijdgroepen en het is in de maanden nadien dan ook voornamelijk Inf. v waarop de verdediging van deze kwetsbare enclave in de praktijk neekomt. Tegelijkertijd blijven in Bandoeng zelf buiten de beschermde wijk ongeregelde pemoeda-groepen, nu de Nederlandse en met hen verbonden burgers goeddeels buiten hun bereik zijn gekomen en hun militaire tegenstanders gestaag sterker worden, hun agressie volop tegen de Chinese en de eigen bevolkingsgroep richten. Daarnaast slagen zij er ook in de maanden nadien steeds weer in, door tal van snelle vernielingsacties, mortierbeschietingen en het herhaaldelijk onklaar maken van de watertoevoer naar Bandoeng aanhoudend allerlei ongemak te veroorzaken.

Medio januari - eind maart: opbouw van de Britse militaire macht en uittocht van de Indonesische troepen, grote brand van Bandoeng-Zuid.

In deze laatste fase van de bersiap in Bandoeng wordt de positie van de Britse troepen in de stad in korte tijd zeer versterkt en vindt ook herhaaldelijk uitbreiding van het door hen bezette gebied plaats, in het bijzonder in de richting van Lembang. Daar bevinden zich niet alleen sterke pemoeda- en TRI-eenheden (Tentara Repoe-blik Indonesia, 'Leger van de Republiek Indonesië', dat op 26 januari 1946 wordt opgericht in plaats van het TKR) en enkele duizenden Japanners in 'zelfinterne-ring', maar ook de brongebieden van de Bandoengse waterleiding die door de pemoeda's voortdurend wordt gesaboteerd. In de ochtend van de 9de februari begint een grote zuiveringsactie noordwaarts van Bandoeng, waarbij als een der eerste doelen de als plaatselijk pemoeda-hoofdkwartier gebruikte Villa Isola wordt ingenomen. Op 16 februari bereiken de Brits-Indische troepen, onder luchtsteun van Thunderbolts, de bronnen van de waterleiding, die blijvend worden bezet; het herstel van de watertoevoer zal daarna nog drie weken in beslag nemen.

Op 10 maart en volgende dagen wordt, mede in verband met de voedselvoorziening uit deze tuinbouwstreek, Lembang met directe omgeving ingenomen, waar 4000 Japanners worden aangetroffen; elders blijken op verschillende plaatsen in het bergland noordelijk van de stad nog eens een kleine 4000 Japanse militairen aanwezig. Met de 3000 in Bandoeng zelf komen zo in maart in totaal 11.000 Japanners als krijgsgevangenen in Britse handen; ze worden in fasen geïnterneerd en voorafgaand aan hun evacuatie tewerkgesteld bij het herstel van wegen en andere infrastructuur. De overige ca. 4000 op de Bandoengse hoogvlakte bevinden zich dan nog op plaatsen buiten geallieerd bereik en zullen pas veel later, onder Nederlands toezicht, worden afgevoerd. Ten minste enkele honderden van hen zullen echter de Indonesische zijde kiezen en zich bij het TRI aansluiten.

Op 16 februari 1946 is intussen het hoofdkwartier van de 23ste Brits-Indische Divisie, dus van alle Britse strijdkrachten op Java, overgeplaatst van Batavia naar Bandoeng. Met de staf arriveren omvangrijke troepenversterkingen, naast Brits-Indische eenheden ook een bataljon Schotse Seaforth Highlanders. Daags tevoren is het vliegveld formeel overgedragen aan de ML-KNIL, die het in de loop van de maanden daarop weer goeddeels operationeel maakt; Andir zal echter geen permanente jagerbezetting meer krijgen, maar vooral worden gebruikt voor militair transport, verkenning en later als centrale reparatiebasis. Alleen al tussen 15 februari en medio oktober 1946 zullen hier bijna 10.000 aankomende en vertrekkende vliegtuigen geteld worden, merendeels voor de bevoorrading van de langdurig geïsoleerde stad en de afvoer van evacués.

In Bandoeng zelf is inmiddels in januari naast het Britse ook al een eigen Nederlands stafkwartier gevestigd, in Hotel Wilhelmina aan de Bragaweg, waar onder leiding van kolonel Poulus koortsachtig wordt gewerkt aan de (her)oprichting, uitrusting en opleiding van meer KNIL-eenheden en tegelijkertijd de voor april voorziene legering van de eerste vrijwilligersbataljons uit Nederland wordt voorbereid. Begin maart is de verhuizingsoperaties van de 23ste Brits-Indische Divisie voltooid en kan de Britse opperbevelhebber Hawthorn op de 8ste verklaren, wellicht met enige overdrijving, dat zich op dat tijdstip 12.000 man aan Britse en Brits-Indische troepen in Bandoeng en Tjimahi bevinden.

Van Indonesische zijde wordt de opbouw van de geallieerde strijdmacht in het Bandoengse vanzelfsprekend niet zonder argwaan bekeken. Divisie-commandant Nasution en de andere politieke en militaire leiders is het spoedig duidelijk, dat dit hoe dan ook moet leiden tot een grotere confrontatie, ook al blijven de Britten gedurende deze periode steeds in overleg met de Republikeinse regering en de TRI-top. Kort voor 10 maart kondigt Hawthorn de grote actie tegen Lembang en de beoogde internering van de Japanse troepen aan; wanneer deze operatie op de geplande datum werkelijk van start gaat, vinden als represaille onmiddellijk Indonesische overvallen op Brits wegkonvooien tussen Buitenzorg en Bandoeng plaats, gevolgd door vijf dagen van voortdurende gevechten langs de route. Op 19 maart beschieten pemoeda's met mortieren Bandoeng-Noord, waarbij onder de burgerbevolking enkele doden vallen; als vergelding bestoken daags nadien de Britten met middelzware artillerie de zuidelijke wijk Tegallega; zeventien Indonesiërs worden gedood, achttien raken gewond.

Voor Hawthorn zijn beide gebeurtenissen op 22 maart ten slotte aanleiding, de Indonesische premier Sjahrir te informeren over een reeds voorbereid plan tot bezetting van Bandoeng-Zuid, 'Operatie Sam', dat in de komende dagen zal worden uitgevoerd. Aan Sjahrir wordt verzocht, er zorg voor te dragen dat alle TRI-eenheden en de ongeregelde pemoeda-groepen zonder tegenstand zich tot buiten een straal van 11 km van het stadscentrum zullen terugtrekken; het Republikeinse civiele bestuur mag van de Britten blijven, analoog aan de sinds november 1945 bestaande situatie in Batavia. Nog dezelfde dag vliegen de TRI-opperbevelhebber West-Java, Didi Kartasasmita, en een hoge regeringsvertegenwoordiger naar Bandoeng voor overleg met Nasution en de regionale politieke leiding. Er wordt besloten eerst opnieuw ruggespraak te houden met premier Sjahrir, alvorens formeel op de Britse eis in te gaan; Nasution vliegt daartoe op de 23ste in een Brits transporttoestel naar Batavia. Daar krijgt hij van Sjahrir te horen, dat de Republikeinse regering zich akkoord heeft verklaard met het Britse plan en dat de uittocht uit Bandoeng derhalve ordelijk dient te verlopen, zonder vernielingen of andere gewelddadigheden.

Terug in Bandoeng in de ochtend van 24 maart, stelt de divisiecommandant de verzamelde Indonesische militaire en burgerlijke autoriteiten terstond op de hoogte. Tijdens zijn afwezigheid heeft Hawthorn evenwel de vorige dag reeds via de radio en door middel van strooibiljetten de uitvoering van de evacuatie per ultimatum gebonden aan een termijn tot uiterlijk 24.00 uur in de nacht van 24 op 25 maart. Aldus plotseling in tijdnood gebracht, stelt Nasution daarop de Britse opperbevelhebber een uitstel van tien dagen voor, dat hij wil gebruiken voor het afvoeren van de aanzienlijke voorraden wapens en andere bruikbare goederen, die in de maanden tevoren in Bandoeng-Zuid zijn aangelegd. Wanneer Hawthorn weigert, ontstaan binnen het Indonesische kamp in de namiddag verwarring en onenigheid over de vraag of men in deze 'noodsituatie' nog gebonden is aan de eis van een geweldloze terugtocht en of het civiele bestuur nu wel of niet moet blijven.

In de namiddag wordt de knoop doorgemaakt door twee van Nasutions ondercommandanten, Soetoko van de in de TRI opgenomen pemoeda-strijdgroepen en Omon Abdoerachman van het 8ste, Bandoengse TRI-regiment, die besluiten dat onder de gegeven omstandigheden het moment is gekomen voor een groots revolutionair gebaar. De stad zal inderdaad worden verlaten, maar nu door de gehele Indonesische bevolking, inclusief het burgerlijk bestuur en onder toepassing van de tactiek der verschroeide aarde; heel Bandoeng-Zuid zal 'lautan api' worden, één geweldige vuurzee. Nasution is bij deze beslissing niet aanwezig, maar wordt kort nadien geïnformeerd en alsnog om toestemming verzocht, die hij, hoewel enigszins ongemakkelijk vanwege zijn formele verplichtingen als hoogste TRI-leider ter plaatse, uiteindelijk ook geeft.

Zo begint ten slotte het dramatische sluitstuk van de Bandoengse bersiap, wanneer in de avonden overal in de zuidelijke stadsdelen pemoeda-groepen gebouwen opblazen of in brand steken. Tegelijkertijd komt langs de zuidelijke uitvalswegen een uittocht van enkele honderdduizenden Indonesische Bandoengers op gang, van wie velen pas na een jarenlang en meestal onder uiterst armoedige omstandigheden doorgebracht vluchtelingenbestaan naar hun stad zullen kunnen terugkeren. De exodus is bij een aantal zonder twijfel een zaak van patriottisch élan, zoals de romantisch-revolutionaire literatuur het aan Indonesische zijde later graag zal zien; veel anderen worden echter eerder door de omstandigheden en soms ook rechtstreeks door de brandstichtende pemoeda's tot vertrek van huis en haard gedwongen, onder achterlating van alles wat niet als draaglast meegevoerd kan worden. Zoals steeds, wordt ook nu weer het Chinese bevolkingsdeel extra

hard getroffen; in geen enkel stadsdeel blijkt later de schade zo groot en is er gelijk-tijdig op zo uitgebreide schaal geplunderd als in de Chinese wijk rond Pasar Baroe. Duizenden Chinese inwoners vluchten nog in dezelfde nacht over de spoorlijn naar Bandoeng-Noord.

De volgende ochtend, 25 maart, gaan de vernielingen en massale evacuaties nog volop door; boven de stad hangen enorme rookwolken, die het RAF-luchtverkenner vrijwel onmogelijk maken iets in detail waar te nemen. Later op de dag arriveert voor enkele uren uit Singapore de Britse opperbevelhebber in Zuidoost-Azië, Admiral Lord Louis Mountbatten, om zich van de toestand op de hoogte te stellen. In de loop van de dagen nadien doven de branden geleidelijk aan uit en blijkt, tot aanvankelijk ongeloof bij de Britten en Nederlanders, de zuiderstad inderdaad zo goed als verlaten. Een ruwe inventarisatie van de verwoestingen geeft naderhand aan, dat van de grotere gebouwen in Bandoeng-Zuid ongeveer de helft gedeeltelijk of geheel is vernield, de Chinese wijk vrijwel geheel herbouwd zal moeten worden, en ook van de kampongs en andere woonbebouwing ten minste een vijfde is afgebrand.

Met het doven van de 'lautan api' is de bersiap in Bandoeng voorbij. Het juiste aantal slachtoffers zal nooit bekend worden, maar een alleszins redelijke schatting spreekt van ca. 1500 doden onder de Chinese en Nederlandse burger- en kampbevolking gezamenlijk. Onder hen kan men zeker een groot aantal van de bijna 550 vermisten rekenen, die sinds eind november tot de derde week van maart 1946 bij de Nederlandse inlichtingendienst NEFIS zijn geregistreerd; slechts een kleine minderheid in deze groep zal later als gijzelaars van Indonesische strijd-groepen worden bevrijd of uitgewisseld. Hoeveel doden onder de Indonesische bevolking zijn gevallen, in het Nederlandse zowel als het nationalistische kamp, is op geen enkele wijze te concretiseren; een schatting van ten minste enkele honderden, mogelijk echter ettelijke duizenden, lijkt niet meer dan realistisch.

De laatste jaren: aanloop tot de soevereiniteitsoverdracht

De Nederlandse landstrijdkrachten die begin 1946 ten slotte toestemming kregen op Java en Sumatra te landen, bestonden in hoofdzaak uit drie groepen, die onderling grote verschillen in herkomst, sterkte en niveau van uitrusting, bewapening en geoefendheid vertoonden.

Het dichtstbij gelegerd en tevens het best op de hoogte met de op Java te verwachten situatie, maar in meerderheid nog onvoldoende uitgerust, waren de uit Australië overgekomen of ter plaatse opnieuw geformeerde KNIL-onderdelen in verschillende delen van de Archipel. Ook op Java en Sumatra waren hier en daar door ex-krijgsgevangenen en vrijwilligers weer kleine KNIL-eenheden gevormd, die onder Brits toezicht bewakingsdiensten verrichtten. In totaal omvatte deze groep ten tijde van de Japanse capitulatie nog geen 5000 man aan parate troepen. Tot begin 1946 waren daaraan reeds ca. 10.000 man toegevoegd, voornamelijk ex-krijgsgevangenen uit de kampen elders in Zuidoost- en Oost-Azië, die bij hun bevrijding direct weer onder de wapenen werden geroepen.

De tweede grote groep werd gevormd door de oorlogsvrijwilligers (OVW-ers) die zich in Nederland sinds september 1944 hadden gemeld voor een lang dienstverband in de strijd tegen Duitsland, Japan of *'om overal ter wereld dienst te doen, waar de Minister van Oorlog zulks nodig acht.'* Zowel hun opleiding als uitrusting waren als gevolg van de ontoereikende middelen in Nederland na mei 1945 in het algemeen nog zeer onvolledig, toen in augustus van dat jaar de oorlog met Japan tot een onverwacht einde kwam, maar de Nederlandse regering in de maand daarop alsnog tot uitzending van de OVW-ers naar Indië besloot.

Admiral Lord Louis Mountbatten, opperbevelhebber der geallieerde strijdkrachten in Zuidoost-Azië, ontmoet tijdens zijn eendaagse bezoek aan Bandoeng op 25 maart 1946 Nederlandse militairen voor het tijdelijke stafkwartier in Hotel Wilhelmina aan de Bragaweg. Foto: IWM.

Hun eerste oponthoud tijdens de lange tocht naar de Archipel werd Engeland, waar zij een aanvulling – in veel gevallen feitelijk eerste – opleiding en uitrusting kregen, de laatste voornamelijk uit overvloedige Britse voorraden. De doortocht naar de Oost in de laatste maanden van 1945 eindigde echter vanwege het Britse embargo op Nederlandse troepenverplaatsingen voorlopig op het schiereiland Malakka, waar onder Brits toezicht de tijd noodgedwongen gepasseerd werd met verdere opleiding en oefening. Pas in maart 1946 konden de eerste bataljons op Java debarkeren; in totaal zouden in de loop der jaren ca. 25.000 man als o.v.w.-ers naar Indië gaan.

Ten slotte was er, als derde groep, de in de Verenigde Staten opgeleide Mariniersbrigade, bestaande uit vrijwilligers uit Nederland en beroepspersoneel dat tijdens de oorlogsjaren al buiten Indië en Nederland verbleef. De bewapening en overige uitrusting van de mariniers was in hoofdzaak Amerikaans, dus modern en volledig, en onderscheidde zich in dit opzicht bepaald gunstig van die van de andere Nederlandse militairen. Als inzetgebied voor deze brigade was logischerwijs in de eerste plaats de marinehaven Soerabaja voorzien, in een later stadium ook het overige Oost-Java. Bij aankomst in Malakka eind 1945 was de sterkte van de Mariniersbrigade ca. 2000 man.

De v-brigade

Terwijl begin 1946 de eerste o.v.w.-ers nog volop in opleiding waren in Malakka, werd door de staf van de Nederlandse expeditionaire macht in Kuala Lumpur reeds een voorlopige indeling van de beschikbare bataljons in een drietal brigades gemaakt, als voorbereiding op de komende landingen op Sumatra en Java. Als operatiegebied voor deze T-, U- en V-brigade werden in eerste instantie respectievelijk Palembang in Zuid-Sumatra, Padang in West-Sumatra en de sector Batavia-Bandoeng in West-Java aangewezen. De T-brigade ('Tijgerbrigade') zou uiteindelijk naar Semarang gaan, maar de andere vertrokken in februari en maart 1946 inderdaad naar de aangegeven bestemmingen. De V-brigade werd enige dagen na aankomst in Batavia doorgezonden naar Bandoeng en nam daar op 15 juni het commando over van de laatste nog aanwezige onderdelen van de 23ste Brits-Indische Divisie. Voor de stad en wijde omgeving betekende de komst van de brigade de overgang naar een geregelder en geleidelijk aan ook veiliger bestaan onder Nederlands militair bestuur, zij het aanvankelijk nog grotendeels geïsoleerd binnen de 'perimeter' die in de loop der maanden op de Indonesische strijdgroepen veroverd en eind 1946 als demarcatielijn ook formeel afgebakend werd. Deze periode eindigde abrupt op 21 juli 1947, toen de brigade in het kader van de Eerste Politie Actie uit Bandoeng vertrok voor grootschalige operaties in de oostelijke sector van West-Java en het aansluitende deel van Midden-Java.

De eerste onderdelen van de V-brigade, die op 27 januari officieel geformeerd werd onder kolonel J.K. Meyer en deel ging uitmaken van de B-Divisie, waren de bataljons 1-3 RI, 1-5 RI en 1-9 RI. Deze waren na hun eerste, provisorische opleiding en uitrusting in Groot-Brittannië op 25 november 1945 per *Johan van Oldenbarnevelt* gezamenlijk uit Southampton vertrokken naar Georgetown, Malakka, en na hun debarkatie aldaar op 31 december ondergebracht in het zogenoemde Tigerlane Camp bij de stad Ipoh, in het binnenland van het Maleise Schiereiland. Zoals de meeste andere o.v.w.-ers in deze beginperiode, ging het om eenheden voortgekomen uit verzetsgroepen en de latere Binnenlandse Strijdkrachten.

Het oudste was 1-3 RI, dat al op 5 oktober 1944 in het bevrijde Sint-Niklaas in België werd opgericht en na enkele omzwervingen in het Zeeuwse van begin mei tot medio september 1945 bewakingsdiensten verrichtte op verschillende plaatsen in Duitsland. De vrijwilligers van 1-3 RI waren in meerderheid afkomstig uit Brabant en Limburg. De erenaam 'De Watermannen' en het bataljonswapen met de drie boven elkaar geplaatste blauwe golven uit het Zeeuwse wapen dankte het bataljon aan de taken die in maart en april 1945 op het geïndundeerde Walcheren werden verricht; als devies hadden de Watermannen *Nihil Insuper Nobis*, 'Niets is ons te dol'. Bataljonscommandant tijdens de 'Indische' jaren was (in laatste rang) luitenant-kolonel C.J.H. Luesen.

Het bataljon 1-5 RI werd officieel geformeerd op 15 september 1945; de daartoe benodigde manschappen kwamen voort uit BS-eenheden uit de provincie Utrecht en de Betuwe. Ook in dit geval zou aanvankelijk een bewakingstaak in Duitsland opgedragen worden, maar reeds op 8 november vertrok het bataljon via Oostende naar Engeland, als eerste etappe op de lange reis naar Java. In Malakka

kreeg 1-5 RI de bijnaam Boeaja's, 'Krokodillen', in het dagelijks Maleise spraakgebruik zoveel als 'kwajongens'; vanzelfsprekend voerde het bataljon in het embleem ook een krokodil. In Malakka en Indië waren de bataljonscommandanten achtereenvolgens kapitein Van der Eyck (waarnemend), res. majoor H. Sjouke en luitenant-kolonel (laatste rang) J.J.A. Beaumont.

Bataljon 1-9 RI ten slotte werd formeel onder die aanduiding op 16 september opgericht, maar bevond zich als aankomend, zogeheten 'gezagsbataljon' (van maximaal 1015 man met grote staf; de overige twee waren 'light infantry battalions' naar Brits model, met maximale sterkte van 801 man) reeds maanden in opleiding voor uitzending naar Indië. De kern werd gevormd door BS-eenheden uit alle delen van de provincie Friesland, later aangevuld met kleine afdelingen uit Twente en Breda. Een bijnaam hadden de Friezen natuurlijk niet nodig; 1-9 was gewoon Bataljon Friesland, in het Bandoengse onder de Soendanese bevolking spoedig algemeen bekend als 'Prislan'. Als bataljonscommandant in Malakka en Indië fungeerde luitenant-kolonel E. Wiersma.

In het Ipohse Tigerlane Camp kregen de drie Nederlandse bataljons van Britse instructeurs, veteranen van de jungle-oorlog in Birma tegen de Japanners, gedurende ruim twee maanden een intensieve militaire training, die later van onschatbare praktische waarde zou blijken. Op 16 maart vertrokken de Watermannen per *Sainfoin* naar Tandjong Priok, vijf en tien dagen later gevolgd door Friesland met de *Empire Guinevere* en de Boeaja's per *City of Canterbury*. Na een kort verblijf in Batavia en Meester Cornelis, waarin de nog altijd provisorische uitrusting en bewapening enigszins werd gecompleteerd, ging het vervolgens tussen 8 en 10 april met Britse DC-3's van Kemajoran naar Andir, en van daar door naar Tjimahi. Reeds op de 10de en 11de kwam het, gezamenlijk met het ter plaatse gelegerde KNIL-bataljon Inf. V, tot een eerste grote actie, waarbij het noordelijke en oostelijke deel van Tjimahi werden gezuiverd van Indonesische strijdgroepen. In de loop van de volgende drie dagen kregen de vier bataljons elk een eigen, voorlopig rayon in Bandoeng toegewezen; Tjimahi werd tijdelijk ontruimd door de Nederlandse troepen en bleef tot algehele commando-overdracht op 15 juni bezet door de 49ste Brits-Indische Infanterie-Brigade. Als stafkwartier van de V-brigade werd Hotel Wilhelmina aan Braga betrokken; de brigadecommandant nam zijn intrek in de villa Mei Ling aan de Dr. de Grootweg. Ter afsluiting van hun introductie in Bandoeng hielden de Nederlandse bataljons, met enkele Brits-Indische onderdelen, op de 16de een grote welkomsparade voor de verzamelde Britse en Nederlandse militaire top ter plaatse.

Het KNIL-bataljon Inf. V was intussen daags tevoren officieel toegevoegd aan de V-brigade. Inf. V, zoals eerder summier aangeduid, was voortgekomen uit de bewakingseenheden die na 24 september 1945 bij geheime order van de chef Generale Staf KNIL, generaal-majoor N.L.W. van Straten, uit de meest fitte, overwegend jongere krijgsgevangenen en vrijwilligers in het Tjihapit-kamp waren gevormd. Ondanks aanvankelijke tegenwerking door de Britse RAPWI-vertegenwoordigers in Bandoeng onder majoor Gray, even hardnekkig genegeerd door de kampcommandant, kolonel H. Poulus, waren eind oktober, via een tussentijdse 'noodformatie' van drie politiecompagnieën, reeds twee voltallige compagnieën infanterie van elk 150 man beschikbaar, een 'Europese' en een in meerderheid Ambonese, Timorese en Menadonese 'Inheemse'. Onder brigade-generaal MacDonald kregen deze formeel een bewakingstaak in Bandoeng-Noord toegewezen en werden de manschappen voor het eerst meer dan provisorisch bewapend, uitgerust en gelegerd, in het KMA-gebouw aan de Houtmanstraat.

Op 2 december volgde de officiële erkenning als Inf. V door het departement van Oorlog en reeds enkele dagen later gingen de eerste onderdelen naar Tjimahi, ter ondersteuning van de Brits-Indische eenheid ter plaatse. Voltallige sterkte bereikte het bataljon hier op 18 januari 1946, met de overkomst uit Bandoeng van de 4de en laatste compagnie, die net als de een maand eerder gearriveerde 3de compagnie ten tijde van de erkenning van Inf. V nog in opleiding was. In Tjimahi was het bataljon aanvankelijk alleen belast met de bewaking van het Militair Hospitaal en het RAPWI-kamp (4de/9de Bataljon), maar in de praktijk moesten als gevolg van de nadrukkelijke afzijdigheid van de Brits-Indiërs spoedig ook de meeste andere delen van de plaats worden verdedigd. De ca. 8000 geïnterneerden in Tjimahi hebben in dit verband veel aan de inzet van Inf. V te danken gehad; bij de herhaaldelijke pemoeda-aanvallen beten de jonge KNIL-militairen zo fel van zich af, dat de Republikeinse radiozender in Djokjakarta hen woedend voor andjing NICA, 'honden van de NICA', uitmaakte. Deze scheldnaam werd door het bataljon al snel als geuzennaam gevoerd; op 17 augustus (!) 1946 verleende de legercommandant, luitenant-generaal S.H. Spoor, Inf. V officieel de toevoeging 'Andjing Nica' bij de

Linksboven: blik vanaf het dak van het station in zuidelijke richting op de Maarschalklaan, met linksachter het uitgebrande kantoor van de Controle der Staatsspoorwegen. de foto geeft een goede indruk van de volstrekte verlatenheid van de zuiderstad na de grote brand en evacuatie. Foto: L. van der Wal.

Linksmidden: uitgebrande bioscoop aan de Aloon-Aloon. Foto: H. Beimans.

Linksonder: het opgeblazen telefoonkantoor aan de Oude Hospitaalweg.

Rechtsonder: nogmaals het vernielde kantoor van de Controle Staatsspoorwegen aan de Maarschalklaan, tijdens het nablussen. Foto's: H. Beimans; A. de Jong.

bataljonsnaam en kreeg men toestemming het bekende embleem met de grauwe hondekop te voeren. Bataljonscommandanten in de Bandoengse periode van Inf. v, december 1945 - juli 1947, waren achtereenvolgens kapitein J.C. Pasqua, majoor T. Willer, majoor J.A. Scheffelaar en majoor A. van Santen.

De tegenstander

Zoals eerder uitvoerig uiteengezet, bestond aan Indonesische zijde in de laatste maanden van 1945, in het Bandoengse evenmin als op nationaal niveau, nog geen duidelijk geordende militaire structuur. Naast tal van vrijbuitende pemoeda-groepen van allerlei signatuur, van orthodox-islamitisch tot radicaal links, was er een nationaal leger in vorming, het TRI, maar dit bestond aanvankelijk eveneens vooral uit jongerenstrijdgroepen (badan perdjoangan) waarvan de loyaliteit aan de politieke leiding van de Republiek niet steeds bij voorbaat vaststond. Hoezeer die strijdgroepen binnen het TKR-verband van invloed waren, bewees de door de Republikeinse regering niet voorziene aanval op Bandoeng van 24 november 1945 en volgende weken. Deze ontwikkeling was op 17 december de directe aanleiding tot de vervanging van de commandant van de 3de Divisie, Kartawinata, door diens chef-staf A.H. Nasution. Deze had in de laatste twee jaar voor de oorlog met Japan een militaire opleiding ontvangen aan de KMA te Bandoeng en zelfs nog even gediend als vaandrig bij het KNIL, en stond bekend als een uitgesproken voorstander van een strakke militaire organisatie op reguliere basis.

In mei 1946, na de grote brand in Bandoeng en de aankomst der Nederlandse troepen, werden alle TRI-eenheden in West-Java tot één divisie samengevoegd, onder leiding van Nasution in de rang van generaal-majoor; het hoofdkwartier, zoals tevoren het geval was geweest bij de 3de Divisie TKR/TRI, werd in Tasikmalaja, later te Garoet gevestigd. Deze 1ste (later 4de) of Siliwangi-Divisie omvatte in theorie aanvankelijk vijf brigades van elk vier bataljons; de werkelijke sterkte lag lange tijd veel lager, terwijl de bewapening bij de meeste onderdelen pover was. Over veldartillerie kon, afgezien van enkele stukken veldartillerie 7,5 cm en 10,5 cm houwitsers, niet worden beschikt; mortieren waren aanvankelijk eveneens schaars. Al evenzeer werd aan deze zijde het gemis van een luchtmacht, tanks en pantserwagens gevoeld. Wel was het TRI op wat langere termijn redelijk voorzien van infanterie-vuurwapens, landmijnen, Japanse vliegtuigbommen en andere explosieven

- de laatste twee vooral voor de ondermijning van wegen, bruggen, viaducten en andere strategisch belangrijke infrastructuur.

Gedurende de gehele periode van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd bleven echter in het Bandoengse en elders ook min of meer ongeregelde strijdgroepen actief. Daartoe behoorden militant-islamitische groeperingen als Hizboellah, Sabilillah en Daroel Islam, diverse communistische strijdgroepen en verder talrijke bendes van garongs, rovers, die vaak verrassend goed bewapend waren en zich onder de vlag van de revolutie overgaven aan ongebreideld rampokken en alle denkbare en ondenkbare vormen van geweldpleging. Hun optreden, ook onder de Indonesische bevolking, was veelal extreem wreed en wie hun als Nederlands militair in handen viel, werd vrijwel zonder uitzondering vermoord. Op zichzelf waren deze bendes militair niet van grote betekenis, maar noodzaakten de Nederlandse troepen wel tot voortdurende waakzaamheid en patrouillegang.

De Bandoeng-Sector

'Van Bandoeng zeiden we in het begin, als we drie Chinezen bij elkaar zagen: 'Gut, gut, wat een drukte!' Er was geen vertier, geen handel, geen gezelligheid, niets! Een hoop Brits-Indiërs, waarvan je niet wist, of ze voor of tegen ons waren. En ook hier nog steeds kampen met ex-geïnterneerden!

Geen sprake van veiligheid nog! Elk nacht, en ook overdag, brandstichting en rampok. Rondom de stad een brede strook - vooral naar het Zuiden en Oosten - van 'Niemand's-land'. Verwaarloosde sawahvlakten met verlaten, gedeeltelijk verbrande kampongs. Dat was het terrein waar we 'Indiaantje' speelden met de T.R.I., de Hizboellah, de Banteng Hitam en Merah en waar we het vak leerden! Wij in het nadeel, strak aan het lijntje van de Generaal Hawthorn, Commandant der 23e Brits-Indische Divisie en ook onze chef. (We waren immers nog steeds S.E.A.C.!)

We mochten aanvankelijk vijf, later tien mijl buiten het stadscentrum patrouilleren en moesten dan weer terug. De 'Peloppers' waren vanzelfsprekend vrij in hun beweging. 's Nachts infiltreren, vuurtje stoken, kidnappen, rampokken en, als ze heel brutaal waren, beschieten van onze opstellingen. En wij er elke dag weer achteraan, met pelotons of groepen, met en zonder succes! Maar er uit; geen afwachten achter zandzakken en prikkeldraad, zoals de Britten dat presteerden. Elke dag, soms door schade en schande lerend.'

Pag. 94, pag. 95 rechtsboven: vestiging van een Nederlands bruggehoofd over de Tjitaroem bij Dajeukolot, 28 juni 1946. Links de inleidende artilleriebeschiëting, gezien van de noordelijke oever, rechts de eerste oversteek, ter voorbereiding op het leggen van een Bailey-brug. Op de linker foto is de oude, door het TRI opgeblazen brug te zien. Foto's: J.N. Monnée; L.E.P. Soeten.

Rechtsonder: de krachtcentrale van Dajeuhkolot na de ontploffing van de Japanse munitiedump op 10 juli 1946. Zie ook de afbeeldingen op pag. 159. Foto: H. Beimans.

Beter en, in de bewoordingen van die tijd, kernachtiger dan in deze passage uit het in 1951 verschenen *Gedenkboek 1-5 R.I.* kan de situatie die de Nederlandse troepen bij hun aankomst in Bandoeng aantreffen, ongetwijfeld niet worden samengevat. De stad was als een eilandje in een immense Republikeinse zee, over de weg en per spoor slechts met grote moeite en zware beveiliging incidenteel bereikbaar en voor het overige alleen nog door de vliegdiens op Andir met de buitenwereld verbonden. Tienduizenden inwoners leefden nog altijd in kampen en waren in tal van opzichten afhankelijk van de zorg van de militaire autoriteiten. Van een zelfstandig regionaal economisch leven was geen sprake; voedsel

uit de ommelanden werd nauwelijks aangevoerd, de pasars bleven zo goed als leeg en in de stad zelf lag vrijwel alle produktie stil. Bandoeng-Zuid was een spookstad, waar bij de grote uittocht van maart slechts een handvol ouden en zieken was achtergelaten.

De aanvangsmaanden van de v-brigade in Bandoeng gingen inderdaad vooral op aan het leren van het 'vak'. De vier bataljons namen op 12 april 1946 en volgende dagen eerst Bandoeng-Zuid van de Brits-Indische troepen over, elk met een eigen sector; in de eerste helft van mei volgde het noordelijke en noordoostelijke stadsdeel met Lembang (Inf. v). Vanuit deze eerste rayons vond in de

loop der weken nadien een gestage uitbreiding naar buiten van het operatiegebied plaats, echter nog steeds binnen de door brigade-generaal Hawthorn gestelde 5- en 10-mijlszones. Doel was, door voortdurende patrouillegang en het steeds verder in de periferie plaatsen van permanente bezettingsposten rondom Bandoeng een veilige zone te scheppen, waaruit de tegenstander zo goed mogelijk verwijderd was en nadien ook niet meer ongemerkt zou kunnen infiltreren.

Dit laatste kon vanzelfsprekend alleen verwezenlijkt worden met hulp van de Indonesische burgerbevolking in de stadsdelen en kampongs die op 24 maart en volgende dagen niet waren ontruimd; het winnen van haar vertrouwen en loyaliteit behoorde dan ook van meet af aan tot de prioriteiten. Al direct na de overname van de rayons in de zuiderstad werden bij de OVW-bataljons uit Nederland mede daartoe Soendanees sprekende KNIL-militairen gedetacheerd, teneinde de omgang met de bevolking te vergemakkelijken, ondergedoken guerrillastrijders te herkennen en in het algemeen de 'baroe's' enig inzicht met betrekking tot de plaatselijke omstandigheden bij te brengen. Een belangrijk onderdeel van het Nederlandse 'loyaliteitsoffensief' was de materiële en maatschappelijke hulpverlening, in het bijzonder op het gebied van de medische zorg en de voedselvoorziening. Daarbij bleef het steeds van cruciale betekenis, eenmaal 'gewonnen' gebieden blijvend te beveiligen, in verband met de altijd te verwachten represailles tegen de burgerbevolking door de tegenpartij. Hoewel in de loop van 1946 de veiligheidszone rondom Bandoeng geleidelijk aan effectiever gehandhaafd kon worden, is het hier evenmin als elders mogelijk gebleken, nationalistische guerrilla-actie en ander geweld geheel uit te bannen. Een tragisch geval in deze samenhang was bijvoorbeeld de sluipmoord, nog in 1948, op de loerah van de kampong Wâs aan de zuidoostzijde van Bandoeng, die daarmee moest boeten voor het feit dat hij bij de komst van 1-9 RI voor de bescherming van zijn wijk direct steun had gezocht bij het Friese bataljon.

In het beknopte kader van deze uitgave kan begrijpelijkerwijs geen verslag worden gedaan van de honderden acties, van klein pelotonsverband tot en met complete brigade-operaties, die tot de vaststelling van de demarcatielijn later in 1946 van Nederlandse zijde zijn uitgevoerd ter vestiging en consolidering van de 'Bandoeng-Sector'. Enkele belangrijke gebeurtenissen uit deze periode mogen evenwel niet onvermeld blijven. Zo werd op 13 mei door Inf. V een grote aanval op Lembang afgeslagen, waardoor dit noordelijke vak in de veiligheidszone blijvend onder controle kwam. Op 11 mei voerde 1-3 RI een eerste grote zuiveringsactie uit in het gebied zuidwestelijk van Bandoeng, tot Gadjah aan de Tjitaroem. In zuidelijke en zuidoostelijke richting werd Dajeuhkolot al op 17 april bezet door een compagnie van 1-9 RI; Boeahbatoe volgde op 11 mei. Ten oosten van Bandoeng voerde 1-5 RI in de dagen voorafgaand aan 22 mei enkele grotere acties uit tegen de kampongs Tjitaheum en Soekamiskin; op de 22ste zelf was er een gezamenlijke actie met een compagnie van 1-3 RI tegen Oedjoengbroeng.

Grotere omvang kregen de operaties na de commando-overdracht door de Britten op 15 juni, toen eindelijk ook de 10-mijlszone overschreden kon worden. Op 6 juni was er overigens reeds een eerste brigade-actie gehouden, opnieuw

tegen Soekamiskin en Oedjoengbroeng. Zuidwaarts was al op 27 mei een peloton van 1-9 RI illegaal de Tjitaroem overgestoken om een TRI-mitrailleurpost uit te schakelen; op 28 juni volgde nu de vestiging van een bruggehoofd op de zuidelijke oever bij Dajeuhkolot door 1-3 RI en aansluitend, in brigadeverband met de andere bataljons, een grote actie op 1 juli tegen Batoedjadar. Tot eind juli werd nadien in verscheidene operaties van de brigade en de bataljons afzonderlijk de gehele zuidoever tussen Batoedjadar en Dajeuhkolot gezuiverd en deels bezet. Een gebeurtenis van andere aard in deze julimaand die aan Nederlandse zijde bijzonder diepe indruk naliet, was op de 10de de ontploffing van de Japanse munitiedump in Dajeuhkolot.

In dit plaatsje was na de vorming van het bruggehoofd door 1-3 RI op 28 juni een - tegenwoordig nog bestaande - Bailey-brug over de Tjitaroem gelegd (de oude brug was eerder door het TRI vernield), waarover nadien Japanse krijgsgevangenen uit hun kampementen in het achterland op geallieerd bevel voorraden munitie en vliegtuigbommen naar de Bandoeng-Sector overbrachten. Deze werden voorlopig opgeslagen op een open terrein op korte afstand van de brug, onder bewaking van Nederlandse soldaten. Onder de aangevoerde munitie bevonden zich ook projectielen voor het verlichten en aangeven van doelen tijdens nachtelijke acties en bombardementen; deze lichtkogels waren voorzien van parachutes, waarvan de witte zijde bij sommige militairen erg in trek was als ruilartikel of als cadeautje voor familie in Nederland. Op de bewuste 10de juli was reeds 1100 ton aan munitie opgeslagen. Door een onvoorzichtigheid van een soldaat die tijdens zijn wacht in de ochtenduren een parachute uit een lichtkogel wilde verwijderen, vatte een stapel van deze projectielen vlam. Een reeks kettingreacties maakte, dat aan blussen spoedig niet meer te denken viel; wel kon nog een waarschuwing uitgaan, zodat ten minste de onmiddellijke omgeving enigszins voorbereid was.

Daaraan was het te danken, dat bij de reusachtige ontploffing rond het middaguur, toen de brand de voorraad vliegtuigbommen bereikt had, onder de Nederlandse militairen geen dodelijke slachtoffers zijn gevallen; in totaal raakten zeventien van hen gewond. Onder de kampongbevolking waren echter zes doden en ruim 50 gewonden te betreuren; van het plaatsje Dajeuhkolot was vrijwel niets over en ook in wijde omgeving, tot in Bandoeng zelf, werden grote vernielingen aangericht aan gebouwen en aanplant. Op de plaats van de munitiedump gaapte een diepe krater van ca. 100 bij 60 m, die zich na enige tijd met water vulde; tegenwoordig vormt dit meertje een deel van een park, waarin een monument herinnert aan de explosie. Vermeldenswaard daarbij is overigens, dat aan Indonesische kant een nogal afwijkende lezing van het gebeurde bestaat. Volgens deze zou de ontploffing het gevolg zijn van een zelfmoordactie van een TRI-militair uit Bandoeng-Zuid, Mohammed Toha; in het Siliwangi-museum in Bandung wordt Toha's nagedachtenis levend gehouden door een replica van zijn samurai-zwaard, dat met hemzelf op de 10de juli in de lucht gevlogen zou zijn.

Het begin van de islamitische vasten en de komende eerste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring luiden eind juli een maand van sterk vergrote Indonesische activiteit in. Op de 26ste vond vanuit Margasari een grote

van een federatie van Indonesische Staten, waarvan ook de Republiek Indonesië deel zou uitmaken. In het kader van deze overeenkomst vonden langs de linies rond de Bandoeng-Sector eind oktober en volgende weken inderdaad verschillende ontmoetingen tussen TRI-officieren en Nederlandse militaire vertegenwoordigers plaats. Over het verloop van de demarcatielijn of 'perimeter', ruwweg langs de bestaande linies, werd men het in het algemeen vrij snel eens. Tot een werkelijke vuurpauze van enige tijdsduur kwam het in de daarop volgende maanden echter nog nergens, zodat de feitelijke situatie rondom Bandoeng tot ver in 1947 nauwelijks verschilde van die in de voorafgaande periode. Steeds weer vonden van Indonesische zijde guerrilla-acties over de bestandslijn plaats, die door de Nederlandse troepen even regelmatig werden beantwoord met tegenaanvallen en, door Inf. v, in toenemende mate met een zeer effectieve contra-guerrilla.

Pas op 15 februari 1947 volgde ten slotte een algemeen staakt-het-vuren van het TRI, die de laatste, relatief vreedzame fase inluidde in het bestaan van de Bandoeng-Sector. Voor de stad en omgeving betekenden deze maanden van wapenstilstand, voorafgaand aan de Eerste Politie Actie, uiterlijk de goeddeelse terugkeer naar een normale situatie. De verbindingen met Batavia waren permanent open en veilig, voedsel en andere levensbelangrijke goederen konden weer onbeperkt worden aangevoerd, terwijl nu ook van de hoogvlakte volop aanvoer van groenten en rijst kon plaatsvinden. Steeds meer winkels en andere bedrijven werden heropend, in de Chinese wijk begon de herbouw en in Bandoeng-Noord kon de 'noodpasar' in het Insulindepark weer verlegd worden naar het zuidelijke stadsdeel. Geleidelijk aan, het laatst in Tjimahi, werden de kampen ontmanteld en kon de noodzakelijke evacuatie van een deel van de Europese bevolking eindelijk voltooid worden. Hoewel al snel na de komst van de v-Brigade begonnen, keerde nu ook de Indonesische bevolking in steeds grotere aantallen terug naar Bandoeng en Tjimahi en raakte de zuiderstad langzamerhand weer bewoond, al zou het tot na de soevereiniteitsoverdracht duren, voor deze remigratie volledig was.

Terugblikkend op het jaar in de Bandoeng-Sector zegt het gedenkboek van 1-3 RI, *Een bataljon trok voorbij*, al in september 1948 met omineuze trefzekerheid ten aanzien van de ambivalentie waarmee Nederland later zijn militaire inzet in Indonesië zou bezien:

'Men heeft dit alles wel eens 'de kleine oorlog' genoemd. Ja, vergeleken bij een gevecht in een moderne oorlog, zoals wij die nog zo kort geleden 5 jaar lang gekend hebben, kan men hier van 'klein' spreken. Maar bij zo'n modern gevecht wist men wanneer het begon en waar het eindigde. Hebben wij dit in Indië echter ooit geweten? Was er ooit een nacht op de buitenposten, dat je volkomen rustig en zeker naar bed ging, zonder ergens diep in je de angst voor dat sluipende, gluipende en geniepige, dat je ieder ogenblik, bij voorkeur in de rug, kon aanvallen? Kwam er daar ooit een eind aan de onzekerheid, de zenuwspanning vaak, waarin je van 's morgens tot 's avonds leefde, niet wetende, als je sliep, of en hoe je zou wakker worden?'

Dat was onze 'kleine oorlog', vaak zo zenuwlopend, dat het je deed verlangen naar een modern, 'eerlijk' gevecht, waarbij je als soldaat je normale kansen loopt, zij het al niet op een goed gerichte kogel, dan toch op een behoorlijke krijgsgevangenschap... Dat was onze 'kleine oorlog', waarbij iedere wandeling buiten je kantonnement en menige rit van dokter, aalmoezenier en veldprediker naar de verafgelegen buitenposten een patrouille werd en een patrouille niet zelden op actie uitliep. Een kleine oorlog, ja, maar een die het uiterste - en niet zelden meer dan dat - vergde aan zelfbeheersing! Is het bij dit alles dan zo te verwonderen, dat voor enkelen die spanning wel eens te machtig werd en een uitweg zocht in een optreden, dat, hoewel betreurenswaardig, door hen die er niets van wisten en niets van begrepen maar al te vaak gegeneraliseerd en als onverantwoordelijk gebrandmerkt wordt?'

Ieder van ons heeft zo zijn eigen gedachten en herinneringen aan deze acties en patrouilles, aan deze 'kleine oorlog', maar we praten daar liever niet over. Er is echter één punt, waar al deze gedachten en herinneringen telkens weer samen komen en dat is bij de doden, die we erbij verloren hebben en bij hen, die er gewond van terug kwamen. Moge het Vaderland hun offer naar waarde weten te schatten! Moge het niet tevergeefs geweest zijn!'

Met het van start gaan van 'Operatie Product', zoals de veelzeggende codenaam van de Eerste Politie Actie luidde, kwam op 21 juli 1947 en volgende dagen een einde aan de direct betrokken rol die Bandoeng tot dan toe in het militaire conflict tussen Nederland en Indonesië had gespeeld. Het elders reeds vaak beschreven verloop van de actie zelf, 'Agresi Belanda I' in de Indonesische geschiedschrijving, valt in hoofdzaak buiten het bestek van deze stadshistorie en kan hier dan ook slechts zeer in het kort worden aangestipt. De Bandoengse hoogvlakte diende voor de B-Divisie als uitvalsbasis bij de beoogde opmars naar de noordkust tussen Pamanoe kan en Cheribon, en van daar verder oostwaarts naar het operatiegebied van de Semarangse T-Brigade en zuidwaarts in de richting van Banjoemas en Tjilatjap.

Geen der beide brigades en latere onderdelen van de divisie zou nadien nog in Bandoeng terugkeren.

De w-Brigade volgde in eerste instantie de noordelijke route via de Tjiaterpas en Soebang naar Pamanoe kan; kolonel Meyers v-Brigade, inmiddels aangevuld met onder meer een KNIL-eskadron tanks (Vew 2), een eskadron pantserwagens van het Regiment Huzaren van Boreel (4E Paw RH Boreel) en de veldartillerie-eenheden 5 VA en 3-6 RVA, rukte in noordoostelijke richting via Soemedang op naar Cheribon. In beide gevallen verliep de operatie, na het doorbreken van de TNI-linies rond de Bandoeng-Sector op de eerste en tweede dag, met ongekennde snelheid; Cheribon werd al op de 23ste ingenomen, nog voor het totaal verraste TNI een samenhangende verdediging of vernielingen had kunnen uitvoeren. Uit Cheribon ging de w-Brigade door langs de noordkust; de v-Brigade maakte in de dagen na 28 juli haar beroemd geworden, 'onmogelijke' omweg oostelijk van de G. Slamet, noodzakelijk geworden door vernielingen langs de westelijke route naar Tjilatjap via Boemijoe. Op 2 augustus werd de verlaten en brandende haven aan de zuidkust ingenomen; een poging van de voorhoede van de brigade, gevormd door Inf. v, om nog voor de sluiting van de actie op 4 augustus ten minste Keboemen te bezetten, als speerpunt naar Djokja, strandde door zware wegversperringen in Gombong, 130 km westelijk van de Republikeinse hoofdstad.

Nadien bleef de v-Brigade achter de zogenoemde Van Mook-lijn belast met de beveiliging van het gebied ruwweg gelegen tussen Poerbolinggo, Tjilatjap en Gombong. Inf. v maakte daar als enige van de vier bataljons de tijd vol tot de Tweede Politie Actie; de ovw-ers werden in mei 1948 via Semarang gerepatriëerd. Tijdens de tweede actie, 'Operatie Kraai', was Andjing Nica tactisch ingedeeld bij de T-Brigade, die toen mede verantwoordelijk was voor de verovering van Djokjakarta. In dit verband was nog eenmaal sprake van een kortstondige, zijdelingse betrokkenheid van Bandoeng bij het militair toneel, doordat Andir was uitgekozen als basis van waar in de vroege ochtend van 19 december 1948 door transporttoestellen van de ML-KNIL de 250 paracommando's van het Korps Speciale Troepen werden overgevlogen voor hun spectaculaire luchtdlandingsactie tegen het Djokjase vliegveld Magoewo. Na afloop van de Tweede Politie Actie bleef Inf. v van medio januari 1949 tot december 1949 gelegerd in Magelang en omgeving; kort voor de soevereiniteitsoverdracht werd het bataljon overgebracht naar verschillende locaties in Oost-Borneo, waar het in de loop van de eerste helft van 1950, onder moeilijke omstandigheden voor het Indonesische personeel, is ontbonden.

Na de acties; Negara Pasoeendan

Zoals bekend, konden de op het eerste gezicht zo overtuigende Nederlandse successen tijdens de politie acties geen militaire beslissing in het conflict met de Republiek forceren. In beide gevallen maakte ingrijpen van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties een voortijdig einde aan de opmars. Daarvoor kon weliswaar nog wel grote terreinwinst worden geboekt en op 19 december 1948 in Djokja zelfs Soekarno met andere leden van de Republikeinse regering gevangen genomen worden, maar het TNI was niet verslagen of zelfs maar ernstig aangetast.

Tijdens de eerste Nederlandse actie kwam het in veel gevallen niet tot groot-schalige, open confrontaties met de veel minder goed gewapende Indonesische troepen. In plaats van zich aan een zekere nederlaag tegen een materieel veruit superieure tegenstander uit te leveren, verspreidden de TNI-eenheden zich in het achterland, waar ze - aanvankelijk nog flink 'bingoeng' van de snelle Nederlandse opmars, zoals generaal Nasution het later terugblikkend uitdrukte - na hergroepering in de maanden daarna op Nasutions aanwijzingen een toenemend effectieve guerrilla tegen de Nederlanders organiseerden. De daarvoor onontbeerlijke steun van de bevolking werd deels vrijwillig verleend, anderzijds ook met harde hand afgedwongen. Van Nederlandse zijde kon daartegen in de meeste gebieden op termijn steeds minder doelmatig worden opgetreden, verspreid als men nu met relatief geringe mankracht moest opereren in een zeer uitgestrekt en voornamelijk landelijk gebied.

Om welke omvang het bij deze eerste guerrillafase reeds ging, bleek pas goed in februari 1948, toen ingevolge de Renville-overeenkomst de Republiek onder Amerikaanse druk akkoord ging met overbrenging naar Djokjaas gebied - door de Nederlandse strijdkrachten - van alle TNI-troepen uit de door Nederland veroverde gebieden achter de Van Mook-lijn. Tot verbijstering van de Nederlandse militaire autoriteiten doken in West-Java bij deze gelegenheid, naar analogie van Mohammeds vlucht van Mekka naar Medina in Indonesië nu bekend als de Hijrah, binnen drie weken niet minder dan 29.000 Siliwangi-manscapen op om zich

De Kunstacademie van Bandoeng

In oktober 1947 werd in Bandoeng een opvallend initiatief genomen, dat belangrijke gevolgen zou hebben voor de Indonesische kunstwereld: de instelling, als onderdeel van de Technische Hogeschool, van de Universitaire Leergang voor Tekenleraren.

Deze opleiding voor tekenleraren in het middelbaar onderwijs, voor alle bevolkingsgroepen in gelijke mate toegankelijk, was ontworpen door de tekenleraren Simon Admiraal en Jack Zeylemaker, in opdracht van het departement van Onderwijs en Eredienst. Vanaf het begin van de opleiding werd, in aanvulling op het onderwijskundige aspect, ook veel aandacht besteed aan individuele, kunstzinnige vorming. De eerste directeur van de opleiding, Simon Admiraal, spande zich daarom in om naast docenten met een meer technische ervaring (Piet Pijpers, Hans Franz) ook kunstenaars als docent aan te trekken. Zijn keus viel op beeldend kunstenaar Ries Mulder (1909-1973), die hij in 1943 had leren kennen in het Tjimahi-kamp.

Ries Mulder, afkomstig uit IJsselstein, kwam na een opleiding tot huisschilder in Utrecht in contact met Otto van Rees en Charles Eyck. Tussen 1933 en 1939 was Mulder Eycks assistent bij de uitvoering van monumentale opdrachten: muurschilderingen, mozaïeken en glas-in-loodramen. In 1939 reisde hij naar Nederlands-Indië, met de bedoeling daar zijn eigen werk te exposeren en nieuwe inspiratie op te doen. De overval op Nederland in mei 1940 maakte terugkeer evenwel onmogelijk en zoals het merendeel van de Nederlandse mannen in Indië, bracht Mulder de Japanse bezettingstijd voornamelijk door in verschillende interneringskampen: Tjilatjap, Tjimahi, Pakanbaroe. Na zijn repatriëring in 1946 werkte hij opnieuw enige tijd als assistent van Charles Eyck, onder meer aan de muurschilderingen in de Kerk van de O.L.V. Tenhemelopneming in Helmond.

In 1948 werd Ries Mulder door Simon Admiraal benaderd voor een docentschap aan de Bandoengse tekenleraaropleiding, waar hij nadien tot 1959 de vakken schilderkunst, beeldhouwkunst, kunstgeschiedenis en kunstbeschuwing onderwees. Tijdens deze periode kreeg de leraaropleiding steeds meer het karakter van een academie voor beeldende kunst. In 1951 werd de Indonesiër Sjafei Sumardja (1907-1974), die in Nederland een middelbare tekenakte had gehaald, directeur van de school. De achtergrond van Sumardja, door zijn verblijf in Europa bekend met onderwijsvernieuwingen waarin de nadruk werd gelegd op expressie en geestelijke waarden, sloot goed aan bij de moderne educatieve ideeën van Admiraal en Mulder. Bij Ries Mulders afscheid in 1959 was de leraaropleiding reeds geëvolueerd tot een volwaardige afdeling Ontwerpen en Beeldende Kunst (Perencanaan dan Seni Rupa), met de onderafdelingen Vrije Kunst (Seni Murni) en Design (Desain). De studenten konden kiezen uit de volgende richtingen: schilderkunst, beeldhouwkunst, keramiek, grafiek, binnenhuisarchitectuur, industrieel ontwerpen en visuele communicatie.

Intussen was de taak van de Nederlandse docenten overgenomen door Indonesische ex-studenten van de academie: Srihadi Sudarsono (1931), Ahmad Sadali (1924-1987), Mochtar Apin (1923-1993), But Muchtar (1930-1993). Het jeugdwerk van deze -

Ries Mulder aan het werk als docent aan de Bandoengse academie, jaren vijftig. De man links van hem, met sigaret, is Ahmad Sadali (1924-1987), die na het vertrek van zijn leermeester in 1959 mede een onderwijstaak aan de academie zou gaan vervullen, maar ook als vrije kunstenaar naam maakte in Indonesië. Foto: H.G. Spanjaard.

nu beroemde - Indonesische schilders vertoonde een duidelijke invloed van hun leermeester Ries Mulder. De geometrisch-abstracte stijl waarin Mulder werkte, was voortgekomen uit zijn ervaringen met de monumentale kunst (muurschilderingen, mozaïeken); daarnaast voelde hij zich verwant aan de stilering van de Ecole de Paris en het kubisme. Via zijn eigen werk en zijn colleges kunstgeschiedenis wist Mulder veel Indonesische studenten eveneens enthousiast te maken voor de moderne kunst. Vergeleken met de toenmalige situatie van de schilderkunst elders in Indonesië, die gedomineerd werd door figuratieve kunst, impressionisme en expressionisme, nam de 'Bandungse School' daarmee in de jaren vijftig en zestig een uitzonderlijke plaats in. De 'avant-garde'-schilderkunst van Bandung werd in nationalistische kringen niet gewaardeerd en door Indonesische critici laetdunkend aangeduid als 'het laboratorium van het Westen'. Terugblikkend kan men nu echter vaststellen, dat de progressieve ideeën van de Bandungse academie tot een doorbraak hebben geleid binnen de Indonesische schilderkunst. Het experimenteren met de abstractie in de jaren vijftig legde de basis voor de hedendaagse, internationaal georiënteerde en gewaardeerde ontwikkelingen op het gebied van de beeldende kunsten in Indonesië.

te melden voor evacuatie, een veelvoud van het verwachte aantal! Nadien werkloos opgesteld in het Republikeinse territorium, zouden eenheden van Nasution's divisie in september 1948 een hoofdrol spelen bij het neerslaan van de communistische opstand in Madioen, waardoor de Republiek blijvend verzekerd raakte van Amerikaanse steun. Generaal Nasution zelf werd na de Hijrah benoemd tot plaatsvervangend opperbevelhebber van het TNI, achter generaal Soedirman.

Direct bij de aanvang van de Tweede Politie Actie op 19 december 1948 begon de inmiddels tot drie brigades gereorganiseerde Siliwangi-Divisie vanuit Midden-Java aan de reeds voorbereide 'lange mars' terug naar de westelijke provincie, dwars over het bijna geheel door de Nederlandse troepen bezette eiland. Ondanks incidentele verliezen, onder meer bij een treffen met een door jagers en artillerie gesteunde eenheid van Inf. v westelijk van Magelang op 22 december, en de onverhoedse gevangenneming van de divisiecommandant luitenant-kolonel D. Jahya twee dagen later, bereikten de Siliwangi-troepen in meerderheid gevechtssklaar hun aangewezen operatiegebieden. Daar was echter sinds hun uittocht bijna een jaar eerder een derde militaire partij opgekomen, het Tentara Nasional Islam Indonesia ('Nationaal Islamitisch Leger van Indonesië', TNI). Dit guerrilla-leger was in hoofdzaak een voortzetting van de Hizboellah en

enkele verwante pemoeda-groepen buiten het TRI/TNI, en streed los van de Republiek voor de vestiging van de Daroel Islam, het 'Rijk van de Islam' op Java.

Het TNI had zich niet achter het Renville-akkoord geschaard en was na februari 1948 dan ook doorgegaan met aanvallen op de Nederlandse bewakingseenheden in West-Java. De strijd die hier nu ook nog tussen de Siliwangi-Divisie en deze islamitische strijdgroepen ontbrandde, zorgde in de eerste maanden van 1949 voor een bijzonder verwarde situatie, waarin elk der betrokken partijen met ten minste twee tegenstanders had te maken. Pas na april kreeg het TNI geleidelijk aan de overhand en kon de kracht van de guerrilla meer tegen de Nederlanders gericht worden. Dezen kregen het intussen niet alleen ten aanzien van hun militaire positie, maar ook op het internationale politieke toneel steeds moeilijker.

De Tweede Politie Actie was al in januari 1949 aanleiding geweest tot omvangrijke boycot-acties tegen Nederland, onder meer door Australië, Nieuw-Zeeland en India, terwijl de Verenigde Staten onomwonden lieten weten, de Marshall-hulp te zullen stopzetten indien Nederland niet de Republikeinse leiders weer in vrijheid zou stellen en meer bereidheid toonde, het conflict door onderhandelingen op te lossen. Mede onder deze druk kwam het in mei 1949 in Batavia tot de Van Royen-Roem-overeenkomst, waarin de basis werd gelegd voor

Massabijeenkomst op de Aloon-Aloon ter gelegenheid van de 'proclamatie' van de Negara Pasoendan, op 4 mei 1947, door de Partai Rakjat Pasoendan. De formele instelling van de Westjavaanse deelstaat, die overigens slechts twee jaar zou bestaan, volgde pas in februari 1948. Op de achtergrond is het in de bersiaptijd deels vernielde GEBEO-gebouw te herkennen. Foto: RIOD.

een definitieve regeling van de Indonesische onafhankelijkheid later in het jaar. De gevechtsacties over en weer gingen in de praktijk gedurende de volgende maanden echter nog onverminderd door. Een diep demoraliserende uitwerking in het Nederlandse kamp had kort nadien, op 25 mei, de plotselinge dood van de populaire legercommandant, generaal S.H. Spoor. Djokjakarta werd op 29 juni weer overgedragen aan de Republiek, onder gelijktijdige ontruiming van de stad door de Nederlandse troepen. In de nacht van 10 op 11 augustus werd op Java formeel een algemeen staakt-het-vuren van kracht, dat – ondanks veelvuldige schendingen – de weg vrijmaakte voor de Ronde-Tafelconferentie, die op 23 augustus in Den Haag begon. Daarin werd een definitieve regeling getroffen voor de komende Indonesische onafhankelijkheid, op grond waarvan ten slotte op 27 december de soevereiniteitsoverdracht werkelijk plaatsvond, door de gelijktijdige ondertekening van de protocollen in Amsterdam en Batavia.

In Bandoeng en directe omgeving merkte men, als gezegd, van militaire actie na juli 1947 weinig meer; de latere guerrillastrijd bleef in de Preanger hoofdzakelijk beperkt tot het landelijke gebied en kleinere plaatsen. De uitbreiding van het Nederlandse gezag, althans in naam, over vrijwel heel West-Java, leidde na de Eerste Politieonele Actie tot een provisorisch herstel van de ondernemingslandbouw, zij het vanzelfsprekend lang niet tot de vooroorlogse omvang van productie. Voor Bandoengs bedrijfsleven betekende dit een welkome stimulans, na de lange periode van semi-geïsoleerd bestaan in de 'Sector' tijdens welke de stad onder de schijn van hervonden 'normaliteit' economisch toch in aanzienlijke mate afhankelijk was gebleven van materiële hulp uit Batavia. Een belangrijke politieke ontwikkeling in deze laatste, rustiger jaren onder Nederlands bewind, die kort na de soevereiniteitsoverdracht in de APRA-affaire nog een curieus gevolg zou krijgen, was de vorming van een 'onafhankelijke' Soendanese staat, de Negara Pasoendan.

Van oudsher bestond in West-Java onder de Soendanese bevolking een vrij sterk etnisch-nationaal bewustzijn, dat zich onder meer manifesteerde in een koele, bij wijlen ook openlijk vijandige houding ten opzichte van de grotere en in veel opzichten dominerende Javaanse bevolkingsgroep. Onder het vooroorlogse Nederlandse bewind was deze latente animositeit vanzelfsprekend eerder aangemoedigd dan tegengewerkt, als buffer tegen de ontwikkeling van een algemeen Indonesisch nationalisme; zo bevorderde het Gouvernement in de jaren dertig onder meer de activiteiten van de 'samenwerkende' Soendanees-nationalistische partij Pagoejoeban Pasoendan, die in Bandoeng in 1940 met zes zetels in de gemeenteraad was vertegen-

woordigd en vanouds ook onder de Soendanese bestuursadel veel aanhang had.

In de eerste maanden na de Japanse capitulatie was de Soendanees-Javaanse tegenstelling binnen de nationalistische beweging in Bandoeng in iets afwijkende vorm aan de oppervlakte gekomen in een machtsstrijd tussen deze Soendanese bestuurders van de gevestigde orde en de veel radicalere vertegenwoordigers van het sterk Javaans gedomineerde pan-Indonesische nationalisme. De oude, Soendanese garde had daarbij goeddeels het veld moeten ruimen, waarbij de pemoeda's in een aantal gevallen drastische middelen als ontvoering en zelfs moord – Oto Iskandar di Nata – niet schuwden. In meerderheid wisten de betrokkenen de hachelijke bersiaptijd evenwel te overleven en doken zij in de loop van 1946 en 1947 weer op in het intussen door Nederlandse troepen beveiligde Bandoeng. Daar werden zij begrijpelijkerwijs met open armen ontvangen door de Nederlandse autoriteiten, die in hen weer bij uitstek geschikte voormannen van een loyale, anti-Republikeins gezinde Soendanese volksbeweging zag, passend in het inmiddels beleden federatieve model voor een onafhankelijk Indonesië. Vooruitlopend op een dergelijk staatkundig verband, werden in de loop van 1946 buiten Java en Sumatra onder Nederlands bewind reeds de eerste voorbereidingen getroffen voor de opzet van regionale deelstaten.

Op 15 november 1946 bereikten Nederland en Indonesië tijdens onderhandelingen in Linggadjati bij Cheribon overeenstemming over de vorming van de Verenigde Staten van Indonesië, een federatief staatsverband dat onder de Koningin der Nederlanden met Nederland een unie zou vormen en waarin de Republiek als een der deelstaten zou worden opgenomen. In West-Java werd, als voortzetting van de Pagoejoeban Pasoendan, drie dagen later reeds de Partai Rakjat Pasoendan opgericht ('Volkspartij Pasoendan', PRP), bij monde waarvan op 12 december 1946 voor het eerst in het openbaar de vorming van een onafhankelijke staat Pasoendan werd geëist. De ondertekening van 'Linggadjati' volgde evenwel pas op 25 maart 1947; anderhalve maand later, op 4 mei, proclameerde de PRP te Bandoeng tijdens een massabijeenkomst op de Aloon-Aloon de zelfstandige deelstaat. Uit het partijbestuur werd een uitvoerend comité benoemd, dat op 20 augustus aan de luitenant-gouverneur-generaal Van Mook voorstellen deed voor de vorming van een overgangsregering en de instelling van verschillende bestuurslichamen.

Van 14 tot 18 oktober 1947 vond vervolgens in Bandoeng de eerste West-Java-Conferentie van de PRP plaats, tijdens welke in beginsel werd besloten tot inpassing van het Soendanese onafhankelijkheidsstreven in het federatieve verband van de VSI. Een maand later leidde de tweede West-Java-Conferentie, tussen 16 en 20

De Wali Negara van Pasoendan, Raden A.A. Wiranatakoesoema, slaat tijdens de laatste openbare koninginnedagviering in Bandoeng op 30 april 1949 vanuit zijn auto voor Roemah Sateh het defilé der troepen over de Wilhelminaboulevard gade. Foto: J.P. Zeydner.

december, tot het definitieve besluit tot oprichting van de Negara Djawa Barat, de Deelstaat West-Java. Tijdens de derde conferentie, van 23 februari tot 5 maart 1948, volgde de daadwerkelijke uitvoering. Formeel vond de erkenning van de nieuwe staat plaats op 25 februari, door een schriftelijke bevestiging van de regerings-commissaris voor bestuursaangelegenheden (RECOMBA) in West-Java, Raden Abdoelkadir Widjoatmodjo. Daags nadien bevestigde dr. Van Mook de conferentie-deelnemers onder voorzitterschap van Raden Djoearsa in hun functie als leden van het voorlopige parlement van de Negara Pasoendan, zoals de officiële naam intussen gewijzigd was.

Op 4 maart koos dit lichaam een eerste staatshoofd, de Wali Negara, in de persoon van de Bandoengse oud-regent Raden A.A. Wiranatakoesoema, die na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring als lid van het KNIP in het voorlopige Republikeinse bestuur zitting had gehad. Op 29 april 1948 werd diens eerste kabinet beëdigd, geformeerd door een andere inmiddels teruggekeerde oudgediende in gevestigde Soendanese bestuurskring, A. Poeradiredja, die in september en oktober fungeerde als eerste Indonesische resident van de Preanger. Als ambtszetel voor deze nieuwe functionarissen en instellingen werd het gebouw van de Indische Pensioenfondsen aan de Wilhelminaboulevard aangewezen, voortaan Gedoeng Pasoendan, dat tijdens de Japanse bezetting voor gouverneurs- c.q. residentskantoor had gediend. Op stedelijk bestuursniveau had overigens al een jaar tevoren een lid van de oude Soendanese bestuursadel de leiding gekregen, met de benoeming tot burgemeester van ir. Raden O. Bratakoesoemah, die in de eerste revolutiemaanden loco-burgemeester was geweest.

Later in 1948, vanaf 27 mei, was Bandoeng de plaats waar onder aanvankelijk voorzitterschap van dr. Van Mook de Federale Conferentie werd gehouden, bedoeld ter voorbereiding van een vertegenwoordigend lichaam op federaal niveau uit de bestaande en toekomstige deelstaten. Tijdens deze met veel perspubliciteit omgeven

bijeenkomst bleek het bestuur van de Negara Pasoendan evenwel reeds geëvolueerd tot een minder meegaand gezelschap dan van Nederlandse zijde was voorzien. Toen op 5 juli de conferentie zonder concreet resultaat werd geschorst in verband met de komende vasten, organiseerde Poeradiredja aansluitend op de 8ste en volgende dagen de zogenoemde Staatshoofdenconferentie, waarin een aantal betrokken deelstaatleiders zijn onvrede formuleerde over de geringe werkelijke zeggenschap van Indonesische zijde in het federatieverband.

De hervatting van de Federale Conferentie op 19 november leidde nadien evenmin tot wezenlijke vorderingen, en toen op 19 december 1948 Nederland zijn Tweede Politie Actie inzette, bood het Pasoendanse kabinet-Poerodiredjo uit protest collectief zijn ontslag aan. Weliswaar werd medio januari 1949 een nieuwe regering geformeerd, maar tot een meer dan formeel herstel van de relatie met de regering in Batavia is het in het verdere verloop van het jaar niet meer gekomen. De Negara Pasoendan bleef in hoofdzaak een papieren gelegenheid, waarin alle zaken van werkelijk belang onder strak Nederlands toezicht werden geregeld. Achter de façade van gelijkgestemdheid nam de wederzijdse irritatie gestaag toe. Batavia vermoedde - niet ten onrechte - bij sommige Pasoendan-bestuurders een groeiende sympathie voor de Republiek, vooral toen in de loop van 1949 de bakens politiek en militair voorgoed verzet werden, terwijl omgekeerd de Soendanese leiders steeds helderder voor ogen kwam hoe Nederland binnenkort de Soendanese deelstaat ontoereikend toegerust aan zijn lot zou overlaten.

Bij de soevereiniteitsoverdracht op 27 december ging Pasoendan ten slotte formeel als 'zelfstandige' staat op in de Republiek Indonesia Serikat (RIS), de overeengekomen federatieve Verenigde Staten van Indonesië. Achter de schermen was toen alle betrokken partijen echter al duidelijk, dat de aansluiting van de Negara Pasoendan bij de Republiek van Soekarno zonder drastische tegenmaatregelen hooguit nog een kwestie van tijd kon zijn.

Pag. 102: een historisch relict in het moderne Bandung: een wachthuisje van de overigens afgebroken Banceuy-gevangenis, bewaard ter herinnering aan het feit dat ir. Soekarno hier in 1930 was opgesloten in afwachting van zijn proces voor de Landraad. Op de achtergrond de nieuwe Bank Rakyat-toren aan de Alun-Alun. Foto (1995): J.R. van Diessen.

Bandung na de onafhankelijkheid: 1950-1996

De soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 was in Bandung geen aanleiding tot grote plechtigheden of manifestaties. Op het tijdstip kort voor 18.00 uur dat in Batavia, na de feitelijke ondertekening van de protocollen door de hoge vertegenwoordiger van de Kroon dr. A.H.J. Lovink en sultan Hamengkubuwono IX, de Nederlandse vlag voor het paleis aan het Koningsplein voorgoed neerging en de Indonesische werd gehesen, zat een groot deel van de Bandungse bevolking aan de radio gekluisterd om zo de historische gebeurtenis op afstand te volgen. De verzamelde burgerlijke autoriteiten van gemeente en deelstaat in Gedung Pasundan luisterden naar toespraken door onder anderen de Wali Negara en de gedelegeerde van de HVK, dr. R.W. van Diffelen. Aan de Oude Hospitaalweg vond voor de generaalswoning, die nadien door het TNI als voorlopig plaatselijk stafkwartier voor de Siliwangi-Divisie werd ingericht, in aanwezigheid van de Nederlandse troepencommandant in Bandung, generaal E. Engles, en kolonel Sadikin, territoriaal commandant West-Java van het TNI, de formele vlagwisseling plaats. Aansluitend was er in Hotel Savoy Homann in de avond een grote afscheidsreceptie van het Nederlandse bestuur en de militaire autoriteiten.

Voor het overige waren de manschappen van KL en KNIL in Bandoeng geconsigneerd in hun kazernes, ter voorkoming van moeilijkheden met Indonesische burgers en militairen. Kort daarna reden de eerste TNI-eenheden volgens het overeengekomen draaiboek de stad binnen om - pro forma - met enig machtsvertoon enkele strategische punten te bezetten, luid toegejuicht door de intussen samengestroomde Indonesische bevolking. 's Avonds waren de straten gevuld met feestelijk gestemde Indonesiërs; van de ca. 30.000 Nederlanders in de stad lieten relatief weinigen zich zien en incidenten deden zich zo goed als niet voor.

De eerste jaren: 1950-1960

Over het geheel van het eerste decennium na de soevereiniteitsoverdracht maakte Bandung geen ontwikkelingen door die zich wezenlijk onderscheidten van die in andere grotere steden op Java. Voor zover dit niet reeds in de laatste Nederlandse jaren gebeurd was, keerde de in 1946 tijdens de 'lautan api' geëvacueerde Indonesische bevolking goeddeels terug. De Nederlanders die in militair verband tijdelijk in Bandung verbleven, verlieten de stad na overdracht van taken en materieel aan de Indonesische militaire autoriteiten in overgrote meerderheid in de eerste helft van 1950; een deel van het KNIL-personeel, overwegend Indonesiërs, ging bij de ontbinding van het Indische leger in juli van dat jaar over naar het TNI. Degenen die in dienst bij de civiele Nederlandse overheden waren, bleven meestal iets langer, om hun Indonesische opvolgers in te werken en de zaken afgerond te kunnen overdragen; ook hier kon overigens een beperkt aantal overgaan naar een betrekking onder het nieuwe bewind. Niettemin was een jaar na de soevereiniteitsoverdracht naar een ruwe schatting reeds een derde van de Nederlandse bevolking uit Bandung vertrokken.

De achterblijvers, in toenemend grote meerderheid Indo-Europese Nederlanders, kregen het in de navolgende jaren geleidelijk aan moeilijker. Velen die aanvankelijk in hun betrekking waren gehandhaafd, moesten na verloop van tijd uiteindelijk alsnog hun plaats inruimen voor Indonesiërs. De groeiende economische malaise in het jonge Indonesië maakte dat veel van de gebleven of heropende Nederlandse bedrijven, die een groot deel van de werkgelegenheid voor deze groep voor hun rekening namen, na ca. 1954 hun activiteiten gaandeweg moesten inkrimpen en veelal zelfs voorbereidingen voor een algeheel vertrek begonnen te treffen. Daarbij namen de Indonesische overheid en ook de bevolking een steeds anti-Nederlandse houding aan, hetgeen zich niet alleen uitte in grote campagnes als bijvoorbeeld de arrestatiegolven na de APRA-affaire en in samenhang met de politieke processen tegen de ex-NEFIS-functionarissen Schmidt en Jungschläger in 1954, maar ook in talloze vormen van tegenwerking en chicanes in het dagelijks leven.

Bij velen, onder wie steeds meer Indo-Europeanen, was dit aanleiding alsnog naar Nederland te 'repatriëren'; voor wie reeds de Nederlandse nationaliteit bezat, werden de laatste formele belemmeringen op dit vlak in 1954 door de Nederlandse regering opgeheven. Veel moeilijker werd het vertrek voor de niet onaanzienlijke groep Indo-Europeanen die bij de regeling daartoe tot eind 1951 in eerste instantie had gekozen voor de Warga Negara, het Indonesische staatsburgerschap, maar nu alsnog de Nederlandse nationaliteit (terug) wenste. Voor deze mensen werd later een speciale 'spijtoptanten'-regeling getroffen, waarbij in deze wens kon worden voorzien mits de betrokkenen hun Nederlandse afstamming konden aantonen - een vrijwel onmogelijke opgave indien de Nederlandse voorouder zijn nakomelingen niet in een wettig huwelijk had gekregen of hen later alsnog had gewettigd, zodat zij in de koloniale tijd niet als 'Europeaan' waren geregistreerd.

Hoevelen van de Indo-Europeanen in Bandung bij de uiteindelijk grote uittocht in 1957 en volgende jaren, als gevolg van de openlijke breuk tussen Nederland en Indonesië naar aanleiding van de kwestie Nieuw-Guinea, vrijwillig of door onvoldoende aantoonbaarheid van hun Nederlanderschap zijn achtergebleven, is niet na te gaan, aangezien zowel in de naoorlogse Nederlandse als in de Indonesische bevolkingsstatistieken het onderscheid naar raciale afkomst niet meer werd gemaakt. Gezien het nog altijd duidelijk herkenbare Indo-Europese element in de huidige bevolking zal het om ten minste enkele duizenden moeten zijn gegaan, mogelijk zelfs aanzienlijk meer dan 10.000. Het aantal 'paspoort-Nederlanders' dat na 1957 in Bandung achterbleef, daalde echter in korte tijd scherp tot niet meer dan enkele honderden in de beginjaren zestig. De ironie wil, dat in de nu inmiddels weer tot enkele duizenden aangegroeide groep van westerse 'expatriates' in Bandung, ooit de meest Hollandse stad in de tropen, tegenwoordig de Nederlanders met niet meer dan enkele tientallen een te verwaarlozen minderheid vormen temidden van de ruim vertegenwoordigde Duitsers, Australiërs, Britten en Amerikanen.

Het conflict van 1957, en vooral de gedwongen 'ondertoezichtstelling' van het resterende Nederlandse bedrijfsleven in december van dat jaar, luidden voor Bandung evenzeer als voor het overige Indonesië onder de laatste jaren van Soekarno's bewind een periode van snel economisch verval en toenemende, uiteindelijk algemeen verbreide armoede in. Pas na 1967, toen de bloedige nasleep van de omwenteling van 1965/1966 voorbij was en president Soeharto's Orde Baru greep op de economische ontwikkeling begon te krijgen, vond een geleidelijke ommekeer plaats. Zoals bekend heeft Indonesië zich onder dit bewind sindsdien ontwikkeld tot een economische en politieke macht van formaat, waarvan de bevolking vooral de laatste jaren in toenemende, zij het nogal ongelijk verdeelde mate in de welvaarts groei deelt. Bandung speelde met de andere grotere steden in deze ontwikkeling een meer dan gemiddelde rol, onder meer als centrum van de opkomende industrie. Omgekeerd leidde de algehele economische groei juist in de grotere steden, ook in Bandung, na ca. 1970 tot een voordien ongekende fysieke uitbreiding.

De hoofdlijnen van deze recente groei in Bandung vormen in dit laatste hoofdstuk het afsluitende thema. Daaraan voorafgaand wordt beknopt aandacht besteed aan twee grote gebeurtenissen die Bandung in de eerste jaren na de onafhankelijkheidsoverdracht nogmaals kort in het wereldnieuws brachten: de APRA-affaire en de Afro-Aziatische Conferentie.

De APRA-affaire

Wanneer eerder is gezegd dat de Negara Pasundan in hoofdzaak een papieren aangelegenheid bleef, gold dit met name voor de formele organisaties verbonden met het bestaan van de deelstaat; onder de Sundanese bevolking in het algemeen bestond wel degelijk wijdverbreide aanhang voor de idee van een eigen negara. Binnen deze aanhang, maar ook binnen de Pasundan-regering, was echter sprake van een vergaande verdeeldheid ten aanzien van de na de soevereiniteitsoverdracht

te volgen koers. In steeds duidelijker vormen tekende zich eind 1949 het volgende dilemma af: moest Pasundan uiteindelijk toch aansluiting zoeken bij Soekarno's Republiek, overduidelijk de winnaar van de Indonesische revolutie maar tevens ondubbelzinnig uit op de vestiging van een Indonesische eenheidsstaat, of diende men juist met alle middelen vast te houden aan de eigen, regionale eenheid, staatkundig onontwikkeld als die tot dan toe ook was? En als men voor het laatste zou kiezen, onder welke gemeenschappelijke identiteit zou de Negara Pasundan sterk genoeg kunnen worden om het Republikeinse eenheidsstreven te weerstaan?

Dat het in het laatste geval op een krachtmeting zou uitdraaien, werd in West-Java in de weken na 27 december overduidelijk. Naast de bestuurlijke instellingen en functionarissen van de Negara Pasundan verschenen overal 'schaduworganisaties' van de Republiek, het leger – nu Tentara Republik Indonesia Serikat (TRIS), maar in wezen het Republikeinse TNI – manifesteerde zich steeds nadrukkelijker, en tal van Pasundan-functionarissen kregen te maken met allerlei vormen van intimidatie. Een aantal regeringsleden, al dan niet voordien reeds sympathiserend met de Republiek, bleek daarvoor spoedig ontvankelijk genoeg. Wali Negara Raden A.A. Wiranatakoesoema echter verzette zich van meet af aan krachtig tegen ontmanteling van de deelstaat. Zijn ambtsaanvaarding in 1948 was hem, als oud-lid van het KNIP, indertijd door de Republikeinse regering in Djokja bepaald niet in dank afgenomen en er restte hem nu dan ook weinig anders dan zijn positie zo goed mogelijk te verdedigen. Daarbij realiseerde Wiranatakoesoema zich vanzelfsprekend, dat zijn 'papieren' deelstaat onder de bestaande verhoudingen op eigen kracht geen partij zou kunnen vormen voor de Republiek en dus bijgestaan zou moeten worden door krachtige politieke en liefst ook militaire bondgenoten.

Deze werden gevonden – mogelijk al in een veel vroeger stadium – in enerzijds de zogenoemde APRA van de Nederlandse kapitein Westerling, anderzijds in de nog altijd bestaande en in laatste maanden zelfs weer aanzienlijk versterkte orthodoxe moslimgroepering Darul Islam. Deze laatste streefde onder radicaal leiderschap van een gewezen hoofd van een islamitische priesterschool en latere Hizboellah-aanvoerder, S.M. Kartosuwirjo, naar de vestiging van een islamitische staat in West-Java. Het guerrillaleger van de Darul Islam, het Tentara Nasional Islam Indonesia (TNI), had zich na aanvankelijke tegenslagen begin 1949 in de strijd tegen de terugkerende Siliwangi-Divisie militair goed weten te handhaven tegen zowel de Nederlanders als het TNI en kon zich nu, na de beëindiging van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd, geheel op de Republikeinse tegenstander richten.

Begin januari 1950 verklaarde de Wali Negara van Pasundan openlijk zijn sympathie voor het streven naar een islamitische rechtsstaat in Indonesië, niet noodzakelijkerwijs alleen in West-Java. Een eerste praktische zet in deze richting binnen de eigen deelstaat volgde reeds op 11 januari, toen hij A. Tjokroaminoto, de vice-voorzitter van het uitvoerende comité van de Partai Sarekat Islam Indonesia (PSII, een der belangrijkste moslimpartijen en in West-Java hecht verbonden met de Darul Islam-beweging), opdracht gaf tot de vorming van een nieuwe, van Republikeinse

Soevereiniteitsoverdracht te Bandung, 27 december 1949. Voor de generaalswoning aan de Oude Hospitaalweg, nadien stafkwartier Siliwangi-Divisie, vindt in de late namiddag de plechtige vlagwisseling plaats. Links de Nederlandse staf, rechts de Indonesische; bij de microfoon de Nederlandse troepencommandant, generaal E. Engles, en de TNI-commandant West-Java, kolonel Sadikin. Foto: SMG.

elementen ontdane Pasundan-regering. Leider van de PSII was overigens niemand anders dan A. Kartawinata, de vroegere TKR-leider die na de mislukking van de 'grote aanval' op Bandung in november 1945 was vervangen door A.H. Nasution en sindsdien aansluiting had gevonden bij het islamitische kamp.

De derde partij, APRA, was geheel gecentreerd rondom de legendarische Nederlandse kapitein R.P.P. (Raymond) Westerling, bijgenaamd de 'Turk'. Westerling was in 1919 geboren in Istanboel uit een Nederlandse vader en een Grieks-Turkse moeder. Zijn militaire loopbaan begon eind 1940, toen hij zich als oorlogsvrijwilliger meldde bij het Nederlandse consulaat te Istanboel. Na zijn basisopleiding in Canada werd hij in Groot-Brittannië ingedeeld bij de Prinses Irene Brigade en volgde hij in 1943 en 1944 aansluitend diverse commando-opleidingen; eind oktober werd hij toegevoegd aan de staf van Prins Bernhard te Brussel. In de laatste maanden van 1944 en 1945 was Westerling in verschillende functies betrokken bij de geallieerde opmars door Nederland; na de Duitse capitulatie meldde hij zich als vrijwilliger voor de strijd tegen Japan.

Zijn eerste opdracht in de Oost betrof tussen 11 september en 13 oktober 1945 de voorbereiding van de Britse landingen in Noord-Sumatra, door het organiseren van een inlichtingennetwerk in Medan en omgeving en het herstellen van de rust en orde ter plaatse. Medio juli 1946 werd Westerling aangezocht voor de leiding van het Depot Speciale Troepen, later Korps Speciale Troepen (KST), dat in de maanden nadien door hem werd gereorganiseerd tot een uiterst efficiënte, gedisciplineerde en hecht samenhangende commando-eenheid. In december 1946 werd het toen ca. 140 man sterke DST naar Zuid-Celebes gezonden om dit gebied te 'pacificeren', een vooral naderhand geruchtmakende operatie die door Westerlings – met instemming van de legerleiding toegepaste – methode van onbeperkt standrecht bij afsluiting eind februari 1947 in totaal aan ten minste 5000 Indonesiërs het leven had gekost. Na de Eerste Politieke Actie kreeg het korps opdracht tot een volgende grote zuiveringsoperatie, ditmaal in West-Java, maar eind oktober 1948 bood Westerling aan de legercommandant onverwacht zijn ontslag aan, op grond van de overweging dat de Haagse politiek ten aanzien van Indonesië een effectief optreden niet mogelijk maakte.

Na zijn demobilisatie, medio januari 1949, vestigde Westerling zich bij Pacet op de Puncakpas als hotelhouder en transportondernemer, in een gebied dat toen door Nederlandse troepen vrijwel niet beveiligd kon worden. Vanaf maart begon hij hier met de organisatie van plaatselijke zelfverdedigingskorpsen, een activiteit die binnen korte tijd uitgroeide tot de vorming en opleiding van een heus Sundanees legerkorps. Deze Angkatan Perang Ratu Adil (APRA, 'Strijdmacht van

Viermaal de APRA-actie in Bandoeng, 23 januari 1950. Linksboven binnentrekkende APRA-manschappen op de Groote Postweg-West; linksonder krabt een APRA-soldaat het Siliwangi-embleem van het bord bij het veroverde stafkwartier aan de Oude Hospitaalweg. De foto's rechtsmidden en rechtsonder tonen respectievelijk een groepje APRA-soldaten met hun TRIS-gevangenen (de fietsen worden ook meegenomen!) en enkele gesneuvelde TRIS-militairen bij hun truck. Foto's: C.A. van Vugt; C.A. Walraven.

de Rechtvaardige Vorst', naar de bekende voorspelling in de Joyoboyo-legende) kreeg op basis van Westerlings grote reputatie spoedig een aanzienlijke toeloop, behalve van boeren uit de omgeving en andere anti-Republikeinse Sundanezen ook, aanvankelijk nog in het geheim, van KST-ers en KNIL-manschappen die bevreesd waren voor hun positie na de komende soevereiniteitsoverdracht. Met

de officiële Pasundan-leiding bestonden formeel geen banden; het is echter nauwelijks denkbaar dat niet reeds voor 27 december 1949 voorbereidende contacten werden gelegd.

In elk geval liet Westerling al op 5 januari 1950 een ultimatum naar de regering van de RIS in Jakarta uitgaan, waarin onomwonden binnen zeven dagen officiële erkenning van zijn APRA als gewapende macht van de Negara Pasundan werd geëist. De brief was weliswaar via de RIS indirect aan de Pasundan-leiding geadresseerd, maar gezien de latere gebeurtenissen bestond op dit punt onderling reeds overeenstemming; de dreiging was geheel tegen Soekarno en zijn regering gericht. Precies een week later vond een bijeenkomst plaats tussen Westerling en de Wali Negara met zijn nieuwe regering; aansluitend kwamen op 16 januari Darul Islam-leider Kartosuwirjo en PSII-voorzitter Kartawinata overeen, ook het TNII te laten deelnemen aan een gewapende opstand tegen de regering in Jakarta. Deze werd gepland voor 25 januari en zou, in coördinatie met Westerlings acties, bestaan uit een gelijktijdige overval op de voornaamste militaire en bestuurlijke instellingen in Jakarta en Bandung en arrestatie van de RIS-regering, gevolgd door de formele proclamatie van de onafhankelijke islamitische staat Pasundan door de Wali Negara.

Dit plan raakte echter op de 22ste januari reeds bekend bij de Indonesische legerleiding, die terstond ook de Nederlandse troepencommandant in Bandung, generaal E. Engles, op de hoogte bracht. Teneinde het verrassingselement te behouden, was Westerling gedwongen de overval op Bandung te verzetten naar de vroege ochtenduren van 23 januari, waardoor de voorziene coördinatie met de islamitische strijdgroepen verloren ging. De operatie was nu allereerst bedoeld om wapens in handen te krijgen voor de vervolgactie in Jakarta; daartoe zouden in de nacht van 22 op 23 januari enkele honderden KST-manscapen en Sundanese recruten uit hun kazernes in Batujajar en Padalarang deserteren en zich van de plaatselijke wapendepots meester maken. De aanval op Bandung zou aansluitend een grote buit aan wapens van de Siliwangi-Divisie moeten opleveren, terwijl er tevens op werd gerekend dat de APRA-actie daar de Nederlandse troepen, met name de KNIL-eenheden, tot aansluiting zou bewegen. De voorgenomen deserties in Batujajar en Padalarang vonden inderdaad plaats, ondanks de order tot consignatie van de troepen die Engles direct na het bekend worden van de komende aanval had doen uitgaan. De geplande overname van de wapendepots mislukte hier echter.

De aanval op Bandung enkele uren later werd militair gezien een geslaagde en uiterst spectaculaire operatie, maar ook hier werd het uiteindelijke doel niet bereikt. Omstreeks 4.00 uur 's ochtends viel een APRA-macht van ca. 800 man het TRIS-garnizoen van Cimahi aan. De Indonesische troepen ter plaatse werden snel uiteengeslagen en vluchtten in de richting van Bandung; omstreeks 8.00 uur bereikten de eerste APRA-eenheden, vrijwel zonder tegenstand de westrand van de stad. Pas in het centrum van Bandung stuitten zij op georganiseerd verzet van eenheden van het Siliwangi-bataljon dat intussen door de plaatselijke TRIS-leiding was uitgezonden om de aanval te stoppen. Om 9.30 uur werd het Siliwangi-stafkwartier aan de Oude Hospitaalweg overmeesterd; korte tijd later was ook het TRIS-kampement op het Jaarbeursterrein omsingeld, waar de Indonesische troepen een uur de tijd kregen om vrouwen en kinderen te evacueren. Succesvolle tegenactie hadden de TRIS-soldaten tot dan toe niet kunnen bieden; bij alle gevechten in de stad waren zij in korte tijd overrompeld of op de vlucht gedreven.

Omstreeks het middaguur vonden vervolgens in het Nederlandse stafkwartier onderhandelingen plaats met de Siliwangi-leiding, vertegenwoordigers van de Pasundan-regering en de leider van de APRA-colonne, de gewezen politiechef J.M. van der Meulen. Daarbij liet Engles overduidelijk weten dat de Nederlandse troepen ook verder geen steun zou geven aan de coup, maar ook geen doorgaan-de strijd in Bandung, met alle gevaren van een bloedbad onder de burgerij en de TRIS-eenheden in de Jaarbeurs, zou kunnen toestaan. Na enkele uren van gespannen touwtrekken ging de APRA-aanvoerder uiteindelijk onverrichterzake akkoord met een terugtrekking van zijn troepen uit de stad. Tegen 15.30 uur reden inderdaad de eerste APRA-eenheden Bandung uit in westelijke richting; tegen 17.00 uur was de uittocht van de gehele strijdmacht voltooid. Aan TRIS-zijde waren die dag in totaal 93 man gesneuveld, de APRA telde een tiental gewonden; onder de burgerbevolking vielen zes doden en een gelijk aantal gewonden.

Met deze anticlimax verliep de 'staatsgreep' nadien binnen enkele dagen. Al op de 24ste volgden in Bandung en elders tientallen arrestaties, onder anderen van premier Tjokroaminoto van de Negara Pasundan en PSII-leider Kartawinata. Van der Meulen meldde zich op 26 januari vrijwillig bij het TRIS, op de 27ste uitte de

Pasundan-regering haar grote afkeuring over het gebeurde - maar werd door het aannemen van een motie van wantrouwen in het deelstaatsparlement op dezelfde dag toch naar huis gestuurd - en op 30 januari legde ook de Wali Negara, Raden A.A. Wiranatakoesoema, zijn ambt neer. In een met algemene stemmen aangenomen motie van dezelfde datum verzocht het Pasundan-parlement aansluitend om overdraging van alle bevoegdheden aan de RIS-regering; na een korte overgangsperiode ging de Negara Pasundan op 8 maart 1950 ten slotte formeel op in de Republiek Indonesia.

In Jakarta moesten de ca. 2000 APRA-leden die verspreid door de stad wachtten op de uit Bandung te leveren wapens, na de 23ste januari eveneens hun plan opgeven. Pogingen in de hoofdstad en in Cianjur op 25 en 26 januari om door middel van overvallen op politiekazernes alsnog de nodige wapens en aanhang te verkrijgen, liepen op niets uit. Eind januari waren alle nog resterende APRA-groepen door het Indonesische leger opgerold of uiteengeslagen. Hoewel de Nederlandse legerleiding geen actieve steun aan de coup had verleend en de mislukking ervan feitelijk zelfs voor een aanzienlijk deel door de houding van de Nederlandse troepencommandant in Bandung was veroorzaakt, was er algemeen sympathie en bewondering voor Westerlings gedurfde optreden. Van deze zijde werd ervoor gezorgd, dat de 'Turk' uit handen van de Indonesische autoriteiten bleef en op 22 februari 1950 met een Catalina van de MLD in het geheim voor de westkust van Malakka werd gedropt en, na zijn arrestatie door de Britten, via Singapore en enkele andere omwegen uiteindelijk naar Nederland kon terugkeren.

Een harder lot trof veel van degenen die in de maanden nadien alsnog werden gearresteerd op verdenking van betrokkenheid bij de APRA-coup, onder wie in totaal een klein veertigtal Nederlanders (deels bij de politie werkzaam en beschuldigd van wapenleveranties) en ook Sultan Sjarif Hamid II Alkadri van Pontianak, die in november 1949 nog benoemd was tot generaal-majoor van het KNIL en in de RIS-regering nu minister zonder portefeuille was. De sultan werd in april 1953 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest, op grond van zijn aangetoond geachte contact met Westerling op 24 januari 1950. Daarbij had hij deze opdracht gegeven tot het omverwerpen van de Indonesische federale regering door het plegen van een overval op de Ministerraad; de minister van Defensie, wiens positie hij nadien in zou nemen, en twee van diens hoogste medewerkers hadden daarbij gedood moeten worden. De gearresteerde Nederlanders kwamen in meerderheid pas in de loop van 1953 vrij, in alle gevallen zonder dat van Indonesische zijde het ten laste gelegde bewezen kon worden. Onder sommige van de betrokkenen bestond later de indruk dat hun procesgang een zuiver politiek doel had moeten dienen, namelijk de incriminatie van de Nederlandse regering door de suggestie van haar betrokkenheid bij de APRA-affaire.

De Afro-Aziatische Conferentie

Bandung was in 1955, toen in Jakarta nog niet was begonnen met de verschillende prestigieuze stedenbouwkundige projecten die in latere jaren van Soekarno's bewind de hoofstad tot 'mercu suar' - lichtend baken - van heel Indonesië moesten maken, ongetwijfeld nog steeds de meest westerse, dus 'internationaal' ogende stad in het land. Mede om die reden, maar ook om het simpele feit dat toen alleen Bandung beschikte over een congresruimte van voldoende capaciteit - Concordia, nu Gedung Merdeka, met plaats voor 1200 bezoekers - was het hier en niet in Jakarta dat van 18 tot 24 april in dat jaar de bijeenkomst werd gehouden, die sindsdien onbetwist geldt als Soekarno's grootste internationale triomf in zijn loopbaan als staatshoofd: de Conferentie van Aziatische en Afrikaanse Landen.

De samenkomst, nu kortweg algemeen bekend als de Afro-Aziatische of Bandung-Conferentie, vond plaats op gezamenlijke uitnodiging van de Indonesische gastheer-president, bij monde van de Indonesische premier A. Sastroamidjojo, en de regeringsleiders van Ceylon, India, Birma en Pakistan. De genodigden waren vooral vertegenwoordigers op het hoogste niveau van landen die tot voor kort onder koloniale heerschappij van westerse mogendheden hadden gestaan; tot de uitzonderingen behoorden in dit opzicht Turkije, Thailand, de Volksrepubliek China en Japan. In totaal zonden naast de vijf initiatiefnemende nog 24 landen hoge delegaties, waarvan zes uit Afrika. Daartoe behoorden regimes die politiek en anderszins elkaars volledige tegengestelden waren, zoals bijvoorbeeld enerzijds het keizerrijk Ethiopië en de theocratische monarchie Saoedi-Arabië en aan de andere kant het communistische China en de Democratische Republiek Vietnam. Aan grote namen onder de delegatieleiders ontbrak het bepaald niet; naast Soekarno en zijn mede-initiatiefnemer Nehru, premier van India, schitterden

De Bandung-Conferentie: premier Tsjou En-lai van de Chinese Volksrepubliek spreekt in Gedung Merdeka, het vroegere Concordia-gebouw, op 23 april 1955 de verzamelde delegaties toe. Foto: Spaarnestad.

bijvoorbeeld de Egyptische president Nasser, de Chinese premier Tsjou En-lai en Prins Norodom Sihanouk van Cambodja. Als algemene doelstelling van de conferentie werden gepresenteerd, in de letterlijke bewoordingen van toen:

1. *to promote goodwill and cooperation among the nations of Asia and Africa, to explore and advance their mutual as well as common interests and to establish and further friendliness and neighbourly relations;*
2. *to consider social, economic and cultural problems and relations of the countries represented;*
3. *to consider problems of special interest to Asian and African peoples, e.g. problems affecting national sovereignty and of racialism and colonialism;*
4. *to view the position of Asia and Africa and their peoples in the world of today and the contribution they can make to the promotion of world peace and cooperation.'*

Bij een zo algemeen geformuleerd programma en deelnemers met een zo uiteenlopende achtergrond kon vanzelfsprekend niet verwacht worden dat de conferentie in de kleine week dat ze duurde, tot verreikende concrete resultaten zou leiden. In het slotcommuniqué van de 24ste april kwam het, naast enkele algemene verklaringen ten aanzien van de noodzaak tot verdere economische ontwikkeling en samenwerking in Azië en Afrika, op politiek terrein dan ook niet verder dan een gezamenlijke veroordeling van racisme en kolonialisme, onder gelijktijdige, maar vrijblijvende steunbetuiging aan de volkeren die op dat tijdstip nog naar vrijheid en zelfbeschikking streefden. Nederland werd gemaand de onderhandelingen met Indonesië over de overdracht van Nieuw-Guinea ten spoedigste te hervatten. De betekenis van de Bandung-Conferentie lag evenwel niet zozeer in deze formele uitkomst; van veel groter belang was het feit dat bij deze gelegenheid voor het eerst een min of meer representatieve groep van niet-westerse landen zich gezamenlijk en onafhankelijk van het Westen uitsprak op politiek terrein. Het was mede tijdens deze conferentie dat de grondslag werd gelegd voor de in 1961 te Cairo en Belgrado tot stand gekomen Beweging (Organisatie) van Niet-Gebonden Landen, die zich in de jaren zeventig en tachtig met wisselend succes opwierp als belichaming van de 'Derde Weg', buiten de directe invloedssferen van de westerse en de communistische wereld.

Voor Bandung zelf betekende de conferentie een week van grootse, strak georkestreerde manifestaties, waaronder een aubade voor de verzamelde delegatieleiders door niet minder dan 50.000 schoolkinderen. Zo'n 2000 buitenlandse gasten overspoelden de stad, naast delegatieleden vooral een grote vertegenwoordiging van de internationale pers. Alle hotels van enig niveau in Bandung waren door de regering gerequireerd, evenals een twintigtal grote en fraai gelegen particuliere villa's; voor extra accommodatie was in de maanden voordien in allerijl nog een verblijfscomplex in Aalbers-stijl opgericht op de hoek van de

Alun-Alun en de Postweg, welke laatste tevens werd herdoopt tot Jl. Asia Afrika. Overigens vonden slechts de plenaire en enkele andere van de belangrijkste bijeenkomsten in Gedung Merdeka plaats; de afzonderlijke werkcomités vergaderden in Gedung Dwi-Warna ('Gebouw van Twee - vele - Volkeren'), voorheen het onderkomen van de Indische Pensioenfondsen. Op de avond van de 24ste, kort voor het ingaan van de islamitische vasten, werd de conferentie besloten met een grote receptie in Hotel Savoy Homann.

Bandungs groei tot grootstedelijke agglomeratie

Na de onafhankelijkheid, in het bijzonder gedurende de laatste twee decennia, heeft Bandung een enorme groei doorgemaakt in bevolkingsaantal en omvang van bebouwd gebied. De gevolgen voor onder meer het stadsbeeld, de leefomstandigheden van de bevolking en de verkeerssituatie zijn diep ingrijpend geweest, zelfs zozeer dat nu op veel plaatsen de situatie uit de laatste jaren onder Nederlands bewind nauwelijks of al in het geheel niet meer te herkennen is. Dit geldt in het centrum met name voor het gebied rond de Alun-Alun en Jl. Asia-Afrika (Grote Postweg), in Bandung-Noord voor de stadsdelen langs de uitvalsroute Jl. Merdeka/Jl. Ir. H. Juanda (Merdikaweg/Dagoweg) tot de kruising met Jl. Siliwangi (Dr. de Grootweg). Hier maakt in het kader van een groot-scheepse - commerciële - stadsvernieuwing de oude, hooguit middelgrote bebouwing van woonhuizen en zakenpanden tegenwoordig in snel tempo plaats voor prestigieuze bankkantoren (waaronder aan de Alun-Alun de in 1993 voltooide, 80 m hoge kolos van de Bank Rakyat Indonesia, Bandungs eerste 'wolkenkrabber'), hotels, restaurants en vooral voor reusachtige winkelcentra, die ook in Indonesië nu 'plaza's' heten.

Wie nog iets van Bandoeng in Bandung wil zien, kan dus beter niet te lang meer wachten, al kan ter geruststelling gemeld worden dat van de grotere, beeldbepalende gebouwen uit de vooroorlogse jaren een aantal nog altijd in goede staat verkeert en, mede dankzij de inspanning van de actieve Bandung Society for Heritage Conservation, in de toekomst zeker bewaard zal blijven. Zelfs zijn in de laatste jaren enkele van zulke 'landmarks' in hun oude luister hersteld, zoals kort voor 1990 de grote hotels Preanger en Savoy Homann. Heel herkenbaar in sfeer zijn ook de noordelijke en noordoostelijke 'Europese' woonwijken van weleer gebleven, met markante gebouwen als het departement van Oorlog, het kampement van het 15de Bataljon, het 'paleis' van de legercommandant en het Jaarbeursgebouw (nu alle in gebruik bij het Indonesische leger), de Bethel- en de Petruskerk, het Christelijk Lyceum, de Ursulinenschool,

de oude HBS en het R.K. Ziekenhuis Sint-Borromeus (alle nog in hun oorspronkelijke functie), en natuurlijk het complex van het Institut Teknologi Bandung (Technische Hoogeschool) en 'Gedung Sateh', tegenwoordig het gouverneurskantoor van de provincie West-Java.

Veel drastische veranderingen zijn, zoals gezegd, het oude centrum en Bandung-Zuid. De eens zo chique Braga bijvoorbeeld is nu een nogal verlopen, door onophoudelijk autoverkeer verstikt straatje geworden waar de resterende winkels niet meer kunnen concurreren tegen de glitter van het 'plazaïsme' rond de Alun-Alun. Op het oude stadsplein zelf heeft de wijde, open uitblik van vroeger plaats gemaakt voor een wat kneuterig, bijna Hollands-provinciaal aandoende inrichting met kiosken, zitjes en bloembakken. Aan de zuidzijde heeft men de oude regentswoning in de beginjaren negentig zorgvuldig gerestaureerd, maar de ooit eerbiedwaardige moskee aan de westwand van het plein is sinds 1950 tweemaal zodanig ingrijpend verbouwd, dat in de modernistisch-arabiserende monstrositeit die ter plaatse nu het oog kwetst, uitwendig bijna niets meer van het oude godshuis is te herkennen. Nog verder zuidelijk is in 1995 met de afbraak van de tribune van de oude renbaan van Tegallega de laatste rest van dit koloniale symbool verdwenen. Al veel eerder werden er geen paardenrennen meer gehouden; men vond er tot voor kort een sportcomplex met zwembad en voetbalterrein, terwijl de gemeente Bandung het daarnaast deels gebruikte als feestterrein en opslagplaats.

Een gedetailleerd overzicht te geven van al deze en andere uiterlijke veranderingen en van de overige ontwikkelingen die Bandung sinds 1950 heeft door- gemaakt, valt buiten het kader van dit boek, dat als centraal thema immers vooral de geschiedenis van Bandung als *Nederlandse stad* heeft. Het afsluitende deelhoofdstuk hierna richt zich dan ook slechts op enkele hoofdlijnen, met aandacht voornamelijk voor een aantal demografische, economische en planologische aspecten en problemen van Bandungs recente groei tot miljoenenstad.

Bevolkingsgroei

Gegevens met betrekking tot de omvang en groei van de bevolking betreft de overheid in Indonesië in hoofdzaak uit twee bronnen: de verplichte bevolkingsregistratie per buurt- en wijkgemeenschappen en de volkstellingen. De eerste maakt het in beginsel mogelijk elk jaar het juiste bevolkingscijfer te bepalen; volkstellingen vinden slechts eens in de tien jaar plaats. De twee methoden vullen

Bandungs stedelijke groei is vooral in de laatste twintig jaar zeer snel voortgeschreden. In de nabije toekomst bestaan verdere uitbreidingsmogelijkheden alleen nog in zuidelijke en zuidoostelijke richting; het bebouwbare gebied op de hellingen noordelijk van de stad zijn vrijwel bezet. Foto: V.E.L. Pollé.

elkaar aan, in het bijzonder indien men de volkstelling ook als een controle op de buurtregistratie beschouwt.

Deze registratie gebeurt allereerst in de kleinste administratieve gebieden, ingevoerd tijdens de Japanse bezetting in het kader van het tonarigumi-stelsel: de rukun tetangga (RT) die bestaan uit 20 tot 40 families. Het hoofd van de RT houdt bij hoeveel mensen er in zijn gebied wonen. Deze gegevens gaan jaarlijks naar de hoofden van de hogere administratieve eenheden: via de rukun warga (RW), de lingkungan (stadskampong) en de kecamatan (wijk) naar de vier wilayah (stadsdelen) waarin Bandung is onderverdeeld, en uiteindelijk naar het stedelijk planbureau (BAPPEDA).

Voor de periode 1949-1961 staan alleen bevolkingscijfers via de buurtregistratie ter beschikking. Volgens deze telde Bandung in 1949 ca. 590.000 en in 1954 ca. 800.000 inwoners; het laatste cijfer betekende een vervijfvoudiging ten opzichte van 1930. Tussen 1949 en 1954 groeide de bevolking gemiddeld met 6,2% per jaar, hetgeen wijst op een sterke migratie van het platteland naar de stad; daarnaast vond in deze periode de laatste fase plaats in de remigratie van de Indonesische Bandingers die in maart 1946 uit het zuidelijke stadsdeel waren geëvacueerd. Opmerkelijk in dit verband is overigens, dat Nederlandse bevolkingscijfers voor 1949 een totaal van slechts ca. 455.000 aangeven, waarvan ruim 31.000 Europeanen en bijna 59.000 Chinezen.

De eerste volkstelling in het onafhankelijke Indonesië werd gehouden in 1961; in Bandung werden ca. 970.000 inwoners geteld. Aannemend dat de cijfers voor 1954 en 1961 goede schattingen van het werkelijke inwonertal zijn, bedroeg de bevolkingsgroei over deze periode gemiddeld 2,7% per jaar, iets meer dan de algemene bevolkingsgroei op Java. Bandung was met bijna 1 miljoen inwoners inmiddels de derde stad van Indonesië geworden, ruim voor Semarang dat in vooroorlogse jaren deze plaats bezette, maar in 1961 nog slechts 645.000 zielen telde.

Voor de periode na 1961 lopen de Bandungse bevolkingscijfers afkomstig van de buurtregistratie en de volkstellingen onderling nogal eens uiteen, mede doordat tijdelijke bewoners soms wel meegeteld worden en in andere gevallen niet; verschillen kunnen tot wel 300.000 inwoners komen voor. De tabel hierna kan als een redelijk betrouwbare benadering van de getalsmatige ontwikkeling in dit tijdvak worden beschouwd. Tot 1989 omvatte de Kotamadya Bandung het 8100 ha grote areaal binnen de in de jaren vijftig vastgestelde gemeentegrenzen, hoewel de stedelijke bebouwing dit intussen ver te buiten ging. In dat jaar werd het gemeentelijke grondgebied op basis van een nieuw, in 1987 vastgesteld Masterplan flink uitgebreid, voornamelijk in zuid- en oostwaartse richting, tot het huidige oppervlak van ca. 17.000 ha.

Jaar	inwoners*	gem. groei p.j.	inwoners**	gem. groei p.j.
1949	590.000			
1954	800.000	6,3%		
1961	970.000	2,7%		
1971	1.200.000	2,1%	1.300.000	
1980	1.460.000	2,0%	1.800.000	3,2%
1985	1.600.000	1,9%	1.950.000	2,1%
1990	1.700.000	1,3%	2.200.000	2,3%
2000	1.860.000	0,8%	2.660.000	2,0%

* binnen de gemeentegrenzen van voor 1989 ** binnen de huidige gemeentegrenzen

Doordat in de gemeente Bandung binnen de oude grenzen steeds minder geschikte en betaalbare grond beschikbaar was, nam hier de gemiddelde bevolkingsgroei per jaar af van 2,7% in de periode 1954-1961 naar 0,8% in de periode 1990-2000. Toch zal in dit gebied de aanwas in absolute aantallen hoogstwaarschijnlijk tot ver na de komende eeuwwisseling blijven doorgaan. Veel omvangrijker is in de laatste tientallen jaren evenwel de bevolkingsgroei in de zone rondom de oude gemeentegrenzen geworden, die functioneel, mede door de omvangrijke baksteenfabricage ter plaatse, reeds sinds de jaren vijftig tot de stad gerekend kon worden. Gedurende de jaren zeventig bedroeg deze ca. 3,2%, tegen 'slechts' 2,0% in het overige deel. Aanvankelijk betrof deze toename voornamelijk de 'spontane' uitbreiding en verdichting van bestaande kampongs aan de stadstrand en in het omringende sawagebied, waarvan de bewoners merendeels hun werk in Bandung zelf hadden. Sinds de jaren tachtig is hier echter ook sprake van gecoördineerde woningbouwprojecten, terwijl de buitenzone zelf eveneens in toenemende mate werkgelegenheid begon

te bieden. De recente teruggang van de bevolkingsgroei in de buitenzone is mede te verklaren uit de omstandigheid, dat de jongste toeloop op het grootstedelijke Bandung vooral opgevangen wordt door secundaire centra in wijdere omgeving, onder meer Cimahi, Soreang, Banjaran en Dayeukolot. Op grond van dit totaalbeeld is het te verwachten dat rond de eeuwwisseling het stedelijk gebied van Bandung tussen de 2,5 en 3 miljoen inwoners zal tellen.

Economische ontwikkeling

De economische ontwikkeling van Bandung volgde in hoofdlijnen die van de provincie West-Java als geheel. De volkstellingen van 1961 en 1971 lieten een daling zien van de werkgelegenheid in grote en middelgrote industrieën, een gevolg van de ingrijpende economische problemen in de eerste helft van de jaren zestig onder het bewind van president Soekarno. De Orde Baru bracht na 1965 een krachtig herstel, met tussen 1967 en 1971 een gemiddelde economische groei van 14% per jaar. Aan het eind van de jaren zeventig was er opnieuw een periode van economische onzekerheid. Toch nam over de hele periode 1965-1996 de werkgelegenheid sterker toe dan de bevolking, met als resultaat een geleidelijke verbetering van het gemiddelde welvaartspeil. In 1986, vooralsnog het laatste jaar waarvoor deze cijfers beschikbaar zijn, was de werkgelegenheid in de gemeente Bandung per beroepssector als volgt verdeeld:

Landbouw	< 1%	Bank- en verzekeringswezen	4%
Industrie (incl. Bouw)	24%	Overige particuliere dienstverlening	12%
Handel, horeca	25%	Transport en communicatie	9%
Militair personeel	5%	Publieke dienstverlening en bestuur	20%

Opvallend is het grote aandeel van ambtenaren en militairen, vanouds karakteristiek voor Bandung, en het belang van de particuliere handel en het hotel- en restaurantwezen. De betekenis van de industrie voor Bandung gaat verder dan uit dit overzicht blijkt. Van de grote industrie, vooral de textielfabrieken, was in 1986 namelijk al een belangrijk deel juist buiten de toenmalige gemeentegrens gevestigd: in het westen op het grondgebied van Cimahi, in het zuiden langs de weg naar Dayeuhkolot en in het oosten langs de spoorlijn naar Garut.

De farmaceutische industrie, voortgekomen uit de Bandoengsche Kininefabriek, behoort met de wapenindustrie (PINDAD, opvolger van de Artillerie-Inrichtingen) tot de oudste grootschalige nijverheid in Bandung. Verder is er een nog altijd groeiend aantal middelgrote, arbeidsintensieve productiebedrijven in de voedsel- en drankensector en in de textiel-, kleding- en schoeiselbranche; de laatste zorgen met de bijbehorende winkels - vooral langs Jl. Cihampelas, de oude Lembangweg - voor een steeds massaler weekendtoerisme van koopjesjagers uit Jakarta. Sinds de beginjaren tachtig kent Bandung ook een belangrijke vestiging van industrie op het gebied van electronica en communicatietechniek (INTI), waarvoor de aanwezigheid van Indonesië's oudste en meest prestigieuze technische universiteit vanzelfsprekend een voornaam locatiefactor was.

Veel aandacht, ook internationaal, trekt de vliegtuigfabriek IPTN, die na 1976 op initiatief van de huidige president Habibie ten noorden van het vliegveld Husein Sastranegara (Andir) tot stand kwam en gezien kan worden als de opvolger is van de technische bedrijven van de ML-KNIL. In 1995 presenteerde dit bedrijf ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheid het eerste geheel in Indonesië gebouwde verkeersvliegtuig. Al met al is Bandung een belangrijk industrieel centrum. Van de binnenlandse investeringen in West-Java ging tussen 1969 en 1986 bijna 50% naar Groot-Jakarta en ca. 30% naar Bandung. Bij de internationale investeringen waren de cijfers voor Bandung minder gunstig: 6%, tegenover 44% voor Groot-Jakarta.

Ruimtelijke ontwikkeling en grondgebruik

Tot in de jaren zeventig kon een belangrijk deel van de bevolkingsgroei in de bestaande, niet alleen in de oude 'Europese' wijken ruim opgezette stad worden opgevangen door verdichting. Tussen 1945 en 1971 bleef de ruimtelijke uitbreiding van de stad met 1,3% per jaar dan ook ver achter bij de bevolkingsgroei, die toen gemiddeld 3,7% per jaar bedroeg. Nadien raakten de mogelijkheden van verdere groei door verdichting in het binnengebied geleidelijk aan uitgeput en vond de uitbreiding van de bebouwing toenemend buiten de oude gemeentegrenzen plaats:

Jaar	bebouwing	groei p.j	bebouwing	groei p.j
	Binnen gemeentegrens (8.100 ha)		Totaal stedelijk gebied	
1945	3.000 ha		3.000 ha	
1971	4.200 ha	1,3%	4.300 ha	1,4%
1979	5.400 ha	3,3%	5.600 ha	3,4%
1988	7.100 ha	2,9%	9.400 ha	6,0%
1995*	7.900 ha	1,6%	14.000 ha	6,0%

* schatting

In 1971 bevond slechts 100 ha van de stad (ruim 2%) zich buiten de gemeentegrens. Tussen 1971 en 1979 groeide het stedelijk gebied binnen de gemeentegrens met 1200 ha en buiten de grens met nog eens 100 ha; aan het eind van die periode lag nog geen 4% van de bebouwing buiten de gemeentegrens. Tussen 1979 en 1988 evenwel keerde de situatie om, met 1700 ha aan stedelijke groei binnen de gemeentegrens en 2100 ha daarbuiten; het totaal aan bebouwing buiten de gemeente kwam daarmee al op ca. 25%. In de huidige toestand, medio jaren negentig, zijn beide delen nagenoeg gelijk in oppervlak.

De verdichting binnen de gemeentegrenzen in de periode ruwweg tussen 1950 en 1970 volgde gedeeltelijk uit de uitvoering van reeds bestaande, vooroorlogse uitbreidingsplannen, onder meer aan de zuidoostelijke wijk Karees, deels ook uit het intensiever bebouwen van bestaande kavels. Daarnaast groeide de lintbebouwing langs de verschillende uitvalswegen in westelijke, noordelijke en noordoostelijke richting naar Cimahi, Lembang, Ciumbuleuit, Dago en Cicaheum, in mindere mate ook al zuidwaarts in de richtingen Soreang, Dayeuhkolot en Buahbatu. Ook ontwikkelden zich kampongs in het ravijn van de Cikapundung, waar in het vooroorlogse decennium een parklandschap was voorzien, en overal langs de rand van de stad, ook in Bandung-Noord.

Tussen 1971 en 1979, toen onder de Nieuwe Orde de economie merkbaar aantrok, begon de stad zich sterk uit te breiden naar het westen, noordoosten (vooral kampongs) en zuidoosten; de bebouwing bereikte daar toen al de gemeentegrens, elders vond vooral verdichting van de open ruimten tussen de uitstralende lintbebouwing plaats. In het zuidelijk deel van de gemeente waren uitgestrekte sawagronden in gebruik voor de baksteenfabricage. Ten noorden van Dayeuhkolot begon zich een centrum van textielindustrie te ontwikkelen. In de volgende periode, tussen 1979 en 1988, groeide de stad versneld verder uit; in de tweede helft van de jaren tachtig werd nu ook in het noordwesten en in het zuiden de gemeentegrens bereikt en overschreden. Op dat tijdstip waren daarbinnen alleen in het noorden op de hellingen boven Dago, Ciumbuleuit en langs de weg naar Lembang nog open terreinen beschikbaar; het gedeelte daarvan boven 750 m hoogte is als zodanig uit welstands- en milieuoverwegingen vanouds wettelijk beschermd. Over het gehele tijdvak 1917-1988 gaf het grondgebruik binnen de toenmalige gemeente Bandung globaal de volgende ontwikkeling te zien:

Grondgebruik (in ha)	1971	1979	1988
Woongebied	2.400	3.000	4.000
Industriegebied	300	400	500
Winkels, handel	300	400	400
Instituten*	400	500	600
Groen**	700	1.100	1.400
Transport	100	100	100
Landbouw	3.900	2.600	1.100
Totaal	8.100	8.100	8.100

* openbare instellingen van gezondheidszorg, onderwijs en bestuur, militaire emplacementen

** parken en plantsoenen, sportvelden en volledig door de stad ingesloten landbouwgrond

Met de grenswijziging van 1989 werd het gemeentelijk areaal zuid- en oostwaarts uitgebreid tot ongeveer de lijn van de tegenwoordige tolweg, waarbij echter een deel van Bandungs toen bestaande woonbebouwing en industrie al buiten de nieuwe omtrek bleef. Waar de tolweg de weg naar Soreang kruist, liggen nu bijvoorbeeld ten zuiden van de gemeentegrens over afstand van 5 km parallel aan

de weg reeds uitgestrekte woonwijken, in een gebied dat volgens het gemeentebestuur en het provinciale bestuur een groene bufferzone had moeten vormen. Ook in Bandung-Oost rukt de stedelijke bebouwing in de jaren negentig razendsnel op; ze reikt inmiddels tot Ujungberung, 10 km ten oosten van het centrum van Bandung.

De ruimtelijke ontwikkeling van Bandung stelt de gemeente in de laatste decennia voor steeds moeilijker te beheersen problemen. Uit het koloniale verleden kreeg men een erfenis mee van stedenbouwkundige regels en vaardigheden passend bij de toenmalige kleine en middelgrote steden, waar architectuur en stadsaanleg nog in elkaars verlengde lagen. Bandung is intussen echter uitgegroeid tot een miljoenstad die deze schaal in omvang en complexiteit ver ontstijgt. Sinds de jaren zeventig wordt in samenwerking met westerse deskundigen gewerkt aan planologische methoden en strategieën waarmee deze 'sprong' in schaal en stedelijke cultuur gemaakt zou kunnen worden, waarbij in toenemende mate ook de omringende regio in de planning betrokken wordt. Hoewel op bepaalde deelgebieden intussen zeker successen zijn te melden, blijken in de praktijk evenwel veel ruimtelijke ontwikkelingen zich goeddeels te onttrekken aan gemeentelijke sturing.

Spreiding van voorzieningen

Een voorbeeld is de spreiding van winkelcentra over de stad, die in het geheel niet in overeenstemming is met de numerieke verdeling van de bevolking over de verschillende wijken, met alle gevolgen van onnodige verkeersstromen en persoonlijk ongemak van dien. De investeerders in de plaza-sector bouwen voornamelijk (dure) winkelcentra in het stadscentrum, die zich richten op de midden- en hoge-inkomensgroepen. Ook de drie grootste pasars van Bandung zijn nog altijd geconcentreerd langs de centrale oost-west-as, de vroegere Groote Postweg: Pasar Ciroyom ligt slechts 1,2 km westelijk van de aloude Pasar Baru, Pasar Kosambi 2,2 km naar het oosten, en nogmaals een kleine 3 km verder in dezelfde richting vindt men Pasar Cicadas. De bewoners van de nieuwere woonwijken in het zuiden, zuidoosten en noorden moeten het in hoofdzaak stellen met kleine lokale markten en buurtwinkels. Veel beter is het gesteld met de instellingen voor het basisonderwijs en de gezondheidszorg, die als openbare welzijnsvoorzieningen - anders dan de commerciële sectoren - door de overheid zelf kunnen worden geïntegreerd in de algemene planning van woonwijken. Daarentegen zijn het middelbaar en hoger onderwijs, mede als erfenis uit het koloniale verleden, weer vooral geconcentreerd in de oude 'Europese' wijken van Bandung-Noord.

Wegen en transport

De groei van de stad en de toename van het verkeer maakten na het midden van de jaren zestig uitbreiding van het wegennet noodzakelijk, in het bijzonder ten behoeve van het doorgaande verkeer. Als een der eerste grote projecten werd omstreeks 1970 de Juliana Boulevard in Bandung-Noord, nu Jl. Suropati, via de nieuwe Jl. Penghulu en Jl. Hasan Mustapa in oostwaartse richting doorgetrokken naar de Jl. Jend. Ahmed Yani (Groote Postweg-Oost) in Cicaheum. In dezelfde tijd vond ook de uitvoering plaats van de in vooroorlogse jaren reeds geplande Zuiderringlaan, nu Jl. Lingkar Selatan. Aan het eind van de jaren zeventig bleken deze ringwegen echter alweer te beperkt van capaciteit, zodat kort na 1980 een tweede zuidelijke 'bypass' werd gerealiseerd. Deze Jl. Soekarno-Hatta buigt westelijk van de stad reeds ter hoogte van Andir van Jl. Jend. Sudirman (Groote Postweg-West) af, passeert Bandung-Zuid ruim een kilometer buiten het voormalige raceterrein Tegallaga en verenigt zich pas 13 km oostelijk van het centrum weer met de hoofdweg in de richting Garut en Sumedang. Langs de weg vestigden zich in de jaren nadien tal van industrieën, transportondernemingen, autoshowrooms en andere bedrijven met een grote ruimtebehoefte, voor wie de grondprijzen in de centrale stadsdelen te hoog zijn.

Kort voor 1990 werd ten slotte de aanleg van een derde ringweg om de zuid ter hand genomen, de Panci-tolweg. Deze begint al westelijk van Cimahi, loopt vervolgens met een grote boog ten zuiden van Cimahi en Bandung om, 2 tot 4 km buiten Jl. Soekarno-Hatta, en komt ruim 16 km oostelijk van het centrum van Bandung bij Cileunyi weer uit op de hoofdweg naar het oosten. Ter hoogte van Cimahi leidt een aftakking tussen deze plaats en Bandung door en boven het

vliegveld langs naar Jl. Pasteur, de oude Pasteurweg. Van hier zou deze weg oostwaarts aansluiting moeten geven op de genoemde Jl. Surapati en verlengden naar Cicaheum, maar de verbindende brug over het Cikapundungdal is nog altijd niet verwezenlijkt.

In de stad zelf is in de laatste decennia de algehele verkeerssituatie eerder verslechterd dan verbeterd. Groter Bandung telt naar een voorzichtige schatting ten minste een half miljoen gemotoriseerde voertuigen, inclusief de brommers en lichte motorfietsen die hier net als elders in Indonesië zo populair zijn. In de ruim opgezette, vooroorlogse woonwijken in het noordelijke stadsdeel, met bovendien relatief weinig bestemmingsverkeer, is de verwerking van de verkeersstromen die uit deze mate van motorisering dagelijks voortkomen, nog geen al te groot probleem, met uitzondering van de noordelijke uitvalsroutes langs Jl. Ir. H. Juanda (Dagowg) en Jl. Cihampelas (Lembangweg). Wel is ook hier het stadsbeeld reeds vergaand aangetast door de voortdurende wegverbredingen, parkeerplaatsaanleg en andere aanpassingen, die onveranderlijk ten koste gaan van openbare groenvoorzieningen en particuliere erven en tuinen.

In het centrum en het oudere Bandung-Zuid daarentegen, maar ook in de uitgestrekte kampongwijken die niet als recent woningbouwproject zijn ontstaan, is bijna elke werkdag sprake van 'macet total', algehele verstopping, het ergst in de winkel- en pasarwijk ten westen van de Alun-Alun. Deze dicht bewoonde en/of met bedrijven en commerciële voorzieningen bezette stadsdelen trekken een omvangrijk bestemmingsverkeer en ook nog altijd vrij veel doorgaand verkeer, waarvoor echter binnen het bestaande bebouwingsplan zo goed als geen aanpassingen mogelijk zijn. Naast veel verlies aan tijd en geld voor particulieren en bedrijven veroorzaakt deze situatie ook een grote extra luchtvervuiling - door de lange reis- en wachttijden - die in het geval van Bandung nog verergerd wordt door de ruime uitstoot van industriële afvalgassen en de ligging in de beschutting van de bergketens rond de hoogvlakte. Een wat gunstiger factor in dit verband is het relatief koele klimaat, dat de smogvorming enigszins afremt.

De alternatieven voor het particuliere gemotoriseerde verkeer worden, voor zover het gaat om de stadsbussen en de commercieel geëxploiteerde minibusjes, binnen de gegeven omstandigheden reeds vrij optimaal benut. Vergroting van hun effectiviteit zou alleen goed mogelijk zijn indien aan het particuliere autoverkeer in het centrum vergaande beperkingen werden opgelegd, een keuze die de gemeente Bandung om politieke en economische redenen niet zal kunnen en willen maken. Overigens dragen vooral de minibusjes zelf ook ruimschoots bij aan de luchtvervuiling door uitlaatgassen. Meer mogelijkheden zou wel een intensiever gebruik van de bestaande spoorverbinding met de oostelijke en westelijke stadsdelen en voorsteden kunnen bieden; in de huidige situatie wordt deze alleen benut door doorgaande treinen. Het vliegverkeer van en naar Bandung ten slotte zal in de toekomst eveneens drastische beleidsmaatregelen vergen. Het indertijd buiten de stad gelegen vliegveld is intussen omgeven door stedelijke bebouwing, met alle veiligheidsrisico's en overlast door uitlaatgassen van dien. Er zijn plannen voor de bouw van een nieuwe luchthaven bij Ciparay, ca. 18 km verder oostelijk op de hoogvlakte.

Woningbouw

Eind jaren zeventig werd geschat dat ongeveer een kwart van de Bandungse bevolking gehuisvest was in woningen gebouwd volgens de uit de Nederlandse tijd overgeërfde bouw- en welstandsvoorschriften. Deze 'formele' woningsector omvat verschillende soorten huizen: privéwoningen individueel gebouwd op eigen terrein, privéwoningen in woningbouwprojecten, kernhuizen gebouwd door PERUMNAS (door de bewoners zelf af te bouwen), huizen door huurders gebouwd in 'sites and services'-projecten (de bewoners krijgen een erf met water en toilet aan een straatje, en moeten zelf het huis bouwen of laten bouwen), en huizen door de overheid gebouwd voor burgerlijk of militair personeel. Een deel van deze huizen uit de eerste twee categorieën en de laatste dateert nog uit de koloniale periode. Opvallend is de vrijwel volledige afwezigheid van etagebouw voor bewoning.

De overige driekwart van de bevolking woonde toen in huizen in de zogenoemde 'informele' sector, gebouwd zonder inachtneming van de voorschriften door individuele bewoners, al dan niet met de hulp van vaklieden, of door niet-geregistreerde aannemers. De kwaliteit varieert sterk, van zeer armoedige tot - zij het in minderheid - vrij grote en goed gebouwde huizen. De ligging, vaak in

ravijnen en op andere sterk hellende of slecht toegankelijke terreinen, is veelal minder gunstig. In 1976 betrof het aldus benutte oppervlak een totaal van 2100 ha, 44% van het toenmalig bebouwde gebied van de stad. De bevolkingsdichtheden varieerden van ca. 400 tot 800 bewoners per ha, tegen gemiddeld ca. 100 tot 250 in de 'formeel' gebouwde wijken.

Een onderzoek aan het eind van de jaren tachtig wees uit dat 54% van het totale Bandungse woningbestand in kampongs was te vinden, 31% in buurten met zowel lage als midden-inkomensgroepen, 10% in buurten met midden- en hoge inkomens, en 5% op terreinen achter winkels en bedrijven.

In de jaren zeventig is de uitvoering begonnen van grootschalige woningbouwprojecten, die nu in meerderheid door particuliere investeerders worden gerealiseerd en daardoor vooral, maar niet uitsluitend, ten goede komen aan de middenklasse. In 1981 besloegen deze in Bandung-Noord in totaal ca. 200 ha, in het zuidelijke stadsdeel ca. 180 ha; vijf jaar later waren daaraan in het noorden nog 70 ha toegevoegd, in de zuiderstad echter al bijna 500 ha. De nog veel omvangrijkere uitbreiding sindsdien heeft, doordat de geschikte gronden in Bandung-Noord intussen vrijwel verbruikt waren, in hoofdzaak plaatsgevonden langs de zuidelijke en zuidoostelijke stadsranden, tot zelfs voorbij de nieuwe gemeentegrenzen.

Ondanks de aanzienlijke aanvulling van het stedelijke woningbestand door deze projecten in recente jaren, is het belang van de 'informele' sector onverminderd groot gebleven. Aannemend dat de Groot-Bandungse bevolkingsgroei door migratie en natuurlijke aanwas in het komende decennium niet wezenlijk zal verminderen, zal voorlopig nog ten minste de helft van alle nieuwe huizen 'informeel' gebouwd moeten worden. De behoefte aan nieuwe huizen groeit overigens niet alleen door toename van de bevolking, maar ook door de algemene trend tot afname van de gemiddelde grootte van de huishoudens.

Kampongverbetering

Een groot deel van de bevolking van Bandung, ongeveer de helft van alle huishoudens, woont in kampongs, niet-geplande woonwijken waarin de vaak eenvoudige huizen dicht op elkaar staan en autoverkeer praktisch uitgesloten is. Ook de brandweer heeft daardoor onvoldoende toegang en een brand kan zich hier dan ook zeer snel over een groot oppervlak uitbreiden. Veel kampongs zijn slecht voorzien van elementaire stedelijke voorzieningen als waterleiding, riolering, bestrating, bruggen en geregelde vuilophaal.

Na de omwenteling van 1965 heeft de Indonesische overheid het beleid voortgezet, in het kader waarvan al in de vooroorlogse decennia onder andere door het Bandoengse gemeentebestuur 'assainering' van kampongs werd nagestreefd door het aanbrengen van deze voorzieningen. De gemeente Bandung begon in 1977 opnieuw met kampongverbetering, aanvankelijk in samenwerking met UNEP (1977-1980), later met UNICEF (1984-1989). In afwijking van de methoden in de Nederlandse tijd kreeg daarbij behalve het fysieke ook het sociale aspect veel aandacht, onder meer door de beschikbaarstelling van elementaire gezondheidszorg en basisonderwijs in de wijken. In 1989 was reeds 512 ha van het kampongareal verbeterd, bewoond door 225.000 mensen ofwel ongeveer een kwart van het totaal van de Bandungse kampongbevolking; ca. 1300 ha wachtten toen nog op verbetering.

Een ongewild maar onvermijdelijk neveneffect van kampongverbetering is dat deze buurten, nu met allerlei voorzieningen, aantrekkelijk worden voor de lagere midden-inkomensgroepen. De armste bewoners verkopen hun erf of huis en verhuizen naar een niet verbeterde kampong, waar ze een goedkoper onderdak kunnen kopen; met de winst proberen ze veelal hun economische positie te verbeteren. Teneinde deze praktijk tegen te gaan en werkelijk de woonomgeving van de armsten te verbeteren, wordt in de laatste jaren een nieuwe strategie gevolgd, die voorziet in de algehele, min of meer gelijktijdige maar beperkte verbetering van alle kampongs in de stad. Daarbij worden alleen de toegankelijkheid en de allernoodzakelijkste voorzieningen verbeterd of aangebracht: gemeenschappelijke waterkranen en een hoofdriool.

Een gunstiger gevolg van de kampongverbetering, op langere termijn ook voor de leefbaarheid van de wijk als geheel, is dat deze de iets beter gesitueerde bewoners veelal ertoe aanzet, aansluitend zelf hun huizen te verduurzamen en anderszins te verbeteren, bijvoorbeeld door muren van bilik en hout te vervangen door steen en de nieuwbouw groter op te zetten dan het bestaande onderkomen.

Drinkwater

De drinkwatervoorziening van Bandung vond in de Nederlandse tijd uitsluitend plaats uit bronnen en putten in het bergland ten noorden van de stad. De beperkte capaciteit van dit stelsel maakte het bij de gestage groei van de stad in de jaren vijftig noodzakelijk, ook gezuiverd oppervlaktewater te gaan distribueren; tegenwoordig wordt per dag ongeveer 100.000 m³ drinkwater geproduceerd. Het hoofdleidingennet vanaf de brongebieden naar de vier waterzuiveringsinstallaties, deels nog daterend uit de jaren tien en twintig, is in 1982 vernieuwd en uitgebreid tot een lengte van 75 km. Aansluitend bedient (gegevens medio jaren tachtig) een ca. 550 km lang primair en secundair distributienet ongeveer 5800 ha van het stadsgebied, en daarmee bijna 60% van de bevolking. In dit gebied zijn ongeveer 70.000 aansluitingen, waarvan 60.000 bij woningen. Dit betekent dat ongeveer een derde van alle woningen eigen waterleiding heeft, terwijl twee derde van de mensen in dit gebied het water bij een gemeenschappelijke kraan moet gaan halen. De rest van de stadsbevolking (40%) moet zich behelpen met veelal vervuild oppervlaktewater (rivieren, beken en goten), regentonnen, putten of pompwater.

Afvalverwerking

De verwijdering van huisvuil, straatvuil en industrieel afval is in Bandung een groot probleem. Aan het eind van de jaren zeventig was slechts in 10% van het stadsgebied sprake van een geregelde vuilophalendienst, een situatie die sindsdien hooguit marginaal is verbeterd. Een deel van het afval wordt door de bevolking op eigen erf verbrand; bruikbare materialen worden door de vuilnismanen voor recycling achtergehouden en verkocht. De rest moet worden afgevoerd, maar aangezien een groot deel van de woongebieden niet toegankelijk is voor vuilniswagens, wordt dit huisvuil eerst verzameld met handkarren - ca. 100.000! - en dan naar lokale stortplaatsen gebracht. Op de verzamelpunten moet het worden overgeschept in containers, die later door de vuilnisdienst kunnen worden opgehaald. Voor de verdere verwerking heeft de gemeente geen andere methode dan de open stort. Veel huisvuil en afval van huisindustrie wordt overigens door bewoners lokaal gestort op open plekken en in de rivierdalen, met alle gevaren voor de volksgezondheid en overlast bij zware regenval als gevolg van verstopping van de waterafvoer.

Regenwaterafvoer en overstromingen

Bandung beschikt door zijn hellende ligging en de vele riviertjes en beken die de stad doorkruisen, van oudsher over een goede natuurlijke afvoer van regenwater. Ten gevolge van de omvangrijke verstedelijking is in de laatste decennia de piekafvoercapaciteit echter sterk sterk afgenomen, vooral door illegale bouw en vuilstort in de rivierdalen. Tegelijkertijd zorgde de voortgaande ontbossing van de hellingen ten noorden van Bandung juist voor een grotere piekaanvoer van regenwater, met als resultaat dat de stad geregeld te maken heeft met kleinere en minder kleine overstromingen - zoals die van 1986 en 1994, toen de stad een wedergeboorte van het legendarische Meer van Bandung leek te beleven. Aangezien het natuurlijke systeem in principe wel toereikend is, richt het gemeentelijke beleid op dit punt zich tegenwoordig enerzijds op herstel van de afvoercapaciteit door vervuilde en/of dichtgebouwde rivierdalen te ontruimen en schoonmaken, anderzijds algemeen op beter en strenger gecontroleerd onderhoud. Een bijkomend probleem is dat ook de hoofdafvoer van de Bandungse hoogvlakte, de Citarum, tegenwoordig een sterk verminderde capaciteit heeft als gevolg van verzanding en afvalophoping.

Riolering

Het oudste rioolstelsel van Bandung bestond uit open kanalen (slokkans) die uitmondden in de vele noord-zuid stromende riviertje en beken. Het systeem werd schoongehouden door op gezette tijden rivierwater door de kanalen te spoelen, bij het bestaande grote hoogteverschil (globaal van 800 m naar 600 m)

voor een kleine stad als het Bandung van omstreeks de eeuwwisseling een alleszins werkbare methode. In 1928 werd in Bandung-Noord begonnen met de aanleg van een gesloten systeem, dat eveneens nog functioneerde via geregelde spoeling met rivierwater. Op de reusachtige bevolkingsgroei in de naoorlogse decennia was dit stelsel vanzelfsprekend niet berekend. Niet alleen bleven grote delen van de stad zonder aansluiting, maar in de wijken waar al wel een riool was, ontstonden onverwachte moeilijkheden doordat de bevolking het spoelwater steeds vaker voor andere doeleinden ging gebruiken. Het onderhoud van de riolering werd daardoor een steeds groter probleem, hetgeen op termijn leidde tot wijdverbreide verstopping van buizen en kanalen.

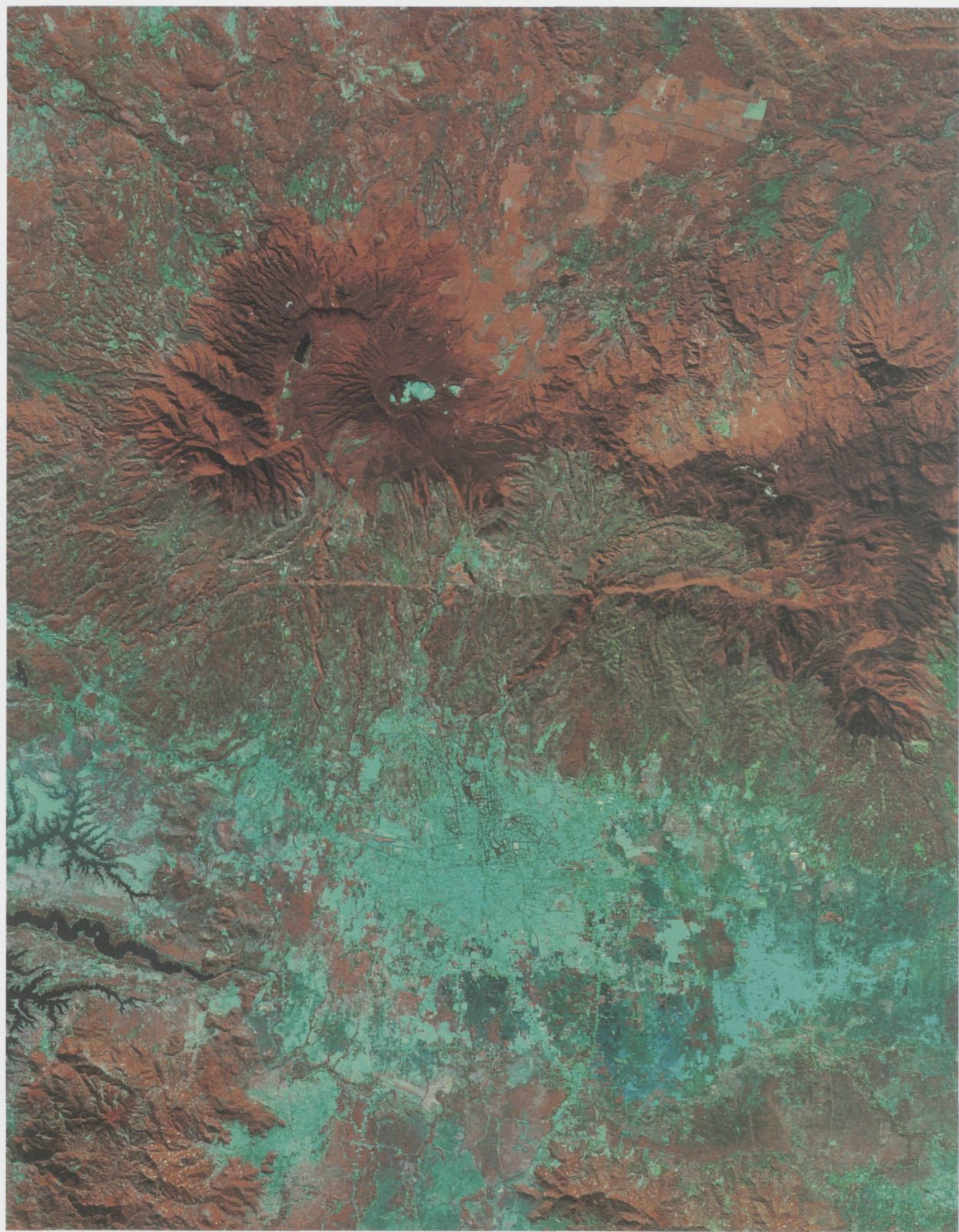
Pas sinds 1979 wordt de riolering weer systematisch aangepakt. In het oostelijke stadsdeel is inmiddels een hoofdriool aangelegd voor een gebied van 900 ha, ongeveer een zesde van de totale stedelijke bebouwing. De plannen voorzagen aanvankelijk voor het jaar 2000 in de voltooiing van een rioolnet onder de gehele stad, maar op grond van de intussen gebleken hoge kosten wordt nu door de gemeente gerekend met een veel langere termijn. Dit laatste geldt noodgedwongen, in afwachting van deze voltooiing, ook met betrekking tot de zuivering van het afvalwater. Nog in 1989 werd al het rioolwater van de stad ongezuiverd in de Citarum geloosd. Inmiddels is wel een begin gemaakt met de waterzuivering in Bandung-Oost, aansluitend aan het genoemde rioolproject ter plaatse, dat echter als gezegd niet meer dan een zesde van het totale areaal betreft.

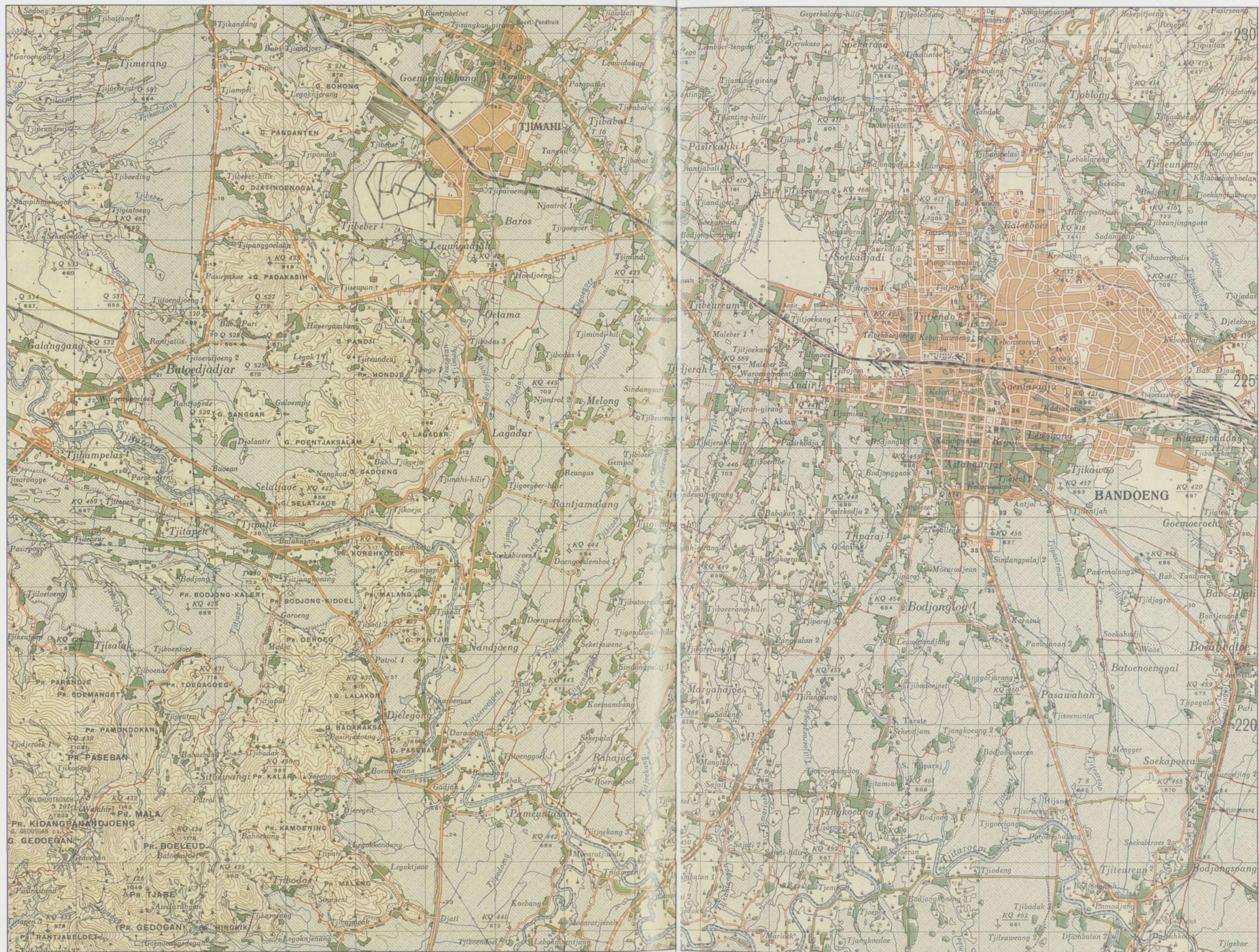
Toekomstverwachtingen

Als de huidige groei van de stedelijke bebouwing met gemiddeld 6% per jaar aanhoudt, zal Bandung zich over tien jaar in oppervlak verdubbeld hebben. Dit lijkt een alleszins waarschijnlijke verwachting, gezien het feit dat de verder nog overwegend agrarische hoogvlakte en het overige Preanger achterland hun jongere generaties onvoldoende werkgelegenheid kunnen bieden en de trek naar de stad derhalve onverminderd zal aanhouden. Voorwaarde voor het formuleren van een op voortgaande groei gebaseerd toekomstmodel voor de stedelijke ontwikkeling is natuurlijk wel, dat de economische en bestuurlijke crisis waarin Bandung en Indonesië zich sinds medio 1997 bevinden, op afzienbare termijn wordt gekeerd.

Naar het westen en het noorden kan de stad zelf niet meer uitbreiden, maar de voorsteden in deze richtingen, Cimahi en Lembang, zullen ongetwijfeld sterk groeien. Nu al vindt men in de omgeving van Lembang - in het Bandungse waterwin-gebied! - zeventien 'housing estates' voor hogere inkomensgroepen. Bij voortzetting van deze trend zullen zulke projecten echter nauwelijks van betekenis kunnen zijn voor de opvang van de Bandungse bevolkingsgroei, in verband met hun geringe bewoningsdichtheid. Bovendien zal door dit kwetsbare gebied een nieuwe snelweg moeten worden aangelegd, ter vervanging van de reeds overbelaste Lembangweg. Naar het zuiden toe zal de stedelijke groei zich eveneens voortzetten, zeker nu dit gebied door verschillende doorgaande wegen is ontsloten. Men mag aannemen dat het gebied tussen de huidige stad en de Citarum in het komende decennium geheel zal worden bebouwd, zowel door uitbreiding van het industriegebied van Dayeuhkolot als met nieuwe woonwijken.

Nadien ligt de enige mogelijkheid voor uitbreiding nog in de sawa's ten oosten van de stad. Hier werden tot voor kort dan ook op omvangrijke schaal percelen landbouwgrond van boeren opgekocht en schoten de nieuwe woonwijken voor de middenklasse als paddestoelen uit de grond. Ook de industrie breidde zich in de oostelijke sector krachtig uit, met als extra locatiefactor de recente bouw van een containerterminal. De tot nu toe meest oostwaartse stedelijke ontwikkeling is de aanleg door de provincie West-Java van een nieuwe, 1000 ha grote universiteits-campus met bijbehorende voorzieningen in Jatiningor, ten noorden van de plaats waar de weg naar Garut afbuigt van de doorgaande route naar Sumedang en Cirebon. Naar verwachting zal deze vestiging t.z.t. een krachtige stimulans kunnen zijn voor verdere economische en stedelijke groei in dit 'verre oosten', in het bijzonder in combinatie met de ca. 10 km zuidelijker geplande nieuwe luchthaven bij Ciparay.

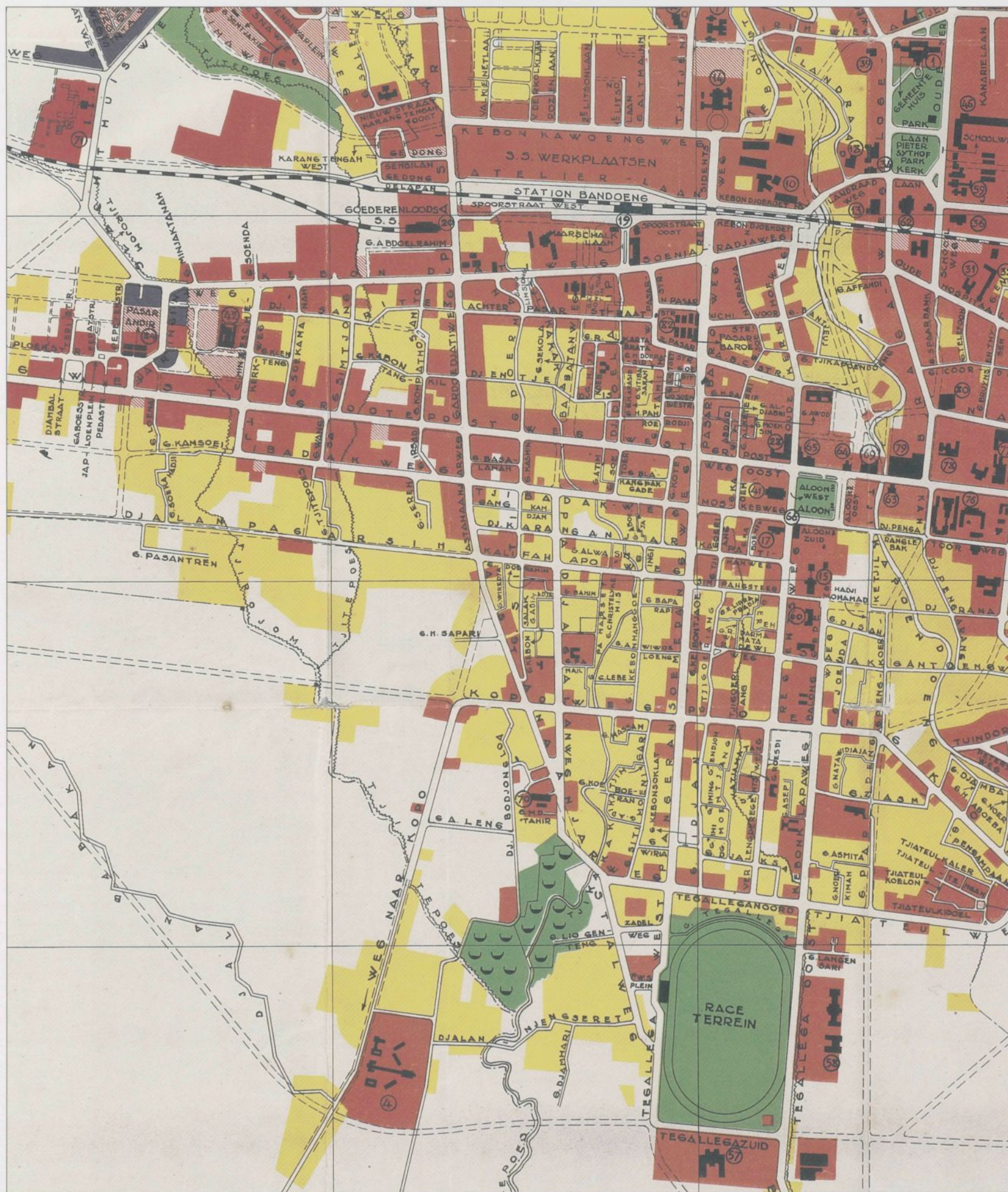

Pag. 113: een beeld van Bandung en omgeving, van 800 km hoogte gezien door de Franse SPOT-satelliet op 6 juli 1986. Deze prachtige opname toont het gebied niet in de echte, maar in zogenaamde 'valse' kleuren, met behulp waarvan meer informatie over het gebruik van het aardoppervlak kan worden verkregen dan uit conventionele foto's. Iets boven het midden ligt het bergcomplex van de Tangkuban Perahu en de Burangrang, dat vrijwel geheel door bos is bedekt; in het satellietbeeld heeft deze bosbedekking een donkerrode kleur. De onbegroeiende kraters van de Tangkuban Perahu zijn herkenbaar als lichtblauwe uitsparingen in het rode gebied. Meer naar het oosten (= rechts) is een tweede bergcomplex te zien, eveneens dicht bebost en dus donkerrood van kleur, waartoe onder meer de Gunung Bukitunggul behoort. De bergen onderaan de opname zijn de uitlopers van de G. Malabar (links) en de G. Guntur (rechts). Eveneens herkenbaar zijn de loop van de Citarum, de heuvels van Cimahi met links aansluitend de sterk vertakte oeverlijn van het nieuwe stuwmeer van Saguling. De stad Bandung is zichtbaar als een groot lichtblauw gebied iets onder het midden van de opname; straten zijn alleen te onderscheiden indien ze breder zijn en door hoge bomen worden omzoomd, dus voornamelijk in de vooroorlogse wijken in het noordelijke stadsdeel. De kleinere lichtblauwe vlekken rechts en boven Bandung zijn respectievelijk Cimahi en Lembang. Rechts onder Bandung wordt een groot sawagebied gemarkeerd door een donkerblauwe kleur. De opvallende horizontale lijn in het midden van het satellietbeeld ten slotte geeft het verloop van de Lembangbreuk aan. Foto: SPOT Image.

Een deel van de Bandoengse hoogvlakte volgens de Topografische Kaart van Java 1:50.000 blad 39/C 1940; de horizontale en verticale lijnen geven een kilometerverdeling aan. 'Steenen bebouwing' is rood, sawa's zijn in deze met verbluffende precisie gemaakte kaart aangeduid door een lichtgroene kleur met blokpatroon. De donkergroene gebieden zijn geen bos, maar kampongs. De witte terreinen hebben een ander gebruik, bijvoorbeeld park, plantsoen, tuin en onderneming, of zijn 'woeste gronden'; in enkele gevallen gaat het om objecten die vanwege hun veronderstelde strategische waarde niet ingevuld mochten worden, zoals bijvoorbeeld het vliegveld Andir. Deze kaart is mede opgenomen ter vergelijking met het bijna een halve eeuw nieuwere satellietbeeld op de volgende pagina's, dat op dezelfde schaal is weergegeven. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Ongeveer hetzelfde gebied als de vorige afbeelding, in een samengesteld satellietbeeld gebaseerd op SPOT-opnamen uit 1986 en 1987; ten opzichte van het oude kaartbeeld is deze weergave iets naar links gekanteld. Ook hier zijn weer niet de echte, maar 'valse' kleuren weergegeven, zij het in iets andere schakering dan in de opname op pag. 113; in dit geval is alle vegetatie roodbruin, terwijl de bebouwing in het algemeen naast lichtblauw ook een groen aanzien kan hebben. Het grootste deel van het beeld wordt ingenomen door de stad Bandung; aan de noordzijde (boven) zijn nog net de voorheuvelds van de Tangkuban Perahu te zien, zuidelijk van de stad ligt de riviervlakte van de Citarum met rijstvelden. Wanneer deze nog onder water staan, worden ze gemarkeerd door een diepblauwe of zwarte kleur; staat de rijst hoger, dan krijgen ze een roodbruine kleur, en braakliggend na de oogst zijn ze groenachtig. Dwars door Bandung en Cimahi (linksboven) loopt de Postweg, zuidelijk om de stad de toen nog meest perifeer gelegen rondweg, Jl. Soekarno-Hatta. In Bandung-Noord herkent men de brede, bomenrijke straten in de vooroorlogse uitbreidingen aan de dikke donkerbruine lijnen; in Bandung-Zuid, met veel minder bomen, is het stratenpatroon moeilijker te volgen. Met enige moeite kan men hier de vorm van het raceterrein Tegallega terugvinden, met iets ten zuidoosten daarvan een zwembad: donkerblauw met lichtblauwe rand. In het noordwesten valt de luchthaven op, met op de startbaan witte markeringen en pal ten noorden het grote lichtblauwe complex van de vliegtuigfabriek IPTN; iets oostelijker is het ereveld Pandu te onderscheiden. De lichtblauwe blokken in het centrum van Bandung geven de moderne, grootschalige bebouwing met platte betondaken aan. Langs de randen van de stad vormen de felgroene gebieden met duidelijk blokpatroon de vele nieuwe 'housing estates' voor Bandungs groeiende middenklasse. Geheel rechtsonder ziet men Dayeuhkolot, als groene kern aan de Citarum, met langs de weg naar Bandung een uitgestrekt industriegebied. Een ander groot industriegebied is te onderscheiden ten zuidoosten van Cimahi. Foto: SPOT Image.

Bandoengs historische hart: Aloon-Aloon, Pasar Baroe, Tegallega

Boven: deze luchtfoto uit 1946 geeft een overzicht in zuidoostelijke richting van een groot deel van Bandoeng-Centrum en -Zuid. Rechts op de voorgrond het kort voor de oorlog gebouwde spoorwegviaduct over de Tjikapoendoeng, daarachter het historische centrum met de Aloon-Aloon en de grote kantoren aan de Groote Postweg. Precies in het midden is in het verlengde van de Bragaweg Hotel Homann te zien, links beneden zijn op de voorgrond de protestantse Bethelkerk, de Javasche Bank en de katholieke Petruskerk te onderscheiden. Geheel linksboven is met enige moeite de Boeahbatoeuw te herkennen, in de maartdagen van 1942 een 'geheim' hulpvliegveldje; rechtsboven ligt de renbaan van Tegallega. *Links:* zoals in bijna alle steden van Java vormde ook in Bandoeng de Aloon-Aloon het hart van de oude stad. Deze foto, ca. 1890 genomen vanaf de Groote Postweg in westelijke richting, toont de oude moskee, die in 1850 op kosten van het Gouvernement gebouwd werd. Foto's: R.E. van Wijngaarden; KITLV.

Pag. 120, linksboven, rechtsboven, linksmidden: op de hoek van de Aloon-Aloon-West en de Groote Postweg verrees in 1914 Toko Tokyo, hier te zien tijdens de feestelijkheden n.a.v.

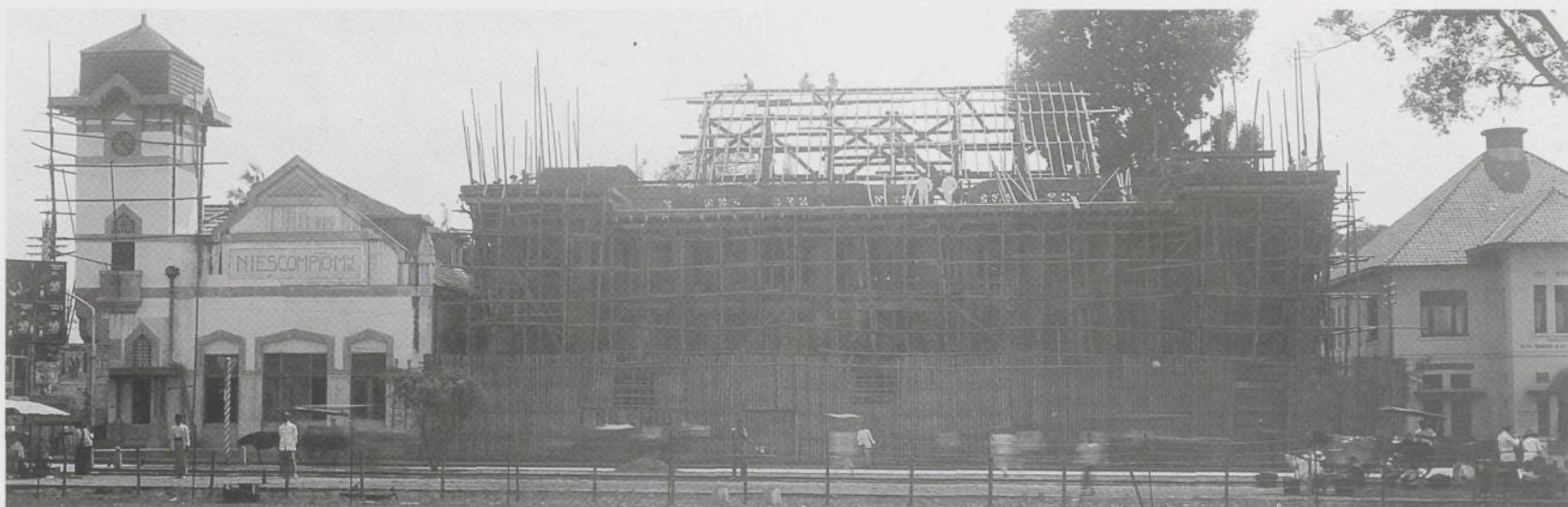
het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina in 1923. De winkel werd tijdens de bersiapperiode deels verwoest en ten slotte in 1955 speciaal t.b.v. de Afro-Aziatische

Conferentie vervangen door een hotel- en winkelgebouw. Dit complex, in karakteristieke 'Aalbers-stijl', verkeert nu alweer in slechte staat en het is de vraag of het aan de slopershamer zal ontkomen. *Rechtsmidden:* de onlangs gerestaureerde voormalige regentswoning aan de zuidzijde van de Aloon-Aloon, in deze vorm daterend uit 1915. *Onder:* een stemmige blik, ca. 1920, op de westwand van de Aloon-Aloon, met de moskee na de verbouwing van ca. 1910. Foto's: KITLV; E. Drissen; J.R. van Diessen; I.M. van Daalen/Acanthus. Pag. 121, linksboven, rechtsboven: dezelfde plaats als de vorige foto in 1995, met

'Parahyangan Plaza', en in 1957, met de moskee na de verbouwing van 1953. *Midden:* het NILLMIJ-gebouw aan de noordzijde van de Aloon-Aloon (Grote Postweg) tijdens de bouw in 1914, met links de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij uit 1909. *Onder:* het fraaie postkantoor op de hoek Grote Postweg/Oude Kerhofweg, een werk van ir. J. van Gendt dat sinds de bouw in 1929 vrijwel onveranderd is gebleven. Foto's: R.P.G.A. Voskuil; G.Th. Eijsberg; Aegon; Moesson; R.P.G.A. Voskuil.

Boven: deze foto uit het eind van de twintiger jaren, genomen vanaf de Aloon-Aloon-West naar de Oude Kerkhofweg, laat rechts weer de kantoren van NILLMIJ en de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij zien; het hek links geeft toegang tot de Grote Moskee. Links en onder: aan de oostzijde van de Aloon-Aloon stond een drietal bioscopen, waarvan de hier afgebeelde Elita de bekendste was. In deze vorm dateerde het theater uit 1931; de voorganger onder dezelfde naam brandde in juli 1930 af. De afbeelding onder toont de noordwand van de Aloon-Aloon in 1971; in 1982 werden de bioscopen afgebroken om plaats te maken voor een vijf verdiepingen hoog winkelcentrum. Foto's: KIT; H.E. Scipio; R.P.G.A. Voskuil.

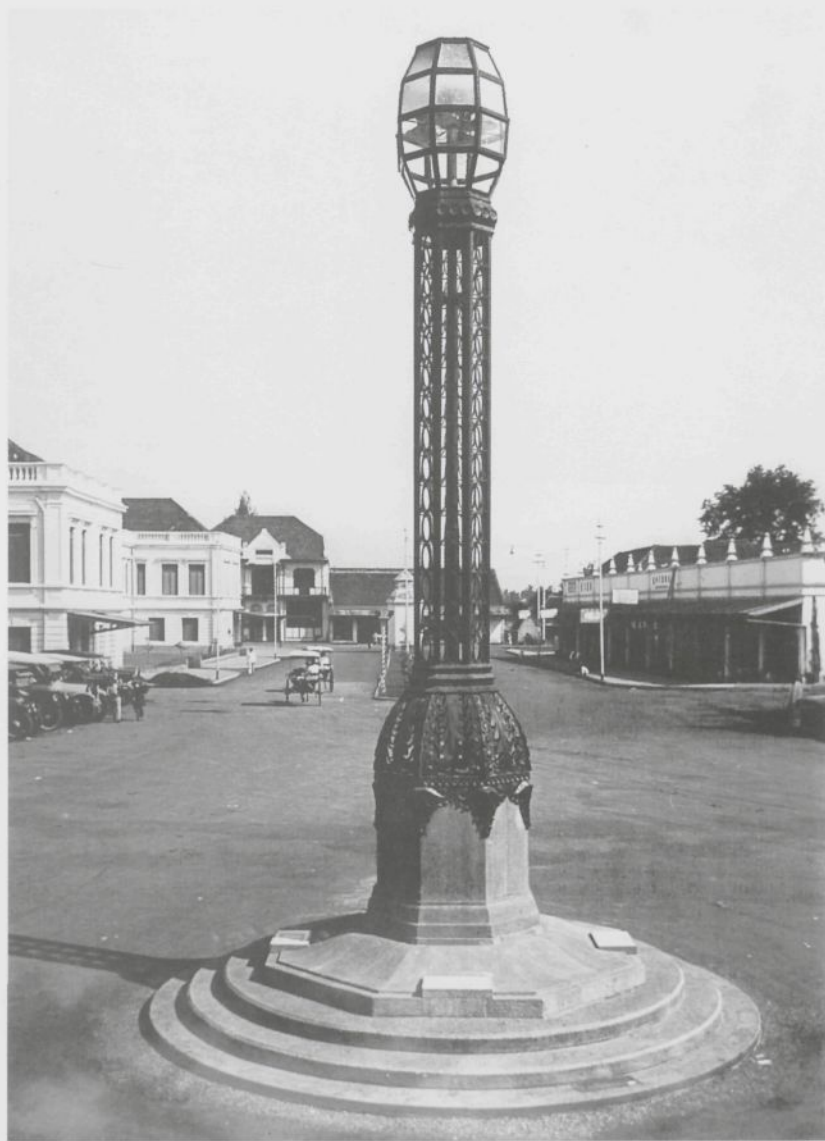

Linksoven, rechtsoven: nogmaals het karakteristieke torentje van de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij, nu omstreeks 1925 in oostelijke richting gezien vanaf de Groote Postweg. Ernaast het Preanger Theatre aan de Aloon-Aloon, Bandoengs oudste bioscoop, ca. 1920. Midden, onder: het centrum van de Chinese handelswijk van Bandoeng was Pasar Baroe. Op de oudste foto linksin, genomen ca. 1890, kijkt men noordwaarts naar de residentswoning; ernaast een blik omstreeks 1910 vanaf de spoorwegovergang naar het zuiden. De onderste foto toont de ingang van de eigenlijke Pasar Baroe, ca. 1930. Foto's: KIT; KITLV 2x; Moesson; J. Anten.

Linksboven: nog een kijkje in de Pasar Baroeweg; in het midden de toko van Ang Sioe Tjiang Handel-Mij ('Het regent, het regent, het gras wordt lang, koop dus vlug een grasmachine bij Angsioetjiang'), ca. 1925. Boven: de A.B.C.-straat, een zijstraat van Pasar Baroe en eveneens een druk winkelcentrum met overwegend Chinese zaken, ca. 1940. Midden, linksonder: het oudste station van Bandoeng dateerde uit 1884. De foto links werd genomen na de verbouwing van 1909, waarbij het gebouw naar links en rechts werd uitgebreid; daaronder het nieuwe, nog altijd bestaande station uit 1928, ca. 1955. Onder: bij het 50-jarig bestaan

van de Staats Spoor- en Tramwegen bood de gemeente Bandoeng aan het jubilerende bedrijf een geschenk aan in de vorm van een monumentale lamp. De lamp, vervaardigd door leerlingen van de Gemeentelijke Ambachtsschool, werd op 5 juni 1926 op het Stationsplein onthuld. Op de achtergrond de Maarschalklaan, met links het tijdens de bersiap verwoeste kantoor van de Controle Staatsspoorwegen, ca. 1926. Foto's: S. Burki-Hogendoorn; T.F.M. Krämer; Moesson 2x; KITLV.

Pag. 125, boven: kort voor de Tweede Wereldoorlog werden in het centrum van Bandoeng langs de Tjikapoendoeng nieuwe wegen aangelegd, in combinatie met de nieuwbouw van het grote spoorwegviaduct op de bovenste foto van ca. 1955; op de achtergrond rechts het residentiekantoor aan de Bragaweg en links het torentje van de Bethelkerk.

Midden: een opname uit dezelfde tijd, genomen in westelijke richting vanaf de toren van het DENIS-gebouw aan de Bragaweg; op de voorgrond de Tjikapoendoeng, rechts de verlengde A.B.C.-straat, waarvan de linkerzijde wordt ingenomen door het complex van de Bantjeu-gevangenis. Links is duidelijk het hoge dak van het postkantoor aan de Grootte Postweg zichtbaar. In de verte de heuvels van Tjimahi. Onder: een blik op de Landraadweg in zuidoostelijke richting, ca. 1920, met op de achtergrond de splitsing van de Soeniaradjaweg en Kebon Djoekoet-Zuid. Foto's: Moesson; E. Drissen; I.M. van Daalen/Acanthus.

GRADUUS T. J. M. H. L.
WISSE
 OPGERICHT 1899.

VENDUTIE

op Maandag 28 Juli 1924
 ten huize van den WelEdelGestr. Heer

M. J. VOSKUIL

Kapitein der Infanterie

Niasstraat 4, — Bandoeng

van ZEd's netten goed onderhouden in
 boedel, t.w.

Tuinzitje b.u. tafel met 2 st. en bank,
 tennen, wads- en aarden potten met
 dhalas, moole orchideën, chevelures, en pal-
 men.

Diattihouten en rotten zijtes b. u. tafel met
 marmer en 4 stoelen, w. o. bekleede,
 standaards, bloembakken met kop. beslag,
 kop. schemerlamp. kop. en porc. potten,
 vaasjes, bokors en gong moole lampkap-
 pen, portière's, vloermatten, Bureau minis-
 tre met kantoorstoel, boekenkast, étagère-
 ren met kop. en porc. etagerevoorwerpen,
 etsen en schilderijen, rooktafel met kop.
 blad, ovaal tafeltje, gasol. kantoorlamp.
 boekenrakken, muziekstandaard, groote
 lange vazen, muurkleeden, (keurig moole
 Soemba kaens) kralenwerk, mokko, kop.
 bokors, veel lees- en studieboeken, Vier
 Netten één pers. gr. ijz. en kinder ledi-
 kanten en cpl. (Fabriek Soeria Soemirat)
 zeer diepe hang- en leg-kasten eenpers.
 waschtafels z/m. marmer, waschstellen,
 medicijnkassje, gr. en kl. wands iegel.
 kamerstoelen, lange rotanstoel, rackets
 moole kinderwieg, Moole uitschuifb. ronde
 eettafel met 4 eetstoelen, modern buffet
 met marmer en geel. spiegel en ruitjes,
 dispenskast, theekast, Twee goede Trap en
 handnaaimachines „Pfaff“ sportkar, kinder-
 wagen, Restant eet- en theeservies, veel
 keurig kristal en glaswerk, rolschaatsen,
 New perfection met oven (3-l.) een oude
 theestof, cpl. een personen weegschaal
 bordenrak, strijkplank, potten, pannen
 enz. enz.

Tegallega vormde in de vooroorlogse
 jaren de uiterste zuidrand van Bandoeng.
 Al in de jaren zeventig van de 19de
 eeuw werd hier de beroemde renbaan
 van Bandoeng aangelegd (rechts, ca.
 1920), waar de races jaarlijks een hoogte-
 punt in het Bandoengse openbare
 leven vormden; in 1995 zijn met de
 afbraak van de vervallen tribunes de
 laatste tastbare herinneringen aan het
 raceterrein verdwenen. Voorts vond
 men hier aan Tegallega-Zuid de
 Opleidingsschool voor Inlandsche
 Ambtenaren (OSVIA, foto ca. 1910) en
 aan Tegallega-Oost de Middelbare
 Opleidingsschool voor Inlandsche
 Ambtenaren (MOSVIA, foto ca. 1930).
 Het laatste gebouw diende in 1946
 tijdelijk als onderkomen voor het
 bataljonscommando 1-9 RI. Foto's:
 KITLV 2x; KIT.

Boven en pag. 126 boven: het bekende vendukantoor Wijs op de hoek van de Oude Kerkhofweg en de A.B.C.-straat, omstreeks 1935 en in 1994, met zuidwaarts in de verte weer het markante torentje van de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij aan de Aloon-Aloon. Het kranteknipstel uit 1924 links naast de foto op pag. 126 kondigt een vendutie aan voor de grootvader van de auteur, de kapitein der Infanterie van het KNIL M.J. Voskuil. Foto's: Moesson; R.P.G.A. Voskuil.

Onder: tweemaal de Groote Postweg bij de Aloon-Aloon, links gezien van de plaats waar de Tjikapoendoeng onder de Postweg doorgaat, ca. 1920, rechts in dezelfde, westelijke richting vanaf het lange balkon aan het huis op de linker foto, boekhandel-uitgeverij Vorkink. De forse gevel tegenover Vorkink is die van het GEBEO-kantoor, het gebouw vooraan op de rechter foto is het agentschap van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Foto's: Moesson; I.M. van Daalen/Acanthus.

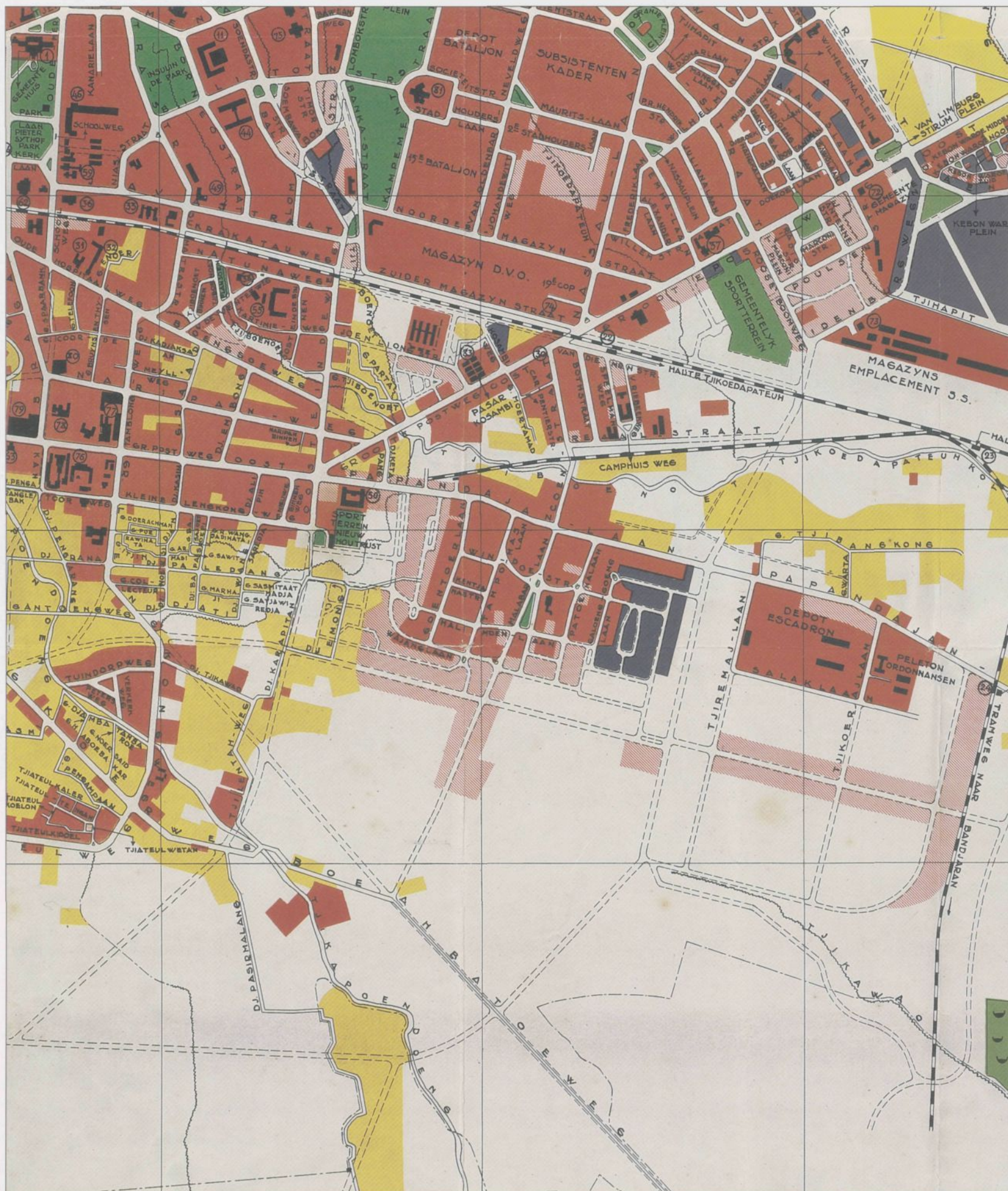

Boven en pag. 129 boven:
 panoramabeeld over Bandung in
 zuidelijke en westelijke richting
 vanaf het dak van het nieuwe,
 ruim 80 m hoge Bank Rakyat-
 kantoor aan de Alun-Alun, 1995.
 Links vooraan de Alun-Alun, nu
 geen open stadsplein meer maar een
 plantsoen met kiosken, planten-
 bakken, etc. Verder op de achter-
 grond gaat achter de reusachtige
 waringin de oude, onlangs geres-
 taureerde regentswoning schuil,
 terwijl de wijk westelijk van de
 Alun-Alun tegenwoordig gedomi-
 neerd wordt door massieve winkel-
 plaza's en de nogal megalomane
 nieuwe moskee, voltooid in het
 begin van de jaren tachtig. Rechts
 vooraan het postkantoor en het
 torentje van de eertijdse Neder-
 landsch-Indische Escompto Bank,
 aan de horizon de heuvels van
 Cimahi. Het enige andere herken-
 bare element uit vroeger tijd is hier
 de kaarsrechte Groote Postweg, nu
 Jl. Asia Afrika/Jl. Jend. Sudirman.
 Foto's: J.R. van Diessen.

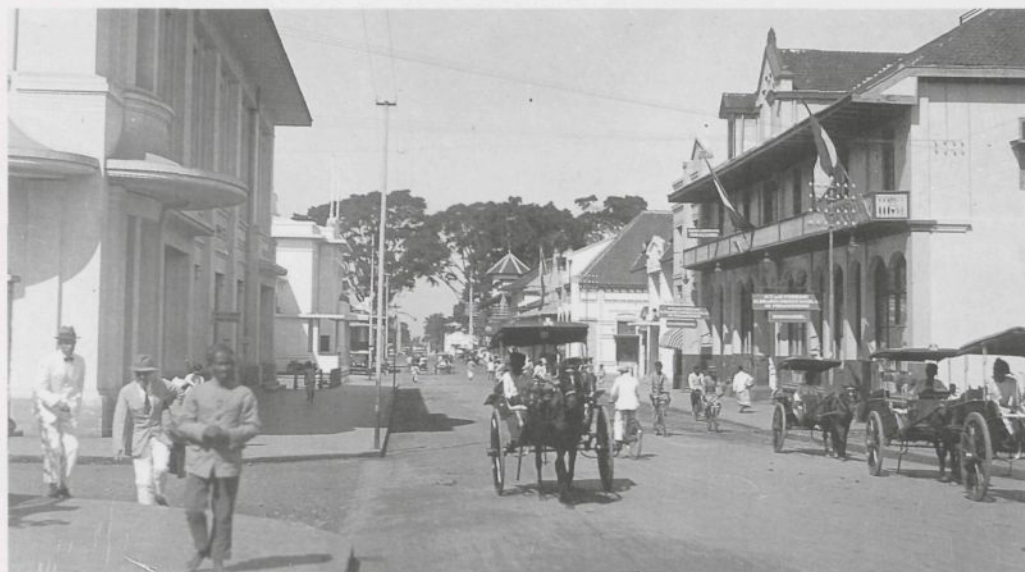
Pag. 128 onder: uitzicht over Bandung-Noord vanaf de Bank Rakyat-toren, 1995. De winkelcomplexen vooraan staan op het terrein dat tot in de jaren tachtig werd ingenomen door de Bantjeu-gevangenis; de straat links is Bantjeu, nu Jl. Banceuy. Rechts kijkt men op de achterzijde van de bebouwing langs Braga, met op de achtergrond als best herkenbare object de Petruskerk. Bandungs huidige Gereja Katedral. Links: een uitzicht naar het oosten maakt het panoramabeeld van het tegenwoordige Bandung compleet. Tussen de sinds de Nederlandse tijd veel grootschaliger geworden bebouwing vormen de beide hoogtepunten uit architect Aalbers' werk, het DENIS-gebouw (links) en Hotel Savoy Homann (midden), nog altijd de meest markante objecten. Vooraan het vroegere GEBEO-gebouw, tijdens de bersiap vernield en nadien in iets andere vorm herbouwd; de brede straat is weer de Groote Postweg, Jl. Asia Afrika. Foto's: J.R. van Diessen.

De hotel- en winkelwijk: Groote Postweg, Braga en omgeving

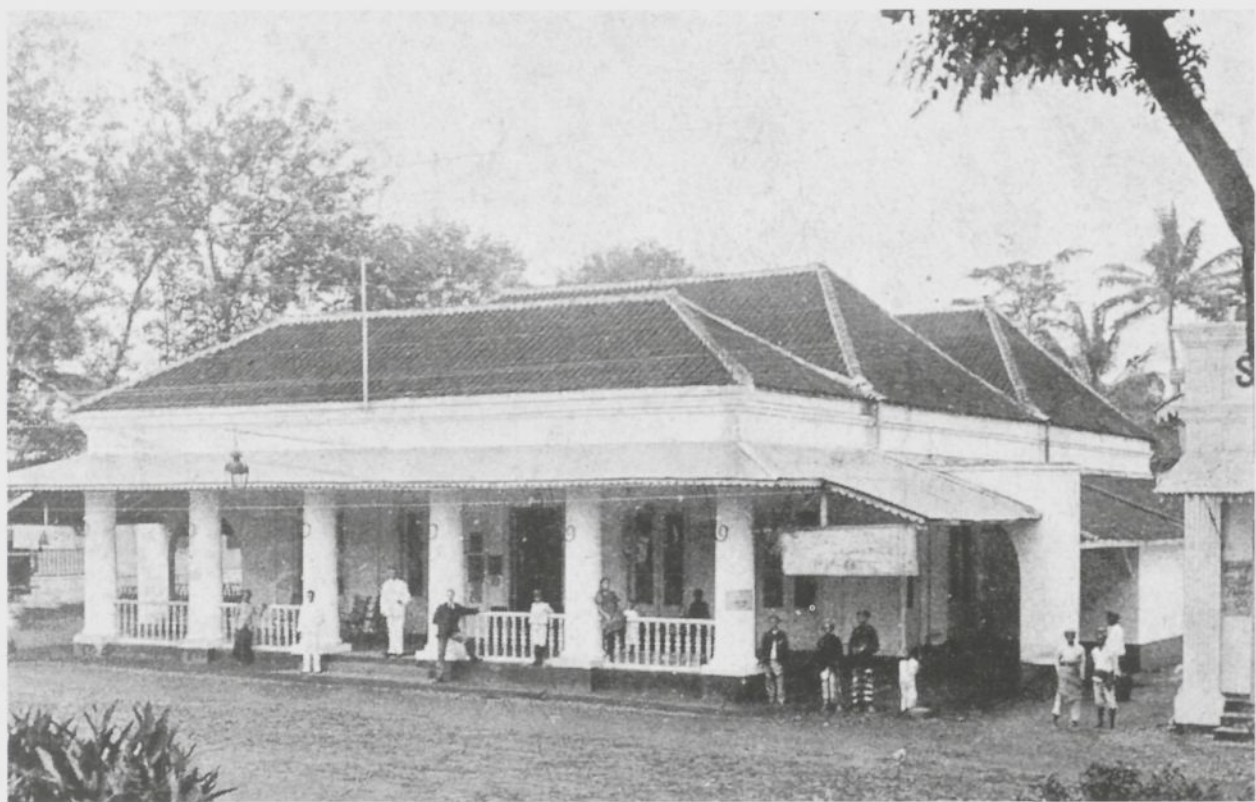

Boven: een fraai overzicht van het centrale deel van de Groote Postweg, in 1946 in westelijke richting gefotografeerd uit een verkenningstoestel van de ML-KNIL. Links vooraan Hotel Savoy Homann en iets boven het midden de halfronde gevel van Sociëteit Concordia op de hoek van de Bragaweg, waaraan goed de schade is te zien die het gebouw tijdens de Japanse bezetting door een brand opliep. De bomen linksboven markeren de Aloon-Aloon. *Links:* nogmaals de Groote Postweg in dezelfde richting, zo'n vijftien jaar eerder gezien ter hoogte van Vorkink (links) en het GEBEO-kantoor (rechts). Foto's: O.G. Ward; R.P.G.A. Voskuil.

Boven: de Groote Postweg ongeveer op dezelfde plaats als de vorige foto, maar nu in oostelijke richting gezien, omstreeks 1930; de bomen op de achtergrond staan voor het oude Hotel Homann. Foto: Moesson.

Midden: bij de oprichting van de Sociëteit Concordia in 1879 werd deze gevestigd in dit fraaie oudindische huis tegenover de plaats waar de Bragaweg uitkomt op de Groote Postweg. Toen Concordia in 1895 verhuisde naar de overkant, werd de oude soos verbouwd tot het warenhuis ('Toko') De Vries. Foto: T.F.M. Krämer

Onder: Concordia is verscheidene malen uitgebreid en gerenoveerd. Deze foto, genomen omstreeks 1925, laat de situatie vanaf de hoek Braga-Postweg zien na de grote verbouwing door de architect ir. C.P. Wolff Schoemaker in 1921. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Rechts: hetzelfde punt als in de vorige afbeelding, gefotografeerd in 1995. De kantoorreus op de achtergrond is de Bank Rakyat, het gebouw van waar de panoramabeelden op pag. 128 en 129 zijn opgenomen. De halfronde gevel aan Concordia, nu Gedung Merdeka, is het resultaat van een verbouwing door architect A.F. Aalbers in 1940. Onder: een verkenningsvliegtuig van de ML-KNIL opgesteld op het terras van Concordia, ter gelegenheid van een grote tentoonstelling en vlieg-demonstratie naar aanleiding van het tienjarig bestaan van het lucht-wapen onder die naam in 1949. Foto's: R.P.G.A. Voskuil; SMG.

Grand Hotel Savoy Homann aan de Groote Postweg in zijn oude vorm, ca. 1925 (rechts) en na de ingrijpende nieuwbouw in 1939 naar een ontwerp van de architect A.F.Aalbers (onder), die dit meest prestigieuze hotel van Bandoeng een totaal ander aanzien gaf. De onderste foto is overigens een naoorlogse, gemaakt omstreeks 1955. De huidige situatie ter plaatse is nog vrijwel onveranderd, afgezien van de drastisch toegenomen verkeersdruk. Foto's: Moesson; ABN AMRO Historisch Archief.

Het oude Grand Hotel Preanger, voorheen Thiem (boven), en de tegenwoordig nog bestaande nieuwbouw uit 1929, ontworpen door de architect ir. C.P. Wolff Schoemaker (onder). Foto's: I.M. van Daalen/Acanthus; R.P.G.A. Voskuil

Linksboven: het andere topklasse-hotel van Bandoeng was Grand Hotel Preanger, hier op de achtergrond te zien vanaf een der hoogste verdiepingen van het nieuwe Savoy Homann. De werkzaamheden vooraan geven aan, dat de nieuwbouw van Homann ten tijde van de opname nog niet voltooid was en de foto derhalve op 1939 gedateerd kan worden. Foto: KIT.

Links: het oude residentiekantoor uit 1867 aan de Groote Postweg tegenover het Preanger Hotel, ca. 1915. Het residentiekantoor verhuisde in 1928 naar de Bragaweg, waarna het oude gebouw in gebruik werd genomen als kantoor van de Inspectie van Financiën. Foto: K.A. van der Hucht.

Boven en linksboven: tweemaal het kruispunt Groote Postweg/Tamblong, links gezien omstreeks 1955 in noordelijke richting langs Tamblong en rechts in de jaren dertig oostwaarts langs de Postweg. Onder en midden: Katja-Katja Wetan in westelijke richting, ca. 1935, met in het midden met het torentje het door de architect F.W. Brinkman ontworpen Singergebouw uit 1930, en de tegenovergelegen karakteristieke ronde gevel van het gebouw op de splitsing van de Groote Postweg-Oost (links) en de Papandajanlaan (rechts). Foto's: Moesson; R.W. Heringa; E. Drissen; Moesson.

Midden: het hoofdgebouw van de Van Deventerschool aan de Van Deventerweg, ca. 1930. Linksonder: de Kweekschool van het Indo Europeesch-Verbond aan de Papandjanlaan, ca. 1935; het ontwerp voor dit fraaie complex was van architect F.J.L. Ghijsels. Rechtsonder: een deel van het uitgestrekte terrein van de Artillerie-Inrichtingen op Kiaratjondong, ca. 1935. Foto's: I.M. van Daalen/Acanthus; KIT; Legermuseum.

Boven: het museum van de Siliwangi-Divisie aan de Oude Hospitaalweg, nu Jl. Lembong, gevestigd in het gebouw waar na de soevereiniteitsoverdracht het stafkwartier van de divisie werd ondergebracht. Zie ook de afbeeldingen op pag. 104 en 105. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Pag. 138: de prachtige luchtopname van de Bragaweg met omgeving hierboven werd in 1946 gemaakt door een fotoverkenner van de ML-KNIL. Op de achtergrond de Groote Postweg met de hotels, rechtsachter de Aloon-Aloon, links vooraan de Oude Hospitaalweg met de opvallende open plek waar tot de bersiaptijd het telefoonkantoor stond. Op de foto rechts, gemaakt omstreeks 1919, is een infanterie-eenheid van het KNIL zojuist van de Groote Postweg gekomen en marcheert nu onder grote publieke belangstelling, onder meer op het terras van Concordia, de Bragaweg op. Pag. 139, boven en rechtsboven: tweemaal de kruising Groote Postweg/ Bragaweg, links gezien in 1935 - met het DENIS-gebouw nog onvoltooid - vanuit het poortje van Toko De Vries in noordwaartse richting, rechts omstreeks 1930 vanaf de Braga ter hoogte van warenhuis Au Bon Marché en bioscoop Majestic naar het zuiden.

Midden: de Bragaweg met rechts het begin van Naripan, ca. 1928. Halverwege de jaren dertig werden de gebouwen links op de voorgrond afgebroken om Naripan in westelijke richting te kunnen doortrekken. Onder en rechtsonder: de nieuwe situatie na de doorbraak van Naripan, ca. 1950; de auto's komen vanuit de Bragaweg. Het halfronde gebouw links is in gebruik bij het Leger des Heils. Op de rechter foto is Naripan omstreeks 1938 vanaf Braga in oostelijke richting te zien, met links de I.E.V.-Club en rechts het DENIS-gebouw. Foto's: O.G. Ward; SMG; Ned. Hist. Scheepvaartmuseum; E. Drissen; J. Anten; O.G. Ward; KIT

De grote veranderingen in het stadsbeeld van Bandoeng vormen bepaald geen verschijnsel dat zich voornamelijk in de decennia na de soevereiniteits-overdracht heeft voorgedaan. Wat te denken bijvoorbeeld van deze toen-en-nu-vergelijking van de Bragaweg gezien in zuidelijke richting, boven omstreeks 1910 en onder in 1935? In nog geen dertig jaar veranderde Bandoengs beroemdste straat van een schaduwrijke bomenlaan met oudindische woonhuizen in een drukke 'Europeesche' winkelboulevard, waar ook in vooroorlogse jaren parkeerproblemen al aan de orde van de dag waren. Op de achtergrond is het DENIS-gebouw nog niet voltooid, hetgeen de precieze datering van deze opname mogelijk maakt. Foto's: Moesson; KIT.

Boven: tweemaal Braga in de vroege jaren vijftig, gezien vanaf het balkon van de fotozaak tegenover Maison Bogerijen, links zuidwaarts en rechts in noordelijke richting. Alle opschriften zijn nog in het Nederlands. Foto's: R.P.G.A. Voskuil.

Midden en onder: het oude Maison Bogerijen was in 1918 door de heer L. van Bogerijen gevestigd op de hoek van de Bragaweg en de Oude Hospitaalweg. In 1923 verhuisde Bogerijen naar een nieuw pand, halverwege de Bragaweg. Het oude gebouw was later enige jaren in gebruik als IEV-Club; in de bersiaptijd werd het verwoest. Op de onderste foto poseert het voltallige personeel voor het nieuwe pand, kort na de verhuizing. Foto's: A.Th. Knuivers.

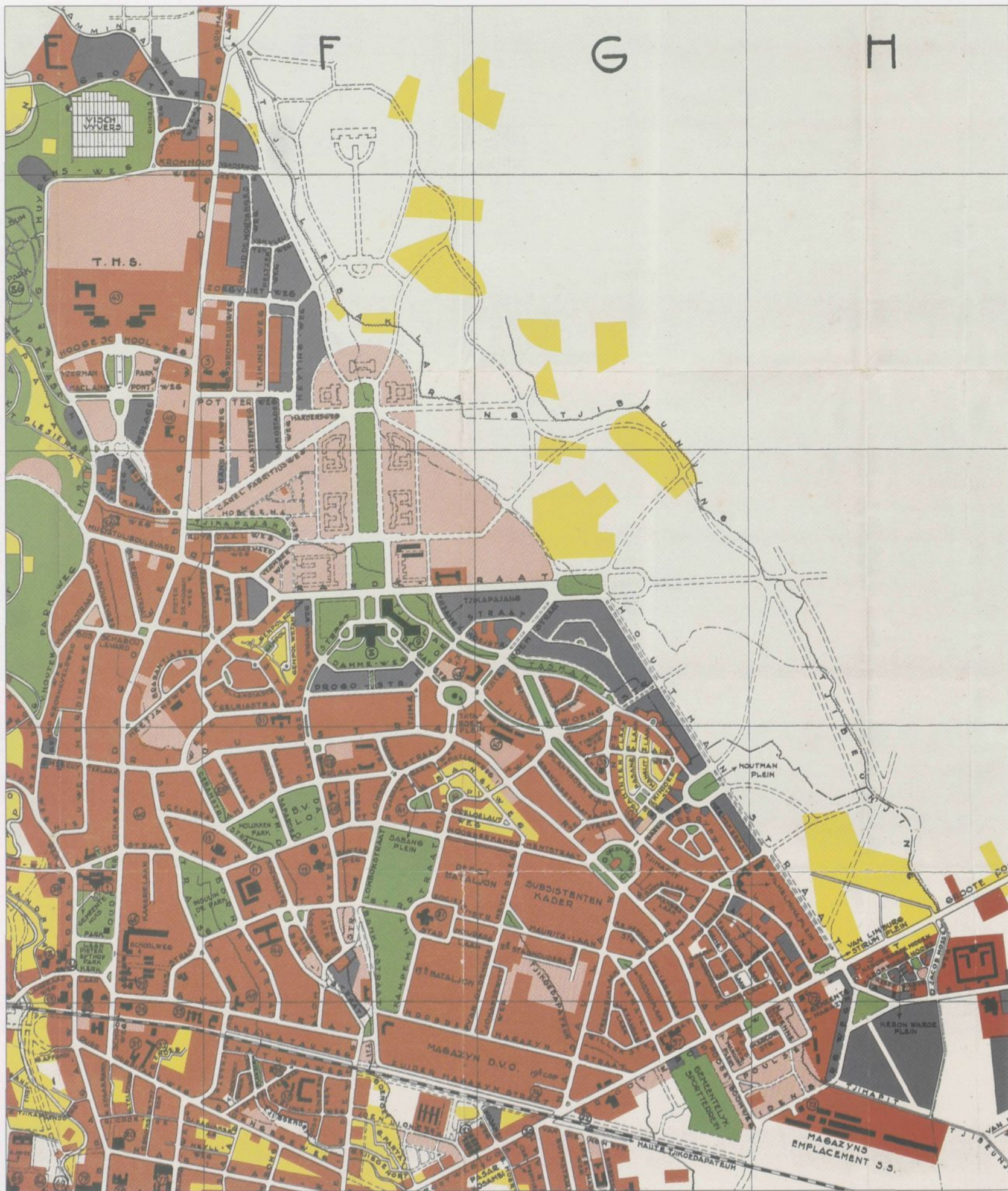

Viermaal Braga in de jaren na de soevereiniteitsoverdracht. De foto boven kijkt halverwege de jaren negentig in zuidelijke richting naar het DENIS-gebouw. Het oude karakter van gezellige, chique winkelstraat is verloren gegaan; de auto beheerst Braga tegenwoordig volkomen en de resterende winkels behoren al lang niet meer tot de beste in de stad. De onderste foto, omstreeks 1953 op bijna dezelfde plaats in noordelijke richting genomen, illustreert perfect het verschil in sfeer tussen toen en nu.

Pag. 143: het noordelijk deel van de Bragaweg tussen de spoorwegovergang op de voorgrond en het kruispunt met de Oude Hospitaalweg op de achtergrond, ca. 1955 (onder) en in 1990. Rechts de bekende boekhandel Van Dorp, waarin nu een discotheek is gevestigd. Foto's: R.P.G.A. Voskuil 3x; E. Drissen.

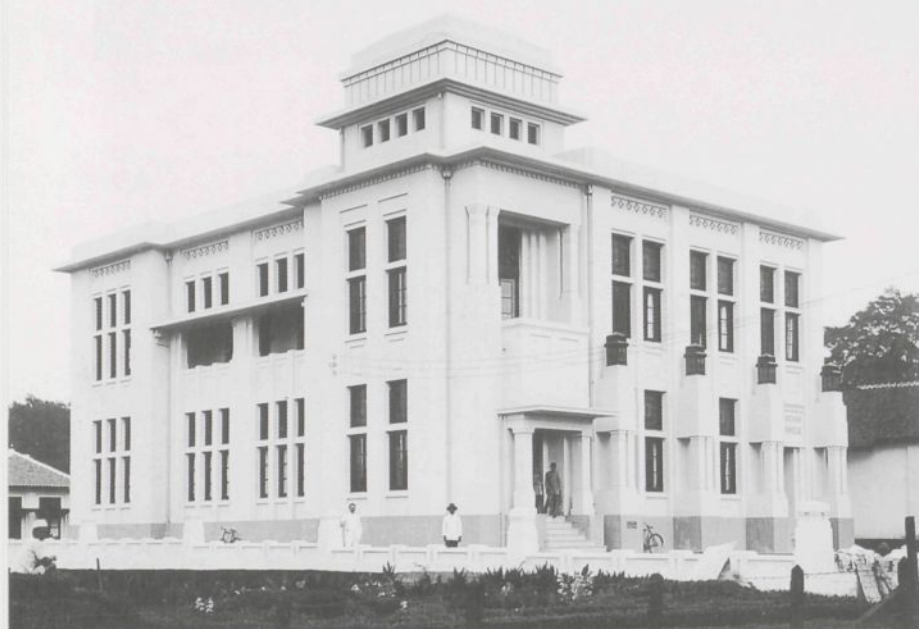

Van Tjikoedapateuh tot Tjoemboeleuit: de noordelijke uitbreidingen

Bandoeng breidde zich na 1910 het snelst uit in noordoostelijke richting. Op de zuidwaarts gerichte luchtfoto hierboven, ca. 1921, is het grootste deel van het noordoostelijke stadsdeel zichtbaar. Op de voorgrond het departement van Gouvernementsbedrijven in aanbouw; links het cirkelvormige Tjitaroemplein en links op de achtergrond het militaire complex van Tjikoedapateuh met onder meer het kampement van het 15de Bataljon Infanterie; rechts op de achtergrond de woonwijken rond het Insulindepark. De fraaie sfeerfoto links uit 1919 toont het noordelijkste stukje van de Bragaweg tussen de spoorwegovergang en het kruispunt met de Landraadweg/Kerklaan. Op het terrein links werd later het kantoor van de Oliefabrieken Insulinde gebouwd, nadien residentiekantoor. Foto's: J.A. Fehrmann; J.H. van Lint-de Weerd.

Boven: het agentschap van De Javasche Bank, de Nederlands-Indische circulatiebank, aan het noordelijk einde van de Bragaweg, ca. 1935. Dit gebouw, in 1918 voltooid naar een ontwerp van architect E.H.G.H. Cuypers, is tot op heden vrijwel onveranderd gebleven en huisvest nu de Bank Indonesia; zie ook pag. 156. Midden: op het kruispunt Bragaweg/Landraadweg/Logeweg/Kerklaan stond al in de late 19de eeuw een kleine protestantse kerk. Deze werd in 1925 vervangen door de hier afgebeelde en nog steeds bestaande Bethelkerk van architect ir. C.P. Wolff Schoemaker; de foto dateert van ca. 1928. Onder: van dezelfde architect is het zuidelijk aangrenzende kantoor van de N.V. Oliefabrieken Insulinde, links kort na de voltooiing in 1924. In 1927 kocht de gemeente het kantoor; een jaar later werd het na een ingrijpende verbouwing, waarbij het gebouw tot tweemaal de oorspronkelijke grootte werd uitgebreid, in gebruik genomen als nieuw residentiekantoor. Foto's: T.F.M. Krämer; J. Anten; HBG; I.M. van Daalen/Acanthus.

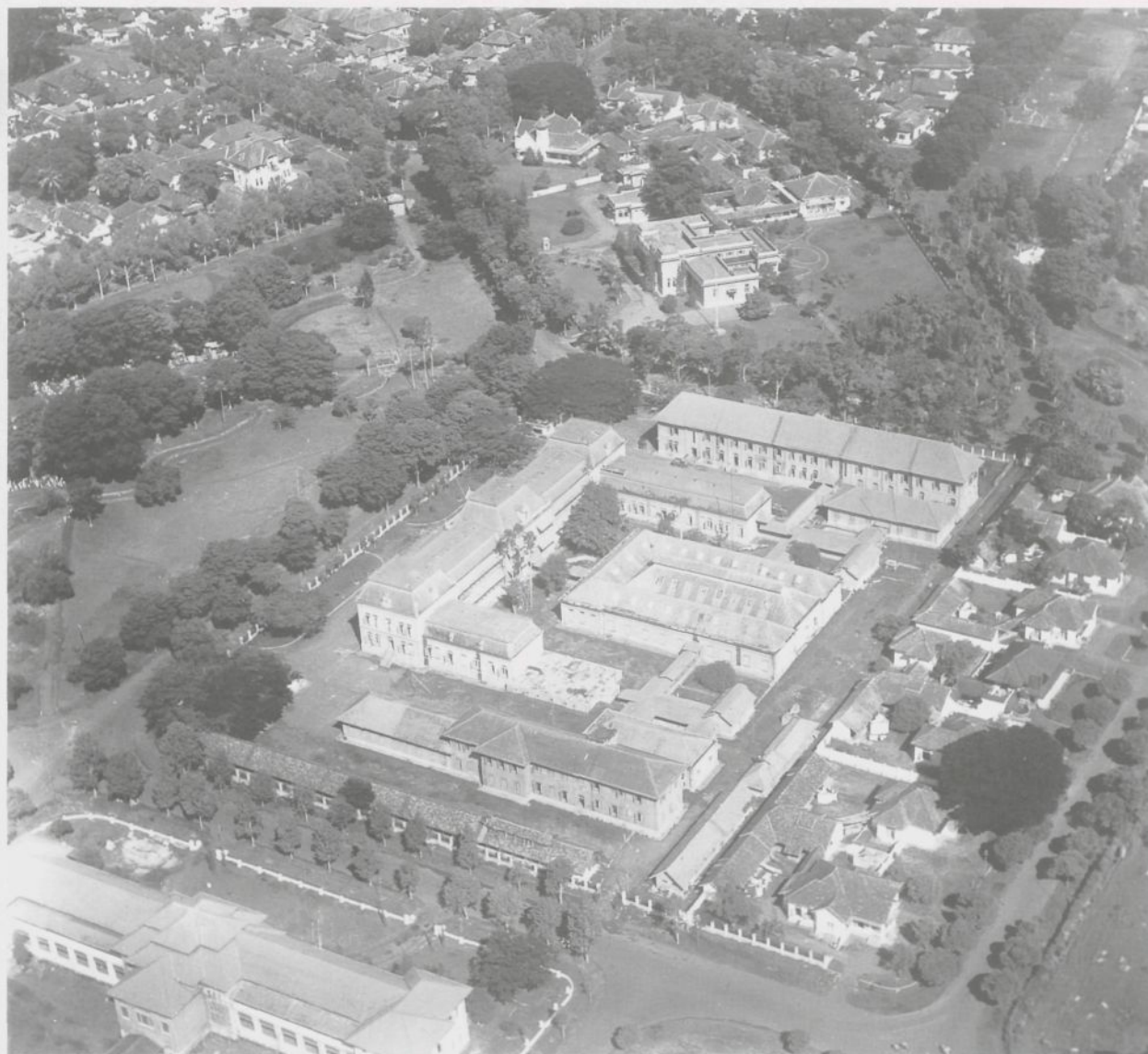
Boven: de Logeweg omstreeks de
 eeuwwisseling in zuidelijke richting, met
 links het Pieter Sijthoff Park. *Midden:*
 nogmaals het Pieter Sijthoff Park of
 kortweg Pieterspark, nu omstreeks
 1924 oostwaarts gezien naar de gevel
 van de in 1922 voltooide HBS van de
 Zusters Ursulinen. *Linksonder:* bij de
 Bandoengse Melkcentrale aan de
 Kebon Sirihweg werd de melk van de
 boerderijen rondom Lembang ver-
 werkt. Deze foto uit de vijftiger jaren
 laat zien dat men toen soms nog wel
 wat moeite had met de nieuwe Indo-
 nesische spelling. *Rechtsonder:* het
 gemeentekantoor aan de Atjehstraat
 vormde de noordzijde van het
 gemeentehuis. Dit laatste, ontworpen
 door de architect ir. E.H. de Roo,
 werd tussen 1929 en 1939 in ver-
 schillende fasen gebouwd op de plaats
 van de vroegere assistents-residents-
 woning aan het Pieterspark. Foto's:
 Moesson; I.M. van Daalen/Acanthus;
 R.P.G.A. Voskuil 2x.

Boven: de neogotische R.K. Sint-Petruskerk, tegenwoordig de kathedraal van Bandoeng, die in 1922 werd voltooid naar een ontwerp van ir. C.P. Wolff Schoemaker. De foto rechts dateert van omstreeks 1930; links is een artistieke impressie (1958, olieverf op doek, 70 x 90 cm) van dit markante gebouw door de schilder Ries Mulder weergegeven, de mede-oprichter van de naoorlogse kunstacademie van Bandoeng.

Onder: een der oudste onderwijsinstellingen in Bandoeng was de Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers aan de Schoolweg, in 1866 gesticht op initiatief van de theeplanter K.F. Holle. Deze foto werd kort na de voltooiing gemaakt door een fotograaf van de bekende firma Woodbury & Page. Het gebouw is nu in gebruik bij de politie. Foto's: H. Spanjaard; KIT; KITLV

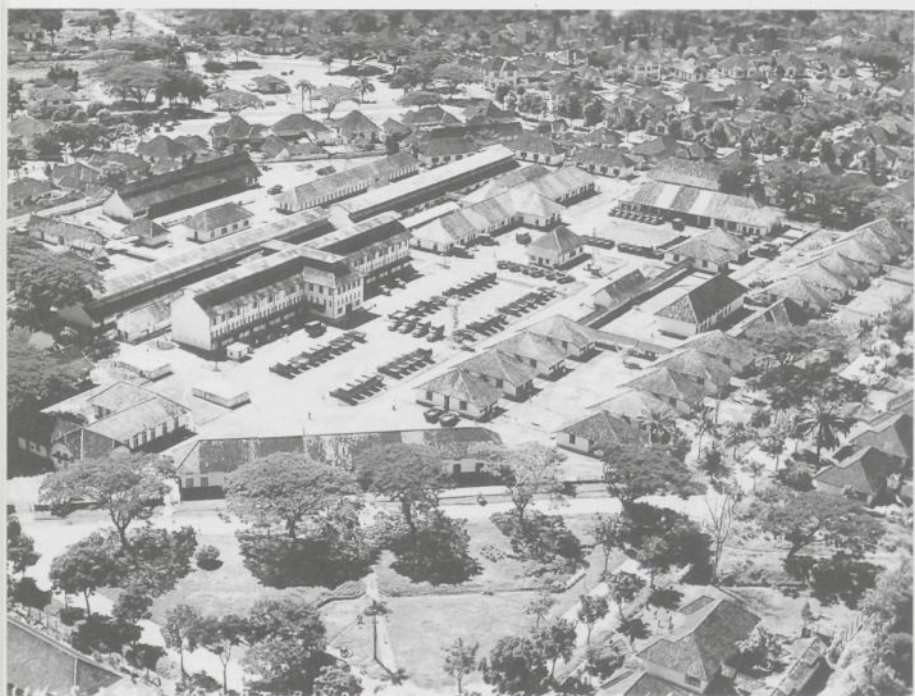
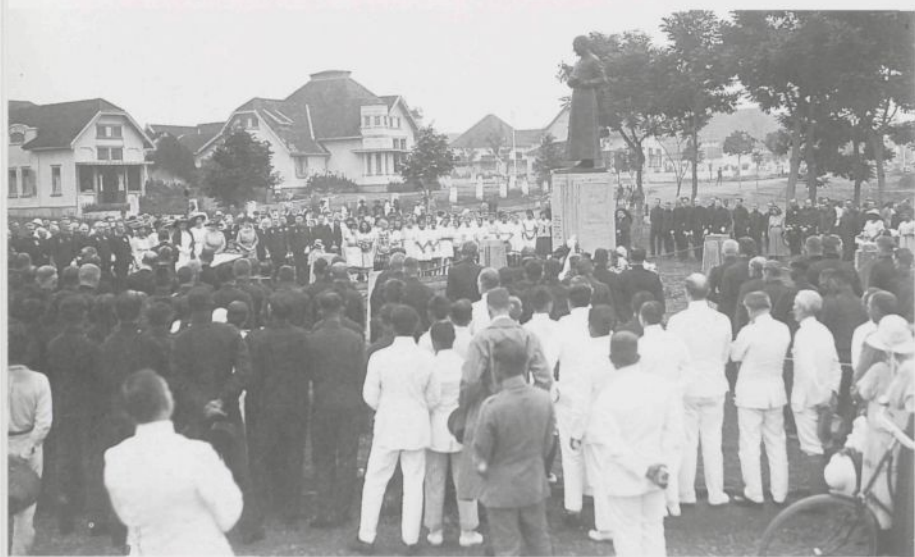

Tweemaal het departement van Oorlog en omgeving, boven in een luchtfoto gemaakt in 1946 door de ML-KNIL, onder ca. 1930 gezien uit de Gouvernements HBS aan de Bilitonstraat. Links op beide foto's het Insulindepark, op de achtergrond het 'paleis' van de legercommandant. De luchtopname laat linksonder de achterzijde van de HBS zien; tevens valt op dat de gebouwen zo kort na de jarenlange verwaarlozing in bezettingstijd nog een erg groezelig aanzien hebben en deels zelfs nog camouflagebeschildering dragen. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL, E. Drissen.

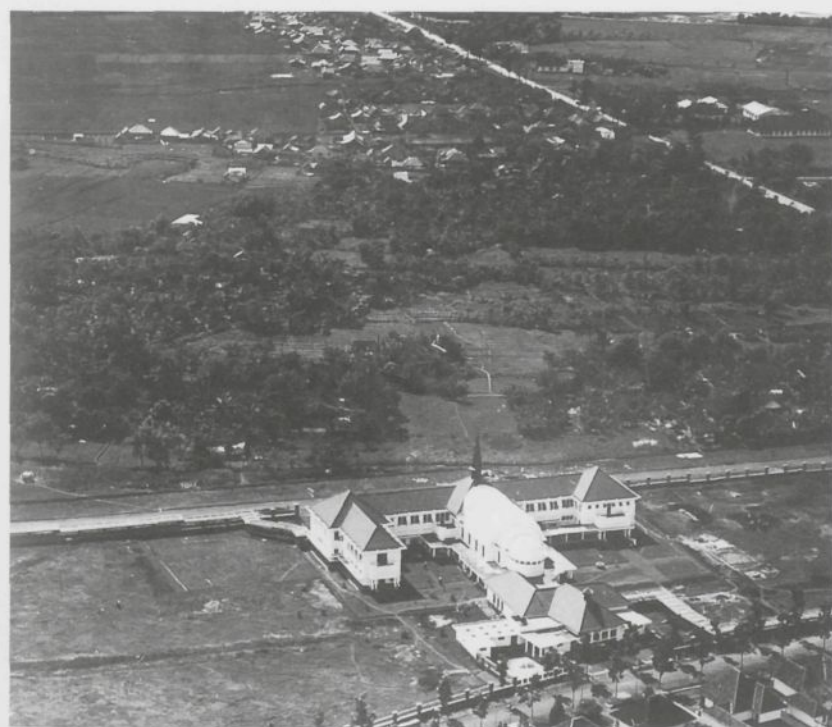
Pag. 150, 151, boven en midden: panoramabeeld van Bandoeng over 360° vanaf de oostelijke toren van het Jaarbeursterrein, ca. 1923. De bovenste montage kijkt in oostelijke richting, met links het grote militaire kampement Tjikoedapateuh achter het exercitieterein en rechts het open terrein tussen de Balistraat en de Soembawastraat; geheel rechts de HBS aan de Bilitonstraat. De serie daaronder is naar het westen genomen, met links de achterzijde van het departement van Oorlog, het 'paleis' van de legercommandant, het Molukkenpark met de tennisclub, het sportterrein voor de Jaarbeurs en de huizen langs de Bandastraat, de Floresstraat en de Lombokstraat. Rechts: vanaf 1920 werd jaarlijks de Bandoengsche Jaarbeurs gehouden op een terrein aan de Menadostraat. Rechts op de foto, gemaakt omstreeks 1924, de hoofdingang van het complex, met direct daarachter het door de architect ir. C.P. Wolff Schoemaker ontworpen hoofdgebouw. Pag. 151, onder: de Gouvernements HBS kort na de opening in 1916 en, als SMA Negeri, in 1971. Foto's: Museum Bronbeek; I.M. van Daalen/Acanthus 2x; R.P.G.A. Voskuil.

Pag. 152, van linksboven naar rechtsonder: dwars door Bandoeng-Noordoost: zwembad Het Centrum uit 1937 naast de Gouvernements HBS tussen de Balistraat en de Soembawastraat, gezien door de ML-KNIL in 1946; onthulling van het standbeeld van pastoor H.C. Verbraak in het Molukkenpark, 1922, met op de achtergrond huizen langs de Ambonstraat; het zogenoemde Subsistenkader, het noord-oostelijkste deel van het grote militaire complex in de archipelwijk, in een ML-KNIL-opname uit 1946, met daarachter het Oranjeplein en de Riouwstraat; de protestantse Oosterkerk op de splitsing Bengawanlaan-Tjibeunjingplantsoen-Noord, ML-KNIL 1946; het Sportpark SIDOLIG ('Sport In De Open Lucht Is Gezond') aan de Groote Postweg-Oost, een ontwerp van gemeente-architect G. Hendriks, ca. 1935; het klooster der Zusters Ursulinen aan de Houtmanstraat, ca. 1930.

Pag. 153, boven: halverwege de jaren twintig was langs de Groote Postweg-Oost slechts hier en daar sprake van wat verspreide bebouwing. Midden: het Oranjeplein, eigenlijk eerder een parkje, met in het midden het karakteristieke paviljoen, omstreeks 1935. Onder: luchtopname, ca. 1930, van het klooster der Zusters Ursulinen aan de Houtmanstraat, met op de achtergrond de Groote Postweg-Oost en vooraan de Bengawanlaan. Rechtsonder: het zuidoostelijke einde van de Riouwstraat, omstreeks 1920 gezien vanaf de Groote Postweg-Oost. Foto's: O.G. Ward; I.M. van Daalen/Acanthus; Fotoarchief ML-KNIL 2x; V.H.W. Delfos-Hendriks; Moesson; KITLV; E. Drissen; NAI; KITLV.

Rechtsboven: bij de vooroorlogse uitbreidingen van Bandoeng-Noord werden veelal hele woonwijken tegelijk gebouwd. Deze uit oostelijke richting genomen overboord-opname uit de tweede helft van de jaren dertig toont de nieuwe villawijk zuidelijk van de hoek die de Houtmanstraat (op de voorgrond) maakt met de Rembrandtstraat (op de achtergrond, later Wilhelminaboulevard). De daken van deze nieuw-bouwwijk zijn nog licht van kleur in vergelijking met de oudere huizen. Het langwerpige park in het midden van de foto ligt tussen de De Keyserlaan-Noord en -Zuid. Op de achtergrond het departement van Verkeer en Waterstaat, voorheen departement van Gouvernements-bedrijven. Foto: R.E. van Wijngaarden.

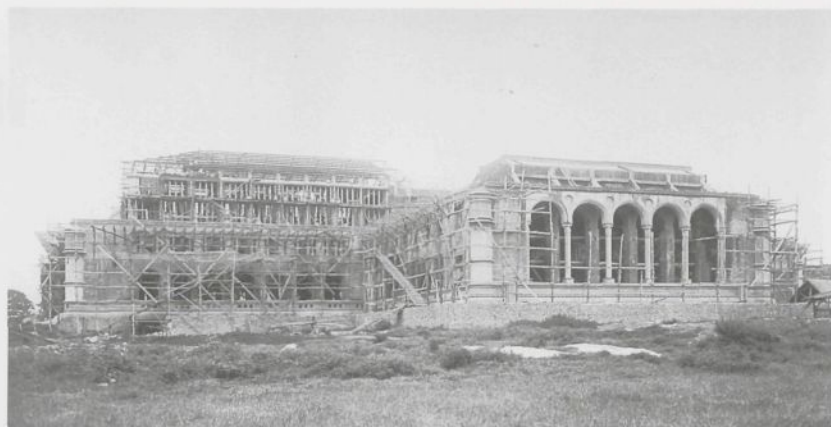

Rechtsmidden: de Riouwstraat in zuidoostelijke richting gezien ter hoogte van het Oranjeplein, waarvan links een stukje zichtbaar is, ca. 1935. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Linksonder: aan het oostelijke einde van de Wilhelminaboulevard kwam in 1940 het kantoor van de Indische Pensioenfondsen gereed, ontworpen door de gemeente-architect G. Hendriks. Tijdens de bezetting diende het als residentiekantoor, in de laatste jaren onder Nederlands bewind nadien als regeringszetel van de Negara Pasundan en in 1955 werd hier een aantal van de bijeenkomsten in het kader van de Afro-Aziatische Conferentie gehouden. *Rechtsonder:* in 1929 werd ook aan de Wilhelminaboulevard, toen nog Rembrandtstraat, het Geologisch Laboratorium tevens Geologisch Museum in gebruik genomen. Deze foto werd omstreeks 1931 genomen vanuit het tegenovergelegen PTT-kantoor. Foto's: ABN AMRO Historisch Archief; R.P.G.A. Voskuil.

Het hoofdgebouw van het departement van Gouvernementsbedrijven in aanbouw (boven, gezien van de zuidkant) en na voltooiing (rechtsboven, vanaf de Rembrandtstraat). De eerste steen werd gelegd op 27 juli 1920; de linker foto is waarschijnlijk genomen in 1922, de andere omstreeks 1940. Foto's: J.A. Fehrmann; Moesson.

Linksmidden: het meesterwerk van architect ir. J. Gerber domineert nog steeds deze noordelijke stadsdelen. Roemah Sateh, zoals het gebouw vanwege de dakvorm al snel na de voltooiing populair heette, is tegenwoordig het gouverneurskantoor van West-Java. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Linksonder, rechtsonder: de Engelbert van Bevervoordeweg, gezien in westelijke richting bij de Tjikapoendoeng-brug en de rechts afbuigende Houtenweg. Het op 31 maart 1924 onthulde borstbeeld van de kapitein-vlieger J. Engelbert van Bevervoorde MWO eerde een der pioniers van de militaire luchtvaart in Indië, die in 1918 bij een vliegongeval om het leven kwam. Het beeld werd na 1949 naar Nederland overgebracht en in 1957 geplaatst bij het Koninklijk Militair Tehuis Bronbeek te Arnhem. De foto links is van ca. 1925, rechts is de situatie in 1994 weergegeven: rechtdoor Jl. Wastukencana en rechts Jl. Tamansari. Foto's: I.M. van Daalen/Acanthus; R.P.G.A. Voskuil.

Rechtsboven: de Bank Indonesia, voorheen de Javasche Bank, aan Jl. Wastukencana, zoals het noordelijk einde van de Bragaweg tegenwoordig heet. Zie ook de afbeelding op pag. 146. Foto (1990): R.P.G.A. Voskuil.

Rechtsmidden: de oude residentswoning (1867) aan het eind van de voormalige Residentsweg, nu Jl. Oto Iskandardinata, in zijn huidige functie van ambtswoning van de gouverneur van West-Java. Zie ter vergelijking met deze opname uit 1990 ook de ruim 120 jaar oudere foto op pag. 169. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Onder en pag. 157 onder: de grote villa die de vermogende Chinese familie Tan halverwege de jaren tien aan de Dago-weg liet bouwen, werd in 1927 in gebruik werd genomen als Christelijk Lyceum. In 1939 volgde een ingrijpende verbouwing, waardoor de school een geheel ander aanzien kreeg. Het Christelijk Lyceum is in de naoorlogse jaren nog voortgezet tot eind maart 1958. Het gebouw behield echter zijn functie en ook tegenwoordig nog in gebruik als middelbare school, zoals deze opname uit 1990 toont. Foto's: R.P.G.A. Voskuil; KITLV.

Links en rechtsboven: op het Nederlandse ereveld Pandu te Bandung liggen bijna 4000 tijdens de Tweede Wereldoorlog en de navolgende jaren omgekomen burgers en militairen.

De bovenste foto toont de legercommandant, luitenant-generaal S.H. Spoor, als spreker tijdens de plechtige inwijding op 7 maart 1948. Rechtsmidden: Villa Isola, nu Bumi Siliwangi, in de tegenwoordige staat als opleidingsinstituut voor leraren. Foto's: J.R. van Diessen 2x, Ned. Oorlogsgravenstichting.

Rechtsboven en rechtsmidden: het beroemdste zwembad in Bandoeng was ongetwijfeld Tjihampelas in het dal van de Tjikapoendoeng, dat al rond de eeuwwisseling in gebruik kwam. In de jaren twintig was het nog bescheiden van omvang, zoals de onderste van de twee foto's laat zien, maar kort voor 1930 werd het verbouwd tot een groot, modern zwembad, dat tot op heden vrijwel onveranderd is gebleven. Zie ook de luchtfoto op pag. 164. *Rechtsonder*: het Grand Hotel Lembang was vanouds een bekende bestemming om een 'koude neus te halen' en te genieten van de omgeving. Het hotel wordt nog steeds druk bezocht en de voorzijde van het hoofdgebouw heeft zijn vooroorlogse uiterlijk behouden, zoals deze opname uit 1991 laat zien. Foto's: R.P.G.A. Voskuil 2x; I.M. van Daalen/Acanthus.

Links: auteur Robert Voskuil in contemplatie verzonken bij het grafmonument van de beroemde natuuronderzoeker en kina-pionier dr. Franz Wilhelm Junghuhn (1809-1864) in Lembang. Foto (1978): R.P.G.A. Voskuil.

Boven: het Nederlandse ereveld Leuwigajah te Cimahi van de Oorlogsgravenstichting, het grootste in Indonesië, waar bijna 5200 militaire en civiele slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en de jaren tot de soevereiniteitsoverdracht liggen begraven. Onder en rechtsonder: tweemaal Dajeuhkolot, met links de reusachtige krater achtergelaten door de ontploffing van de Japanse munitiedump op 10 juli 1946, rechts de huidige waterpartij met park en monument op dezelfde plaats. Foto's: R.P.G.A. Voskuil; C.A. van Vugt 2x.

Boven: vanaf een hoog punt heeft men een prachtig uitzicht op de theetuinen op de hoogvlakte van Pengalengan. In het op de foto zichtbare dorpje lag ook de administrateurswoning van K.A.R. Bosscha op de onderneming Malabar. *Rechts:* van het radiostation Malabar in een kloof van de gelijknamige berg, in 1923 in gebruik genomen voor het onderhouden van de draadloze verbinding met Nederland (zie ook het hoofdstuk over het vooroorlogse Bandoeng), is tegenwoordig alleen de koelwatervijver nog goed te herkennen. Het station werd in de bersiaptijd verwoest en de resten zijn later opgeruimd, op enkele muurgedeelten van het hoofdgebouw na. Foto's (1990): R.P.G.A. Voskuil.

(vervolg van pag. 155)

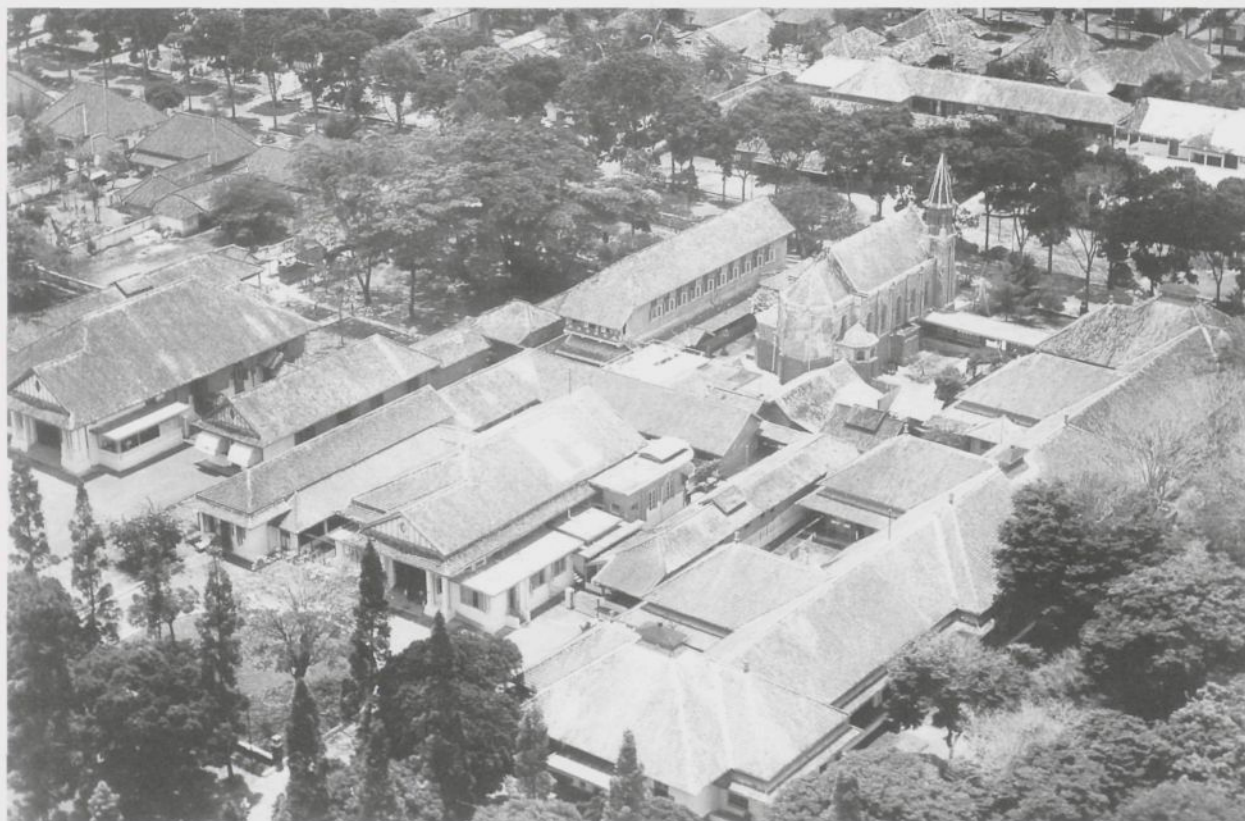
Linksboven: rond het departement van Gouvernementsbedrijven verzezen in de jaren twintig ruim opgezette woonwijken. Hier de Limburgiastraat, gezien in noordelijke richting. Midden en links-onder: op de splitsing Dagoweg/Heetjansweg bouwde architect A.F. Aalbers in 1938 de moderne pension-villa De Driekleur, op de foto uit ca. 1939 nog in oorspronkelijke vorm maar tegenwoordig helaas ontsierd door een recentelijk toegevoegde bovenverdieping. Niet ver daar vandaan staan aan de Dagoweg Aalbers' 'drie locomotieven' uit 1937, een drietal zeer markante woonhuizen waarvan deze foto uit de beginjaren vijftig er twee toont. Rechts-onder: Baarn? Bussum? Bandoeng! Enige door-en-door Hollandse huizen aan de De Bazelweg, beginjaren dertig. Foto's: Moesson; NAI; G.Th. Eijsberg; C.A. Heshusius.

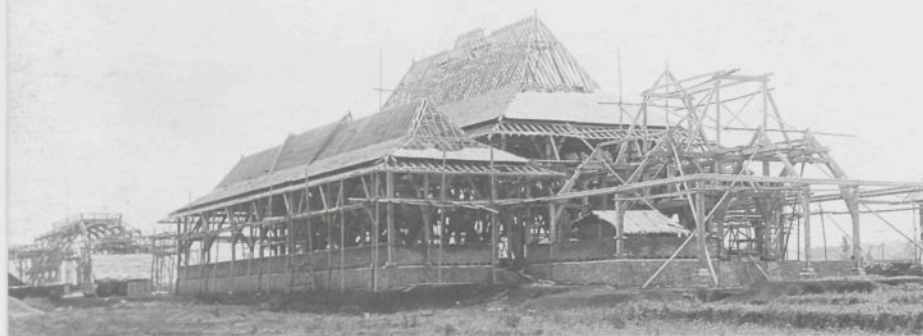

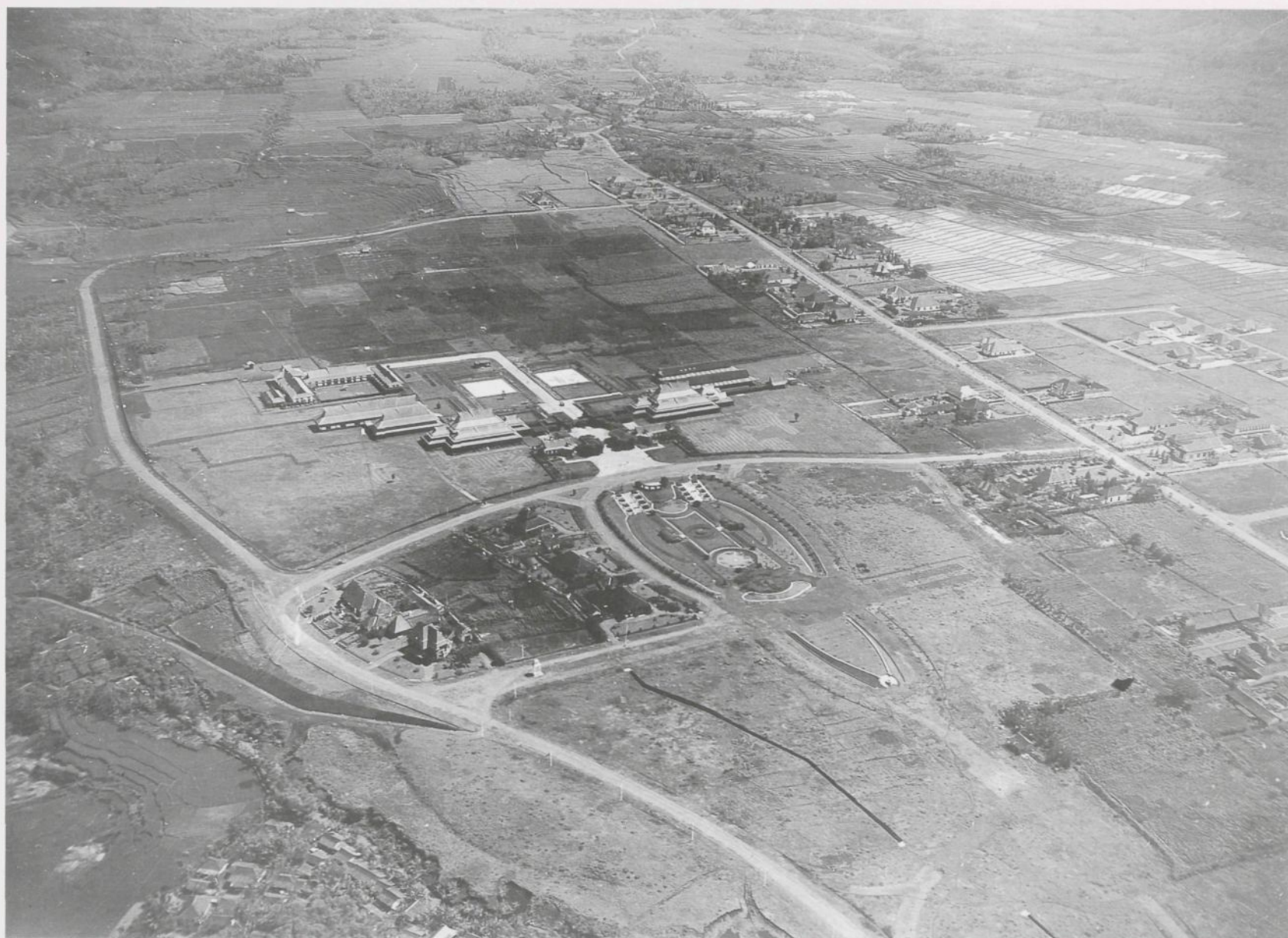
Boven: de kleine gereformeerde kerk op de splitsing Tjikapajangweg (links) en de De Bazelweg (rechts). De borden met affiches van politieke partijen geven aan dat deze foto genomen moet zijn in 1955, ten tijde van de eerste algemene verkiezingen in Indonesië. Foto: Moesson.

Midden: een der bekendste ziekenhuizen in Bandoeng was - en is nog steeds - het R.K. Ziekenhuis Sint-Borromeus aan de Dagoweg. Deze ML-KNIL-luchtfoto uit 1946 toont het gehele complex, met op de voorgrond de hoofdingang. Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

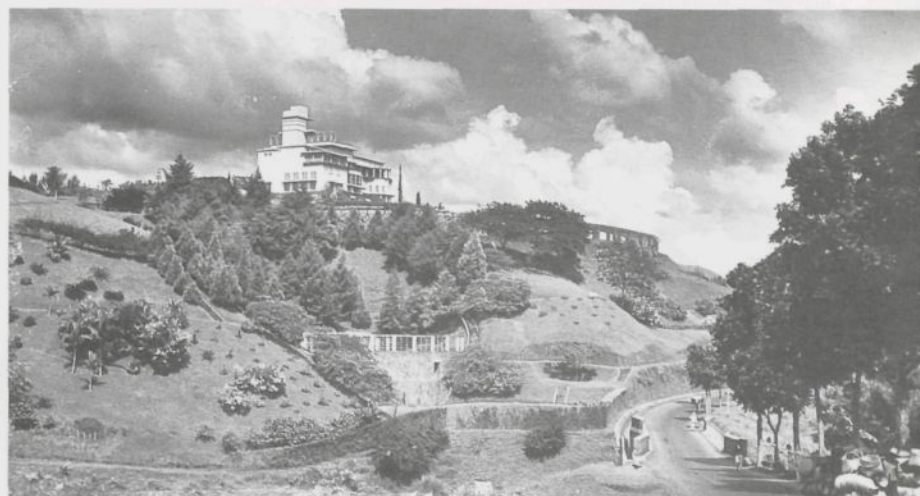

Onder en rechtsonder: een van de hoofdgebouwen van Maclaine Ponts Technische Hoogeschool, kort voor en na de voltooiing in 1920. In zijn streven naar de ontwikkeling van een 'Indische' bouwstijl liet de architect zich bij dit hoogtepunt uit zijn werk inspireren door de traditionele dakvormen van de Karo-Bataks en in de Minangkabau. Foto's: KITLV.

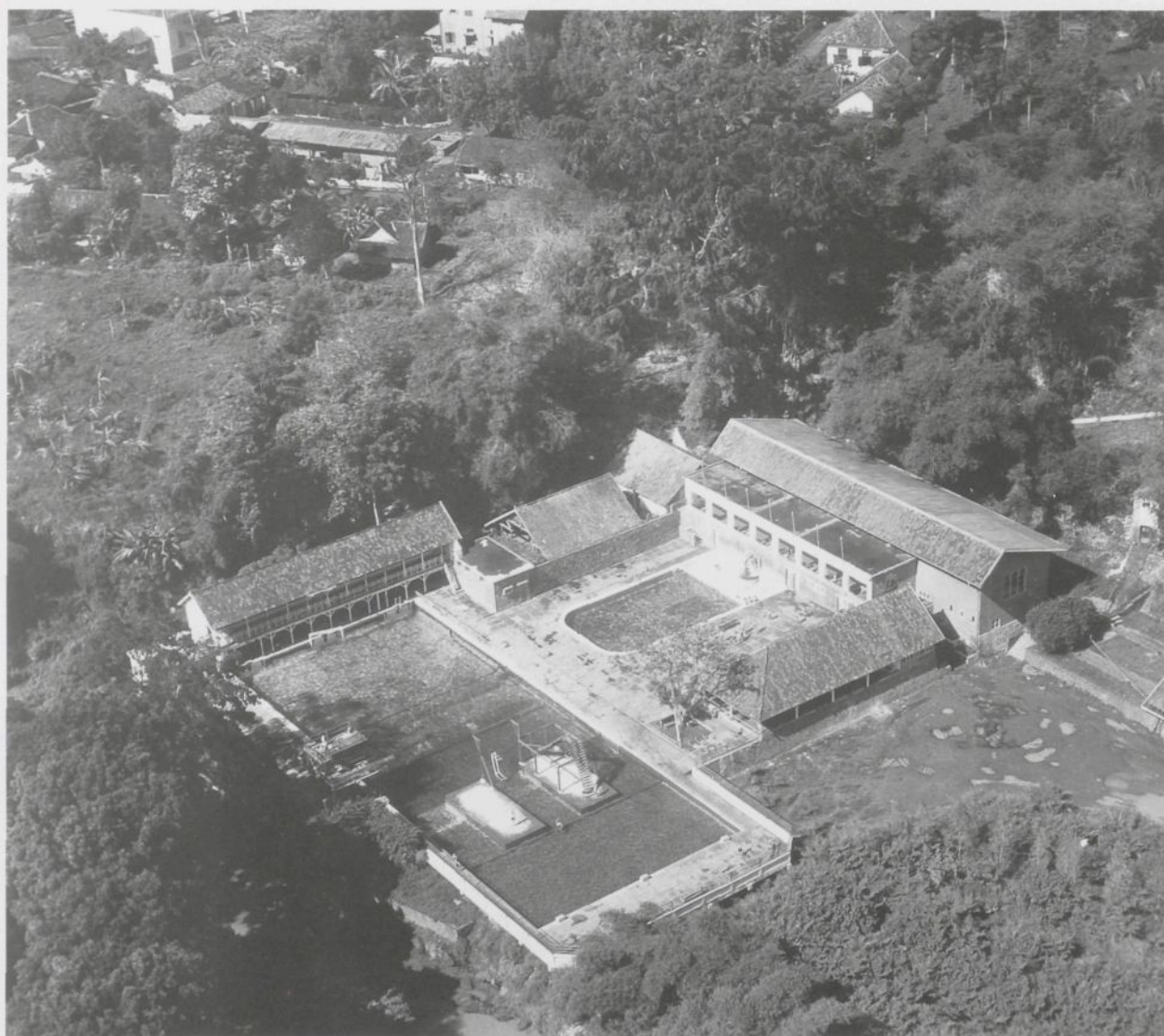

Boven: een luchtfoto van de Technische Hoogeschool en omgeving kort na 1920. De ellips-vorm in het midden is het IJzermanpark, zuidelijk van de hoofdingang. Rechts de Dagoweg, waarlangs al op verschillende plaatsen villa's zijn gebouwd. *Links:* de villa Ons Thuis aan de Hoogeschoolweg, ca. 1930, met op de achtergrond het hoofdgebouw van de TH. *Onder:* de Dr. de Grootweg met de kapitale villa Mei Ling, die in februari en maart 1942 onderdak bood aan de gouverneur-generaal en zijn staf. Foto's: I.M. van Daalen/Acanthus; R.P.G.A. Voskuil; E. Drissen.

Boven: aan de noordkant van het terrein van de Technische Hoogeschool had de Tjikapoendoeng lang geleden al meanderend haar dal verbreed. Op die plaats werd in 1931 de Centrale Gouvernements Viskwekerij gevestigd. Op de achtergrond weer de villa Mei Ling, met aan de horizon de silhouetten van de Boerangrang en de Tangkoeban Prahoe. Foto: R.P.G.A. Voskuil.

Links: nogmaals het zwembad Tjihampelas, in 1946 gezien door een fotoverkenner van de ML-KNIL. Zie ook de afbeeldingen op pag. 158. Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

Boven: aan het eind van de jaren dertig werd in Bandoeng-Noord de villawijk Tjoemboeleuit gebouwd, die na de soevereiniteitsoverdracht een geliefde woongebied bleef voor de Nederlanders die in Bandoeng achterbleven of er tijdelijk gestationeerd waren. In deze 'kampong Belanda' werd in 1957 naar een ontwerp van de architect ir. A.W. Gmelig Meyling het hier afgebeelde soosgebouw voor de Country Club Concordia geplaatst. De Club omvatte onder meer een guesthouse, een restaurant met bar, een zwembad, tennisbanen en een golfbaan. Een jaar later moest het complex worden overgedragen; de tegenwoordige naam van deze exclusieve sociëteit is Bumi Sangkuriang. Rechtsboven: de Bandoengse NIROM-studio op Tjoemboeleuit, waar op 8 maart 1942 Bert Garthoff zijn beroemd geworden afscheidsgroet sprak: 'Wij gaan nu sluiten. Vaanvel, tot betere tijden!' Foto's: NAI; Spaarnestad Fotoarchief.

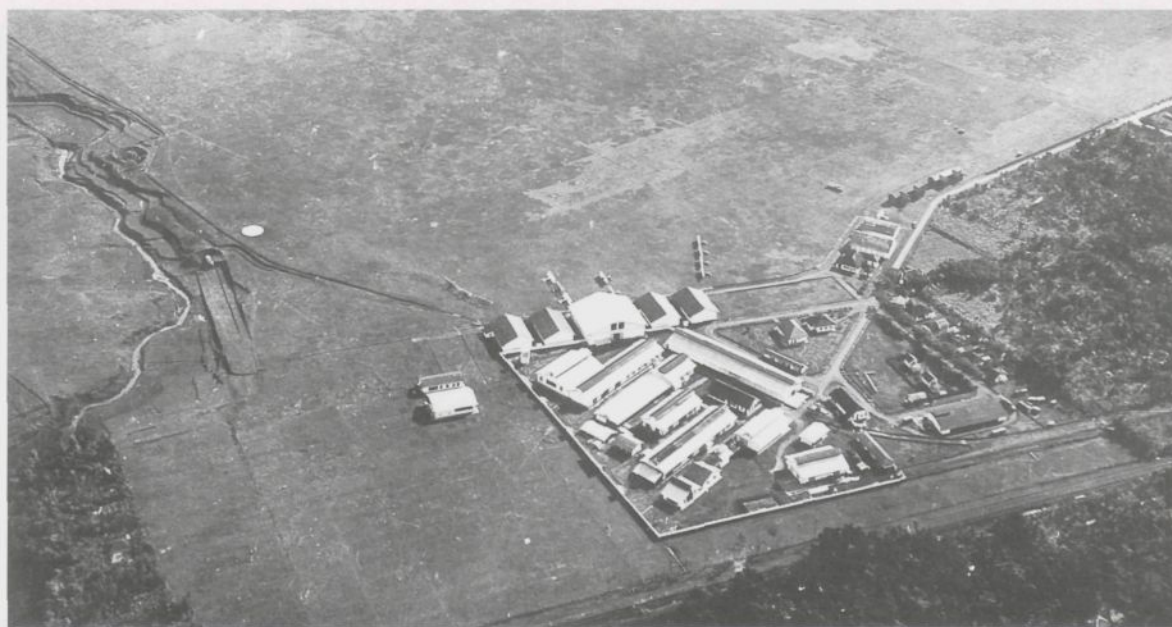

Rechtsonder: in 1933 liet de krantenmagnaat Dominique Berretty, oprichter van het Indische persbureau ANETA, tegenover de NIROM-studio aan de weg naar Lembang een fraai landhuis bouwen. Deze Villa Isola werd ontworpen door ir. C.P. Wolff Schoemaker. Na Berretty's dood, op 22 december 1934 bij de ramp met de *Uiver*, kwam het landhuis in 1935 onder de naam Hotel Isola in gebruik als dependance van Grand Hotel Savoy Homann. In maart 1942 vonden hier inleidende onderhandelingen plaats over de overgave van Bandoeng; tijdens de bezetting was er een Japans oorlogsmuseum in gevestigd. De tegenwoordige functie is die van opleidingsinstituut voor leraren, onder de naam Bumi Siliwangi. Jammer genoeg is in de naoorlogse jaren het oorspronkelijke aanzien enigszins verstoord door toevoeging van een verdieping en enkele andere wijzigingen; zie ook de afbeelding op pag. 157. De luchtopname hiernaast dateert van ca. 1935. Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

De noordwestelijke stadsdelen en de omgeving van Bandoeng

Boven: een opname van het vliegveld Andir, in augustus 1945 van grote hoogte gemaakt door een fotoverkenningsvliegtuig van het 681 Squadron RAF. De Japanners hadden het vliegveld gedurende de oorlogsjaren verder uitgebouwd, waarbij ondermeer de startbaan werd verlengd in westelijke richting (= links in de opname). Na de capitulatie van Japan werden op verschillende plaatsen op Andir Japanse vliegtuigen bijeengebracht en ontmanteld. Op de foto zijn twee van zulke 'dumps' zichtbaar, met in totaal 171 vliegtuigen.

Onder: een ca. 20 jaar oudere luchtopname van Andir, met het eerste complex van de Luchtvaart Afdeeling van het KNIL aan de Farmanweg. Een grote naam verbonden met het vooroorlogse vliegveld van Bandoeng was die van de 'self-made' vliegtuigconstructeur L.W. Walraven, chef tekenkamer bij de technische dienst van de LA-KNIL, die hier in 1933 en volgende jaren met hulp van LA-technici in eigen beheer enkele succesvolle sport- en zaken-toestellen bouwde. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL.

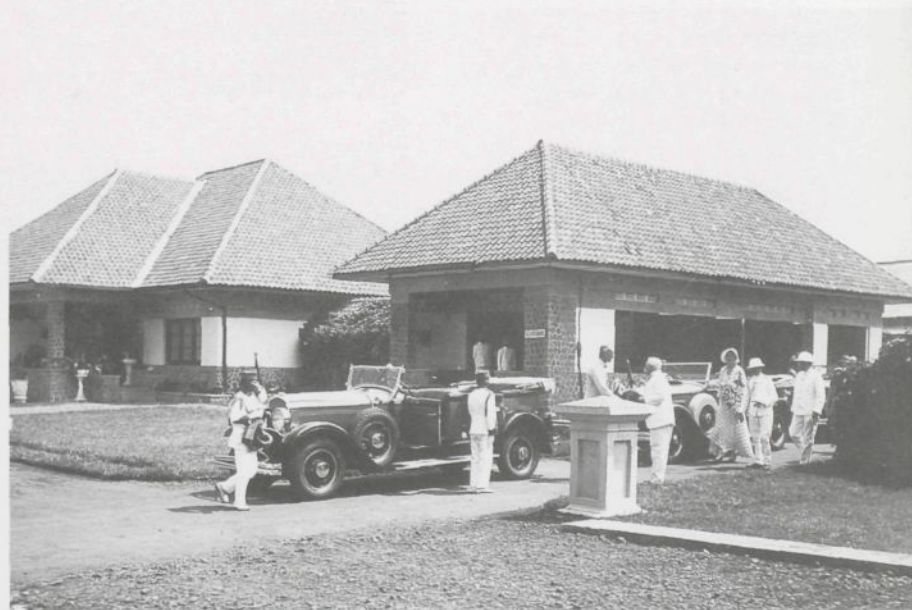

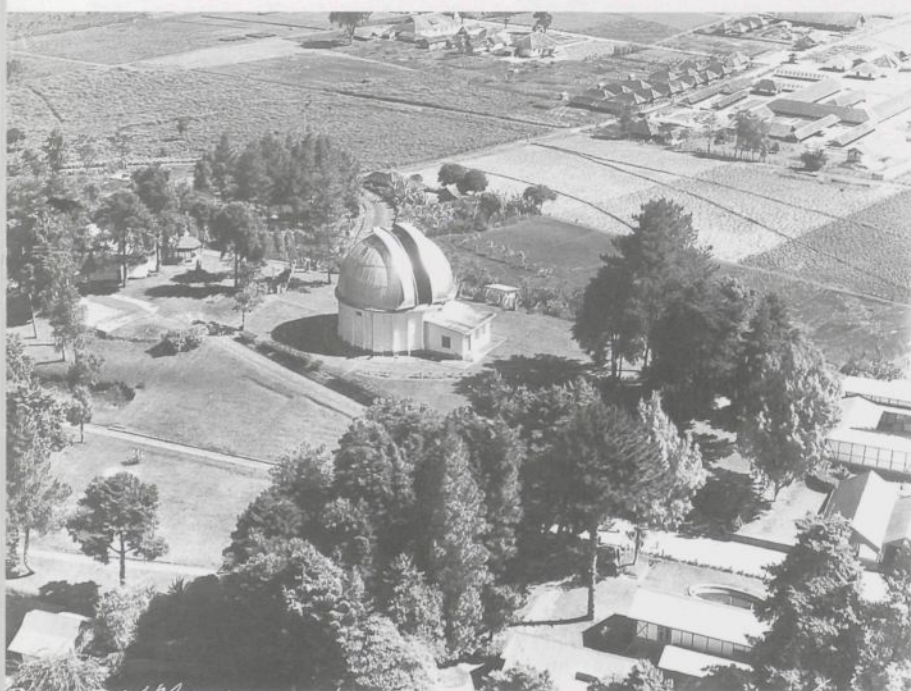
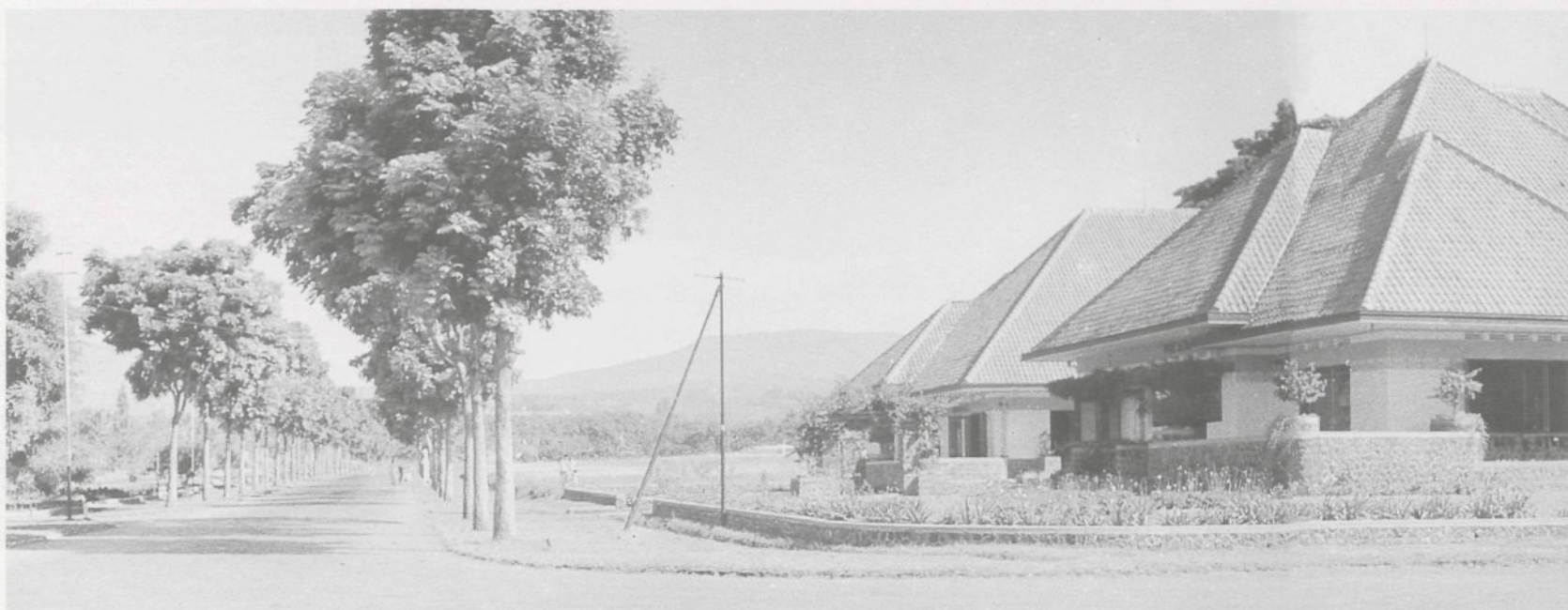
Boven: de aankomst van het KLM-vliegtuig *Pelikaan* op Andir na de beroemde 'Kerstvlucht' van 1933. Het toestel was op 18 december van Schiphol vertrokken en vloog in een recordtijd van vier dagen naar Indië, zodat de post uit Nederland nog net voor Kerstmis op de bestemming was. Linksmidden: in de zuidoosthoek van Andir stond het eenvoudige stationsgebouw van de KNILM uit 1928, ontworpen door ir. H.A. Breuning. De foto is omstreeks 1930 genomen vanaf de Farmanweg. Rechtsmidden: eenvoudige woningen op Pasir Kaliki, ca. 1920. Rechtsonder: de katholieke Pandoekerk op de splitsing van de Pandoeweg (links) en de Kruisweg (rechts); de foto is van ca. 1955. Foto's: Moesson; R.P.G.A. Voskuil 3x.

Boven: de residentswoning aan de Residentsweg, omstreeks 1870 gefotografeerd door Woodbury & Page; zie ook de afbeelding op pag. 156. Midden: het stationemplacement, in de jaren dertig in oostelijke richting gezien vanaf het viaduct van de Pasir Kalikiweg; rechts op de achtergrond het station Bandoeng. Linksonder: een van de oudste en - ook internationaal - belangrijkste fabrieken in Bandoeng was de in 1897 gestichte Kininefabriek, hier te zien op een luchtfoto van de ML-KNIL uit 1946. De gebouwen liggen rond het kruispunt van de Lembangweg (op de voorgrond rechts, noordwaarts), de Tjitjendoweg (links), de Nieuwe Kerkhof- of Kinineweg (rechtsboven, westwaarts) en de Merdikalioweg (linksonder). Rechtsonder: het Blinden-Instituut aan de Nieuwe Kerkhofweg tijdens een bezoek van gouverneur-generaal De Jonge, begin jaren dertig. Foto's: KITLV; Moesson; O.G. Ward; R.P.G.A. Voskuil.

Boven: het Instituut Pasteur en de Lands-Koepokinrichting waren in 1895 gesticht in Batavia. In 1923 verhuisden de instellingen gezamenlijk naar dit gebouw in Bandoeng aan de Pasteurweg. *Midden:* de Nijlandweg met rechts de hoek met de Van Galenweg, halverwege de jaren dertig het eind van de stedelijke bebouwing aan de noordwestzijde van Bandoeng. Foto's: KIT; Moesson.

Linksonder: het complex van de Bosscha-Sterrenwacht, dat in de jaren twintig noordelijk van Bandoeng bij Lembang werd gebouwd op de lage heuvelrug die de zogenoemde Lembangbreuk markeert. Foto (1946): R.P.G.A. Voskuil.

Boven: in Lembang en omgeving werden omstreeks de eeuwwisseling verscheidene boerenbedrijven gevestigd, waar men in het koele bergklimaat 'Europese' groenten verbouwde en met Hollands stamboekvee melk werd geproduceerd. De bekendste boerderij was die van de familie Ursone, te herkennen in het midden van deze sfeervolle opname uit de beginjaren twintig. Foto: I.M. van Daalen/Acanthus.

Rechts onder: aan de weg van Lembang naar het noorden lag het goed geoutilleerde berghotel Tangkoeban Prahoe, hier op een luchtfoto uit een reclamefolder uit het eind van de jaren dertig. Tegenwoordig is dit complex in gebruik bij het Indonesische leger. Foto: J. van Dulm.

Rechtsboven: het zuidelijk van de Bandoengse hoogvlakte gelegen gebied van Pengalengan was bekend om zijn uitgestrekte theeondernemingen. In het heuvelachtige gebied waren kunstmatig twee meertjes opgestuwd, Sioe Tjileuntja en Sioe Tjipanoendjang, onder meer voor de opwekking van elektriciteit met behulp van waterkrachtcentrales. In de vooroorlogse jaren waren deze meren een geliefd doel voor uitstapjes; op bescheiden schaal kon er zelfs aan watersport worden gedaan. De hier getoonde foto dateert uit naoorlogse jaren, vermoedelijk 1948. Foto: R.P.G.A. Voskuil

Onder en rechtsonder: een 'heer van de thee' en zijn domicilie: K.A.R. Bosscha op de veranda van de administrateurswoning op de onderneming Malabar, ca. 1915. De foto rechts toont de administrateurswoning op de onderneming Gamboeng, eveneens in het theegebied zuidelijk van Bandoeng. Gamboeng was eigendom van Rudolf E.K. Kerkhoven, een der hoofdrolspelers in de bekende roman van Hella S. Haasse, *De Heren van de thee*. Foto's : KITLV.

Literatuur

In deze bibliografie is niet gestreefd naar volledigheid; naast de hier vermelde selectie van openbare boek- en bladuitgaven is voor de totstandkoming van *Bandoeng - Beeld van een stad* gebruik gemaakt van een groot aantal andere relevante bronnen als reis- en landbeschrijvingen, militaire en civiele archiefstukken, ongepubliceerde persoonlijke aantekeningen en mondeling overgedragen ervaringen van ooggetuigen.

- Adams, C., *Sukarno. An autobiography*. Jakarta, 1966.
- Akihary, H., *Architectuur & Stedebouw in Indonesië 1870-1970*. Zutphen, 1990.
- Album Perjuangan Kemerdekaan 1945-1950*. Jakarta, 1975.
- Asian-African Conference Bulletin*. Djakarta, 1955.
- Almanak voor Bandoeng 1941*. Uitgave Holland-Indië Handelsvereniging, Bandoeng, 1941.
- Bandoeng, de Stad op de Hoogvlakte*. Uitgave Comité van Actie, Bandoeng 1918.
- Bandoeng, de Stad op de Hoogvlakte*. Uitgave Vereniging Bandoeng Vooruit, ca. 1926.
- Bandoeng en de Hygiëne*. Bandoeng, 1927.
- Bandoeng 1906-1931. Officieel Jubileum Uitgave van het 25-jarig bestaan van de Gemeente Bandoeng op 1 april 1931*. Uitgave van het A.I.D. De Preangerbode. Bandoeng, 1931.
- Bandoeng en Omstreken in Kaart, Woord en Beeld*. Bandoeng, 1933.
- Bandoeng, de ideale woon- en vacantiestad*. Bandoeng, ca. 1940.
- Berlage, H.P., *Mijn Indische reis. Gedachten over cultuur en kunst*. Rotterdam, 1931.
- Blumberger, J.Th. Petrus., *De Nationalistische Beweging in Nederlandsch-Indië*. Haarlem, 1931.
- Boer, P.C. e.a., *De luchtstrijd om Indië*. Houten, 1990.
- Bouwer, J., *Het vermoorde land*. Franeker, 1988.
- Brink, E.A.B.J. ten (red.), *Een bataljon trok voorbij. De belevenissen van een O.V.W.-bataljon 1944-1948*. Eindhoven, 1948.
- Buitenweg, H., *Bandoeng*. Wassenaar, 1976.
- Burki, Ch., *Achter de kawat*. Den Haag, 1977.
- Casius, G. en Th. Postma, *40 jaar luchtvaart in Indië*. Alkmaar, 1986.
- Cultural Environment Study*. RUDS BMA, Bandung, 1989.
- Dam, dr. M.A.C., *The Late Quaternary Evolution of the Bandung Basin, West Java, Indonesia*. Dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam, 1994.
- Dana, Jeffrey W., *Ciri Perancangan Bandung*. Bandung, 1990.
- Delden, M. C. van, *Bersiap in Bandoeng*. Kockengen, 1989.
- Doulton, A.J.F., *The Fighting Cock, being the history of the 23rd Indian Division 1942-1947*. Aldershot, 1951.
- Engelen, D. van, *Jongenskamp Baros 6, Tjimahi 1944-1945*. Amsterdam, 1989.
- Gedenkboek 1e Bataljon 5e Regiment Infanterie 1945-1948*. Goes, 1951.
- Gedenkboek der Nederlandsch-Indische Theecultuur 1824-1924*. Buitenzorg, 1924.
- Gedenkboek Technische Werkplaatsen van het Koninklijk Nederlands-Indonesisch Leger. Artillerie-Inrichtingen 1923-1942; Leger-Productie-Bedrijven 1947-1949*. Bandoeng, 1949.
- Gedenkboek MOSVIA 1870-1929*. Bandoeng, 1930.
- Gedenkboek van het Christelijk Lyceum Bandoeng*. 1976.
- Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan van den Bandoengschen Kunstkring 1905-1930*. Bandoeng, 1930.
- Geïllustreerde woninggids voor Bandoeng 1921*. Uitgave van de Bandoengsche Administratie Mij., 1921.
- Gids voor den Nieuw-aangekomene te Bandoeng*. Bandoeng, 1929.

- Gids voor Bandoeng*. Maandblad uitgegeven door Woning- en Administratiekantoor E.H.H. Buck, 1940.
- Gids van Bandoeng, de stad op de hoogvlakte*. Gratis aangeboden aan verlofgangers door Dienst Welfare. Bandoeng, 1948.
- Groen, P.M.H. en D.W. Staat, *Inzet in Nederlands-Indië 1945-1950*. Amsterdam, 1992.
- Haan, dr. F. de, *Priangan. De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811*. Batavia, 4 delen, 1911.
- Heekeren, C. van, *Batavia seint Berlijn*. Den Haag, 1983.
- Heetjans, H., *Grondslagen van de grondpolitiek der Gemeente Bandoeng in verband met de belangen van de stadsontwikkeling en de volkshuisvesting*. Bandoeng, 1929.
- Heshusius, C.A., *KNIL 1830-1950. Een fotodocumentaire over het dagelijks leven van het Koloniaal Leger in Nederlands-Indië*. Houten, 1986.
- Heijboer, P., *De Politie Acties. De strijd om 'Indië' 1945/1949*. Bussum, 1979.
- Hoffenaar, J. en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht*. Meppel, 1994.
- Hucht, K.A. van der, en C.L.M. Kerkhoven, *De Bosscha-Sterrenwacht. Van thee tot sterrenkunde*. In: 'Zenit', juli-augustus 1982.
- Immerzeel, B.R. en F. van Esch, *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945*. Den Haag, 1993.
- De Jaarbeurs en Bandoeng 1921*. Uitgave van de Bandoengsche Administratie Mij., 1921.
- Jaarboek der Technische Hoogeschool te Bandoeng. Lustrum*. Uitgave. Bandoeng, 1935.
- 25 Jaren Decentralisatie in Nederlandsch-Indië, 1905-1930*. Uitgegeven door de Vereeniging voor Locale Belangen, 1930.
- Jalhay, S.M., *Allen zwijgen. Merdeka en Andjing Nica tot APRA*. Purmerend, zj.
- Jong, dr. L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, delen 11a-c (5). Den Haag, 1984-1988.
- Kingma, T., *Friesland was hier. De lotgevallen van 1-9-R.I. Bataljon Friesland 1945-1948*. Leeuwarden, 1948.
- Koopmanschap en Journalistiek. 25 jaar N.V. Mij Vorkink en N.V. De Preangerbode*. Bandoeng, 1921.
- Kunto, H., *Bandoeng Tempo Doeloe*. Bandung, 1984.
- Kunto, H., *Sembak Bunga di Bandung Raya*. Bandung, 1986.
- Laprè, S.A., *Het ANDJING NICA Bataljon (KNIL) in Nederlands-Indië (1945-1950)*. Ermelo, 1994.
- Lavaleje, Th. en G. Weijers, *In naam van de keizer. Jongens in de kampen te Bandoeng*. Waddinxveen, 1995.
- Leerdam, B.F. van, *Henri MacLaine Pont, architect tussen twee werelden*. Delft, 1988.
- Legge, J.D., *Sukarno. A political biography*. Harmondsworth, UK, 1972.
- Liesker, drs. H.A.M. e.a., *2603-1945. Jongens in de mannenkampen te Tjimahi, Baros 5 en 4de/9de Bataljon*. Waddinxveen 1993.
- Meijer, dr. H., *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962*. Utrecht, 1994.
- Meyier, H. de, *Kamperen onder de Rijzende Zon*. Menaldum, 1986.
- Nas, P.J.M. (ed.), *The Indonesian City*. Dordrecht, 1986.
- Nasution, A.H., *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia*. Jakarta, 1977.
- Nieuwenhuys, R., *Een beetje oorlog*. Amsterdam, 1986.
- Nortier, J.J. e.a., *De Japanse aanval op Java*. Amsterdam, 1994.
- Nota betreffende het archiefonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950*. Den Haag, 1969.
- Nota betreffende de plannen tot ombouw van den spoorweg ter hoofdplaats Bandoeng*. Bandoeng, 1919.

- Nota inzake de overbrenging van den zetel van de regeering naar en de centralisatie van landsdiensten te Bandoeng*. Bandoeng, 1938.
- Officiersopleidingen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger in Nederlands-Indië 1939-1950*. Uitgave van de Vereniging Ex-K.M.A. Bandoeng, Ex-K.I.M. Soerabaja en Ex-Res. Officiëren Bandoeng. Aerdenhout, juni 1990.
- Passchier, C., *Bandung. Groei en ontwikkeling van een stad; 1900-1942*. In: *De Stenen Droom*. Zutphen, 1988.
- Passchier, C., *Inventory of monuments and worthwhile buildings in Bandung*. RUDS BMA, Bandung 1989.
- Pijl, L. van der, *Wandelgids voor den Tangkoeban Prahoë*. Bandoeng, 1932.
- Pijl, L. van der, *Met open oogen door Bandoeng*. Bandoeng, 1939.
- Pijl, L. van der, (red.) *Bandoeng en haar hoogvlakte*. Bandoeng, 1950.
- Reitsma, S.A. en W.H. Hoogland, *Gids voor Bandoeng en Omstreken*. Bandoeng, 1921.
- Reitsma, S.A. en W.H. Hoogland, *Gids voor Bandoeng en Midden-Priangan*. Bandoeng, 1927.
- Reitsma, S.A., *Bandoeng, The Mountain City of Netherlands India*. Batavia, 1926.
- Roosmalen, P. van, *De stedebouwkundige ontwikkeling van Bandoeng tussen 1906 en 1949*. Amsterdam, 1992.
- Sande, K. van de, *De Bandung-Affaire. Achtergronden, verloop, nasleep van en reacties op de overval op Bandung op 23 januari 1950*. Sint-Oedenrode, 1985.
- Schomper, P., *Indië vaarwel*. Amsterdam, 1994.
- Segaar-Howeler, D.C., A.F. Aalbers, *Architect van het 'Nieuwe Bouwen' in Bandung*. In: *De Stenen Droom*. Zutphen, 1988.
- Smail, J.R.W., *Bandung in the early Revolution 1945-1946*. Ithaca, NY, 1964.
- Spanjaard, drs. H., *Ries Mulder: een leven tussen twee werelden*. Tentoonstellingscatalogus Stedsmuseum IJsselstein, 1994.
- Tieleman, H., en R. Tieleman, *Het rattevel*. Franeker, 1994.
- Tjihapit-Boek*. Uitgave van de Tjihapit-Refinie-Commissie 1994. Haren, 1994.
- Velden, D. van, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Franeker 1977.
- Visker, D.A., *Totok in Tjimahi*. Den Haag, 1985.
- Ward, O.G., *De Militaire Luchtvaart van het KNIL in de jaren 1942-1945*. Weesp, 1985.
- Ward, O.G. e.a., *De Militaire Luchtvaart van het KNIL in de naoorlogse jaren 1945-1950*. Houten, 1988.
- Wilde, A. de, *De Preanger Regentschappen op Java gelegen*. Amsterdam, 1830.
- Witsen, E. van, *Krijgsgevangenen in de Pacific-oorlog (1941-1945)*. Franeker, 1971.
- TIJDSCHRIFTEN:
- Groot Bandoeng. Div. jaargangen.
- Algemeen Landbouw-Weekblad voor Nederlandsch Indië. Extra nummer 1921, ter herinnering aan het 25-jarig jubileum van den heer K.A.R. Bosscha als hoofdadministrateur der Assam-Thee-Onderneming Malabar.
- Locale Techniek, Indisch Bouwkundig Tijdschrift. Div. jaargangen.
- Moesson. Div. jaargangen.
- Mooi Bandoeng Jrg. 1 (1933) t/m jrg. 9 (1941).
- d'Oriënt. Div. jaargangen.

Straatnamenlijst Bandoeng Nederlands 1940 - Bandung Indonesisch 1995

A.B.C.-straat Jl. A.B.C.
A.B.C.-straat, Verlengde Jl. Naripan
Abdad, Gang Gg. Abdad
Abdoel Rahim, Gang Gg. Durahim
Abdoel Soekoer, Gang Gg. Abdul Sukur
Aboebakar, Gang Haji Gg. Haji Abubakar
Aboeja, Gang Gg. Abuya
Achter Pasarstraat Jl. Belakang Pasar
Acht Kooienlaan Jl. Neglasari
Adimadja, Gang Gg. Adimaja
Adikatjih, Gang Gg. Adikacih
Adisoeren, Gang Gg. Adisuren
Affandi, Gang --
Ajoediaweg Jl. Ayudia
Aksanweg Jl. Aksan
Alaniweg Jl. Alani
Aldjabri, Gang Gg. Aljabri
Aleng, Gang Jl. Panjunan
Alexanderlaan zie Cannalaan
Alketiri, Gang Gg. Alkateri
Aloon-Aloon Oost Alun-Alun Timur
Aloon-Aloon Zuid Alun-Alun Selatan, Jl. Dalem Kaum
Altmann, Gang Gg. Yakin
Alwasim, Gang Gg. Alwasin
Alwani, Gang Gg. Alwani
Ambonstraat Jl. Ambon
Americanweg --
Amhertsialaan Jl. Karangarum
Ananaslaan Jl. Nanas
Angandaraweg Jl. Angandara
Andirweg --
Angsanalaan Jl. Sirnagalih
Antennestraat Jl. Antena
Arasid, Gang Haji Gg. Haji Arasid
Ardjoenaweg Jl. Arjuna
Ardisasmita, Gang Gg. Ardisasmita
Aris, Gang Gg. Aris
Armadi, Gang Gg. Armadi
Armadiweg Jl. Armadiruhuna
Asmi, Gang Gg. Asmi
Astanaanjaweg Jl. Astanaanyar
Astinaweg Jl. Astina
Atelierlaan Jl. Bengkel
Atim, Gang Gg. Atim
Atjehstraat Jl. Kalimantan
Awiwoeloeng, Gang Gg. Awiwulung
Awod, Gang Gg. Awod

Babakan Tjiamis, Gang Gg. Babakan Ciamis
Babakan Tjiparaj, Djaln Jl. Babakan Ciamis
Babatanweg Jl. Babatan
Bahim, Gang Gg. Bahim
Baladewaweg Jl. Baladewa
Balistraat Jl. Bali
Balonggedeweg Jl. Balonggede
Bandastraat Jl. Banda
Bandjaranweg Jl. Mohamed Toha
Bankastraat Jl. Bangka
Bantjeu, Gang Gg. Banceuy
Bantjeuweg Jl. Banceuy
Bapanalim, Gang Gg. Bapa Nalim
Baparapi, Gang Gg. Bapa Rapi
Bapa Soekro, Gang Gg. Bapa Sukro
Bapasoepe, Djaln Jl. Bapa Supi
Barataweg Jl. Barata
Barendszstraat Jl. Cendana
Barosweg Jl. Baros
Basajoet, Gang Gg. Basayut
Basalamah, Gang Gg. Basalamah
Basar, Gang Haji Gg. Haji Basar
Baweanweg Jl. Bawean
Bazelweg, De Jl. Badak Singa
Beatrixboulevard Jl. Dipati Ukur
Bengawanlaan Jl. Bengawan
Berg-en-Dalse Weg Jl. Ciumbuleuit

Berlageweg Jl. Ciungwanara
Bernhardlaan Jl. Hasannudin
Bilderdijkstraat Jl. Rangga Malela
Billitonstraat Jl. Belitung
Bimaweg Jl. Bima
Blakangpakgade, Gang Gg. Belakang Pak Gade
Blanakstraat Jl. Blanak
Blimbinglaan Jl. Belimbing
Boeahbatoeweg Jl. Buah Batu
Boekitdjaranweg Jl. Bukit Jarian
Boekit Toenggoellaan Jl. Bukittunggul
Boengoellaan Jl. Bungur
Boengsoeweg Jl. Veteran
Boerangrangweg Jl. Burangrang
Bodjongloa, Djaln Jl. Bojongloa
Boissevaweg Jl. Aceh
Bongkaran, Gang Gg. Bongkaran
Borgerweg Jl. Dr. Sutomo
Borneostraat Jl. Kalimantan
Borromeuslaan Jl. Surya Kencana
Boschlaan Jl. Panumbang Jaya
Bosschboulevard Jl. Raya Gading
Bougainvillelaan Jl. Soka
Bothstraat Jl. Terate
Boumanlaan Jl. Kidang Pananjung
Brabantistraat Jl. Geusanulung
Bragaweg Jl. Braga
Brantasstraat Jl. Brantas
Broeckeweg, Van den Jl. Jatayu
Bronbeekweg Jl. Sukajadi
Bruijns en Thijsen, Gang Jl. Markoni
Buitenweg Oost Jl. KS. Tubun Wetan
Buitenweg West Jl. KS. Tubun Kulon
Busken Huetweg Jl. Dr. Wahidin
Camphuisweg Jl. Kembang Tanjung
Cannalaan Jl. Culan
Cassialaan Jl. Karangtineung
Carpentierstraat Jl. Kembang Dayang
Cederlaan Jl. Sukawangi
Celebeststraat Jl. Sulawesi
Ceramstraat Jl. Ceram
Chinese Voorstraat Jl. Pecinan
Cipier, Gang --
Coenstraat Jl. Malabar
Christelijke H.I.S., Gang Gg. Kristen
Collecteur, Gang Gg. Kolektor
Conducteur, Gang Gg. Erwuloh
Coopsweg, Burgemeester Jl. Pajajaran
Coorde, Gang Jl. Kejaksaan
Curieweg Jl. Curie

Dacostaboulevard Jl. Sawunggaling
Daendelsweg Jl. Jakarta
Dagoweg Jl. H. Juanda
Dahlialaan Jl. Dahlia
Dalem Kaoemweg Jl. Dalem Kaum
Dalfenweg, Van Jl. Pakrik Daging
Damarlaan Jl. Damar
Dammeweg Jl. Cimandiri
Darmawinata, Gang Raden Gg. Raden Darmawinata
Dasarataweg Jl. Dasarata
Dederoklaan Jl. Dederuk
Deme, Gang Gg. Deme
Dennenlaan Jl. Karangsari
Dennenlust Jl. Kapt. Tendean
Deventerweg, Van Jl. Van Deventer
Dewiweg, Raden Jl. Kautamanisteri
Diemenstraat, Van Jl. Kembang Sepatu
Disan, Gang Gg. Disan
Djaks, Gang Gg. Jaks
Djambalstraat Jl. Teri
Djambatan Baroe, Gang Jl. Jembatan Baru
Djamika, Djaln Jl. Jamika
Djamkari, Gang Jankari, Gang
Djaptilaan Jl. Japati

Djati, Djaln Jl. Jati
Djeroklaan Jl. Jeruk
Djoharlaan Jl. Johar
Doelatip, Djaln Jl. Dulatip
Doekoehlaan Jl. Duku
Doerachman, Gang Gg. Durahman
Doerahim, Gang Gg. Durahim
Doerasid, Gang Haji Gg. Haji Durasid
Doerman, Gang Gg. Durman
Doersasanaweg Jl. Dursasana
Dornaweg Jl. Dorna

Ehrlichweg, Dr. Jl. Dr. Ehrlich
Embong, Djaln Jl. Embong
Emma Hofe Jl. Nangka
Emmalaan zie Kamoeninglaan
Emong, Djaln Jl. Emung
Endah, Gang Gg. Endah
Endjon, Gang Gg. Enjon
Engelbert van Bevervoordeweg Jl. Pajajaran/
Jl. Wastukencana
Engelenweg Jl. Cikutra
Enoer, Gang Gg. Enur
Entit, Gang Gg. Entit
Entje Adjis, Djaln Jl. Ence Ajis
Entoet, Gang Gg. Entut
Ereh, Gang Gg. Eri
Eykmanweg, Prof. Jl. Prof. Eykman

Fabrieksweg Jl. Industri
Fabrituslaan, Carel Jl. Haji Wsyid
Farmanweg Jl. Pajajaran
Filiciumlaan Jl. Simasari
Floresstraat Jl. Flores
Fokkerweg Jl. Garuda
Frederiklaan zie Melatilaan
Frisiastraat Jl. Tirtayasa

Gaboesstraat Jl. Gabus
Galenweg, Van Jl. Lamping
Galoenggoenglaan Jl. Galunggang
Ganitrilaan Jl. Simamanah
Gardoedjatiweg Jl. Gardu Jati
Gedong Boeroeng, Gang Gg. Iming
Gedong Delapan Jl. Gedong Delapan
Gedong Limabelas Jl. Gedong Limabelas
Gedong Sembilan Jl. Gedong Sembilan
Gelristraat Jl. Bahureksa
Gempol Jl. Gempol
Gempol Koelon Jl. Gempol Kulon
Gempol Wetan Jl. Gempol Wetan
Ghijselsweg Jl. Taman Sari
Gielweg, Kapitein --
Goemoeroeh, Djaln Jl. Gumuruh
Goenoeng Agoengweg Jl. Gunung Agung
Goenoeng Kareumbiweg Jl. Kareumbi
Goenoeng Poetriweg Jl. Gunung Putri
Goentoerlaan Jl. Guntur
Graeffweg, De Jl. Lebak
Grevillelaan Jl. Karanglayung
Groeneveldweg, Bruno Jl. Gajah Lumantung
Groote Postweg Oost Jl. Asia Afrika
Groote Postweg West Jl. Jend. Sudirman
Grootweg, Dr. de Jl. Siliwangi
Grijnslaan, Prof. Jl. Sukarman
Gwan An, Gang Gg. Gwan An

Haelen, Gang van Jl. Pajipang
Halimoenlaan Jl. Halimun
Halmahairastraat Jl. Halmahera
Halsweg, Frans Jl. Kyai Gede Utama
Halte, Djaln Jl. Halte
Hardersweg --
Harmsenweg Jl. Tubagus Ismail
Hartmanweg Jl. Somawinata

Hassan, Gang Gg. Hasan
Hataweg Jl. Hata
Heemskerckstraat Jl. Jamuju
Heetjansweg Jl. Sultan Agung
Heinweg, Piet Jl. Lamping
Helmersweg Jl. Dr. Rajiman
Hendrikstraat, Prins zie Dahlialaan
Hertenlaan Jl. Menjangan
Heutszeg, Van Jl. Serang
Heytingweg Jl. Tengku Angkasa
Hobbemalaan Jl. Haji Bagusrangin
Hollandiastraat Jl. Wira Angun
Hoofdweg Jl. Kapt. Tendean
Hoofweg, P.C. Jl. Dr. Susilo
Hoogeschoolweg Jl. Ganeca
Hooghlaan, Pieter de Jl. Maulana Yusuf
Hoopweg, Van der --
Hotel Homannweg Jl. Hotel Homan
Houtenweg, Van Jl. Taman Sari
Houtmanplein Taman W.R. Supratman
Houtmanstraat Jl. W.R. Supratman
Houtstraat Jl. Pasang
Hoytemaweg, Van Jl. Sumur
Huygensweg Jl. Taman Sari

Idenburgweg Jl. Sukabumi
Idjan, Gang Gg. Ijan
Idjot, Gang Gg. Ijot
Ihi, Gang Gg. Ihi
Iming, Gang Gg. Iming
Ingi, Gang Gg. Ingi
Ionghstraat, De Jl. Aryajipang
Insulindepark Taman Lalulintas
Ireneboulevard Jl. Suropati
Irsad, Gang Gg. Irsad
Itjin, Gang Gg. Icin

Jakoeb, Gang Haji Gg. Haji Yakub
Jaman, Gang Gg. Yaman
Jap Loenplein Lapangan Yap Lun
Jap Loenstraat Jl. Yap Lun
Javaraat Jl. Jawa
Joeda, Gang Yuda, Gang
Joen Liongstraat Jl. Baranang Siang
Jo Soen Biestraat Jl. Yo Sun Bie
Jubileumpark Taman Khewan
Julianaboulevard Jl. Suropati
Julianalaan zie Seringenlaan

Kaboemen, Gang Gg. Kebumen
Kalipah Apoweg Jl. Kalipahapo
Kamdjan, Gang Gg. Kamjan
Kaoem, Gang Gg. Kaum
Kamoeninglaan Jl. Kemuning
Kampementstraat Jl. Menado
Kampementstraat, Noorder Jl. Aceh
Kamasan, Gang Gg. Kamasan
Kamsoei, Gang Gg. Kamsuy
Kanarilaan Jl. Kenari
Kantoorweg --
Kapatihanweg Jl. Kapatihan
Karanganjar, Djaln Jl. Karanganyar
Karang Tengah Oost Jl. Karangtengah Timur
Karang Tengah West Jl. Karangtengah Barat
Karapitanweg Jl. Karapitan
Kartabrata, Gang Raden Gg. Raden Kartabrata
Kartawiria, Gang Gg. Kartawiria
Kartiniweg Jl. Kartini
Kasim, Djaln Jl. Kasim
Kasmin, Gang Gg. Kasmin
Katjamatan, Gang Gg. Kacamatan
Katstraat, De Jl. Cisanggarung
Kebon Djatiweg Jl. Kebon Jati
Kebon Djokoet Noord Jl. Kebon Jukut
Kebon Djokoet Zuid Jl. Setasiun Timur

Kebon Kawoengweg Jl. Kebon Kawung
 Kebon Klapaweg Jl. Mohamed Toha
 Kebon Manggoe, Gang Gg. Kebonmanggu
 Kebon Salak, Gang Gg. Kebon Salak
 Kebon Sirihweg Jl. Kebon Sirih
 Kebon Tangkil, Gang Gg. Kebon Tangkil
 Kebon Tjoklat, Gang Gg. Imi
 Kebon Tjaoe, Gang Jl. Kautamanisteri
 Kebon Waroe Midden Jl. Kebon Waroe Tengah
 Kebon Waroe Noord Jl. Kebon Waru Utara
 Kebon Waroeplein Lapangan Kebon Waru
 Kebon Waroe Zuid Jl. Kebon Waru Selatan
 Kedjakaan, Gang Gg. Kejakaan
 Kentjanastraat Jl. Kencana
 Kerklaan Jl. Gereja
 Kerkweg, Chineesche Jl. Kelenteng
 Kerselaan Jl. Karangtinggal
 Ketapang Kaler Jl. Ketapang
 Ketapang Kidoel Jl. Ketapang Kidul
 Ketapang Koelon Jl. Ketapang Koelon
 Ketapang Tengah Jl. Ketapang Tengah
 Ketapang Wetan Jl. Ketapang Wetan
 Keyserlaan Noord, De Jl. Cisingkuy
 Keyserlaan Zuid, De Jl. Cilaki
 Kiaratjongdongweg Jl. Kiara Condong
 Kihioerstraat Jl. Kihuur
 Kina, Gang Gg. Kina
 Kinineweg Jl. Pajajaran
 Kistlaan Jl. Tengku Angkasa
 Klenteng, Gang Gg. Kelenteng
 Klerkweg, De Jl. Majalaya
 Koeboeran, Gang Gg. Kuburan
 Koeboeran Karanganyar, Gang
 Kolklaan, Van der Jl. Haji Akbar
 Kompathosiant, Gang Gg. Komphato
 Kopoweg Jl. Kopo
 Korawaweg Jl. Kurawa
 Kosambiweg Jl. Kosambi
 Kote, Gang Gg. Kote
 Krakatauweg Jl. Rakata
 Kresnaweg Jl. Kresna
 Kromhoutweg Jl. Dayang Sumbi
 Kruisweg Jl. B. Sempati
 Kührweg, Burgemeester Jl. Purnawarman

L.A.-weg --
 Lajangstraat Jl. Layang
 Laksanaweg Jl. Laksamana
 Lamingaweg Jl. Sangkuriang
 Landraad, Gang Jl. Babakan Ciamis
 Landraadweg Jl. Gereja
 Langensari, Gang Jl. Sukarta
 Lebe, Gang Gg. Lebe
 Leeuwenhoekstraat, Van Jl. Nijland
 Legok Kangkoeng, Gang Gg. Legok Kangkung
 Lembangweg Jl. Cicendo/Jl. Cihampelas/
 Jl. Dr. Setiabudi
 Lempoeckstraat Jl. Lempuk
 Lengkongweg, Groote Jl. Lengkong Besar
 Lengkongweg, Kleine Jl. Lengkong Kecil
 Lesmanaweg Jl. Lesmana
 Leuwiboegoer, Gang Jl. Cikapundung Kolot
 Lidrapradja, Gang Raden Gg. Raden Lidrapradja
 Limburgiastraat Jl. Rangka Gempol
 Limburg Stirumplein, Van Lapangan Bengawan
 Lim Siong, Gang Gg. Lim Siong
 Liogenteng, Gang Gg. Liogenteng
 Litsonlaan, Eerste Jl. Marjuki
 Litsonlaan, Tweede Jl. Haji Mohamed Iskat
 Loena, Gang Gg. Luna
 Loerah, Djalan Jl. Lurah
 Logeweg Jl. Wastukencana
 Lombokstraat Jl. Lombok

Maarschalklaan Jl. Setasiun Selatan
 Machinist, Gang Gg. Gambir
 MacLaine Pontweg Jl. Gelapnyawang
 Madoerastraat Jl. Madura
 Madoeraweg Jl. Sangkumeng
 Maeslaan, Nicolaas Jl. Adipati Kertabumi
 Magazijnstraat, Noorder Jl. Gudang Utara
 Magazijnstraat, Zuider Jl. Gudang Selatan
 Magnoliaaan Jl. Sukaresmi

Malabarweg Jl. Malabar
 Malabarweg Oost Jl. Malabar
 Malabarweg West Jl. Malabar
 Manggalaan Jl. Mangga
 Manglitlaan Jl. Manglit
 Marconiplein Lapangan Cirebon
 Marconistraat Jl. Cirebon
 Marhaji, Gang Gg. Marhayi
 Mastaram, Gang Gg. Mastaram
 Mataramweg Jl. Mataram
 Mauritslaan Jl. Patrakomala
 Mengsol, Gang Gg. Mengsol
 Meerlaan Jl. Situ
 Melatilaan Jl. Melati
 Menadostraat Jl. Kalimantan/Jl. Aceh
 Meraklaan Jl. Merak
 Merdikaliweg Jl. Pajajaran
 Merdikaweg Jl. Merdeka
 Meyllweg Jl. Tamblong Dalam
 Michielsweg, Generaal --
 Minjak Tanah, Gang Gg. Minyak Tanah
 Mochtar Joenoeslaan Jl. Mochtar Yunus
 Moedoen, Gang Gg. Mudun
 Moeksin, Gang Gg. Muksin
 Moelia, Gang Haji Gg. Haji Mulia
 Moentjang, Gang Gg. Muncang
 Moertamad, Gang Gg. Murtamad
 Mohamad, Gang Haji Gg. Haji Mohamad
 Mohamad Tahir, Gang Gg. Mohamad Tahir
 Molukkenpark Taman Maluku
 Morseweg Jl. Garut
 Mortagneslaan, Pahud de Jl. Raden Patah
 Moskeeweg --
 Mosselweg, Jacob Jl. Bogor
 Multatulioulevard Jl. Sulanjaya

Nakoelaweg Jl. Nakula
 Nangka, Gang Jl. Sitimayam
 Nangkalaan Jl. Nangka
 Naripanweg Jl. Naripan
 Naripan-Binnenweg Jl. Naripan Dalam
 Nassaulaan Jl. Gandapura
 Natawidjaja, Gang Gg. Natawidjaja
 Natunaweg Jl. Natuna
 Neckstraat, Van Jl. Cipunagara
 Niasstraat Jl. Nias
 Nieuwe Binnenweg Jl. Kaca-Kaca Wetan
 Nieuwe Kerkhofweg zie Kinineweg
 Nieuwstraat Jl. Kesatriyan
 Njengseret, Djalan Jl. Nyengseret
 Noerjaman, Gang Gg. Nuryaman
 Noerkiman, Gang Gg. Nurkiman
 Noersaid, Gang Gg. Nursaid
 Noersidjan, Djalan Jl. Nursidjan
 Noortstraat, Van Jl. Ciwulan
 Nijlandweg Jl. Cipiganti

Oedit, Gang Gg. Udit
 Oldenbarneveltweg, Van Jl. Tongkeng
 Ong Toa Tin, Gang Gg. Ong Toa Tin
 Oosteinde-Binnen Jl. Panaitan
 Oosteindeweg Jl. Sunda
 Oranje Nassaplein Lapangan Dipati Ukur
 Orchideelaan Jl. Anggrek
 Orchideeplein Lapangan Anggrek
 Ostadelaan, Van Jl. Kyai Ilung
 Oude Hospitaalweg Jl. Lembong
 Oude Kerkhofweg zie Bantjeuweg

Pa Baki, Djalan Jl. Pakakti
 Padjagalangweg Jl. Pajagalan
 Pagarsih, Djalan Jl. Pagarsih
 Pahreroedji, Gang Haji Gg. Haji Pahrurroji
 Paledang, Djalan Jl. Paledang
 Palmenlaan Jl. Sukaasih
 Pamil, Gang Gg. Pamil
 Pamarset, Gang Gg. Pamarset
 Pamojanan, Gang Jl. Pamoyanan
 Pandoeweg Jl. Pandu
 Pangaranweg Jl. Pangaran
 Pangeran Lebak, Djalan --
 Pangeran Soemedangweg Jl. Otto Iskandardinata
 Papandjanlaan Jl. Jend. Gatot Subroto

Parendeng, Gang Gg. Parendeng
 Parklaan Taman Merdeka
 Parkweg Jl. Taman Sari
 Parta, Gang Jl. Parta Disastra
 Pasanglaan Jl. Pasang
 Pasantren, Gang Gg. Pasantren
 Pasantren Wetan, Gang Gg. Pasantren Wetan
 Pasar Baroeweg Jl. Otto Iskandardinata
 Pasarstraat, Achter Jl. Belakang Pasar
 Pasarstraat, Noorder Jl. Pasar Utara
 Pasarstraat, Wester Jl. Pasar Barat
 Pasarstraat, Zuider Jl. Pasar Selatan
 Pasirkalikaweg Jl. Pasir Kaliki
 Pasirkodjajaweg Jl. Pasir Kaja
 Pasirmalang, Djalan Jl. Pasir Malang
 Pasoendanweg Jl. Pasundan
 Pasoendanweg, Verleugde Jl. Pasundan
 Pasteurweg Jl. Pasteur
 Patoehalaan Jl. Patuha
 Pedaststraat Jl. Peda
 Pelikaanweg --
 Peltzerlaan Jl. Imam Bonjol
 Pendawaplein Taman Pendawa
 Pendawaweg Jl. Pendawa
 Pengampaan, Gang Gg. Pengampaan
 Pepetekstraat Jl. Pepetek
 Petersweg Jl. Lengkong Dalam
 Pieterspark zie Sijthoffpark, Pieter
 Poejoehlaan Jl. Pujuh
 Poelmanweg, Van Weerden Jl. Arjuna
 Poeloelaoeweg Jl. Pulauaut
 Poenkoerweg Jl. Pungkur
 Poerawinata, Gang Gg. Purawinata
 Poerabajaweg Jl. Purbaya
 Poeterlaan Jl. Puter
 Poetriweg Jl. Puteri
 Politie, Gang Gg. Polisi
 Postjagerweg --
 Potgieterweg Jl. Dr. Rum
 Potterlaan Jl. Singaperbangsa
 Poulsenstraat Jl. Cianjur
 Progostraat Jl. Progo
 P.W.S.-plein Jl. Rasdam

Radiostraat Jl. Sumedang
 Radiumweg Jl. Radium
 Ramaweg Jl. Rama
 Rambotanlaan Jl. Rambutan
 Rana, Djalan Jl. Rana
 Rasamalaan Jl. Rasamala
 Ravijnweg Jl. Jurang
 Reaalstraat Jl. Samboja
 Regentsweg Jl. Dewi Sartika
 Regentsweg, Verleugde Jl. Dewi Sartika
 Rembrandtlaan Jl. Diponegoro
 Residentsweg Jl. Otto Iskandardinata
 Riebeeckweg, Van Jl. Pacar
 Ringboulevard Jl. Dipati Ukur
 Riouwstraat Jl. Laks. RE. Martadinata/Jl. Riau
 Rochussenweg Jl. Kacapiring
 Roelofsstraat Jl. Banda
 Roemah Sapoeran Karee, Djalan Jl. Rumah
 Sapuran Karee
 Roemer Visscherweg Jl. Dr. Cipto
 Roesdi, Gang Gg. Rusdi
 Röntgenweg Jl. Röntgen
 Roosenboomweg Jl. Laks. RE. Martadinata
 Rotgansplein Lapangan Dr. Otten
 Rotgansweg Jl. Dr. Otten
 Rozenlaan Jl. Haji Mohamed Mesri
 Ruysdaellaan, Van Jl. Prabudi Muntur
 Ruijterlaan, Admiraal de Jl. Bosscha
 Ruijterlaan, Sim de Jl. Laks. RE. Martadinata
 Rijpwijk, De Jl. Salam

Saad, Gang Gg. Saad
 Sabandi, Gang Haji Gg. Haji Sabandi
 Sabangplein Lapangan Sabang
 Sabangweg Jl. Sabang
 Sadewaweg Jl. Sadewa
 Salakweg Jl. Salak
 Saleh, Gang Gg. Saleh
 Salehweg, Dr. Jl. Dr. Saleh

Samadijweg Jl. Samiaji
 Samjoedoweg, Dr. Jl. Dr. Samyudo
 Sanintenlaan Jl. Saninten
 Sanoesi, Gang Haji Gg. Haji Sanusi
 Sapari, Gang Haji Gg. Haji sapari
 Sapoerastraat Jl. Saporua
 Sapoeran, Gang Gg. Saporan
 Sapoeran A, Gang Gg. Saporan A
 Sapoeran B, Gang Gg. Saporan B
 Sarif, Gang Haji Gg. Haji Sarif
 Santem, Djalan Jl. Saritem
 Sasakgatoeng, Djalan Jl. Sasak Gantung
 Sasmitatmadja, Gang Gg. Sasmita Atmaja
 Satjawiredja, Gang Gg. Sacawiraya
 Satroegnaweg Jl. Satrukna
 Sawit, Gang Gg. Sawit
 Sawohlaan Jl. Sawo
 Schoolweg Jl. Merdeka
 Sekola, Gang Gg. Sekolah
 Selectalaan Jl. Sindangsari
 Semarweg Jl. Semar
 Sentjakie, Gang Jl. Sencaki
 Sepatstraat Jl. Sepat
 Serajostraat Jl. Serayu
 Sereh, Gang Gg. Sereh
 Seringlaan Jl. Pudak
 Simpangsteeg Jl. Simpang
 Sim Tjong, Gang Gg. Sim Cong
 Sintaweg Jl. Sinta
 Siti, Gang Gg. Siti
 Sitibasarah, Gang Gg. Siti Basarah
 Sitihalmah, Gang Haji Gg. Haji Sitihalmah
 Sitimoenigar, Gang Gg. Siti Muninggar
 Siteaksan, Djalan Jl. Situ Aksan
 Slachthuisweg Jl. Arjuna
 Slametweg, Dr. Jl. Dr. Slamet
 Snijdersweg, Generaal --
 Sociëteitstraat Jl. Patrakomala
 Soekahadi, Gang Gg. Sukahaji
 Soekalilah, Gang Gg. Sukalilah
 Soekamanah, Gang Gg. Sukamana
 Soekapakirweg Jl. Sukapakir
 Soekasingkir, Gang Gg. Sukasingkir
 Soekasima, Gang Gg. Sukasima
 Soekatinggal, Gang Gg. Sukatinggal
 Soekasari, Gang Gg. Sukasari
 Soemadinata, Gang Gg. Sumadinata
 Soemanta, Gang Gg. Sumanta
 Soembadraweg Jl. Sumbadra
 Soembawastraat Jl. Sumbawa
 Soenda, Gang Gg. Sunda
 Soendastraat Jl. Sumbawa
 Soeniaradja, Gang Gg. Suniaraja
 Soeniaradjaweg Jl. Suniaraja
 Soeraredja, Gang Gg. Surareja
 Soetoe, Gang Gg. Sutor
 Soewatamaweg Jl. Suwatama
 Sorghvlietplein Lapangan Panglayungan
 Souw Tjin Kie, Gang Gg. Sau Cin Kie
 Spaarbank, Gang Gg. Morse
 Speelmanstraat Jl. Cenkek
 Spoorstraat Oost Jl. Setasiun Timur
 Spoorstraat West Jl. Setasiun Barat
 Srikandiweg Jl. Srikandi
 S.S.-straat Jl. Kembang Sepatu
 Stadhouderslaan Jl. Ermawar
 Stadhouderslaan, Tweede Jl. Sumarsana
 Stalweg Jl. Astanaanyar
 Steenlaan, Jan Jl. Raden Pagar Gunung
 Stuersweg, De --
 Sumatrastraat Jl. Sumatera
 Sijthoffpark, Pieter Taman Merdeka

Tamblongweg Jl. Tamblong
 Tamim, Gang Gg. Tamim
 Tampomaslaan Jl. Tampo Mas
 Tandjanstraat Jl. Tanjan
 Tandjoenglaan Jl. Tanjung
 Tandjoeng Anomweg Jl. Tanjung Anom
 Tan Tie Wan, Gang Gg. Tan Tie Wan
 Tasmanstraat Jl. Cilaki
 Tegallega, Gang Jl. Tegallega
 Tegallega Noord Jl. Ciateul

Tegallega Oost Jl. Mohamed Toha
 Tegallega West Jl. Otto Iskandardinata
 Tegallega Zuid Jl. Lingkar Selatan
 Telefoon, Gang Gg. Tilpon
 Telok Boejoeng Kaler Jl. Tekubuyung Kaler
 Telok Boejoeng Kidoel Jl. Telukbuyung Kidul
 Telock Boejoengweg Jl. Telukbuyung
 Tempat Plesiran, Djalan Jl. Taman Khewan
 Teristraat Jl. Teri
 Ternatestraat Jl. Ternate
 Terrasanalaan Gg. Terrasana
 Tesselschadeweg Jl. Dr. Rubini
 Tikokoerlaan Jl. Tikukur
 Timorstraat Jl. Banda
 Tirionweg Jl. Dr. Abdul Rivai
 Titiranlaan Jl. Titiran
 Tjakranegaraweg Jl. Cakranegara
 Tjampakplein Taman Campaka
 Tjamaralaan Jl. Cemara
 Tjateul Kaler Jl. Ciateul Kaler
 Tjateul Kidoel Jl. Ciateul Kidul
 Tjateul Koelon Jl. Ciateul Kulon
 Tjateul Tengah Jl. Ciateul Tengah
 Tjateulweg Jl. Ciateul
 Tjateul Wetan Jl. Ciateul Wetan
 Tjibadaweg Jl. Cibatadak
 Tjibalong Montok, Gang Gg. Cibalong Muntuk
 Tjibangkong, Gang Gg. Cibangkong
 Tjibeunjingplantsoen Noord Taman Cibeunying Utara
 Tjibeunjingplantsoen Zuid Taman Cibeunying Selatan
 Tjibeunjingstraat Jl. Cibeunying
 Tjiboeniweg Jl. Cibuni
 Tjiboenoet-Binnen Jl. Cibunut Dalam
 Tjiboenoet, Gang Gg. Cibunut
 Tjiboenoetplantsoen Taman Cibunut
 Tjiboenoetweg Jl. Buton
 Tjiboentoe, Djalan Jl. Cibuntu
 Tjiboentoe Koelon, Gang Gg. Cibuntu Kulon
 Tjigoeriang, Gang Gg. Ciguriang
 Tjihampelas, Djalan Jl. Cihampelas
 Tjihapitweg Jl. Cihapit
 Tjikapajangweg Jl. Cikapayang
 Tjikapoendoeng, Gang Gg. Cikapundung
 Tjikapoendoeng Kolot, Gang Gg. Cikapundung Kolot
 Tjikapoendoeng Oost Jl. Cikapundung Timur
 Tjikapoendoeng West Jl. Cikapundung Barat
 Tjikawao, Djalan Jl. Cikawao
 Tjikoedapateuh Kolot, Gang Gg. Cikudapateuh
 Tjikoerajlaan Jl. Cikuray
 Tjikinilaan Jl. Cikini
 Tjilakistraat Jl. Cilaki
 Tjilintahweg Jl. Cilintah
 Tjiliwoengstraat Jl. Ciliwung
 Tjimanoeckstraat Jl. Cimanuk
 Tjipaera Jl. Cipaera
 Tjipagantiweg Jl. Sastra
 Tjiremailaan Jl. Ciremay

Tjirojom, Djalan Jl. Ciryon
 Tjisangkoejstraat Jl. Cisanakuy
 Tjitaroemplein Taman Citarum
 Tjitaroemstraat Jl. Citarum
 Tjitepoes, Gang Gg. Citepus
 Tjitjendo, Gang Gg. Cicendo
 Tjitjendoweg Jl. Cicendo
 Tjitrajoedaweg Jl. Citrayuda
 Tjoemi-gjoemistraat Jl. Cumicumi
 Toemaritis, Gang Gg. Tumaritis
 Trompweg Jl. Sempurna
 Tuindorppweg Jl. Lengkong Tengah
 Valkenetaan Jl. Haji Rais
 Veldelaan, Van der Jl. Panatayuda
 Verkerkweg Jl. Lengkong Dalam
 Vermeerlaan Jl. Haji Hasan
 Vleutenweg, Van Jl. Multatuli
 Vondelstraat Jl. Hariangbanga
 Vosmaerweg Jl. Dr. Gunawan
 Vijverlaan Jl. Kolam

Wajanglaan Jl. Wayang
 Wakap, Gang Gg. Wakap
 Wangsa, Gang Gg. Wangsa
 Wangsadinata, Gang Raden Gg. Raden
 Wangsadinata
 Wangsaredja, Djalan Jl. Wangsa Reja
 Waringinweg Jl. Waringin
 Waroengmoetang, Gang Gg. Warung Mucang
 Warta, Gang Gg. Warta
 Wenckebachlaan Jl. Trunojoyo
 Westhoffweg Jl. Westhoff
 Westerparkweg Jl. Suriyani
 Wibisanaweg Jl. Wibisana
 Wigmanweg Jl. Cilamaya
 Wilhelminaboulevard Jl. Diponegoro
 Wilhelminaplein Taman Diponegoro
 Wilhelminastraat zie Orchideelaan
 Willemstraat zie Bougainvillelaan
 Winata, Gang Gg. Winata
 Windoestraat Jl. Windu
 Wirantadisastra, Gang Gg. Wirantadisastra
 Wirenja, Gang Gg. Wireja
 Wiria, Gang Gg. Wiria
 Withweg, Witte de --
 Wittweg, Johan de Jl. Srigading
 Wijckweg, van der Jl. Banten/Jl. Krawang

Ijkweg Jl. Tera
 Ijsfabriekweg --
 Ijzermanpark Taman Ganesa

Zadelweg Jl. Pelana
 Zeelandiastraat Jl. Maulana Yusuf
 Ziekenhuisweg Jl. Rumah Sakit
 Zorgvlietlaan Jl. Teuku Umar

Legenda wijkkaarten pp. 118, 130, 144, 166

De vier wijkkaarten in deze boekuitgave zijn gebaseerd op de *Kaart van de Gemeente Bandoeng*, uitgegeven in 1933 en 1938 door Boekhandel en Drukkerij Visser & Co. De kleuren in deze kaart hebben de volgende betekenis: rood voor 'steen bebouwing'; rood gearceerd voor toekomstige stenen bebouwing; geel voor kampongs; groen voor plantsoenen, parken en andere openbare terreinen; en paars voor percelen in het bezit van het Gemeentelijk Grondbedrijf. De nummers in de kaart geven de volgende belangrijke gebouwen en andere objecten aan (oorspronkelijke spelling):

1 Raadhuis Gem. Secretarie en Techn. Diensten	43 Technische Hoogeschool
2 Gem. ziekenhuis 'Juliana'	44 H.B.S.
3 Ziekeninrichting 'Borromeus'	44a Filiaal H.B.S.
4 Zendingshospitaal 'Immanuel'	45 Christelijk Lyceum
5 Blinden-Instituut	46 H.B.S. der Zusters Ursulinen
6 Instituut Pasteur (tevens Bur. D.V.G.)	47 Technische School
7 Koningin Wilhelmina Ooglijdersgasthuis	48 I.E.V. M.U.L.O.
8 Departement van G. Bedrijven	49 M.U.L.O. School Opb. 1e
9 Hoofdbureau P.T.T.	50 I.E.V. Kweekschool
10 Hoofdbureau S.S.	51 M.U.L.O. School Christelijke
11 Departement van Oorlog	52 M.U.L.O. School Opb. 2e
12 Paleis Legercommandant	53 - niet vermeld -
13 Residentiekantoor	54 Gem. Ambachtsschool
14 Residentswoning	55 Van Deventerschool
15 Regentswoning	56 Normalschool voor Inl. Hulp Onderwijzeressen
16 Hoofdbureau van Politie	57 Opl. School voor Inl. Ambt.
17 Bureau 1e Sectie van Politie en Landgerecht	58 Opl. School voor Inl. Ambt.
17a Bureau 2e Sectie van Politie	59 Holl. Inl. Kweekschool
18 Landraad	60 Kantoor Regentschapsraad
19 Station S.S.	61 Bandoengsch Internaat
20 Vrachtgoederen Station S.S.	62 Javasche Bank
21 Halte S.S. Andir	63 Ned. Indische Handelsbank
22 Halte S.S. Tjikoedapateuh	64 Ned. Handel Mij.
23 Halte S.S. Tjibangkong Lor	65 Ned. Ind. Escompto Mij.
24 Halte S.S. Tjibangkong	66 Bandoengsche Afdeelingsbank
25 Halte S.S. Kiaratjondong	67 Bandoengsche Kininefabriek
26 Burgl. Luchtvaart-Station KNILM	68 Gasfabriek
27 Militair Vliegterrein	69 Gem. Band. Electr. Bedrijven (G.E.B.E.O.)
28 Hoofd Post en Telegraafk.	70 Oud. Abattoir
29 Hulp Post en Telegraafk.	71 Nieuw Abattoir
30 Hulp Post en Telegraafk.	72 Magazijn Gemeente
31 Telefoonkantoor	73 Magazijn S.S.
32 Radio-Telefoonkantoor	74 Magazijn D.V.O.
33 Leger des Heils	75 Jaarbeurs
34 Protest. Kerk	76 Hotel Homann
35 Protest. Kerk (Oosterkerk)	77 Hotel Preanger
36 Katholieke Kerk	78 Hotel Wilhelmina
37 Katholieke Kerk	79 Sociëteit Concordia
38 Gereformeerde Kerk	80 Sociëteit Ons Genoegen
39 Vrijmetselaarsloge	81 Militaire Sociëteit
40 Theosofischeloge	82 Pasar Baroe
40a Theosofischeloge	83 Pasar Kosambi
41 Missigut	84 Pasar Andir
42 Klenteng	85 Hertenkamp
	86 Jubileum Park

te
g;
or
t

